

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

XVII CİLD

DİLÇİLİYİMİZİN MƏBƏDİ

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

BABAYEV Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə.
XVII cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023

Bu cildə müəllifin Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının tarixindən bəhs edən “Dilçiliyimizin məbədi” adlı kitabı yer almışdır.

Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023

ADİL BABAYEV

DİLÇİLİYİMİZİN MƏBƏDİ
(BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixi)

Bakı – 2002

Redaktor: prof. Ə.Ə.Rəcəbli

BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixindən bəhs edən bu kitab kafedranın müdiri, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor **Nizami Qulu oğlu Cəfərovun** təşəbbüsü ilə çap edilir.

Q²⁴⁰³⁶⁰⁰⁰⁰⁰⁻⁰⁰⁰₆₅₈₍₀₇₋₀₉₁₎91-2002

“Bakı Universiteti” nəşriyyatı

Əsər dilimiz və millətimiz haqqında həqiqəti dediyinə görə qırmızı terrorun qurbanı olmuş dilçilərimizin əziz xatirəsinə həsr edilir.

GÖZƏL TƏŞƏBBÜS

Qarşımda bir kitab var, oxşarı olmayan bir kitab! Ona görə belə deyirəm ki, mövzu etibarilə təzədir. Kitab BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixinə həsr edilmişdir. Hələ heç bir ali məktəbin heç bir kafedrasının tarixinə belə genişmiqyaslı əsər həsr edilməmişdir. BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının gənc müdiri, MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərovun təşəbbüsü ilə yazılan bu əsərin müəllifi kafedranın tarixini, universitetin və onun filologiya fakültəsinin tarixi ilə vəhdətdə götürmüşdür. Universitetimizin tarixinə aid çoxlu əsərlər yazılmışdır. Amma indiyədək yazılan əsərlərin 90 faizindən çoxunda BDU-nun yaradılması və inkişafını bolşeviklərin xidməti kimi təqdim edirlər. Bu əsərdə isə müəllif obyektiv, qərəzsiz mövqə tutmuşdur.

Əsər bir neçə hissədən ibarətdir.

Giriş əvəzi – burada, ümumiyyətlə, təhsil, xalqımızın elm və maarifə güclü meyli, universitetin açılması məsələləri şərh edilir.

Filologiya fakültəsi – burada universitetin ən böyük fakültələrindən biri olan filologiya fakültəsinin tarixi və onun dekanları haqqında məlumat verilir.

Ümumi dilçilik kafedrası haqqındakı hissə özü də bir neçə bölmədən ibarətdir: kafedranın özü, kafedranın dərsləri, kafedranın dərsləkləri, kafedranın müdirləri, kafedranın yetirmələri. Müəllif kafedranın dərsləklərini

geniş şərh etmədiyi kimi (buna ehtiyac yox idi), kafedranın elmi fəaliyyəti sonralar davam etmiş, həyat və yaradıcılığı hamıya məlum olan müdirləri haqqında da qısa və yığcam məlumat verməklə kifayətlənir. Biz bunu normal sayırıq. Kitabda maraqlı cəhət budur ki, vaxtilə kafedranın müdiri və ya yetirməsi olan sonradan elmimizə qarşı yönəldilən soyqırımının qurbanı olan bir neçə alim haqqında DTK arxivində saxlanan cinayət işləri əsasında dəqiq məlumat verilir. Qeyd edim ki, buradakı məlumatların çoxu elmi ictimaiyyətə ilk dəfədir çatdırılır. Ümumi dilçilik kafedrasının fəaliyyəti cild-cild kitaba sığışmaz. Amma müəllif haqlı olaraq ən maraqlı momentlərə toxunmuşdur. Bunların sırasında kafedranın yetirmələrindən yalnız elmlər doktorlarını təqdim etməsini nəzərdə tuturam. Təkmilləşmə və ixtisasartırma məsələləri, başqa respublikalardan və öz respublikamızdan olan yüzlərlə adamın namizədlik və doktorluq işlərinin burada hazırlanması, aparıcı müəssisə kimi bu kafedranın gördüyü işlər və s. bir neçə kitaba sığmaz. Müəllifin bu məsələləri geniş şərh etməməsini də normal saymaq olar.

Müəllifin özü də BDU-nun məzunu kimi filologiya elminə burada yiyələnmiş, öz namizədlik işini bu kafedrada hazırlamışdır. Ona görə də müəllifin özü haqqında bir neçə kəlmə məlumat verməyi lazım bilirik.

Adil Məhəmməd oğlu Babayev 1938-ci ildə Ordubad rayonunun Dırnis kəndində anadan olmuşdur.

1945–46-cı dərslər ilində Dırnıs kənd orta məktəbinin birinci sinfinə gedərək, 1956-cı ildə həmin orta məktəbi bitirmişdir. 1956-cı ilin dekabr ayında Bakı şəhərinə köçmüş, 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1962-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Tələbəlik illərində tələbə elmi cəmiyyətinin xətti ilə Ümumi dilçilik kafedrası üzrə məruzələr etmiş və Muxtar müəllimin diqqətini cəlb etmişdir. Universitetin son kursunda oxuyanda öz arzusu ilə həm dilçilikdən, həm də ədəbiyyatşünaslıqdan diplom işi müdafiə etmiş və hər iki fəndən dövlət imtahanı vermişdir. 1962-ci ildən bu günə qədər öz taleyini APXDİ (indi Azərbaycan Dillər Universitetidir) ilə bağlamış, burada laborantlıqdan kafedra müdiri, professorluğa qədər uzun və zəhmət yüklü bir yol keçmişdir. 1969-cu ildə “Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında prof. B.V.Çobanzadənin rolu” mövzusunda namizədlik, 1996-cı ildə “Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1997-ci ildən Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri və professorudur. O, məhsuldar dilçilərimizdəndir. Onun ümumi dilçiliyə və Azərbaycan dilçiliyinə aid çoxsaylı məqalələri, ali məktəblər üçün üç dərsliyi, üç dərslər vəsəli, iki monoqrafiyası vardır. Onların ən mühümlərindən “Dilçiliyə giriş” (1993, ali məktəblər üçün dərslük), “Azərbaycan dili” (2000, ali məktəblərin rus bölmələri

üçün dərslik), “Azərbaycan dili” (2000, ali məktəblərin türkiyəli tələbələri üçün dərslik), “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” (1996, ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), “Azərbaycan dili” (1999, Türkiyəli tələbələr üçün dərs vəsaiti), “Azərbaycan dilinin funksional üslubları” (2001, ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). 1997-ci ildə “Bəkir Çobanzadə” adlı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır. Ədəbiyyatşünas alim kimi 1992-ci ildə Kırım Respublikasının Mədəniyyət Fondunun B.Çobanzadə adına Mükafatına layiq görülmüşdür. O, bu mükafatı alan ilk azərbaycanlı alimdir.

A.Babayev bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Onun çoxlu hekayə və şeirləri çap edilmiş, dərsliklərə salınmış, iki pyesi Dövlət televiziyasında göstərilmiş, bir mənzum pyesi kitabça halında çap olunmuşdur. O, respublikamızın elmi-ictimai həyatında da fəal iştirak edir. Respublika Prezidentinin sədrliyi ilə fəaliyyət göstərən Dövlət Dil Komissiyasının və bir sıra elmi qurumların üzvüdür.

Kitab və onun müəllifi haqqında kiçik məlumatı bitirərək bir daha demək istəyirəm ki, bu əsərin yazılması gözəl təşəbbüsdür. Bundan çoxları faydalana biləcəkdir. Əsərdə olan çatışmazlığı isə müəllif gələn nəşrdə islah edə bilər.

Prof. Ə.Ə.Rəcəbli

GİRİŞ

Düşmənlərmiz qorxuri huşyarlığımızdan.

(M.H.Şəhriyar)

Minillik tarixə malik olan Azərbaycan dilçiliyi XX əsrdə sözün əsl mənasında bir elm kimi formalaşmış, dünya miqyasına çıxmışdır. Azərbaycan dilçiliyi türkologiyanın qabaqcıl sahələrindən biri kimi keçmiş sovet məkanında, habelə dünya dilçiliyində özünə layiqli yer tutmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf edib öz sərhədlərini genişləndirərək dünya miqyasına çıxmasında bu sahə ilə məşğul olan bir çox qurumun böyük xidmətini inkar etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutu, ali məktəblərdə fəaliyyət göstərən müvafiq kafedralar dilçiliyimizin inkişafında çox böyük işlər görmüşlər. Amma tarixilik, məhsuldarlıq və s. prizmasından yanaşdıqda Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrası ilə müqayisə edilə biləcək – boy ölçüşə biləcək müəssisə tapmaq çətindir. Azərbaycanda ilk dilçilik ocağı olaraq bu kafedra 83 ildir ki, fəaliyyət göstərir. Bu illər ərzində 10 minlərlə mütəxəssis dilçilik elminin sirlərinə bu kafedrada yiyələnmiş, elmlər doktoru, elmlər namizədi, magistr, ali təhsilli dilçi və bakalavr kimi həyata vəsiqə almışdır.

Bu kafedranın taleyini bütövlükdə xalqımızın, ali təhsil sistemimizin və universitetin tarixindən təcrid

etmək olmaz, çünki bu kafedra aparıcı kafedralardan biri kimi Ümumi dilçiliyimizin güzgüsüdür. Mənim üçün də doğma olan bu kafedranın tarixini yazmaq haqqında həmin kafedranın müdiri, respublika MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor, adı artıq çoxdan doğma diyardan uzaqlarda tanınan alim Nizami Cəfərovun təklifini böyük məmnuniyyətlə qəbul etdim. Nizami müəllim hər şeydə təşəbbüskar olduğu kimi, bu işdə də öncül oldu. Hələ heç bir ali məktəbin heç bir kafedrasının tarixi yazılmamışdır. Sözsüz, qəbul etmək lazımdır ki, 83 illik bir tarixə malik olan müəssisənin tarixini yazmaq o qədər də asan deyil. Azərbaycan dilçiliyinin dünya dilçiliyinə inteqrasiya yolu məhz bu kafedradan keçmişdir. Buna görə də bu kafedra haqqında özünəlayiq sanballı söz demək çox çətindir. Kafedranın keçdiyi yolu Azərbaycan elmi, mədəniyyəti, maarifçilik tarixi və s. anlayışlarından təcrid etmək olmaz. Buna görə də bu haqda hörmətli oxucunun diqqətini kiçik tarixi ekskursiyaya çəkmək istərdik.

Qərb dilçilik məktəblərindən fərqli olaraq, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda dilçilik görüşləri, adətən, şeirlə ifadə edilmişdir. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri söz, kəlam – geniş mənada dil, onun fəlsəfi problemləri haqqında öz fikirlərini poetik dillə ifadə etmişlər. Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və onlarla dahi mütəfəkkirimizin dil haqqında qiymətli fikirləri vardır ki, biz bunları Azərbaycan dilçilik elminin ilkin qaynaqları

kimi qəbul edirik. Çünki burada dilin mahiyyəti, cəmiyyət həyatındakı rolu və s. cəhətlər çox düzgün mövqedən qiymətləndirilir. Bunu xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, IX– XV əsrlərdə Azərbaycanda artıq dilçilik konsepsiyası yaranmaqda idi. Belə ki, Şərqi ən böyük dilçiləri sırasında Azərbaycan alimləri də var idi [1, 242].

Ərəb dilçiliyini inkişaf etdirən azərbaycanlı alimlər sırasında Məhəmməd bin Zeyd Əl Bərdəi (X əsr); Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ibn Mühəmməd Əş-Şeybani əl Xətib-ət- Təbrizi, Əl Hüveyyi Hasir bin Əhməd bin Bəkr Əbu əl-Qasım Ən-Məhəvi (1073–1113); Ət Tiflisi Əbu əl-Fəzl Hübeyş ibn İbrahim; Əli ibn Həsgəveyh ibn İbrahim, Əbülhəsən Marağayi; Əz-Zəncani iz əd-din Əbu əc-Fədail əbu əl-Vahab-bin İbrahim Əbu əl-Məali əl-Həzrədcı (XII əsr); Husaməddin Əbdülsəmin oğlu Həsən – təxəlüsü Husam, ləqəbi Müzəffər (XIII əsr); Şihabəddin əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əhməd ibn Xəlil Zülfunun Şafii Xoylu (1128–1293); Məhəmmədəli Qaradaği; Təbrizli Əmircan Məhəmməd; İbrahim Şəbustəri Gurhanəddin (hər üçü XVI əsr); Mömin Molla Məhəmməd – Fətulla ibn Hacı Kazım (XVIII əsr) [3, 46–50].

Burada əlavə etsək ki, XII əsrdə Fars-İran dilçiliyinin əsasını da Azərbaycan alimləri qoymuş və bu birinciliyi 300 il əldən verməmişlər [4], məlum olar ki, Azərbaycanda dilçilik konsepsiyası min illik tarixə malikdir. Azərbaycanda təkcə dilçilik deyil, başqa elmlərin tarixi də qədimdir. Azərbaycanın alim və

mütəfəkkirləri tək cə bu və ya digər elmin əsaslarını öyrənməklə kifayətlənməmiş, elmi maarifdən fərqləndirə bilmiş və belə hesab etmişlər ki, maarifə söykənməyən elm insanlara fayda verməz. Başqa sözlə, insanpərvərlik, maarif, mədəniyyət və s. keyfiyyətlərdən uzaq olan adamın elmi insanlara təhlükə gətirə bilər. Bu haqda dahi Füzulinin bir qitəsini yada salmaq yerinə düşərdi:

*Ey müəllim, aləti-təzviridir əşrarə elm,
Qılma əhli-məkrə, təlimi-maarif zinhar!
Hiylə üçün elm təhsilin qulan müfsidlərə,
Qətli-am üçün verər cəlladə tiği-abidar.
Hər nə təzvir etsə əhl-cəhl ona olmaz səbat,
Məkri-əhli-elmdir, əsli-fəsadi-ruzigar. [5, 375]*

Xalqımız bütün əsrlərdə elmlə məşğul olmuş, maarif və mədəniyyəti yüksək qiymətləndirmişdir. XIX əsrdə maarifçilik ideyalıqdan çıxıb bir hərəkətə çevriləndə Azərbaycan xalqının böyük oğulları M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, S.M.Qənizadə və onlarla başqaları Azərbaycan xalqının dünyanın mədəni xalqları sırasında özünə layiqli yer tutması üçün elm və təhsil problemini ön plana çəkmişlər.

Azərbaycan ziyalılarının – alimlərin, yazıçıların, ədiblərin səyi nəticəsində XIX əsrdə Azərbaycanda bir sıra məktəblər açıldı.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası Azərbaycan dilində məktəblər açılmasına xüsusi əhəmiyyət verməyə başlamışdı. Çünki “Gülüstan” (1813) və “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən sonra Azərbaycana marağı daha da artmış Rusiya buranı idarə etmək işində bir çox çətinliklərlə rastlaşırdı [6, 100]. Bu çətinliklərdən ən mühümü çar məmurlarının yerli dili bilməmələri idi. Digər tərəfdən Azərbaycanda geniş şəkildə yayılmış fars dilinin, qismən də İran təsirinin qarşısını almaq lazım gəlirdi. Çünki o zaman bütün ticarət sazişləri və bunlara dair rəsmi sənədlər, məktublaşma və s. işlər fars dilində aparılırdı. Çar hökuməti yerli əhali arasında İran nüfuzunu azaltmaq və fars dilində aparılan yazışmanın qarşısını almaq məqsədilə yerli dilə və onun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi [7, 59]. Buna görə də Zaqafqaziyanın böyük şəhərlərində Azərbaycan– türk dilini öyrənən məktəblər açılır. Tiflisədə gimnaziya, Gəncədə qəza məktəbi, iki il sonra 1832-cı ildə Bakıda, Şuşada, Nuxada, Şamaxıda, Naxçıvanda və s. böyük şəhərlərdə qəza məktəbləri açıldı [6, s.100].

Rusiyanın özündə belə türk dilinin öyrənilməsinə ciddi fikir verilir – bu dil Moskva, Sankt-Peterburq, Qazan, Xarkov və s. kimi iri şəhərlərdə öyrənilirdi.

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN AÇILMASINA HAZIRLIQ

Bütün Zaqafqaziyada olduğu kimi, Azərbaycanda da ali məktəb ideyası güclənərək gündəlik qayğıya çevrilmişdi. Amma çar hökuməti bunun qəti əleyhinə idi. Bununla belə, çar hökuməti universitet açmaq qərarına gəlmişdi. Amma Tiflisdə Zaqafqaziya hökumətinin ovaxtkı Maarif naziri Fətəli xan Xoyski universitetin Bakıda olmasına çalışırdı. V.İ.Razumovskinin yazdığına görə, o, universitet təşkil etmək üzrə hökumət komissiyasının təklifini oxuyub demişdi: “Niyə Tiflisdə? Tiflisdə politexnikum var, indi də universitet. Bəlkə universiteti Bakıda açmaq daha yerinə düşərdi” [8].

Zaqafqaziya – Tiflis universiteti təşkil edilir, amma bunun ömrü az olur.

Azərbaycan Demokratik Respublikası fəaliyyətə başladığı gündən onun rəhbərləri Dövlət Universiteti yaratmaq haqqında düşünməyə başladılar. “Əslində Azərbaycanda ali məktəb təşkil etmək ideyası çox güclü idi və onun kökləri XIX əsrə gedib çıxırdı” [9, 43]

Bakı Dövlət Darülfünunun təsisini “Kitabi”nin tərtibçisi Səfər İbrahimovun göstərdiyi kimi, “Bu ideya ADR parlamentinin 17 iyun 1919-cu il iclasından başlanmış, 29 sentyabr 1919-cu il iclasında bitmişdir” [10, 18]

Soruşula bilər ki, məqsəd universitetin təkcə bir kafedrasının tarixini yazmaqdırsa, universitetin öz tarixi haqqında və buna qədərki mövzuya toxunmağa ehtiyac varmı? Bu suala iki əsasla cavab vermək olar.

1. Kafedranın taleyini – tarixini xalqımızın maarifçilik ideyası tarixindən təcrid etmək olmaz.

2. Bakı Dövlət Universiteti haqqında yazılan bir çox əsərlərdə zamanın (sovet quruluşunun) tələbinə görə faktlar və şərhlər başqa istiqamətdə aparılmışdır. Bizim məqsədimiz isə əsl milli mövqedən çıxış etməkdir.

Belə yazılara bir neçə misal göstərək.

a) Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Azərbaycan Dövlət Universiteti inqilabi qüvvələrin, bolşeviklərin adı ilə bağlanır, az qala Lenin dekreti ilə açılması iddia edilir [11, 140].

b) Görkəmli alim professor M.Vəkilov 1967-ci ildə ADU-nun elmi əsərlərində “Azərbaycanda universitet təhsili tarixindən. 1919–1930” adlı sanballı və dəyərli bir məqalə çap etdirmişdir. Burada da müəllif zamanın tələbinə görə “Universitetin yaradılması təşəbbüsünün rəhbər və aparıcı qüvvəsi sosial– demokratiyanın və mütərəqqi fikirlı ziyalıların” [12, 16] olduğunu qeyd etmişdir.

c) ADU haqqında ən sanballı əsəri professor A. Atakişiyev yazmışdır. Çox dərin məzmunlu böyük axtarışlar məhsulu olan bu irihəcmli əsərdə də təəssüf ki,

kommunist partiyasının, M.S.Qorbaçovun istiqaməti özünü hiss etdirir (Amma bu, Aslan müəllimin çox gərgin əməyinin bəhrəsi olan fundamental əsərinin dəyərinə xələl gətirməməlidir).

Bizim isə məqsədimiz Azərbaycan Dövlət Universiteti və onun ayrı-ayrı fakültə və qurumları haqqında düzgün, qərəzsiz məlumat verməkdir. Məlumdur ki, Bakı Dövlət Universitetinin təşkili haqqında Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin 21 avqust iclasında ən geniş müzakirə edilmişdir. Yəni bu iclasda universitet yaratmağın hərtərəfli müzakirəsi olmuşdur. Buna görə də həmin məsələyə dair parlament iclasının protokolunu geniş verməyi lazım bilirik.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin parlamentinin 18 avqust 1919-cu il tarixli 66-cı iclasının 4-cü məsələsi Azərbaycan Darülfünununun təşkil edilməsi haqqında idi. İclasda ümumiyyətlə 17 məsələ müzakirə edilmişdi.

Sədrlik edən **Həsənbəy Ağayev**: Növbəti məsələ Azərbaycan Darülfünü haqqında layihəyi-qanuniyyə.

Mahmudov Mustafa: (yerindən) Müsəidə veriniz.

Sədr: Nə xüsusda?

Mustafa: Darülfünün xüsusunda.

Sədr: Söz Mustafa Mahmudovundur.

Mustafa Mahmudov: Mən təklif edirəm ki, darülfünün məsələsi qalsın gələn iclasa.

Sədr: Təklifə etiraz yoxdur, qəbul olunur.

Beləliklə, təklifin lehinə 21, əleyhinə 15, səsverməyə 9. Əksəriyyətin rəyi ilə darülfünün məsələsi qalır gələn dəfəyə.

25 avqust 1919-cu ildə parlamentin 68-ci iclasında birinci olaraq Azərbaycan Darülfününün təşkili haqqında məsələ müzakirə edilir. (Məruzəçi Hacınski)

Mehdi bəy Hacınski: Bakıda darülfünün olması mümkündürmü, ya yox? Hökumət bəyannaməsində deyir ki, mümkündür. Çünki professorlar gəlmək istəyirlər, məkanda var kommerçeski məktəb, biri də birinci edadi məktəbi, qaldı tibb şöbəsi üçün alət mümkündürmü? O da mümkündür. Çünki Mixaylovski və neft şurasının öylə alətləri var ki, oradan tibbə lazım olan şeyləri ələ gətirmək olar. İmdi, icazə veriniz hökumətin bu barədə bəyannaməsini sizə oxuyum. (Oxuyur).

Sədr: Qara bəy Qarabəyli.

Qara bəy Qarabəyli: Həzarat, bu məsələnin nə qədər mühüm olduğu məlumdur. Bir aydan fəzlədir, bu xüsusda çox-çox danışmaq oldu. Nəticədə hər kəs etiraf edir ki, darülfünün lazımdır. Fəqət nasıl açılacaq, kimlər oxuyacaq, nasıl qanunlar, qaydalar olacaq, onlar bizcə məlum deyil.

Bizim heç bir şeydən məlumatımız yoxdur, kimlər açır, kimlər oxuyacaq, nasıl və nə kimi şəraitlə olacaq. Bu xüsus darülfünün açmaq da asan bir şey deyildir. Bir-iki professor ilə işi bitirmək və darülfünunu yapıyor demək doğru olmaz. Darülfünün açmaq üçün hanki bina intixab

edilir və varidat və məsarifat nasıl olacaq, nerdən təmin ediləcək. Bunlar həp bizim məchulumuzdur. Bizcə məchul qalan bu məsələni keçmək doğru deyildir. Biz darülfünunun açılması əleyhinə deyilik. Yalnız, nasıl bir darülfünunun açılacaq bilmirik.

Sədr: Siz danışmaq istəyirsiniz? Buyurunuz. Söz Məmməd Əmin Rəsulzadəninindir.

Məmməd Əmin (“Müsavat”) Burada universitet məsələsində gərək bizim əfkari- ümumiyyəmiş, gərək parlaman məhfilələrində ayrı-ayrı fraksiyalarda müxtəlif rəng almış və başqa-başqa nöqtəyi-nəzərlərlə bu məsələyə yanaşırlar. Hər şeydən əvvəl biz hamımız bunu etiraf edirik ki, Azərbaycan daxilində ülum, finuna aşına mütəxəssis adamlar ələlümüm məmləkət ürffanını yüksəltmək üçün darülfünun binası lazımdır. Deyirlər ki, əsas etibarilə universitet açılması əleyhinə deyilik. Fəqət doğrudan da əleyhinədirlər. Məsələ mübin şəkildədir. İndi görək bu universitet təsisi lazımdır, lazım deyildir... Bizdə mütəfənnin, mütəxəssis elmi nöqtələrə alim adamlar, üləma yoxdur. Bu cür adamların yoxluğu hər cəhətdən təsirini göstərir. Ona görə bir an əvvəl üləma, mütəfənnin, üsula aşına adamları yetişdirmək hökumət və məmləkət vəzifəsidir. Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm məbədi öz lisanımızda ola idi və oradaki professor və müdərris türkcə tərbiyə verəydilər. Məəttəssüf feilən bunu tətbiq etmək böylə bir fənn ocağı açmaq imkanı bizdə hələlik yoxdur. Başqa məmləkətlərdə olduğu kimi, heç

zaman elmin, fənnin başqa lisanlarda illərlə olsa da ehtiyacı lüzumsuz olduğunu təcrübə göstərmişdir. Madam ki biz hamımız bir nöqteyi-nəzərdəyik ki, ülum, finun bizə lazımdır. Etiraf etməliyik ki, darülfünun da bizə lazımdır. Başqa bir lisana müraciət edirkən bu xüsusda nə üçün rus lisana iltizam edilir və buna imkan verilir. Bu nə üçün belə – cəvabı aşkardır. Bu öylə bir məsələ deyil ki, onu həll etmək olmasın. İlk dəfə içimizdə bir çox tədrisə hazırlanmış tələbələr vardır ki, yalnız rusca tədris etməyə dərsləri və imkanları vardır. Binaən-ileyh Avropa məmləkətlərindən başqa birinin lisanında mümkün olsa idi, o lisanda götürərdik. Bu olmayacaqdır, çünki tələbələrimiz rus məktəblərində rusca dərs almışlar. Bu nöqteyi- nəzərdən bir dəlalət var. Ülum və finunun darülfünunda rusca tədris edilməsinə gəldikdə, əlbəttə, bizə söyləyə bilərlər ki, vaxtaki darülfünun milli olmayacaq, orada keçirilən dərslər türkcə olmayacaq, bu surətdə tələbələrimizi xarici məmləkətlərə göndərib, bu surətdə təhsid etmələri mümkündür. Bu doğrudur. Fəqət nəzərdə tutmalıdır ki, məmləkətimizin elm və fənnə olan ehtiyacının bu yol ilə təmini mümkündür deyildir. Əlbəttə, biz daha ixtisaslı və bilikli adamlar yetişdirmək üçün Avropaya tələbələr göndərəcəyik. Fəqət eyni zamanda məmləkət daxilində bir fənn və elm ocağı vücuda gətirəcəyik. Çünki, darülfünun yalnız tələbələr hazır etməyir. Bununla bərabər elm və fənnə aşına adamların və ərbab ixtisasın bir məcmui olacaq ki, bir tərəfdən təlim

etməklə digər tərəfdən məmləkəti öyrənir, onun əhval və xüsusiyyətini təhlil və tədqiq edir. Bu nöqteyi-nəzərdən darülfünun Azərbaycanca xaricdən bir çox alimlər və professorlar cəlb edəcəkdir. Onlardan heç bir surətlə qorxub ehtiyat etmək lazım gəlməz ki, guya o alimlər və professorlar burada bür rus mədəniyyətinin ocağı olub qalacaq da, tələbələr ruslaşacaqdır... Lakin əmin olsunlar ki, madam ki hökumət bizim əlimizdə darülfünuna dəvət etdiyimiz adamlar üzərinə hakim olacağıq və maddi cəhət əlimizdə olduğundan məvacib əndişə heç bir şey təsəvvür etməməlidir. Onların dəfələrlə rus elmi, rus mədəniyyəti deyə təkrar etmələri əfkari-ümumiyyəni qorxudanmaz. Çünkü hər kəs bilir ki, rus və ya başqa bir millət mədəniyyəti yoxdur. Ülum və finun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Məşhur rus müstəşriqləri hərgah buraya cəlb etməyə müvəffəq olarsaq və təbiidir ki, olacağıq da, çünkü bir professor təhdidi altında vətəni Rusiyada akoplar içərisində çalışmaqdan Azərbaycanca oturub kəndi əfkarını yürütmək, ələlxüsus ki, onları maddi cəhətdən də təmin edəsiniz, onlar bura gələr və əmin olunuz ki, xəyanət də etməzlər. Siz buna kəməli-etiman ilə əlinizi ürəyinizə qoyub səs verə bilərsiniz. (Alqış)

Sədr: Abdulla bəy Əfəndiyev.

Abdulla bəy Əfəndiyev: Darülfünunun açılması məsələsi “Əhrar” firqəsində iki cərəyana səbəb oldu. Bir neçəsi əleyhində, bir neçəsi lehində. Hər iki tərəfin

gətirdiyi məvaddları mülahizə edəndə, müqayisə edəndə aşkar olur ki, əleyhinə olanların fikri bir qədər doğrudur və əqlə batır. Nəzəriyyələrdən bəhs etmək istəmirəm, bir neçəsini göstərmək istəyirəm ki, o da bu dərəcədədir. Məlumunuzdur ki, büdcə get-gedə artır, cəmaətin boynuna ağır gəlir, əyi bir yük tutulur. Əgər darülfünun büdcəsini də əlavə edərsək, ağırlıq büsbütün artacaqdır və büdcə çoxalacaqdır.

Söz yox ki, darülfünun güşadi sözü meydana gəldikdə, demirik ki, əvvəlinci gündən türk dilində olacaq. Bu mümkün olan şey deyildir. Bizim hazırlığımız rus darülfünunda oxumaq üçündür. İstəsək də o qədər qüvvə və professor tapmırıq ki, öz dilimizdə elm və fünün keçək... Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna öylə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsin. Türk ədəbiyyatına dara olsun. Böylə professoru çox aramalıdır. Hər şöbədə necə ki, qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi deməklə olmaz. Gərək bunun proqramı olsun. Bir şəxs ki, darülfünun icmal etdi, edadi də tədris edəndə darülfünundan özülə gətirdiyi elmləri lazımdır ki, gözəl, ədəbi türk dilində tədrisə müqtədir olsun, islahatı-fənniyyəyə aşına olsun.

Sədr: Ağamalıoğlu Səmədəğa.

Səmədəğa: Deməli, universitet əleyhinə danışan yoxdur. Hamı bunu deyir ki, universitet lazımdır. Çünkü milləti irəli salar. Amma bəzi natiqlər deyirlər ki, hələ vaxtı gəlməyib, hələ gərək gözləyək. İş buradadır ki, biz

parlamani açandan bu vaxtaca öylə bir əməlli qanun bizim müzakirəmizə qoyulmamışdır. İndi cəmətin və məmləkətin ən çox mənfəəti olan bir qanun ki o da universitet qanunudur, bizim parlamana gəlib çıxmışdır. Lakin onu da saxlamaq istəyirlər. “Ayda ildə bir namaz, onu da şeytan qoymaz”. Məndən qabaq olan natiq bütün layiqilə və möhkəm dəlillərlə sübut etdi ki, bizə universitet açmaq gərəkdir; həm də zamanı gəlibdir. Ona görə o dəlilləri təkrar etməmək üçün bir neçə başqa söz danışmaq istəyirəm.

Əvvəlcə mən istəyirəm ki, qabaq keşiş haqqında danışsam və ona bir neçə cavab verəm. Amma məndən əvvəl Vanseviç danışdı və lazımı cavab verdi. O kişi bura çıxmışdıki universitetnən xalqı qorxutsun. O elə bilirdi ki, Azərbaycan milləti ona yaxın durmaz. Onda keşiş deyir ki, çox yaxşı oldu ki, universitet açılır, özü də rus dilində. O elə bilir ki, onun məmləkətində olmuş rus “Samoderjaviya”sı bu məmləkətdə diriləcək. Böylə çıxır ki, rus professorları elmi qoyub, rus padşahından, samoderjivasından, pravoslavyasından öyrədəcəklər. O keşişin adəti var. Mən istəyirəm onun xasiyyətini sizə deyim.

Sədr: (saxlayaraq) Rica edirəm şəxsiyyətdən bəhs etməyəsiniz.

Səmədəğa: Onda uzun danışmaq olmayır...

Sonra bir vacib məsəl var, deyirlər ki, türkün öylə qüvvətli dili yoxdur ki, onun Darülfünunu olsun. Əvvəlcə

dili qüvvətləndirib, sonra darülfünün açmaq lazımdır. Darülfünün olmasa dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Darülfünün olan yerdə dil də böyüyür. İnandırırım ki, revolyusiyadan əvvəl dil bilməyənlər şimdiki yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarır. Xülasə, bizim fraksiyamız o fikirdədir ki, gərək Darülfünün açılsın, bunun vaxtı, məqamı gəlmişdir və güman edir ki, parlaman da buna zidd getməz. (Alqış).

Maarif naziri Qaplanov: Məsələnin təsəvvür edilməsinə xidmət edəcək bir çox dəlillər söyləndi. Bu fikirlərə mən bir şey əlavə etməyəcəyəm. Söylənməsi vacib edilən şeyləri Məmməd Əmin bəylə Vanseviç cənabları söylədilər. Çünki məsələdən suyi-təhfim olacağını görür və bundan qorxuram. Əvət, əsas etibarilə hər kəs darülfünün açılmasına etiraz etməyir. Bilirsiniz ki, hər mədəni millət və qövüm darülfünün haqqındakı fədakarlıqdan çəkinməz. Bu mühüm və müqəddəs vəzifəni şayan çox şərait təhtində qəbul və ifa edir. Və yenə məmləkətimiz daxilində açılacaq olan darülfünün mövcudiyətilə biz vətənimizi daha başqa bir surətdə Avropaya qarşı göstərəcək və yaşamağa layiq bir millət olduğumuzu da surətlə əda və isbat edəcəyik.

Sədr: Təklif olunur ki, layihənin maddə-maddə müzakirəsi gələn şuraya qalsın. Çünki məlumat hasil olsun. Bunu səsə qoyuram. Kim bunun tərəfdarı isə əlini qaldırsın. Əksəriyyət əsvat ilə qəbul olunur. 15 dəqiqə tənəffüs elan edirəm [13].

Bu iclasda da qəti qərar qəbul olunmadı.

Müzakirənin gedişində “Rus Slavyançı” keşiş Kravçenko Darülfünun açılması əleyhinə dolayısı yolla çıxdı və onun yalnız rus universiteti ola biləcəyini söylədi. Buna görə də S.Ağamalıoğlu onu şeytan adlandırdı. Parlamentin bu iclası darülfünun yaradılmasında dönüş oldu. Çünki bu iclasda darülfünun məsələsi prinsipcə həll edilmiş oldu. Parlamentin 25 avqust tarixli 68-ci iclasında universitet məsələsi yenidən qoyulmuşdu. Burada da darülfünunun qanun layihəsinin maddələri oxundu. Maddələri Mehdi bəy Hacınski oxuyurdu. Burada türk dili məsələsi ətrafında da mübahisə oldu. Orada belə fikirlər səsləndi:

Katib: 2-ci maddəni oxuyur.

Kiçikxanov: 2-ci maddənin 2-ci qeydini biz bu cür təklif edirik: “Türk dili hamı şöbələrdə məcburi olmaqla bərabər ümumi şöbələrdə öylə bir surətdə tədris edilməlidir ki, hər barədə ədədi məktəbin türk proqramına müvafiq gəlsin”.

Sədr: (rusca) Kim bunun barəsində, təklif barəsində danışmaq istər. Buna etiraz yoxdur.

Məmməd Əmin (yerindən) Müsəidə veriniz.

Sədr: Buyurunuz.

Məmməd Əmin: Təbii bilirsiniz, bu “Əhrar” fraksiyası tərəfindən edilən arzu mətlub bir arzudur. Bütün fakültələrdə türkcə alınması qeyd olunduğu zaman bu arzu zənn edirəm eyni məqsuddur. Bu əlavə edilmiş

arzunu parlaman bir arzu olaraq qəbul edə bilər. Fəqət yeni maddə kimi qanuna qeyri-müəyyən qoymaq mümkün deyildir. Qanuna yazılan maddələr səhih olmalıdır. Qanunda yazılan maddələr aydın yazılıb. O dərəcədə müqtədir müəllim olsun ki, oxuduqlarını türkcə deyə bilər.

Nəhayət, parlamentin 29 sentyabr 1919-cu il tarixli 79-cu iclasında darülfünun açılması ilə bağlı bütün məsələlər həll edilmiş oldu. İclasın sonunda görkəmli maarif xadimi Sultan Məcid Qənizadənin növbədənəkənar bəyanatı da təsdiq edildi

Sultan Məcid Qənizadə: Darülfünun layihəsini qurtardıq. Bu gün nizamnaməsi də oxunub təsdiq olundu. Bu gündən darülfünuna iqdam olunacaq. Ancaq bunu bilmək lazımdır ki, hər məktəb, darülfünun və ali məktəbin özünün xüsusi gərək təmiratı olsun. Aşkar şeydir ki, təmirat olmasa rəvnəqli olmaz. Tazə bina qoyduğumuz darülfünun iki böyük məktəbdə, kommerçeski və gimnaziya olacaqdır. Aşkar şeydir ki, darülfünun təmiri xüsusunda gərək lazım olan fikri edək, tainki o darülfünun mümkün olan qədər əmələ gəlsin, rəvnəqli və əzəmətli olsun. Ancaq bunu demək istərəm ki, hərçəndi lazım olan qədər nəqliyyə buraxılıbsa da təmirat xüsusunda söz yoxdur. Güman edirəm parlaman üzvləri ərz edəcəyimi unutmamış olsunlar. Keçmiş mart ayında bir hadisə oldu. O hadisədən bir neçə gün qabaq milli şuranın ixtiyarında olan əsgərlər Lənkəranda idilər. Məşhur Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin övladı Məhəmməd

də orada idi. Orada bir faciə oldu. Məhəmməd fövt oldu. Onun cənazəsi bura gətirilib dəfn edildikdə, neçə min adam müşayiət edirdi. O vaxt Hacı cənabları adamların hüzurunda uca səslə dedi: Həzarat! Mən hazırlayırdım ki, oğluma toy edirəm. Lakin qəza belə gətirdi ki, oğlum əlimdən getdi. Ona görə mən oğlumun yadigarı olaraq, millətin xeyri üçün, gələcəkdə cavanlar xoşbəxt olsunlar deyə istəyirəm ki, burada bir darülfünunun təsis olunsun. Onun təsisindən ötəri də öz passajımı darülfünuna bəxş edirəm. Hacı cənabları bu sözü bir neçə min adamın yanında deyibdir. O məsələ bu çağacan qalıbdır. İndi özümüz cümhuriyyət olduq və özümüzün darülfünunu olduğu üçün lazım gəlir ki, Hacının özü vəd etdiyi təminatı bu darülfünunun ixtiyarına alağ. Bunu müxtəsərcə ərz etdikdə buna iqdam etməlidir. İndi təklifim budur ki, bu gün bir komisiyon Hacı ilə bu məsələni qurtarsın, tainki haman passaj darülfünunun təsrüfünə verilsin.

Rəis: İclas qapanır.

İclas saat 3 tamamda qapanır. [14]

Azərbaycan Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyəti haqqında hökumət xüsusi qayğı göstərirdi. Onların vəzifə maaşları aşağıdakı kimi idi:

Professor – 40 min manat

Müəllim – 30 min manat

Asissent – 25 min manat

Dil üzrə mühazirə oxuyanlar – 18 min manat.

Pofessorun dərsi həftədə 6 saatdan çox olmamalıdır.
Tarix-filologiya fakültəsində seminara rəhbərlik
mühazirəyə bərabər tutulur. (Azərbay. İnc. Komit. qərarı)

Bundan əlavə, professor– müəllim heyətinə ayda

Çörək – 60 funt,

Ət – 15 funt,

Kartof – 30 funt,

Çuğundur – 7 funt,

Pomidor – 7 funt,

Soğan – 2 funt,

Buğda unu – 2 funt,

Yarma – 15 funt,

Duz – 2 funt,

İstiot – 2 zod,

Piy – 5 funt,

Sirkə – 1 butulka,

Çay – 1 qutu,

Qənd – 4 funt,

Kakao və ya kofe – 3 funt,

Çaxır – 2 butulka,

Konyak – 1 butulka,

Tütün – 1 funt,

Spiçka – 6 qutu,

Sabun – 2 funt [15] verilirdi.

Universitetin açılması günün ən vacib problemi idi.
Bu, hökumət rəhbərliyini, ziyalıları düşündürən, xalqımız
üçün taleyüklü problemə çevrilmişdi. Kadr məsələsi əsas

problem idi. Hələ bir neçə ay əvvəl parlamentin sessiyasında dərslərin türk dilində keçirilə bilməyəcəyini xüsusi qeyd edirdilər. Ziyalılar da universitetdə dərslərin rus dilində keçirilməsindən narahat olurdular. Zəhmətkeş müsəlman ziyalılarının 9 iyul 1919-cu il tarixdə keçirilən yığıncağının qərarında da bu haqda narahatlıq ifadə edilmişdi. Orada deyilirdi:

“Azərbaycanın paytaxtında nəzərdə tutulan darülfünün açılışı əleyhinə aşağıdakı mülahizələrə görə etiraz edilsin. Əvvəla, rus dilində darülfünün, mütləq surətdə özfəaliyyət mərkəzinə çevriləcəkdir və açılışından sonra dərhal özünün muxtariyyətinə əsaslanaraq Kırıda olduğu kimi əlini “vahid Rusiya” yaratmaq istəyənlərə uzadacaqdır. Ona görə də çəkilən böyük xərclər Azərbaycan gənclərinə zərərdən başqa bir şey verməyəcəkdir. İkincisi, rus dilində darülfünün açılma milliləşmiş orta məktəblər təbii olaraq qapanar” [16].

Türk federalistlərinin demokratik partiyası olan “Müsavat”ın 1917-ci il 26 oktyabrda keçirilən birinci qurultayında 76 maddədən ibarət qəbul olunmuş proqramın 72, 73-cü maddəsində deyilirdi: 72 – Orta məktəblərdə türk və rus dillərinin öyrənilməsi məcburidir. 73 – Ali məktəblərdə tədris türk dilində aparılır [17, 81].

Universitetin açılması haqqında parlamentin son iclasında hökumət adından çıxış edən maarif naziri R.Qaplanov demişdi: “Həqiqi çarə tez bir zamanda zəngin Avropa dillərindən birisində bir darülfünün açmaqdır.

Yaşadığımız şərait altında bu dil isə bizim üçün rus dilidir. Belə darülfünunun əleyhdarları nə deyəcəklərsə desinlər, müəyyən dairələr nə kimi gizli ümidlər bəsləyəcəklərsə bəsləsinlər, heç şübhəsizdir ki, nəhayət əlnəhayə o darülfünün Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir” [18].

Nəhayət, Bakıda darülfünün təsis edilməsi haqqında 1 sentyabr 1919-cu il tarixli parlament iclasında qərar qəbul edildi. Qərar da deyilirdi: Dörd fakültədən ibarət Bakı şəhərində dövləti-darülfünün təsis edilir. Şərq şöbəsilə bərabər tarix və lisant fakültəsi, riyaziyyat fakültəsi (fizik və matematik), hüquq fakültəsi və tibb fakültəsi.

Bütün fakültələrdə türk dilinin oxunması məcburidir [19].

Universitet haqqında geniş məlumat verməyə ehtiyac yoxdur. Çünki prof. A.M. Atakişiyevin “Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarixi” adlı kitabında məhz bu barədə çox geniş məlumat verilmişdir.

İlk vaxtlar universitetdə dərs deyən professorların (12 nəfər) biri də türk deyildi. Universitet haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik. Əvvəlcə burada 4 fakültə var idi. 1929-cü ildə fəhlə fakültəsi açıldı. Bunun ardınca 1922-ci ildə şərqşünaslıq fakültəsi yaradıldı. 1923-cü ildə tarix-filologiya fakültəsi İEF-ə çevrildi. Sonra bu fakültə özündə fizika və riyaziyyatı da birləşdirən pedaqoji fakültəyə çevrildi (1924-cü ildə). 1922-ci il 6 dekabr

tarixli qərarı ilə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı universiteti Azərbaycan Dövlət Universiteti adlandırdı. İki il sonra 1924-cü ildə yanvarın 23-də ona Leninin adı verildi. 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin ilk azərbaycanlı rektoru (T.Şahbazi) təyin edildi (sonradan onu millətçi damğası ilə damğalayıb güllələyəcəklər). 1939-cu ildə vaxtilə Azərbaycan xalqına, onun milli mədəniyyətinə, ərazi bütövlüyünə düşmən kəsilən S.M.Kirovun adı universitetə verildi.

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqın geniş kütlələrinin gözünün qarşısından bolşevizm-kommunizm ideologiyası pərdəsi götürüldü. Xalq kimin kim olduğunu gördü. Ona görə də xalqımızın düşmənlərindən biri kimi S.M.Kirovun adını universitetin adından silib atdı. 2000-ci ildən universitetin ilk adı – Bakı Dövlət Universiteti adı bərpa edildi. Respublikada bu ali məktəbin gördüyü işləri qiymətləndirmək üçün neçə cild kitab yazıla bilər.

Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli iftixarı və sərvətidir (H.Əliyev). Universitet respublikamızın bütün ali məktəblərinin flaqmanıdır.

Azərbaycanda, universitetin ilk rektoru V.İ.Razumovskinin qeyd etdiyi kimi, Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yeni məşəl yandı. İlk illər burada təhsil rus dilində idi. Universitet açıldıqdan cəmi bir neçə ay sonra Azərbaycan bolşevik rejiminin təsiri altına düşdü. İşgal olunmuş bir ölkənin ali məktəbi kimi universitet millətə,

onun amalına xidmət edə bilmədi. Bolşeviklər partiyası və onun nümayəndələri Azərbaycan xalqının həsrətlə gözlədiyi, onun qabaqcıl ziyalılarının böyük zəhməti hesabına yaranan universitet kommunist ideologiyasını təbliğ edən bir quruma çevrildi. “Universitetdə təhsil türkcə olacaq” tezi kənara qoyuldu. İrəlidə görəcəyimiz kimi, hətta filologiya fakültəsində rus dilinə ayrılan saatların miqdarı türk dilindən çox idi. Bu məsələ çoxlarını narahat edirdi. Universitetin açılmasında “böyük enerji, maarifçilik səyləri göstərən” M.Ə.Rəsulzadəni (V.İ.Razumovski) də çox narahat edirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu haqda yazırdı:

“Bu qədər siyasi və iqtisadi xüsrənlər nəticəsində heç olmazsa məmləkət ürfəncə olsun qazandı mı?... Əcəba, bu mümkün ola bilərdimi? Bir məmləkətin iqtisadiyyatını bərhad, siyasiyyatını alt-üst edən qüvvətdən ürfan naminə emar gözləmək qabil olur mu?”

İbtida üç ay zərfində bütün Azərbaycanın türkcə oxur yazar bir mərtəbəyə visal ediləcəyi elan olundu. Əmma kitab yox, müəllim yox... İşsiz qalan, bir az oxuma, yazma bilən bəzi adamları haman kurslara alarlar. İki-üç həftə zərfində müəllim oldu deyə öyrətdikdən sonra kağız üzərində məbzul bir surətdə ... məktəblərə təyin etdilər. Sözdə hər növdən bir çox ürfan müəssisəsi təsis olundu. Hətta başqa məslək sahibi olub da kommunizm təbliğatından dolayı işsiz qalan bir çox həvəskarları istifadə surətilə köylü ilə əmələyə yalnız

yazma və oxuma deyil, sənayeyi-nəfisdən də bir bəhrə vermək istədilər. Musiqi məktəbləri, rəsm məktəbləri, rəqs məktəbləri, bilməm nə məktəbləri açmaq kələyi hər cəhətlə kamil etmək istədilər. Xülasə, istədilər, istədilər, həp istədilər.

Fəqət, aylar deyil, illər keçdi. İdarələr hala rusca... Məktəblər rusca. Üç həftədə müəllim olan bəzirqanlar şindi adam əqilli, əlbəttə müəllim deyil, bir sovet bəzirqanı. Musiqi müəlliməsi yenə kəndi yazıxanasında ehtikarla məşğul. Əskidən mövcud məktəblər bir hali pərişan idi... Darülfünuna artıq tələbə göndərilmiyər. Yalnız “Müsavat” zamanında göndərilən tələbələrini geri çağırmaq siyasətən müvafiq görülməmişdir. Türkiyədən gələn müəllim və müəllimələrsə tamamilə geri dönmüşlərdir. Çünki şəraiti– mövcudə içərisində çalışmağı mümkün görməmişlərdi” [B.1990. 75– 76].

M.Ə.Rəsulzadə haqlı idi. O, universitetin açılması üçün çox böyük zəhmət və enerji sərf etmişdi. Gələcək universitetdə dərslər demək üçün kadrlar olmayacağı təqdirdə burada osmanlı ədəbiyyatı tarixindən dərslər deməyə də razılıq vermişdi.

1919-cu il noyabrın 15-dən başlayaraq dərslər əsasən axşam növbəsində, özü də rus dilində keçirildi. Ali məktəbin türkləşdirilməsi istiqamətində rəsmən bəzi sənədlər qəbul edilsə də, əslində ali məktəbdə olan müəllimlər arasında milli münasibətlər “uçurum dərələr” şəklində idi. Burada dərslər deyən rus və qeyri millətlərdən

olan alimlərin xidmətini danmaq olmaz. Amma onların şovinst mövqeyi də açıq-aşkar özünü göstərirdi. Məsələn, tarix-filologiya fakültəsinin 2 avqust 1920-ci il tarixli iclasından qeydlər:

Sədr: N.A.Dubrovski.

Katib: L.A.İşkov

İştirak edirlər: prof. V.B.Tomaşevski, E.Baybakov, müəllimlər M.V.Belyayev, M.A.Şahtaxinski, M.R.Mirzoyev.

Bu iclasda qərara alınır ki, dərslər sentyabrın 20-də başlansın.

İclasda çıxış edən M.A.Şahtaxinski müsəlman tarixini, onun mədəniyyətini birtərəfli şovinst mövqedən işıqlandıran rus alimlərinin mövqeyini tədris planını tənqid edərək deyir ki, “fakültə müsəlmanlığı təhqir edir”.

V.B.Tomaşevski onu ... adlandırır (protokolda nöqtə qoyduğumuz yerdə yazılmış söz pozulmuş, üstündən xətt çəkilmişdir) və deyir ki, o – Şahtaxinski özünü apara bilmir. Dekan – N.A.Dubrovski xahiş edir ki, Şahtaxinskinin bu sözləri yolverilməz bir hərəkət kimi protokollaşdırılsın və birləşmiş Assosiasiyanın müzakirəsinə verilsin [20, 4].

Sonrakı protokola (12.X.1920) baxarkən Şahtaxinskiyə dərs verilmədiyinin şahidi oluruq.

Fakültə sovetinin 26 oktyabr 1920-ci il tarixli iclasında isə M.A.Şahtaxinski şərq dilləri üzrə türk

dilindən dərs deməyə yeni müəllimlər dəvət etməyi təklif edir. Onun təklifinə reaksiya verilmir, məsələ açıq qalır.

Bundan bir il sonra prorektor V.V.Sipovski Şahtaxtinskini mühakimə etməyi tələb edir. (Bu haqda sonra danışacağıq)

Bəzi mənbələr universitetin açılmasını və oradakı türkləşdirmə işini də Azərbaycan K(b)P ayağına yazır. Əslində Azərbaycan bolşeviklərinin partiyası özümüzünküləri ittiham edir. Bu haqda Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti 3 aprel 1927-ci ildə qərar da qəbul edir və göstərir ki, türkləşdirməni universitetin professorları düzgün başa düşməmişlər. Yəni nə şovinizmə və nə də millətçiliyə yol vermək olar. Azərbaycan XKS AK(b)P Rəyasət Heyətinin direktivlərini həyata keçirmək üçün respublika ali məktəbləri (ADU və API) üçün əsasnamə və türkləşdirmə planı hazırlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1922- ci ildə açılan fəhlə fakültəsinə Azərbaycanın hər yerindən gənclər göndərilir, sonra onlar universitetin tələbəsi olurdu. Artıq 1926-cı ildən başlayaraq bu məzunlar universitetin müəllimləri də olurdu. Beləliklə, universitetin müəllim və tələbələri arasında azərbaycanlıların sayı artmaqda idi. Belə ki, 1926–1927-ci dərs ilində pedaqoji fakültənin tələbələrinin 93,4%-i, şərq fakültəsinin isə 63,4%-i azərbaycanlı idi. Eyni zamanda ADU-da dərs deyən müəllimlərin də sayı azərbaycanlıların xeyrinə artmaqda idi. Bu illərdə

universitetin professor-müəllim heyətinin 70%-dən çoxu yerli kadrlardan ibarət idi.

Bu işə şovinst ruhlu professorları narahat edirdi. Bu, kiçik qarşıdurmaya da gətirirdi. Bu məsələni həll etmək üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı 1929-cu il mayın 29-da ADU-nun və API-nin professor-müəllim heyəti üçün müşavirə keçirdi. Bu müşavirədə prof. A.M.Yevlaxov professorlar arasında azərbaycanlıların olmasından və onların ali məktəblərin türkləşməsinə tələb etməsindən narahat olaraq deyirdi: “Milliyyətçə rus olan professor türk milləti arasından özünə bərabər adam... seçməlidir. Amma obyektiv şəraitə nəzər salsaq görürük ki, türk millətindən olan tələbənin ... intellektual səviyyəsi çox aşağıdır”. Sonra o deyir: “Azərbaycanlı tələbə III kursa keçəndə belə II dərəcəli məktəbin hətta I dərəcəli məktəbin şagirdlərindən az fərqlənir”.

Bu yerdə komissar M.Quliyev onun sözünü kəsərək deyir: “Mən belə çıxışa qarşı etiraz edirəm”.

Yevlaxovun bu çıxışına qarşı F.Əfəndiyev demişdi: “Hələ Avropa zülmətdə olanda, ərəblərdə mədəniyyət çiçəklənmişdi, Avropa sonradan hər şeyi onlardan götürmüşdür”.¹

¹ Sitat A.Atakişiyevin “История АГУ. 1989, с.152” kitabından götürülmüşdür.

M.Quliyev çıxışında göstərmişdi ki, təkcə A.M.Yevlaxov deyil, başqaları da “türklərə aşağı irq kimi baxırlar”.

Professor A.M.Yevlaxovun bu çıxışı o vaxt böyük əks-səda doğurmuşdu. Amma universitetimiz getdikcə milliləşməkdə davam edirdi. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, tələbələr içərisində milli-türk tələbələrinin xüsusi çəkisi artdığı kimi, müəllimlər içərisində də milli kadrların sayı artmaqda idi. Belə ki, tibb, pedaqoji, şərq fakültələrinin 90%-i türkləşmişdi. İllər üzrə faiz rəqəmlərə baxaq:

1924–25-ci dərslərdə 159 müəllimdən 51-i (32%);
1925–26-cı dərslərdə 163 müəllimdən 73-ü (44%);
1926–27-ci dərslərdə 186 müəllimdən 96-ı (51%)
türk idi [21, 160].

Amma bu dövrdə Rusiyadan və başqa yerlərdən gəlib mühazirələr oxuyan alimlərin xidmətini kiçiltmək ədalətsizlik olardı. Universitetin 10 illik fəaliyyətini əks etdirən “V.İ.Lenin adına ADU birinci 10 il. 1919–1929” adlı əsərdə oxuyuruq:

“Məsələn, N.İ.Marr və V.V.Bartold akademiklər təqlifimizi lütfən qəbul edib, ixtisaslarından birer kurs oxumaq üçün Bakıya gəliblər. Akademik Marr yafetidolojinin ümumi prinsiplərini ilk dəfə (1928-ci ildə) bizim darülfünumuzda bəyan elədi. Akademik Marrın

burada oxuduğu kursu sonralar Darülfünun nəşr etdirdi. Bu isə, mübaliğəsiz demək olar ki, Şərqlə fakültəsi müvəffəqiyyətlərindən biridir.

Professor və indi akademik A.N.Samoyloviç də Şərqlə fakültəsində epizodik bir kurs oxumuşdur. Məşhur Türkiyə alimi, Şərqlə Elmlər Akademiyası korrespondan üzvü Köprülüzadə Fuad bəy də 1925-ci ildə Bakıda bulunduğuş zaman qədim türk ədəbiyyatı tarixindən bir kurs oxumuşdu. Bunlardan başqa Maddi Kultur Akademiyası üzvü M.İ.Meşşaninov 1926-cı ildə qədim Şərqlə tarixindən kurs oxumuş və dosent R.Şor fakültənin Lisaniyyət şöbələrində 1928–29-cu tədris ilində dil sosiolojisindən məşğul olmuşdur. Nəhayət, dosent B.M.Dansuq eyni ildə İranın və Türkiyənin iqtisadi coğrafiyasından epizodik kurslar oxumuşdur”.

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Filologiya elmin elə sahəsidir ki, hər bir xalq, onun nümayəndələri bu elmlə daha erkən və daha çox məşğul olur. Hər bir xalq özünün milli mənəvi dəyərini öyrənməsə, özünü dərk edə, dünya xalqları arasında özünün kimliyini müəyyənləşdirə bilməz. Beləliklə, nəinki uzaq xalqlar, habelə qonşu xalqlar arasında öz yerini tapa bilməz. Ədəb- bədii söz ictimai şüurun açarı olduğu kimi, bütövlükdə dil özü də şüurun bütün formalarının açarıdır. Bu səbəbdən də filologiya elmi başqa elm sahələrinə nisbətən daha tez yaranmış, bu elm sahəsi ilə daha çox adam olmuşdur. Bütün dövrlərdə filoloqlar başqa elm sahələrinə nisbətən çoxluq təşkil etmişlər. Bakı Dövlət Universiteti yarananda da tibb, hüquq ixtisası üzrə milli kadrlar olmadığı halda, filologiya sahəsində belə kadrlar var idi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, 1919-cu ildə fəaliyyətə başlayan universitetin fakültələrindən biri də tarix-filologiya fakültəsi idi.

Filologiya fakültəsi əslində universitetin özü ilə birlikdə yaranmışdır. Amma bu, birbaşa olmamışdır. Çünki əvvəlcə (1919–23) Filologiya tarix-filologiya fakültəsinin, 1923-cü ildən İctimai elmlər fakültəsinin, 1925-ci ildən Şərq fakültəsinin bir şöbəsi olmuşdur. Prof. A.A.Axundov bu cəhəti nəzərə alaraq filologiya fakültəsinin tarixini iki dövrə bölür:

1. Təşəkkül dövrü (1919 – 1929).

2. Bərpa və inkişaf dövrü (1939 – 1969).

İkinci dövrü müəllifin 1969-cu ilə qədər götürməsinin səbəbi məqalənin həmin ildə yazılmasıdır [22, 3]. Orada 1929–cu ildə Universitet bazasında 2 ali məktəb yaranır. 1939-cu ildə Universitet bərpa edilir. Həmin vaxtdan da filologiya fakültəsi yenidən fəaliyyətə başlayır. Prof. A.Axundov fakültənin ilk dövrlərini belə səciyyələndirir:

“Filologiya fakültəsi 1919-cu ildə Tarix-filologiya fakültəsinin Dil-ədəbiyyat və Şərq şöbələri şəklində universitetlə eyni vaxtda təşkil olunmuşdur. Fakültənin ilk iclası 1919-cu il sentyabrın 9-da keçirilmiş, dərslər isə noyabrın 15-də başlanmışdır. Universitetin təşkil edildiyi ilk illərdə Dil-ədəbiyyat şöbəsində dərslər rus dilində aparılmış, tələbələr rus dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə mühazirələr dinləmişlər. İndiki Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası isə Şərq şöbəsi daxilində tədris edilmiş, tələbələr ilk növbədə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis kimi hazırlansalar da, ərəb, fars və türk dillərini, ədəbiyyatını, habelə tarixini də dərinlən öyrənmişlər. Bu vəziyyət 1922–1923-cü tədris ilinə kimi davam etmiş, həmin ildən Şərq şöbəsi müstəqil fakültəyə çevrilmişdir. Beləliklə, indiki Filologiya fakültəsi 1922-ci il martın 30-dan fevralın iki fakültə tərkibində mövcud olmuşdur. Yəni də rus dili və ədəbiyyatı tarix-filologiya fakültəsinin müstəqil bir şöbəsi, Azərbaycan dili və

ədəbiyyatı isə Şərq fakültəsinin müstəqil bir şöbəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1923–1924-cü dərslər ilində tarix-filologiya fakültəsi ictimai elmlər fakültəsinə (İEF) çevrilir və beləliklə, indiki Filologiya fakültəsinin Rus dili və ədəbiyyatı şöbəsi həmin fakültənin üç şöbəsindən biri olur. 1924–1926-cı illərdə İEF Pedaqoji fakültə ilə əvəz olunur. Dil-ədəbiyyat şöbəsi isə Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə bağlanır və 1925–1926-cı dərslər ilinin əvvəlində öz fəaliyyətini dayandırır. İndiki filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı şöbəsi isə Şərq fakültəsinin Dil-ədəbiyyat şöbəsinin müstəqil bir bölməsi kimi 1929-cu ilə, universitetin iki müxtəlif instituta çevrilməsinə kimi davam edir” [22, 3–4].

Filologiya fakültəsi universitetin ən böyük fakültələrindən biri və ən zəngin ənənəyə malik olan fakültəsidir. Bu fakültənin böyük və zəngin tarixi vardır. Biz bu zəngin və çoxcəhətli tarixi yazmağı qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Ona görə də fakültə tarixinin bəzi məqamlarına toxunmaqla kifayətlənəcəyik.

Tarix-filologiya fakültəsinin ilk dekanı tarixçi alim N.A.Dubrovski olmuşdur. Prof. A.Axundov N.A.Dubrovskinin cəmi 10 ay işlədiyini göstərmişdir. Prof. A.Ataşiyev isə N.A.Dubrovskinin 1923-cü ilə qədər bu fakültənin dekanı olduğunu göstərir. Belə hesab edirik ki, A.Axundovun məlumatı daha dəqiqdir. 1920-ci ilin sentyabrında N.A.Dubrovski öz yerini fakültənin elmi

katibi işləyən Leonid Aleksandroviç İşkova vermişdir. Bundan əlavə, Respublika Arxivində saxlanılan Universitet fondunun 1-ci siyahısının 15-ci səhifəsində fakültə şurasının 30.08.1921-ci il tarixli iclasında (Protokol №1) dekan kimi L.A.İşkov çıxış edir.

AMDA-də saxlanılan sənədlərdən öyrənirik ki, 1922-ci dərslər ilində Tarix-filologiya fakültəsinin Dilçilik şöbəsində aşağıdakı fənlər tədris edilirmiş:

Propedevtik kurslar

Məntiq, psixologiya, fəlsəfəyə giriş (bunlar seçmə kurs idi), latın müəllifi (sair), Yunan dili (elementar kurs, dilçiliyə giriş)

Əsas kurslar

1. Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası
2. Türk və ya fars dili
3. Rus dili
4. Müsəlman şərqinin ümumi tarixi
5. Fars və ya türk ədəbiyyatı tarixi
6. Yunan və Roma ədəbiyyatı tarixi
7. Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixi
8. Rus dilçiliyi tarixi
9. Dilçilik və ya dil üzrə (tələbələrin seçdiyi) fənn

Fakültativ fənlər

1. Yunan dili və yunan müəllifi (sair)
2. Slavyan dilləri və ədəbiyyatı (1 cənub, 1 qərb)
3. German dillərindən biri və alman ədəbiyyatı üzrə

1 kurs

4. Roman dillərindən biri və onun müvafiq ədəbiyyatı

Bundan əlavə, tələbələr canlı türk dilini mütləq, öyrənməli və ingilis, alman və ya fransız dillərindən birini könüllü öyrənməlidir.

Həmin tədris planında dərs cədvəli də verilmişdir:

1. Dilçiliyə giriş fənnini Tomaşevski aparır. Dərslər bazar günləri 2№-li auditoriyada keçirilir.

2. Türk dilini – M.Mirzəyev, M.Şahtaxtinski, Ə.Haqverdiyev

3. Yunan dilini – Tumbil

4. Ərəb dilini – P.K.Juze

5. Fars dilini – Xoşab, Akimov, İbrahimov

6. Rus dilini – P.Piloşevski

7. Serb dilini – Ukyanova və b. tədris edirdi.

23.11.1920-ci ildən Cabbar Məmmədov türk dilini tədris etməyə ərizə vermiş və müsbət cavab almışdı.

Türk-filologiya fakültəsinin 7 fevral 1923-cü ildə keçirilən elmi şurasının iclasında (Protokol №10) fakültə dekanı L.A.İşkov geniş məruzə ilə çıxış edir. Bu

məruzədə o, tarix-filologiya fakültəsinin ictimai elmlər fakültəsinə çevrilməsi məsələsini əsaslandırır. Bu iclasda qərara alınır:

1. Həmin təkliflə universitetin elmi şurasına müraciət olunsun.

2. Yaranacaq ictimai elmlər fakültəsi üç şöbədən ibarət olsun.

a) Dilçilik

b) İctimaiyyət-tarix

c) Hüquq

Universitetin elmi şurası fakültənin qərarını bəyənir və 15.10.1923-cü ildə İEF-nə dekan seçkisi keçirilir. L.A.İşkov ictimai elmlər fakültəsinin dekanı seçilir.

Universitetin yaranmasının ilk illərindən elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına ciddi fikir verilirdi. Belə ki, rektor A.D.Qulyayev özü bu işlə ciddi məşğul olur, müdafiə şuralarına da özü sədrlik edirdi. Məsələn, tarix-filologiya fakültəsinin 01.07.1921-ci il tarixli iclasında magistr P.K.Juze ərəb dili və dilçiliyi üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. A.D.Qulyayev və N.A.Dubrovskidən elmi şura xahiş edir ki, doktorluq və namizədlik diplomlarının formasını hazırlasınlar [23, 65]. Bundan iki həftə sonra yenə tarix-filologiya fakültəsinin 15.07.1921-ci il tarixli elmi şurasında (Sədr D.Qulyayev) prof. L.A.İşkov doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Buradaca ona elmlər doktoru alimlik dərəcəsi vermək üçün qərar qəbul edilir.

Ədəbiyyatşünas, 1922-ci ilin yanvarından Tarix-filologiya fakültəsinin ədəbiyyat kafedrasında professor vəzifəsini tutan A.B.Baqri də pedfakin Tarix-ictimaiyyət şöbəsinin elmi şurasının 10 iyun 1925-ci il tarixli iclasında “Şevçenko ədəbiyyat zəminində” (Şevçenko və rus ədəbiyyatı) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi. Onun rəsmi oponentləri prof. A.M.Yevlaxov, dosent P.O.Piloşevski və dosent M.V.Belyayev olmuşdu.

15 mart 1922-ci il tarixli iclasda qərar qəbul edilir ki, doktorluq və namizədlik diplomları rus və türk dillərində olmalıdır [24, 30].

Tarix-filologiya fakültəsi ictimai elmlər fakültəsinə çevrildikdən sonra onun əhatə dairəsi genişlənmiş oldu. Burada 19 kafedra fəaliyyət göstərirdi. Bu kafedralarda 19 professor, 6 dosent, 10 nəfər privat-dosent fəaliyyət göstərildi. Bunların içərisində ədəbiyyatşünas L.Baqrini və V.İvanovu, dilçilərdən V.M.Tomaşevskini və L.Q.Lopatinskini, ərəbşünas P.K.Juzeni, sənətşünas V.M.Zummeri, filosoflardan A.D.Qulyayevi, A.O.Makovelskini, A.B.Selixanoviçi, hüquqşünas V.A.Udinçevi, tarixçilərdən E.İ.Baybakovu, P.P.Fridolini, N.A.Dubrovskini və başqalarını göstərmək olar. Göründüyü kimi, bunların arasında bircə nəfər belə milli kadr yoxdur. Milli müəllim kadrları çatışmadığı kimi tələbələrin də içərisində azərbaycanlılar az idi. Buna görə də universitetə tələbə qəbulu asanlaşdırılmışdı. Belə ki,

XMK-nın 21.09.1920-ci ii tarixli qərarına əsasən tarix-filologiya fakültəsinə girmək istəyənlərə kollokvium təyin edilirdi. II dərəcəli məktəb qurtaranlar attestat təqdim etdikdə kollokviumdan azad olunurdu. Gimnaziyanın 7-ci sinfini, realnı məktəbin 6-cı sinfini bitirənlər də kollokviumdan azad edilirdi (XMK-nın sədri D.Bünyadzadə, ali məktəblər şöbəsinin müdiri Yablonski).

Amma universitetə girmək nə qədər asan idisə, oranı qurtarmaq bir o qədər çətin idi. Aşağıdakı rəqəmlər dediyimizi təsdiq edir.

1919–20-ci dərş ilində fakültədə 268 nəfər oxumuşdur. 1920–21-ci dərş ilində 435 nəfər tələbə oxumuş, yalnız bir nəfər ali təhsil haqqında diplom almışdır. 1922–23-cü dərş ilində burada 347 nəfər oxumuş – 3 nəfər universiteti bitirmiş, 1923–24-cu dərş ilində 361 nəfər tələbəsi olan fakültəni 8 nəfər qurtarmışdır. 1924–25-ci ildə fakültənin 484 nəfər tələbəsi olmuşdur. Axırını kursda oxuyanların, demək olar ki, hamısı (108 nəfər) ali təhsilli mütəxəssis olmuşdur [25, 8].

Göründüyü kimi, fakültəni bitirənlərin sayı ildən-ilə artırdı. Bunun çoxlu səbəbləri vardır. Əvvəlcə, onu göstərmək lazımdır ki, ali təhsil almaq istəyənlərin özləri bu işin vacibliyini dərk edirdilər.

İlk əvvəllər tədris planında həddindən artıq fənlər keçirilirdi. Bunu kafedraların sayından da görmək olardı.

1922–23-cü dərş ilində tarix-filologiya fakültəsində aşığıdaki katedrallar var idi:

1. Ümumi tarix
2. Müsəlman şərğinin dilləri və ədəbiyyatı
3. Fəlsəfə
4. Klassik filologiya
5. Müqayisəli dilçilik (müdir Tomaşevski idi)
6. Müsəlman şərqi tarixi
7. Qərbi Avropa tarixi
8. Rus dili və ədəbiyyatı (müdir Piloşevski idi)
9. Slavyan filologiyası
10. İncəsənət tarixi
11. Dinlər tarixi
12. Dövlət quruluşu və siyasi təlimlər tarixi
13. Sovet Konstitusiyası
14. Təsərrüfat tarixi
15. İqtisadi təlimlər tarixi [26, 60–61]

Bu gün filologiya fakültəsində belə fənlər keçilsə, özü də Yevlaxov və V.V.Sipovski kimi şovinst adamlar dərş desə, indi də ali təhsil haqqında diplom almaq çətin olar. M.A.Şahtaxtinskiyin başına gətirilənlərdən yuxarıda qisa da olsa bəhs etdik. Onun şəxsiyyətini təhqir edərək ... adlandırmışdılar (02.08.1920-ci ildə). Ondan il yarım sonra universitetin prorektorü V.V.Sipovski aralarında olan kiçik narazılığı – onunla uca tonla danışmağı rəsmiyyətə salıb Şahtaxtinskiyi cəzalandırmaq üçün ərizə verir. Orada Sipovski göstərirdi ki, Şahtaxtinski ərizəçiyə

vəzifəsini yerinə yetirərkən uca tonla, kəskin tonla müraciət etmişdir. Tarix-filologiya fakültəsinin 27.12.1921-ci il tarixli iclasında həmin ərizə müzakirə edilir və belə qərara gəlirlər ki, Şahtaxtinskidən izahat tələb edilsin [27, s.22].

Fakültə məzunlarının sayının ilbəlil artmasının səbəblərindən biri də tələbələrin tədricən elmi və elmi-pedaqoji ədəbiyyatla təchiz edilməsi idi.

1920–30-cu illərdə filologiya fakültəsi ilə Şərq fakültəsi həmişə əlaqədə olmuşdur. İstər kafedraların mənsubluğuna görə, istərsə də bir-birini tamamlamağa görə indi müstəqil olan bu fakültələri bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Universitet təşkil olunduğu gündən Tarix-filologiya fakültəsinin bir şöbəsi olan Şərq şöbəsinə ərəbşünas P.K.Juze rəhbərlik etmişdir. Fakültənin 19 aprel 1921-ci il tarixli iclasında P.K.Juze Şərq şöbəsini müstəqil fakültəyə çevirmək haqqında məruzə edir və həmin məruzədə fikrini əsaslandırır. Fakültə şurası həmin qərarla bağlı universitetin rəhbərliyinə təklif hazırlayır [28]. Belə bir fakültənin zəruriliyi haqqında universitet rəhbərliyi Respublika XMK qarşısında məsələ qaldırır. Nəhayət, Azərbaycan SSR XKS özünün 06.09.1921-ci il tarixli qərarı ilə universitetin xahişini yerinə yetirir. Həmin qərarla deyilirdi:

“XMK smetasından əlavə ADU-da Şərq fakültəsi yaratmaq üçün 25 milyon manat pul buraxılsın.

XKS sədri: Q.Musabəyov

XKS katibi: D.Məmmədzadə” [29].

Yeni açılmış şərq fakültəsinin ilk iclasında (12 aprel 1922-ci il) ərəbşünas P.K.Juze fakültənin dekanı seçilir. Dilçilik bir elm və fənn kimi şərq fakültəsinin sərəncamına verilir və onun şöbələrindən biri olur. Dilçilik şöbəsində iki bölmə – türk dili və fars dili bölmələri birləşir. İndi bu fakültədə 22 kafedra var idi. Dilçilik bölməsi nəzdində aşağıdakı kafedralar var idi:

1. Ümumi dilçilik kafedrası
2. İran ədəbiyyatı kafedrası
3. Türk ədəbiyyatı kafedrası
4. Türk dili kafedrası
5. Ərəb dili kafedrası
6. İran dilləri kafedrası
7. Antik ədəbiyyat kafedrası
8. Qərbi Avropa ədəbiyyatı kafedrası
9. Rus ədəbiyyatı kafedrası
10. Pedaqogika kafedrası
11. Psixologiya kafedrası

Getdikcə fənlərin və kafedraların adı və özü şəffaflaşırdı. Bu kafedralarda keçilən fənləri tədris etmək üçün elmi kadrlar çatışmırdı. Ona görə də universitetin 14.06.1923-cü il tarixli iclasında şərq fakültəsinin dekanı P.K.Juze xahiş edir ki, 1923–24-cü dərslərin payız semestrində dərslər demək üçün N.A.Samoyloviç, A.A.Romaşkeviç və N.N.Fizson dəvət edilsin. Onun bu təklifi qəbul edilir və XMK qarşısında məsələ qaldırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa ölkələrdən kadrlar dəvət edilməsi davam etdirilirdi. Belə ki, sonralar N.Aşmarin, M.F.Köpruluzadə və başqaları dəvət edilmişdi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o illər (1921– 25) Azərbaycanın sosial həyatında bir canlanma var idi. Maarif və mədəniyyət sahəsində bu özünü xüsusilə hiss etdirirdi. Orta məktəblərin açılması, ali məktəblərin genişləndirilməsi, yeni əlifbaya keçid, yeni-yeni nəşrlərin meydana gəlməsi bunu bir daha sübut edirdi.

Azərbaycanda genişlənməkdə olan social-mədəni hərəkət bir sıra problemləri də üzə çıxarırdı. Bu problemlərdən biri də yuxarıda dediyimiz kimi kadr məsələsi idi. Köhnə ərəb əlifbasını dəyişib latın qrafikası əsasında yeni türk əlifba yaratmaq işinə rəhbərlik isə nə buradakı alimlərin, nə də dəvət edilmişlərin işi idi. Buna görə də yeni türk əlifbası mərkəzi komitəsinə elmi rəhbərlik üçün ona dilimizin fonetik sistemini bilən adam – alim lazım idi. Buna görə də S.Ağamalıoğlu başda olmaqla C.Məmmədquluzadə, V.Xulufu və Xalid Səid Xocayevdən ibarət bir komissiya heyəti Kırım Universitetinin rektoru prof. N.Çobanzadəni Bakıya dəvət etmək üçün Simferopol şəhərinə ezam edildi [3, 30–31]. B.Çobanzadə Bakıya gəlmə dəvətini 1924-cü ilin apreliyində alıb, həmin ilin sentyabrında gəldi. Gələn kimi YTƏ MK elmi prezidiumunun sədri, universitetin türk dili kafedrasının müdiri və sair vəzifələrdə geniş fəaliyyətə başladı.

B.Çobanzadənin fakültəyə gəlməsi ilə burada güclü canlanma oldu. O, bir dekan, kafedra müdiri kimi işi əsl “pantürkist” kimi qurdu. Ümumi dilçiliyə, türkologiyaya, Azərbaycan dilçiliyinə aid çoxlu dərslik və dərs vəsaiti yazdı.

B.Çobanzadə Bakıya gəldikdən 8 ay sonra şərq fakültəsinin dekanı seçildi. ADU- nun Elmi Şurasının 21.05.1925-ci il tarixli iclasında müzakirə edilən II məsələ prof. B.Çobanzadənin şərq fakültəsinin dekanı təsdiq edilməsi idi. Həmin şurada B.Çobanzadə dekan, Ə.Haqverdiyev isə katib təsdiq edildi. Prof. B.Çobanzadənin və Ə.Haqverdiyevin vəzifə maaşı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi:

B.Çobanzadə dekanlıq üçün 50 manat, kafedra müdiri professor kimi 90 manat, türk xalqları tarixi kafedrası üzrə 66 manat 66 qəpik. Cəmi 156 manat 66 qəpik.

Ə.Haqverdiyev 43 manat 40 qəpik katiblikdən, 12 manat 40 qəpik başqa işdən, 50 manat pedfakda 6 saat dərs (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi) dediyi üçün. Cəmi 105 manat 80 qəpik [32, 25]

Bu dərs ilində şərq fakültəsində 6 professor, 5 dosent, 6 müəllim, 9 nəfər türk dili müəllimi var idi. Bunlar türkoloq B.Çobanzadə, N.Aşmarin, Ə.Haqverdiyev, Fikrət bəy, Hikmət bəy, Əziz Qubaydulin, Qasımbəyov, C.Məmmədov, Subhanverdixanov, Orucəliyev, Əfəndiyev; ərəbşünaslar

Juze, Zimin; iranşünaslar Akimov, İbrahimov və başqalarından ibarət idi. Bəkir bəy həm şərq fakültəsində, həm də pedaqoji fakültədə fəaliyyət göstərən dilçilik kafedraları üçün dərslük, dərslər vəsaiti və irihəcmli məqalələr yazır, tədrisin asanlaşmasına və dərslərin mənimsənilməsinə kömək edirdi.

Bəllidir ki, 1924-cü ildən ictimai elmlər fakültəsi (filfak buraya daxil idi) fizika-riyaziyyat fakültəsi ilə birləşdirilib pedaqoji fakültə yaradıldı. Yeni yaradılmış Pedaqoji fakültənin Lisanıyyət və maddi mədəniyyət şöbəsinin türk dili və ədəbiyyatı seksiyasının tədris planı belə idi:

I kurs		
<i>Türk dili və ədəbiyyatı seksiyası</i>		
1.	Türk dilinin təsviri praktik qrammeri (Azərb.)	2 saat
2.	Türkologiyaya mədxəl (lisanıyyət təmayülü ilə)	2 saat
3.	Türk xalqlarının el ədəbiyyatı	2 saat
4.	Ərəb dili	2 saat
5.	Fars dili	2 saat
6.	ÜİK(b)P Tarixi	2 saat
7.	Rus dili	4 saat
8.	Avropada sinfi mübarizə tarixi	2 saat
9.	Rusiyada sinfi mübarizə tarixi	2 saat
10.	Türk xalqları etnoqrafiyası	2 saat
11.	Xalq Maarifi sistemi	2 saat
12.	Pedaloqoji əsasları	2 saat
13.	Şura Konstitusiyası	1 saat
14.	Fənlər metodolojisinə mədxəl	2 saat

15.	Türk xalqları tarixi	2 saat
16.	Hərbi təlim	2 saat
17.	Bədən tərbiyəsi	2 saat
18.	Orta və Yaxın Şərq tarixindən seminar	2 saat
	CƏMI:	37
II kurs		
1.	Əski türk dilləri asarını təhlili	2 saat
2.	Canlı türk dilləri	2 saat
3.	Türk ədəbiyyatı tarixi	2 saat
4.	Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi	2 saat
5.	Siyasi iqtisad	2 saat
6.	Lisaniyyətə mədxəl	1 saat
7.	Azərbaycan etnoq.	2 saat
8.	Erməni və gürcü dilləri	2 saat
9.	Fars və Azərbaycan dili	2 saat
10.	Rus dili	4 saat
11.	Qərbi Avropa dillərindən biri	2 saat
12.	Rusiya tarixi	2 saat
13.	Pedaqoji əsaslar	2 saat
14.	Türk xalqları tarixi	2 saat
15.	Pedaqoji tarixi	2 saat
16.	Hərbi təlim	2 saat
17.	Bədən tərbiyəsi	2 saat
18.	Tarixi materializm	2 saat
	CƏMI:	37
III kurs		
1.	XIX əsrə qədər Azərbaycan tarixi	2 saat
2.	Türk dillərinin elmi qrammeri	2 saat
3.	Türk ədəbiyyatı tarixi	2 saat
4.	Anadolu türklər ədəbiyyatı tarixi	2 saat

5.	Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi	2 saat
6.	Türk dili tədrisi metodikası	2 saat
7.	Dialektik materializm	2 saat
8.	Fars (və ya ərəb) ədəbiyyatı tarixi	2 saat
9.	Sənət sosiolojisi	2 saat
10.	Rus ədəbiyyatı tarixi	2 saat
11.	Qərb ədəbiyyatı tarixi	2 saat
12.	Pedaqoji	2 saat
13.	Məktəbşünaslıq	2 saat
14.	Jurnalizm	2 saat
15.	Erməni və gürcü ədəbiyyatı tarixi	2 saat
16.	Hərbi təlim	2 saat
17.	Dilin sosiolojisi	1 saat
18.	Şərq incəsənət tarixi	2 saat
19.	Qərbi Avropa dillərindən biri	2 saat
20.	Yaxın Şərqlin tarixi	2 saat
	CƏMI:	39
IV kurs		
1.	Türk xalqları ədəbiyyatı tarixi	2 saat
2.	Rus ədəbiyyatı tarixi	2 saat
3.	Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü	2 saat
4.	Ədəbiyyat tarixi metodikası	2 saat
5.	Pedaqoji	2 saat
6.	Lisaniyyatdan seminar	2 saat
7.	Poetika	2 saat
8.	Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixi	2 saat
9.	Orta və Yaxın Şərq tarixi	2 saat
10.	Yaxın Şərq tarixindən seminar	2 saat
11.	Şərq tarixi ilə əlaqəli olaraq imperializmdən seminar	2 saat

12.	Təcrübəvi məşğələlərə rəhbərlik	6 saat
13.	Pedaqoji tarixi	2 saat
14.	Azərbaycanda sinfi mübarizə tarixi	2 saat
15.	İqtisadi siyasət	2 saat
16.	Jurnalizm	2 saat
17.	Hərbi təlim	2 saat
	38 + 4 mütəxəssis üçün [51, 4–5]	

Filologiya fakültəsinə aid olan kafedralar da buraya verildi. Rus dili və dilçilik kafedraları bir müddət bu fakültənin nəzdində fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan dilçiliyi isə Şərq fakültəsində fəaliyyət göstərirdi. Əvvəllər türk dili ayrıca, türk ədəbiyyatı isə ayrıca kafedra idi. Sonralar türk dili və ədəbiyyatı kafedrası yaradıldı. Şərq fakültəsinin 10.11.1927-ci il tarixli iclasında fakültənin dekanı B.Çobanzadə iki məsələ qaldırmışdı:

1. Kafedralarda boş qalan yerlərə mütəxəssislər dəvət etmək.

2. Kitabxanaya Şərq və türk filologiyasına aid kitablar almaq.

İclas qərara alır ki, yeni mütəxəssislər dəvət etmək B.Çobanzadəyə və türk-tatar xalqları kafedrasının müdiri Əziz Qubaydulınə tapşırılsın.

2 məsələ haqqında isə fakültə elmi şurası qərar qəbul edir ki, yeni kitablar almaq üçün 300 min manat ayrılınsın və kitabları seçmək B.Çobanzadəyə tapşırılsın.

Filologiya fakültəsinin tarixində 1930-cu il də önəmli yer tutur. 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət

Universiteti bir neçə ali məktəbə parçalanır. Yəni ADU-nun fakültəsi – pedfak əsasında Pedaqoji İnstitut, tibb fakültəsi əsasında Azərbaycan Tibb İnstitutu yaradılmışdır. Pedaqoji İnstitutda tarix-filologiya fakültələri yenidən bərpa edilmişdir. 1937-ci ildə həbs edilənə qədər dilçilik kafedrasına Abdulla Məmməd oğlu Tağızadə rəhbərlik etmişdir.

Bu illər filologiya fakültəsinin, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq kafedrasının, habelə orada işləyən mütəxəssislərin soyqırımını illəri kimi mənalandırıla bilər. Kafedraların adları dəyişdirildi. Necə yəni “türk dili və ədəbiyyatı” – belə sözləri demək yasaq edildi. Bir sıra ədəbi əsərlərin (məsələn, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Kutadqu bılıg”) adları yasaq oldu, tədris planlarından çıxarıldı. M.Kaşqarının “Kitabi divani lüğət it-türk” haqqında danışmaq qadağan oldu. Bu əsəri tərcümə etdiyi üçün Xalid Səid və başqaları həbs edildi.

1937–1938-ci illərdə dilimizə, ədəbiyyatımıza, alimlərimizə qarşı yönəldilən repressiya ən yüksək mərhələyə çatdı. Bu iki il ərzində xalqımızın 27854 nəfər say-seçmə oğul və qızı repressiya qurbanı oldu. Xalqımızın adı dəyişdirildi. Türk deyənin tükünü didirdilər. Cəmi 3 günün içərisində (1938-ci ilin avqustunda) pasportlar dəyişdirilərək millətimizin adı türk yox, Azərbaycanlı oldu. Çox vaxt yeni türk (bəzən də şərqi) əlifbası adlanan latın əlifbası türk sözüənə görə dəyişdirildi. Şərqi fakültəsi din – Quran əlifbası öyrətdiyi

üçün tamamilə bağlandı. Ümumi dilçilik, türk dilçiliyi və ədəbiyyatından dərs deyən alimlər məhv edildi. Bunlar arasında B.Çobanzadə, Xalid Səid, Abdulla Tağızadə, İdris Həsənov, Abdulla Şərifov və başqaları var idi (bu haqda irəlidə danışacağıq). Dilimizin və xalqımızın genetik mənşəyindən danışmaq qadağan edildi. Bunun əvəzində dilimiz, ədəbiyyatımız, musiqimiz, mədəniyyətimiz – “детише великого октября”, bəzən isə “Oktyabr yavrusu” adlandırıldı. Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı təhrif edildi. Tarixi dost və qardaşlarımız (türklər) düşmən, düşmənlərimiz isə qardaş kimi uşaq bağçalarında, orta və ali məktəblərdə təqdim və təbliğ edilməyə başlandı. N.Nərimanov, H.Cavid və onlarla başqaları ədəbiyyat proqramlarından çıxarıldı. Qədim türk yazılı abidələri (bu dərsi Xalid Səid demişdi), türk mənbələri dilçilik proqramlarından çıxarıldı. Klassik şairlərimizə – Nizamiyə, Füzuliyə, S.Ə.Şirvaniyə, Sabirə düzgün mövqedən deyil, yalnız ateist mövqedən yanaşıldı və onlar gənc nəslə beləcə də təqdim olundu.

Bütün bu işləri görüb qurtardıqdan sonra SSRİ XKS yanında Ümumittifaq Ali Məktəb İşləri Komitəsi 1939-cu il 15 aprel tarixli qərarı ilə Azərbaycanda Universitet təhsilini gücləndirmək haqqında qərar verdi. Bu qərara əsasən Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı 1 avqust 1939-cu il tarixli anoloji əmr verdi. Bu qərar və əmrləri əsasən həmin il avqustun 5-də filologiya fakültəsi Azərbaycan və rus bölmələri olmaqla dil və ədəbiyyat

ixtisasi verən fakültə kimi yenidən bərpa edildi. Bərpa ilində Azərbaycan bölməsi ilə rus bölməsində tələbələrin sayı da eyni idi (hərəsində 60 nəfər). Yenidən bərpa edilmiş filologiya fakültəsinin dekanı rus ədəbiyyatı katedrasının professoru A.V.Baqri oldu. Bu, iki səbəbdən irəli gəlirdi; birinci 1937– 38-ci illər burulğanından sonra belə fakültəyə türk rəhbərlik edə bilməzdi. İkinci səbəb o idi ki, dekan ola biləcək bütün türk alimləri artıq məhv edilmişdi (Qalanları da 40-ci illərdə həbs ediləcəkdilər: məsələn, Y.Əliyev, D.Quliyev, Ə.Dəmirçizadə, Qulam Bağırov, İ.Həsənov və b.).

Azərbaycan XMK əminə əsasən yaranmış filologiya fakültəsində 7 kafedra açıldı. Onlar aşağıdakılar idi:

1. Ümumi dilçilik kafedrası – müdir dosent vəzifəsini ifa edən Əkrəm Səftər oğlu Cəfərov (1941-ci ildə həbs ediləcək).

2. Azərbaycan dilçiliyi kafedrası – müdiri ilk azərbaycanlı elmlər namizədi Yaqub Əliyev (1940-cı ildə həbs ediləcək).

3. Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası – müdiri filologiya elmlər namizədi professor Mikayıl Rəfili.

4. Azərbaycan dilinin praktik kursu – müdiri filologiya elmlər namizədi, dosent Qasımbəyli.

5. Rus dilçiliyi kafedrası – müdiri dosent A.V.Beduvakov.

6. Rus dilinin praktik kursu – müdiri professor Həmid Şahtaxtinski (indi Həmid sözündən sonra bəy demək olmazdı).

7. Klassik filologiya kafedrası – müdiri filologiya elmləri namizədi professor B.A.Yablonko.

Kafedraların adından göründüyü kimi, 1939-cu ildən sonra filologiya fakültəsi şəffaflaşır. 1941-ci ildə SSRİ-nin Böyük Vətən müharibəsi başlayır. Bu, həyatın bütün sahələrinə təsir etdiyi kimi bu fakültənin işinə də təsir edir. Müəllim və tələbələrin böyük bir qismi ordu sıralarına gedir. Amma fakültədə nə tədris işi, nə də elmi işlər dayanır.

1941–1950-ci illər arasında filologiya fakültəsinin həyatında çox əhəmiyyətli hadisələr baş verdi. Əvvəlcə, fakültənin strukturundakı dəyişikliklər barədə:

1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Darülfünununun ləğv edilib onun əsasında bir neçə ali məktəb yaranması ilə əlaqədar olaraq Şərq fakültəsi tamamilə bağlanmışdı. Müharibənin qızgın çağında, 1943-cü ilin oktyabr ayında Filologiya fakültəsi nəzdində Şərq şöbəsi yaradıldı. Bu şöbə yalnız fars– İrən problemlərini öyrənirdi. Şərq dillərinə, ixtisasına olan böyük tələbatı nəzərə alaraq, 1944– cü ildə Filologiya fakültəsinin Şərq şöbəsi müstəqil şərq fakültəsinə çevrildi.

1945– 46-cı dərş ilində Filologiya fakültəsi nəzdində Jurnalistika şöbəsi, ondan bir il sonra (1946– 47-ci dərş ilində) İncəsənət şöbəsi, ondan bir il sonra (1947–

48-ci dərslər ilində) Kitabxanaçılıq şöbəsi, Məntiq və psixologiya şöbəsi və onlarla müvafiq kafedrlər açıldı. Sonradan jurnalistika və kitabxanaçılıq şöbələri müstəqil fakültə oldu. Kafedrlərin elmi inkişafı da 1940–50-ci illərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə idi. Bu illər Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Əli Sultanlı, H.Araslı, F.Qasımzadə və başqaları namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edirlər (Bu haqda irəlində bəhs edəcəyik).

1942-ci ilin avqustunda A.V.Barqini dekan vəzifəsində Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev əvəz etdi.

1945-ci ildə SSRİ Ali Təhsil Nazirinin 16.09 tarixli 1519/10 sayılı əmrilə fakültə dekanı – Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının dosenti Həbibulla Səmədzadə təyin edilir. 1947-ci ildə onun faciəli şəkildə vəfatından sonra bu vəzifə yenə həmin kafedranın dosenti Cəfər Xəndana həvalə edilir. Bu vəzifəni o cəmi 2 il yerinə yetirir. 1949-cu ildən bu vəzifəni rus ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, sonralar akademik olacaq Məmməd Cəfər Cəfərov tutur. O da cəmi iki il işləyir. Qarşıdan gələn 2 il üçün 1951– 53-cü illərdə dekan vəzifəsini Azərbaycanda xarici – dünya ədəbiyyatı kursunun banisi və ən görkəmli nümayəndəsi professor Əli Abdulla oğlu Sultanlı tutur. 1953–1957-ci illərdə filologiya fakültəsinə Azərbaycan dilçiliyinin sütunlarından biri, Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri dosent Muxtar Hüseyn oğlu

Hüseynov rəhbərlik edir. 1957–59-cu illərdə fakültənin dekanı ikinci dəfə professor Əli Sultanlı olur. Bu illər cərəyan edən hadisələr bu sətirlərin müəllifinin gözü qarşısında cərəyan edirdi. Əli müəllim dəfələrlə xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq dekan vəzifəsindən azad edilməsini xahiş etmişdi. Onu bu vəzifəyə rektor akademik Yusif Heydər oğlu Məmmədəliyev təyin etmişdi. 1958-cı ildə o, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Prezidenti seçildikdən sonra yeni təyin edilən rektorun ümumən filologiya fakültəsinə münasibəti yaxşı deyildi. Əli müəllimin özündən xəbərsiz bu vəzifədən azad edilməsi ona dərin psixoloji sarsıntı gətirmişdi. 1959-cu ildə Əli müəllimi əvəzə edən jurnalistika kafedrasının dosenti Seyfulla Xudu oğlu Əliyev oldu. 1964-cü ildə bu vəzifəyə o vaxt Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti, sonralar Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri professor olacaq Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev seçilir. Seçilir deyirik ona görə ki, 1962-ci ildə fakültə dekanları haqqında yeni əsasnamə qəbul edilir. Bu əsasnaməyə görə fakültə dekanları rektorlar tərəfindən təyin edilmir, elmi şura tərəfindən seçilir. 1967-ci ildə bu vəzifəyə ümumi dilçilik kafedrasının gənc professoru Ağamusa Ağası oğlu Axundov seçilir. Bu vəzifədə o, 1974-cü ilədək işlədi. 1974–76-cı illərdə Ə.Ağayev fakültə dekanı oldu. 1976–77-ci illərdə filologiya fakültəsinə Qulu Xəlilov başçılıq edir. Fakültə dekanının belə tez-tez dəyişməsi ümumi iş mənfi təsir edirdi. 1976– 80-ci illərdə prof. F.Hüseynovun

dekan seçilməsi fakültənin işini canlandırdı. 1980–90-cı illərdə prof. A.Axundov yenidən (iki seçki müddətində) fakültə dekanı seçildi ki, bununla da fakültədə həm təşkilati, həm də elmi-pedaqoji cəhətdən işlər canlanmış oldu.

Prof. A.Axundov 1990-cı ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna direktor keçməsi ilə bağlı fakültə dekanlığından imtina edir. 1990–94-cü illərdə filologiya fakültəsinin dekanı professor A.Hacıyev olur. 1994–2001-ci illərdə fakültə dekanı vəzifəsində professor N.Q.Cəfərov işləyir. O, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyul 2001-ci tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri təyin edildikdən sonra öz ərizəsi ilə bu vəzifədən azad edilir. 2002-cı ilin iyununda bu vəzifəyə professor Qara Namazov seçilir.

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİNİN GÖRKƏMLİ MƏZUNLARI VƏ ALİMLƏRİ

ƏBDÜRRƏHİM BƏY ƏSƏD BƏY OĞLU HAQVERDİYEV
ÇOBANZADƏ BƏKİR VAHAB OĞLU
QASIMZADƏ FEYZULLA SƏMƏD OĞLU
HÜSEYNZADƏ MUXTAR HÜSEYN OĞLU
DADAŞZADƏ MƏMMƏD ARİF MƏHƏRRƏM OĞLU
RƏFİLİ MİKAYİL HƏSƏN OĞLU
SULTANLI ƏLİ ABDULLA OĞLU
ORUCOV ƏLİHEYDƏR ABBAS OĞLU
QULUZADƏ MİRZAĞA YÜZBAŞI OĞLU
CƏFƏROV SƏLİM ƏBDÜLLƏTİF OĞLU
MƏMMƏDOV NƏSİR NƏSİRZADƏ
CƏFƏROV ƏKRƏM SƏFTƏR OĞLU
PAŞAYEV MİR CƏLAL ƏLİ OĞLU
MİRZƏZADƏ HADİ İSMAYİL OĞLU
ƏFƏNDİYEV HİDAYƏT ƏLİ OĞLU
ŞİRƏLİYEV MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİ OĞLU
ARASLI HƏMİD MƏMMƏDTAĞI OĞLU
DƏMİRÇİZADƏ ƏBDÜLƏZƏL MƏMMƏD OĞLU
CƏFƏROV MƏMMƏD CƏFƏR ZEYNALABDİN OĞLU
HACIYEV CƏFƏR XƏNDAN ZEYNAL OĞLU

QARABAĞLI ƏLİYAR MƏHƏMMƏD OĞLU
VƏLİYEV ABDULLA HÜSEYN OĞLU
ZAMANOV ABBAS FƏTTAH OĞLU
AĞAYEV ƏKBƏR MƏMMƏD OĞLU
ABDULLAYEV ƏLÖVSƏT ZAKİR OĞLU
TAĞIYEV MƏMMƏD TAĞI OĞLU
CƏFƏRZADƏ ƏZİZƏ MƏMMƏD QIZI
QULİYEV NƏCƏF NAZİM İSLAM OĞLU
ƏLİZADƏ ZİNYƏT ƏLİHEYDƏR QIZI
ABDULLAYEV GÜLHÜSEYN HÜSEYN OĞLU
ƏSƏDULLAYEV SEYFULLA QÜDRƏT OĞLU
VƏLİYEV VAQİF ƏLİ OĞLU
TALİBZADƏ KAMAL ABDULLA ŞAİQ OĞLU
VAHABZADƏ BƏXTİYAR MAHMUD OĞLU
HÜSEYNOV İSA MUSTAFA OĞLU (MUĞANNA)
VƏKİLOV YUSİF SƏMƏD OĞLU
ƏHMƏDLİ SABİR MƏMMƏD OĞLU
XƏLİLOV PƏNAH İMRAN OĞLU
VƏZİROVA FƏRİDƏ ŞAMİL QIZI
ABBASOVA NƏMİDƏ KABI QIZI
ƏLİYEV KAMİL YUSİF OĞLU
ƏHMƏDOV CAMAL MƏHƏRRƏM OĞLU
SEYİDOV YUSİF MİR ƏHMƏD OĞLU
ZEYNALOV FƏRHAD RAMAZAN OĞLU

NAMAZOV QARA MUSTAFA OĞLU
ABDULLAYEV CƏLAL MEHDİ OĞLU
HƏSƏNOV MƏHƏMMƏD SEYİDALI OĞLU
HƏSƏNOV HƏSRƏT ƏLİ OĞLU
ADİLOV MUSA İSRAFİL OĞLU
ABASOV ABDULLA ƏSGƏR OĞLU
TAHİRBƏYOV BAYRAM HARUN OĞLU
BƏKTAŞI İNAYƏT HEYDƏR OĞLU
AXUNDOV AĞAMUSA AĞASI OĞLU
HACIYEV TOFİQ İSMAYIL OĞLU
NƏBİYEB BƏKİR ƏHMƏD OĞLU
QARAYEV YAŞAR VAHİD OĞLU
PAŞAYEVA NƏRGİZ ARİF QIZI
RZAYEV ANAR RƏSUL OĞLU
ABDULLAYEV KAMAL MEHDİ OĞLU
ƏFƏNDİYEV ELÇİN İLYAS OĞLU
CƏFƏROV NİZAMİ QULU OĞLU
KƏRİMLİ TEYMUR HƏŞİM OĞLU
MÜTƏLLİMOV TƏHSİN MÜTƏLLİM OĞLU
HACIYEV ASİF ABBAS OĞLU
ORUCOV HİDAYƏT XUDUŞ OĞLU
QULİYEV VİLAYƏT MUXTAR OĞLU
RÜSTƏMXANLI SABİR XUDU OĞLU
ƏLİYEVA NURLANA MÜZƏFFƏR QIZI

ƏLİMİRZƏYEV XALİD ƏLİMİRZƏ OĞLU
QURBANOV ŞAMİL DÜNYAMALI OĞLU
ƏHMƏDOV BAYRAM BAXŞƏLİ OĞLU
PAŞAYEVA ƏDİBƏ MİR CƏLAL QIZI
RƏCƏBLİ ƏBÜLFƏZ ƏJDƏR OĞLU
QASIMLI MƏHƏRRƏM PAŞA OĞLU
ŞƏMSİZADƏ NİZAMƏDDİN ŞƏMSƏDDİN OĞLU
İMANOV MUXTAR KAZIM OĞLU
ƏHMƏDOV TEYMUR ƏKBƏR OĞLU
RÜSTƏMLİ ASİF HEYDƏR OĞLU
YUSİFLİ XƏLİL HƏMİD OĞLU
CƏLİLOV FİRİDUN AĞASI OĞLU
VƏLİYEV KAMİL NƏRİMAN OĞLU
HİDAYƏTZADƏ TİMURÇİN İSMAYIL OĞLU
BABAYEV ADİL MƏHƏMMƏD OĞLU
SƏMƏDOVA ALMAZ RƏSUL QIZI
İSLAMOV MUSA İSA OĞLU
SƏFƏRLİ ƏLYAR QURBANƏLİ OĞLU
HÜSEYNZADƏ ÇİNGİZ MUXTAR OĞLU
HÜSEYNOV FİRUDİN HÜSEYN OĞLU
XƏLİLOV ƏMİRXAN MƏHƏRRƏM OĞLU
ƏLİZADƏ SAMƏT QÜRBƏT OĞLU
ƏLİYEV HƏSƏN RƏFİ OĞLU
NƏBİYEV AZAD MÖVLUD OĞLU

HÜSEYNOV TOFIQ HÜSEYN OĞLU
HACIYEV AQİL CƏFƏR XƏNDAN OĞLU
BƏDƏLBƏYLI ÜLFƏT İSMAYIL QIZI
HÜSEYNOV ƏHMƏD ALI OĞLU
ƏLİYEV İFRAT SƏLİM QIZI
QULİYEV LALƏ HÜSEYN QIZI
CƏFƏROV MİKAYIL MƏHƏMMƏD OĞLU
NAĞIYEV CƏLİL QƏRİB OĞLU
ƏZİZOV ELBRUS İSLAM OĞLU

ÜMUMİ DİLÇİLİK KAFEDRASİ

Universitetin Ümumi dilçilik kafedrası respublikada dilçilik elminin məbədi hesab edilə bilər. İndi ümumi dilçilik, eləcə də Azərbaycan dilçiliyi ilə məşğul olan onlarla kafedra və şöbə vardır. Amma bu kafedra və şöbələrin heç biri istər qədimlik, istər elmi- tarixi potensial, istərsə də kadr hazırlığı cəhətdən bəzində danışdığımız Ümumi dilçilik kafedrası ilə boy ölçüşə bilməz. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin dilçilik bölməsindən də, Azərbaycan XMK Terminologiya-linqvistika şöbəsindən də, başqa ali məktəblərin dilçilik kafedralarından da əvvəl Darülfünunun Ümumi dilçilik kafedrası var idi. Bu kafedra universitetin yaşıdır. Ümumi dilçilik kafedrası universitet yarandığı gündən tarix-filologiya fakültəsi nəzdində ümumi (müqayisəli) dilçilik kafedrası kimi yaradılmışdır. 1923-cü ildən İEF (ictimai elmlər fakültəsi) nəzdində fəaliyyət göstərmiş, 1924-cü ildən bu fakültə fizika və riyaziyyat fakültəsi ilə birləşərək pedaqoji fakültə adlandırılmışdır ki, Ümumi dilçilik kafedrası da məhz orada fəaliyyət göstərmişdir. 1929-cu ildə bu fakültə əsasında Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu yaradıldıqda tarix- filologiya fakültəsi ayrıca fakültə kimi ümumi-müqayisəli dilçilik kafedrasını özündə birləşdirmişdir. O zamanlar kafedraya Abdulla Məmməd oğlu Tağızadə rəhbərlik etmişdir. Bu dövr başqa

humanitar sahələrdə, bütövlükdə Azərbaycan həyatında olduğu kimi dilçilikdə də çox ağır illər idi. 1928-ci ildən başlayan repressiya 1937–1938-ci illərdə ən yüksək zirvəsinə çatdı [3, 37]. Bu illərdə ümumi və Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələri olan A.Tağızadə (Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri), İ.Həsənov, A.Şərifov, X.Xocayev və onların başçısı B.Çobanzadə məhv edildi Ə.Dəmirçizadə, Q.Bağirov, Əkrəm Cəfər və başqaları da DTK zindanlarına atılmışdı. Türkologiyaya o qədər güclü hücum var idi ki, türk olmayanlar da “türkün xeyrinə” danışdığı üçün repressiya qurbanı oldu. Məsələn, milliyyətcə eston olan Zifeild Artur Rudolfoviç (görkəmli türkoloq idi) də repressiya qurbanı oldu.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, ümumi (müqayisəli) dilçilik kafedrası rəsmən tarix-filologiya, İEF və pedfakın nəzdində olsa da bu fənn və onun ayrı-ayrı bölmələri pərakəndə halda tədris edilirdi. Belə ki, rəsmi Ümumi dilçilik kafedrasında dərslər rus dilində keçilir, dərslik olmadığı üçün bu fənləri müəllimlər mühazirə kimi yazdırıb oxudurdular. Məsələn, pedfakın 24.01.1925-ci il tarixli iclasında “Dilçiliyə giriş” ümumi dilçiliyin giriş kursu kimi tədris planına daxil edilib onun tədrisini P.O.Piloşevskiyə həvalə edirlər. Bu fənnə həftədə 4 dəfə 8 saat vaxt ayrılır. P.O.Piloşevski bu dərsi öz mühazirələri əsasında keçir. Onu da demək yerinə düşərdi ki, mühazirələr açıq olurdu, özü də çox vaxt saat 5-dən sonraya salırdılar ki, bütün maraqlanan şəxslər iştirak edə

bilsin. Aydınır ki, P.O.Piloşevskidən əvvəl V.B.Tomaşevski və M.V.Belyayev də müqayisəli dilçiliyi rus dilində oxumuşlar. Bu fənnin ayrılmaz tərkib hissəsi olan türkologiyaya giriş, ümumi türkologiya isə şərq fakültəsində tədris edilirdi. Amma bir həqiqəti, faktı qeyd etməmək olmaz. Ümumi dilçilikdən dərs deyən V.B.Tomaşevskinin, M.V.Belyayevin, P.O.Piloşevskinin xidmətlərini kiçiltmədən demək olar ki, onlar bu fənn üçün N.İ.Aşmarin, B.Çobanzadə və başqaları qədər can yandırmamışlar. Sual olunur, necə oldu ki, N.İ.Aşmarin 1923– 26-cı illərdə cəmi 3 ilin içərisində Azərbaycan dialektlərinin materiallarını toplayıb nəşr edə bildi, Bəkir Çobanzadə Bakıya gələn kimi 1924-cü ildə türkologiyada ümumi dilçiliyə aid “Türk-tatar lisaniiyyətinə mədxəl”, “Türk dili” və onlarla başqa dərsliklər və dərs vəsaiti yarada bildi. Hətta o vaxtlar tədris planında o qədər də möhkəm yer tutmayan kumık dili və ədəbiyyatına aid də dərslik yazdı. Amma əvvəlki alimlər rus dilində də olsa bir əsər yaza bilmədilər. Görünür, şərq fakültəsində həm ümumi dilçilik, həm də Azərbaycan dilçiliyi türk dili kafedrasında birləşmiş imiş ki, belə dərsliklər meydana gəlmişdi (bu haqda irəlidə danışacağıq).

Ümumi dilçilik kafedrası, görünür, bir müddət rus dili kafedrası ilə birləşmiş imiş. Çünki universitetin elmi şurasında 4 oktyabr 1924-cü il tarixli elanında göstərilir ki, 7 oktyabrda bazar günü ADU elmi şurasının iclası olacaq. 7-ci məsələ rus dili və dilçilik kafedrasının elmi

işçisi kimi Lininin təsdiq edilməsi barədə pedfakın 24.09.1925-ci il tarixli protokolunda artıq rus dili və ədəbiyyatı kafedrası kimi göstərilmişdir.

ADU nəzdində yenidən bərpa edildikdən sonra Ümumi dilçilik kafedrası da başqa dilçilik kafedraları kimi, demək olar ki, işə yenidən (sıfırdan) başlamalı oldu. Çunki təxminən 20 il ərzində alimlərin yazıb hazırladıqları dərslik və dərs vəsaitləri “xalq düşmənləri” tərəfindən yazıldığı üçün məhv edilmişdi. Akademik M.Şirəliyevin dili ilə desək, “şəxsiyyətə pərəstişlə əlaqədar olaraq 1937– ci ilədək Azərbaycan dilçiliyi sahəsində çalışan bir sıra dilçi alimlər fiziki cəhətdən məhv edildiyi kimi, onların Azərbaycan dili qrammatikasına, tarixinə, stilistikasına aid bir sıra qiymətli əsərləri istifadədən çıxarıldı” [33, 3].

Repressiyaya məruz qalan adamların əsərləri müsadirə edilərək yandırılır və bu haqda akt da tərtib edilirdi. Yandırılmış əsərlərin sayı və mövzusu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün təkcə Bəkir Çobanzadənin yandırılmış (və ya qadağan edilmiş) kitablarından bir neçəsinə nəzər salmaq kifayətdir:

1. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl (1924-cü ildə yazılmış və ümumi dilçiliyə aid ilk əsər).
2. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. I qism (1926).
3. Türk dili və mədəniyyətinin tədrisi üsulu. II qism (1926).

4. Türk-tatar dialektologiyası (1927).
5. Türk dili (1929).
6. Türk ədəbiyyatı (1929).
7. Dil və imla məsələləri (1932, Daşkənd).
8. Türk qrammeri (F.Ağazadə ilə, 1929).
9. Elmi qrammerin əsasları (Q.Bağirovla, 1932).
10. Türk dilinin metodikası (Ç.Məmmədzadə ilə, 1932).
11. Türk dili və ədəbiyyatı (Bakı, 1932).
12. Nəvainin dili və dilçiliyi (Bakı, 1926).
13. Bayqara divanı (Bakı, 1926).
14. Dil və imla metodikası məsələləri (1932, Daşkənd).
15. Qumuq dili və ədəbiyyatı (Bakı, 1926) və s.

Bunlar hələ təkcə bir nəfərin əsərləri idi. İ.Həsənovun, X.S.Xocayevin, A.R.Zilfildin, A.Tağızadənin və onlarla başqalarının dərslük və dərslər vəsaitləri məhv edilmiş, bəziləri isə qəti şəkildə yasaq edilərək “bağlı fondlara” atılmışdı.

1940-cı ildə Y.Əliyev, 1941-ci ildə Ə.Cəfər həbs edildikdən sonra 1943-cü ildə Azərbaycan dilçiliyi kafedrası da Ümumi dilçilik kafedrasına birləşdirilir. Buna müharibənin başlanmasını da səbəblərdən biri kimi göstərmək olar. Bu illərdə (1940– 1951) Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik edən prof. M.S.Şirəliyev 1942-ci il avqustun 18-dən etibarən fakültənin dekanı vəzifəsini də öz üzərinə götürməli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, gənc

elmlər doktoru kimi M.Şirəliyev bu iki məsul vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gələ bilirdi 1945-ci ildə fakültə dekanlığı H.Səmədzadəyə tapşırıldıqdan sonra M.Şirəliyevin işi bir qədər asanlaşır və kafedrada elmi-tədqiqat işlərinin genişlənməsinə və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə daha çox vaxt sərf edə bilər. Bu illərdə Ümumi dilçilik kafedrasında müdafiə edilmiş dissertasiyalara nəzər salaq. 1941-ci ildə M.Şirəliyev “Bakı dialekti” adlı əsərini namizədlik dissertasiyası kimi yazsa da müdafiə şurası ona elmlər doktoru dərəcəsini verir.

Ə.Dəmirçizadə 1940-cı ildə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı əsərini namizədlik, 1944-cü ildə “Azərbaycan dilinin tarixi” adlı əsərini doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə edir.

M.Hüseynzadə 1946-cı ildə “Müasir Azərbaycan dili” mövzusunda, S.Cəfərov “Adlar və onları düzəldən şəkilçilər” mövzusunda namizədlik dissertasiyaları müdafiə edirlər.

1947-ci ildə Ə.Orucov “Əkinçi qəzetinin dili”, H.Mirzəzadə “XIX əsr Azərbaycan nəsr dili”, N.N.Məmmədov “M.F.Axundovun dili” mövzusunda namizədlik dissertasiyaları müdafiə edirlər.

1948-ci ildə R.Ə.Rüstəmov “Quba dialekti” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. Bütün bu əsərlər haqqında danışdığımız Ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanıb ya da müzakirə ediləndir. Bu

illərdə nə ümumi dilçilik üzrə, nə də Azərbaycan dilçiliyi üzrə sanballı dərslər və ya dərslər vəsaiti yaranmamışdır. Ali məktəbdə dərslər deyən müəllimlər mühazirələrini yazdırmaqla keçinirdilər. Bu üsulla orta məktəblərdə dərslər demək olmazdı. Buna görə də ilk növbədə orta məktəblər üçün dərslər yazılmalı idi. Bunu nəzərə alaraq M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə 1938-ci ildən başlayaraq orta məktəblər üçün yazdıqları “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə) adlı dərsləri təkmilləşdirərək çap etdirdilər. Ə.Dəmirçizadə isə “Azərbaycan dili” (1947) dərslərini çap etdirdi.

Universitetin 1950-ci ilə aid hesabatından öyrənirik ki, Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti M.Hüseynzadə doktoranturadan qayıdıb işə başlamışdır [34, 19].

O illər sovet dilçiliyində böyük dəyişikliklər gedir, yeni istiqamətlər müəyyənləşirdi. 1950-ci ildə üç illik diskussiyaya yekun vuran Stalinin “Dilçilikdə marksizmə dair” əsəri meydana gəldi. Bu əsər bütün sovet məkanında dilçiliyə çox güclü təsir etdi. Çoxlu dissertasiya işləri təxirə salındı, əsərlərin istiqaməti dəyişdi. Yenə ADU-nun hesabatına qayıdaq. Burada deyilir ki, Stalin yoldaşın dahiyənə əsərlərində dilçiliyə aid göstərişlər əsasında ümumi dilçilik dərsləri üzrə mühazirə və seminar dərsləri yeni istiqamətdə qurulmuşdur. Yeni proqramlar tərtib edilmişdir. 1949-cu ildə tərtib edilmiş proqramın strukturu belə idi: leksika, sintaksis, morfolojiya, fonetika. 1950-ci il proqramında isə belə oldu: fonetika, morfolojiya,

sintaksis, leksikologiya. Bu hesabatda habelə göstərilir ki, 1950-ci ilin proqramında oktyabraqədərki dilçilərin də əsərləri öyrənilir. Bu proqramda dialektologiyaya da yer ayrılır [34, 65].

Bu hesabat Ümumi dilçilik kafedrası haqqında çox incə mətləblərə toxunur. Orada deyilir ki, 8 iyun 1951-ci ildə dosent N.Məmmədovun oxuduğu mühazirənin stenoqramı müzakirə edilmişdir [34, 67].

Ümumi dilçilik kafedrasında İ.X.Cabbarzadə və Əfşan Uğurlu təcrübə dərsləri demişlər [34, 81]. Hesabatın 115-ci səhifəsində kafedra nəzdində olan “Dilçilik” dərnəyində Stalinin “Dilçilikdə marksizmə dair” əsəri dərinədən öyrənilir.

Həmin hesabatda ən kiçik detallar da təqdim edilir. Oxucu marağı üçün onlardan birini qeyd etmək yerinə düşərdi. İntizamın möhkəmləndirilməsindən bəhs edən hissədə deyilir ki, kafedranın müəllimi Abdulla Vəliyev, habelə yenə Ümumi dilçilik kafedrasından Q.Qasımbəyli imtahanlara gecikmişlər.

Yeri gəlmişkən, həmin hesabatda “Kitabı-Dədə Qorqud” dastanlarının “antixalq” mahiyyətinin ifşa edildiyi və proqramlardan çıxarıldığı da göstərilir [34, 95]. Həmin hesabatdan öyrənirik ki, Ümumi dilçilik kafedrası kompleks mövzu (Füzulinin dili) üzərində işləyir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu mövzunu ümumi dilçilik kafedrasının müdiri M.Hüseynzadənin işləyib tamamlaması haqqında müxtəlif qəzet və jurnal

məqalələrində qeydlərə də rast gəlmək olur. Amma əsərə nə mətbu, nə də qeyri- mətbu vəziyyətdə nə Muxtar müəllimin arxivində, nə də başqa arxivlərdə rast gəldik.

Bundan əlavə, həmin hesabatda 30 çap vərəqi həcmində “Latın dili” dərsliyi hazırlandığı göstərilir. Ümumiyyətlə, 1950-ci ildə filologiya fakültəsi üzrə 10 fənn üzrə 16 dərslük və dərs vəsaitinin hazırlandığı göstərilir [34, 115].

Bir daha qeyd edilir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi ümumi dilçilik sahəsində də (konkret olaraq Ümumi dilçilik kafedrasında) işlər yenidən qurulmalı, yeni istiqamətdə getməli idi. Bu istiqamətləri Stalin yoldaşın “dahiyən” əsəri, Azərbaycan K(b)P MK və şəxsən Mir Cəfər Bağırov yoldaşın göstərişləri müəyyən edirdi. Hesabatda göstəriləni kimi, bütün dissertasiyalar sözsüz olaraq kafedralara qaytarılır, yuxarıdakı istiqamətdə yenidən işləndikdən sonra müzakirəyə təqdim edilirdi. Məsələn, 1950-ci il yanvarın 1-dən fevralın 1-dək “N.Vəzirovun bədii dili və dramatik əsərlərinin üslubu” mövzusunda yazdığı dissertasiya işini müdafiə etmək üçün Nuxa müəllimlər İnstitutunun baş müəllimi Sadəddin Əhməd oğlu Xəlilov Ümumi dilçilik kafedrasına göndərilir. Əsər haqqında dissertasiyanın elmi rəhbəri prof. Ə.M.Dəmirçizadənin müsbət rəyi də vardır. Amma S.Xəlilov elmi rəhbəri Ə.Dəmirçizadə ilə əsəri yenidən Stalinin dilçiliyə dair əsərləri əsasında işlədi. Sonra dissertasiyanın elmi rəhbəri prof. Ə.Dəmirçizadə əsərə

yenidən rəy yazmalı oldu. Dissertantın öz əsərini yenidən işləməsinə Ümumi dilçilik kafedrası və Ə.Dəmirçizadə hər cür kömək göstərdi [34, 177].

Yuxarıda dediyimiz kimi, prof. M.Şirəliyev 1951-ci ildə Azərbaycan SSR EA-na getdikdən sonra Ümumi dilçilik kafedrasına nə az, nə çox, düz 30 il Azərbaycan dilinin ağsaqqalı, öz linqvistik təfəkkürü ilə dilçiləri heyratə salan, öz ustad müəllimliyi ilə nəsillərə örnək olan, insanpərvərliyi və qayğıkeşliyi ilə onu tanıyanların qəlbində özünə əbədi heykəl – “Muxtar müəllim” heykəli qoymuş Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə rəhbərlik etməyə başladı. Ümumi dilçilik kafedrasının M.Hüseynzadə dövrü XX əsr dilçiliyində xüsusi yer tutur və zaman keçdikcə Ümumi dilçilik kafedrasının bu dövründə yazılan əsərlər, yetişən alimlər və bu işin başında duran Muxtar müəllim haqqında daha çox deyiləcək, daha çox yazılacaq. Ümumi dilçilik kafedrasının ən mükəmməl, ən şərəfli dövrü Muxtar müəllimin adı ilə bağlıdır. Bu illər ərzində Ümumi dilçilik kafedrasında onlarla doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmiş, onlarla monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti həyata vəsiqə almışdır. Muxtar müəllim özü 1952-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri” adlı doktorluq dissertasiyasını tamamlamışdı. 1950-ci illərdə sovet dilçiliyində struktur cərəyan meydana gəldi. Bu cərəyan birləşmələr, onların komponentləri arasındakı

semantik münasibətlərə əhəmiyyət vermirdi. Muxtar müəllimin yeni əsəri isə məhz bu problemləri əsaslandırır. Bu səbəbdən də Muxtar müəllim öz konsepsiyasının düzgünlüyünə inanıb əsəri düz 20 il tarixin sınağına verdi. Əsər bu sınaqdan uğurla çıxdı. 1973-cü ildə Muxtar müəllim həmin əsəri müdafiə etdi.

Muxtar müəllimin kafedraya rəhbərlik etdiyi dövrdə görün nə qədər doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmişdir:

1. Səlim Cəfərov. 1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin leksikası”.

2. Hadi Mirzəzadə. 1960-ci ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası”.

3. Ələvsət Abdullayev. 1963-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr”.

4. Rəsul Rüstəmov. 1964-cü ildə “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil”.

5. Nəsir Məmmədov. 1964-cü ildə “Azərbaycan dilçiliyinin əsasları başqa türk dilləri ilə müqayisədə”.

6. Ağamusa Axundov. 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”.

7. Yusif Seyidov. 1966-cı ildə “Azərbaycan dilində söz birləşmələri”.

8. Fərhad Zeynalov. 1966-cı ildə “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri”.

9. Qulam Bağırov. 1966-cı ildə “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı”.

10. Zeynal Tağızadə. 1968-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb cümlə”.

11. Musa Adilov. 1968-ci ildə “Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi”.

12. Tofiq Hacıyev. 1969-cu ildə “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili”.

13. Hüseyn Bayramov. 1970-ci ildə “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”.

14. Zemfira Verdiyeva. 1971-ci ildə “Maddi vəziyyət anlayışı bildirən sifətlərin semantik təhlili”.

15. Əbülfəz Rəcəbov. 1978-ci ildə “Orxon-Yenisey abidələri dilində feil yaratma”.

16. Firəngiz Ağayeva. 1979-cu ildə. “Azərbaycan danışıq dilinin sintaksisi” və başqalarının adlarını göstərmək olar. Bu illərdə Ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanan aspirantura və dissertantlıq yolu ilə müdafiə edilən namizədlik işlərini isə saymaqla qurtarmaz.

Qeyd etməyi lazım bilirik ki, Ümumi dilçilik kafedrasının genişlənməsi və inkişafı nəticəsində onun əsasında yeni kafedralar yaranmışdı. 1965-ci ildə bir neçə dəfə müstəqil fəaliyyət göstərən yenidən Ümumi dilçilik kafedrası ilə birləşən “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrası (kafedra müdiri prof. Y.Seyidov), 1967-ci ildə “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası yenidən açılmış (kafedra müdiri prof. Ə.Abdullayev), bir qədər sonra həmin kafedradan türkologiya kafedrası ayrıldı (kafedra müdiri prof. Fərhad Zeynalov).

Yaşının çoxluğu ilə əlaqədar olaraq 1981-ci ildə Muxtar müəllim 30 il rəhbərlik etdiyi kafedranı öz tələbəsi, görkəmli dilçi alim Ağamusa Ağası oğlu Axundova etibar etdi. A.Axundov 1981– 1990-cı illərdə Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik etdiyi illərdə Muxtar müəllimin yaratdığı xeyirxah atmosfer, işgüzarlıq və məhsuldarlıq aşağı düşmədi. Yenə əvvəlki kimi kadr hazırlığı, dərslük və dərs vəsaitlərinin yazılması davam edirdi. 1990-cı ildə A.Axundov Respublika EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru seçilməsi ilə bağlı olaraq Ümumi dilçilik kafedrasına prof. M.İ.Adilov rəhbərlik edir. 1996-cı ilin fevralında prof. M.İ.Adilovun vəfatı ilə əlaqədar olaraq Ümumi dilçilik kafedrası bağlanır. Bu hadisəni böyük təəssüf hissi ilə A.Axundov belə verir: “İndi fakültədə iki dəfədən çox kafedra var. Əvvəlkilərdən yalnız biri, universitetin yaşadı olan Ümumi dilçilik kafedrası yoxdur. Uzun illər, təxminən 40 il ərzində Muxtar müəllimin rəhbərlik etdiyi kafedra bağlanıb. Daha doğrusu, ulu və unudulmaz müəllimin hansısa naxələf yetirmələri keçən il – 1996-da onun bağlanmasına nail olublar” [35, 20].

Əslində Ümumi dilçilik kafedrası 1996-cı ilin may ayının 6-da ləğv edildi. Çünki onun dərsləri 3 kafedra arasında paylandı. Ümumi dilçilik, dilçiliyə giriş və dilçiliyin tarixi fənlərinin tədrisi Azərbaycan bölmələrində Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına, rus bölməsində Rus

dilçiliyi kafedrasına, latın dili isə xarici dillər kafedrasına verildi.

Ümumi dilçilik kafedrası Muxtar müəllimin qeyrətli tələbələrinin səyi nəticəsində 2001-ci ildə yenidən açıldı. Kafedraya gənc yaşlarında öz zəngin potensialını reallaşdırma bilən, geniş və dərin biliyə, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olan filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA müxbir üzvü Nizami Qulu oğlu Cəfərov rəhbərlik edir. Onun iş üsulu, insani münasibəti, elmi hazırlığı, xeyirxahlığı və tələbkarlığı elə Muxtar müəllimin özünü xatırladır. İndi kafedra “Dilçiliyə giriş”, “Ümumi dilçilik”, “Dilçilik tarixi”, “Latın dili” Azərbaycan və rus bölmələrində bərpa edilmiş, magistraturada “Dilçiliyin aktual problemləri”, habelə “Dilçiliyin tarixi və metodologiyası” fənləri bu kafedranın dərslər yükünə daxil edilmişdir.

Yeni bərpa edilmiş kafedranın iki professoru (N.Q.Cəfərov.Ə.Ə.Rəcəbli), bir dosenti (S.Qasımova), beş baş müəllimi (f.e.n. M.Məmmədov, C.Əliyeva, O.Baxşəliyeva, S.Məmmədova, F.Mehdiyev), bir filologiya elmləri namizədi, müəllimi (C.Muradov) vardır.

İnanırıq ki, kafedranın üzvləri onun əvvəlki şöhrətinin – adının özünə qayıtmasına nail olacaqlar.

KAFEDRANIN DƏRSLƏRİ

Ümumi dilçilik kafedrası universitetin tarix-filologiya fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ilk kafedralardan biridir. İlk illərdə kafedranın adı ümumi (müqayisəli) dilçilik kafedrası idi. Bu kafedranın ilk müdiri prof. B.V.Tomaşevski geniş linqvistik biliyə malik alim kimi həm “Dilçiliyə giriş”, həm “Avestanın dili”, həm də “Müqayisəli dilçilik”dən dərs deyirdi. B.V.Tomaşevski bu kafedrada 1925-ci ilin 1 yanvarına qədər işlədi. Bir müddət “Dilçiliyə giriş” fənni keçilmədi. Sonra bu fənn yenidən tədris planına salındı və həmin dərsi aparmaq dosent P.O.Piloşevskiyə tapşırıldı. Özü də həftədə 4 dəfə (8 saat) dərs keçilmək şərtilə “Dilçiliyə giriş” fənni III kursda keçilirdi [3, 1].

Ümumi dilçilik kafedrasında rus və slavyan dilləri də tədris edilirdi ki, bu dilləri Sinyavski, A.Baqri və P.O.Piloşevski tədris edirdi.

Bundan sonrakı tədris planlarının hamısında “Dilçiliyə giriş” dərsləri öz yerini tapır [36, 16–17].

Qeyd etmək lazımdır ki, universitet təşkil olunduğu ilk illərdən türk dili tədris planına salınmışdı. Amma fənlər indiki kimi kafedralara deyil, fakültələrə təhkim olunmuşdu. Yəni həm tarix-filologiya, sonra İEF, sonra pedfak nəzdində olan Ümumi dilçilik kafedrası türk dilini tədris edirdi, həm də şərq fakültəsi nəzdində olan türkologiya kafedrası türk dilindən dərs aparırdı.

Ümumi dilçilik kafedrasında türk dilindən dərs demək üçün 23.11.1920-ci il tarixdə C.Məmmədov ərizə verir. Onun ərizəsi qəbul edilərək fakültənin 21.12.1920-ci il tarixli iclasına çıxarılır. C.Məmmədova 20 saat türk dili dərsi verilir (şərq şöbəsindən başqa). Elə həmin iclasda qərara alınır ki, şərq şöbəsində 8 saatlıq 2 qrup təşkil edilsin və müvəqqəti müəllim olan H.Şahtaxtinskiyə tapşırılsın. Amma bir aydan sonra (18.01.1921) keçirilən fakültə şurası iclasında Şahtaxtinski iştirak etmir. Onun əvəzinə M.M.Məmmədov iştirak edir.

Bu iclasda erməni dili tədris edilməsi məsələsi də qaldırılır. Amma bu məsələ açıq qalır.

Dərslərin keyfiyyəti metodik cəhətdən işin düzgün qurulmasından çox asılıdır. Fakültənin 11 dekabr 1920-ci il tarixli iclasında P.K.Juze təklif etmişdi ki, türk dilini bilib- bilmədiyinə görə tələbələr 2 qrupa ayrılınsın. Bu təklif qəbul edilmişdi. Fakültə şurasının 3 gün sonra (14.12.1920) keçirilən iclasında türk dilini bilməyənlərə dərs demək müvəqqəti müəllim olan H.Şahtaxtinskiyə həvalə edilir (Bu, P.K.Juzenin və V.B.Tomaşevskinin təqdimatı – zamanəti sayəsində mümkün olmuşdu). Səsvermədə onun lehinə 12, əleyhinə 1 nəfər olmuşdu (Məlumdur ki, 1920-ci il avqustun 8-də Tomaşevski ilə Şahtaxtinski arasında ixtilaf olmuşdu). Sonralar Şahtaxtinski ilə Tomaşevski arasındakı ixtilaf yumşalır. 1640-cı fondun IV saxlama vahidinin 62-ci səhifəsindən öyrənirik ki, Tomaşevski “Hind- Avropa dillərinin

müqayisəli qrammatikası”ndan, “Sanskrit dili”ndən, “Dilçiliyə giriş”dən, “Avestanın dili”ndən mühazirə oxuyur və dilçiliyə dair seminar aparır.

Məhəmməd Ağa və Həmid bəy Şahtaxtinskiyə isə türk dili dərslərini aparırlar. O vaxtlar xüsusi qərarla müəllimlərin dərslərini müəyyənləşmiş hər bir müəllim üçün gündə 4 saatdan artıq dərslər salmaq qadağan edilmişdi. Həmin fonda saxlanan H.Şahtaxtinskiyənin dərslər cədvəli də bunu təsdiq edir:

VI – 8.30 – 9.50 İkinci kurs üçün

VII – 8.00 – 9.20 Birinci kurs üçün

I – 8.30 İkinci kurs

II – 8.00– 9.20 Birinci kurs

III – 8.30– 9.50 İkinci kurs üçün [s.64].

Sonra türk dili dərsləri 4 saat artırılır. Bu dərsləri aparən H.Şahtaxtinski 10.01.22-ci il tarixli fakültə iclasında xahiş edir ki, əlavə dediyi dərslərin əməkhaqqı ödənilsin. Fakültə şurası qərara alır ki, artıq deyilmiş 4 saat dərslər üçün əlavə əmək haqqı ödəmək XMK-dan xahiş edilsin. Göründüyü kimi, universitet təzə olsa da, işlər çox ciddi və dəqiq aparılırmış. Nədənsə 01.07.1922-ci ildə XMK məktubuna əsasən türk dili 2 saat ixtisar edilir [37, 41].

Ümumi dilçilik və türkologiya kafedrasının xahişi ilə kumik dili də tədris planına salınmışdı. Sənədlərdən öyrənirik ki, kumik dilindən dərslər demək üçün Şəmsəddinovu dəvət etmək qərara alınır [38, 96]. Buna

görə də B.Çobanzadə 1926-cı ildə “Kumık dili və ədəbiyyatı” adlı dərslik yazmışdı.

Ümumi dilçilik kafedrasında da, başqa kafedralarda olduğu kimi, dərslər kafedranın xarakterindən, fakültənin istiqamətindən daha çox siyasi mülahizələr əsasında qurulurdu. Tədris planında fənlərə ayrılan saatların miqdarı dediyimizə sübutdur.

Azərbaycan XMK 06.10.1925-ci il tarixdə təsdiq etdiyi tədris planına baxaq.

I kurs

Türk dili – həftədə 4 s.

Rus dili – həftədə 5 s.

II kurs

Rus dili – 4 s (II kursda türk dili yoxdur).

III kurs

Rus dili – 3 s. Həftədə 30 s.

IV kurs

Rus dili 3 s.

Bu tədris planında dilçilik dərsi yoxdur [39, 29]. Ona paralel olan şərq fakültəsinin dilçiliyi dərsləri üzrə tədris planı belə idi:

III kurs

Türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi – 2 s.

Azərbaycan türk ədəbiyyatı – 4 s.

IV kurs

Türk xalqlarının danışığı şivələri üzrə – 2 s

Qədim türk dili abidələri, ədəbiyyatı və dili – 4 s.

[39, s.33].

06.10.1926-ci ildə təsdiq edilmiş tədris planında isə ümumi (müqayisəli) dilçilik IV kursda, həftədə 2 saat tədris edildi [39, 35].

Şərq fakültəsinin türk dili və ədəbiyyatı kafedrası 1923-cü ildən təşkil olunmuşdu. 1925-ci ildən 1939-cu ilə qədər müstəqil kafedra olmuş, burada Azərbaycan dili və dilçiliyi, türk dilçiliyi, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası və s. tədris edilmişdi. 1939-cu ildə Azərbaycan dilçiliyi adı altında yenidən açılmış (müdiri Yaqub Əliyev), bir ildən sonra Ümumi dilçilik kafedrası ilə birləşdirilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyi öz fənləri və tədris yükü ilə 27 il (1967-ci ilə qədər) Ümumi dilçilik kafedrası tərkibində olmuşdur. Bu illərdə türkologiya ilə bağlı fənlər çıxarılmış, yalnız Azərbaycan dili ilə əlaqədar fənlər saxlanmışdı. Türk xalqlarının tarixi və ədəbiyyatı kimi, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, qədim türk yazılı abidələri (bu fənləri Xalid

Səid deyirdi) və s. kimi fənlər tədris edilmirdi. Ümumi dilçilik kafedrasının tərkibində aşağıdakı fənlər var idi:

1. Dilçiliyə giriş,
2. Ümumi dilçilik,
3. Müasir Azərbaycan dili və s.

1958-ci ildə ümumi dilçilik kafedrasına daha bir kafedra da qoşuldu. Bu, 1939-cu ildə müstəqil kafedra kimi açılan “Praktik Azərbaycan dili kafedrası” idi. Bu kafedranın dərslər yükü universitetin rus bölmələrində praktik Azərbaycan dili və Azərbaycan bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, habelə pedaqoji təcrübə saatlarından ibarət idi.

1950-ci illərdə türkologiya ilə bağlı olan fənlərə münasibət dəyişdikdən sonra türk dillərinin müqayisəli qrammatikası adlı fənn tədris planında əsas yer tutdu. Prof. F.Zeynalovun bu sahədə apardığı tədqiqat işləri öz bəhrəsini verdi.

1967-ci ildə Ümumi dilçilik kafedrası bazasından “Azərbaycan dilçiliyi”, “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası”, türkologiya kafedraları ayrıldıqdan sonra Ümumi dilçilik kafedrasının işi daha da şəffaflaşdı, tədris etdiyi fənlər öz profili daxilində olan dərslərdən ibarət oldu. 1970–1980-ci illərdə artıq Ümumi dilçilik kafedrasında dilçiliyə giriş, ümumi dilçilik, dilçilik tarixi fənləri var idi.

KAFEDRANIN DƏRSLİKLƏRİ

Ümumi dilçilik kafedrasında dərslük yaratmaq bir qədər çətin olmuşdur. Universitetin təşkil olunduğu illərdə dərslər rus dilində keçildiyi kimi, onu tədris edənlər də rus idi. O dövrdə ümumi dilçilikdən dərslük deyən V.B.Tomaşevskinin, Piloşevskinin və Şorun xidmətlərini kiciltmədən demək olur ki, onlar bu sahədə diqqəti cəlb edəcək işlər görməmişlər. Həmin alimlər öz mühazirələrini tələbələrə yazdırırdılar. Doğrudur, o vaxtlar nə V.Humboldt, nə A.Şleyxer, nə F. de Sössur, nə də başqa Avropa dilçilərinin ümumi dilçiliyə aid əsərləri rus dilinə tərcümə edilməmişdi. Amma Tomaşevski, Piloşevski və Şor F.F.Fortunatovun, A.Potebnyanın, A.Peşkovskinin, İ.A.Boduen de Kurtenenin, habelə L.V.Şerbanın əsərləri ilə tanış olmamış deyildilər. Amma nədənsə onlar bu sahədə bir dərslük və ya dərslük vəsaiti tərtib etməmişdilər.

Amma Azərbaycan bölməsində oxuyan filoloqlar 1924-cü ildən həmin çətinliklə üzləşmədilər. Çünki 1924-cü ildə prof. B.Çobanzadə Bakıya gələn kimi bu işə can-başla girişdi. İlk əvvəl, ümumi dilçiliyə aid “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı dərslüyini yazdı. Əsərin belə adlanmasına baxmayaraq, burada sırf ümumi dilçilik problemləri şərh edilir. XIX əsr rus yazıçılarının çoxu N.V.Qoqolun “Şinel”indən çıxdığı kimi, Azərbaycan dilçilərinin köhnə nəslinin hamısı B.Çobanzadənin “Türk-

tatar lisanıyyətinə mədxəl”indən çıxmışdır. Doğrudur, sonralar bunu dananlar olmuşdu. Amma ümumi dilçiliyə aid türk xalqlarının hamısından əvvəl Azərbaycan türkcəsində yazılan bu əsər öz dövrü üçün (indi də əhəmiyyətini itirməmişdir) çox böyük hadisə olmuşdu. Alimin bu əsərində ümumi dilçiliyin o vaxtlar məlum olan bütün problemləri şərh olunur. Bu əsər Azərbaycan alı məktəblərində ümumi dilçilik üzrə yeganə dərslik idi. 1933-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda və bütün SSRİ məkanında türkcülüyə qarşı hücum başlandıqı dövdrən bu əsəri də pisləməyə başladılar. Xüsusilə “Ural-Altay” nəzəriyyəsi, türk xalqlarının genetik ümumiliyi və s. problemlər üzrə əsərə qarşı amansız münasibət doğurmuşdu. 1937-ci ildə B.Çobanzadənin həbsi bu əsərin də istifadədən çıxarılmasına səbəb oldu. Yuxarıda B.Çobanzadənin 15 dərsliyinin qadağan edilməsini demişdik. Eyni zamanda çox bilikli və zəhmətkeş alim olan Xəlid Səid Xocayevin 1926-cı ildə Azərbaycan tədqiq-tətbəbö cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilən “Osmanlı-özbək-qazax dillərinin müqayisəli sərfi” adlı əsəri universitetin dilçilik kafedrasında dərs vəsaiti kimi istifadə edilirdi. Eyni zamanda X.Səid qədim türk yazılı abidələri – mətnlərini də toplayıb tədris edirdi (Bu mənbələr də sonradan yandırıldı). 1934-cü ildə Xəlid Səid Abdulla Tağızadə ilə birlikdə “Müxtəsər üslubiyyət” adlı dərslik yazır (redaktoru B.Çobanzadə). Bütün bu əsərlər qadağan edilib “bağlı fondlara” atıldı.

1940–1950-ci illərdə də ümumi dilçilik fənninə aid əsər – dərslik yazılmır. Bunun birinci səbəbi o idi ki, dilçi alimlər hələ kifayət qədər deyildi, bundan əlavə, dilçilərimizin qarşısında Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə aid tədqiqatlar aparmaq kimi təxirasalınmaz məsələlər dururdu. 1941-ci ildə prof. M.Şirəliyevin “Bakı dialekti” əsəri qiymətli dərslik rolu oynadı.

Orta məktəblər üçün dərslik yazmaq, dilimizin fonetikasını, leksika və qrammatikasını üzərində araşdırmalar apararaq dərslik və dərs vəsaiti yazmaq günün əsas tələbi idi. Buna görə də “Ümumi dilçilik”dən dərs deyən müəllimlər öz mühazirələrini tələbələrə yazdırmalı olurdular. Bu sahədə kafedranın əməkdaşları 1950-ci ildən başlayaraq fəal yaradıcılıq işi apardılar. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını hazırlamaq üçün kafedranın dosenti (sonralar professoru) H.İ.Mirzəzadə 1953-cü ildə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar” (fonetika, morfologiya), 1956-cı ildə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasələr” (sintaksis), dosent (sonralar professor) S.Cəforov 1958-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı dərslik və dərs vəsaitlərini yazdılar.

1954-cü ildə Ümumi dilçilik kafedrasının əməkdaşları R.A.Budaqovun “Dilçiliyə dair öçerklər” kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə etdilər. Bu əsər, əsasən, rus və roman, german dilləri əsasında qurulmuşdu. 1961-ci ildə Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti (sonra

professoru) N.N.Məmmədov 1945-ci ildən oxumağa başladığı mühazirələr əsasında “Dilçiliyin əsasları” adlı dərsliyini nəşr etdirdi. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində B.Çobanzadənin “Mədxəl”indən sonra ilk hadisə idi. “Dilçiliyə giriş” fənninin proqramlarında edilən dəyişikliyə cavab olaraq 1966-cı ildə yeni dərslik meydana gəldi. İndi N.N.Məmmədovla birlikdə həmin kafedranın professoru A.A.Axundov da dərsliyin yazılmasında iştirak edirdi. Bu dərslik 1980-ci ildə yenidən nəşr edilmiş, uzun müddət dərslik rolu oynamışdır.

Kafedranın profilinə uyğun dərsliklərin yazılması alimlərimizin – milli kadrlarımızın yetişməsi ilə bağlıdır. Artıq belə kadrlar yetişmişdi. 1979-cu ildə prof. A.Axundov ali məktəblər üçün dərslik kimi “Ümumi dilçilik” (Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) kitabını nəşr etdirdi. Bu əsər dərslik kimi tələbə və aspirantların, bu fənni tədris edənlərin işini nə dərəcədə asanlaşdırmışdısa, elmi əsər kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini də o dərəcədə cəlb etmişdi. Buna görə də müəllif əsəri təkmilləşdirərək 1988-ci ildə yenidən nəşr etdirdi. Bu əsər respublika “Təhsil” mükafatına layiq görülmüşdür.

Ümumi dilçiliyin aktual problemlərindən biri də riyazi dilçilikdir. Bu problemin həlli də kafedranın professoru A.Axundovun adı ilə bağlıdır. Onun 1979-cu ildə nəşr etdirdiyi “Riyazi dilçilik” adlı kitab [40] bu vaxta

qədər yazmış olduğu məqalələrin yekunu oldu. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə riyazi üsulların dilə tətbiqi haqqında öz mülahizələrini verir. Burada müəllif çoxluqlar nəzəriyyəsinin dilə tətbiqi, riyazi məntiq və statistik üsulun dilə tətbiqi problemlərindən danışır. Əsərin ikinci hissəsində müəllif “Anlayış və təkliflər”, “Çoxluqlar”, “İsbat”, “Tam riyazi induksiya metodu”, “Terminlərin isbatı”, “Çoxluqlar, qraflar, ədədlər nəzəriyyələri”, “Kibernetika”, “Linqvistik hadisələr” və başqa problemlərdən bəhs edir.

Ümumi dilçilik kafedrasının profilinə uyğun fənlərdən biri də dilçiliyin tarixi fənnidir. Bu fənnə aid müxtəlif məqalələr, bəzi dissertasiyalar yazılsa da, sabit bir dərslik və dərs vəsaiti yox idi. Bu sahədə ilk addım olaraq kafedranın professoru Ə.Rəcəbovun 1988-ci ildə yazdığı “Dilçiliyin tarixi” adlı dərs vəsaiti xüsusilə qiymətləndirilməlidir. Bu iri həcmli əsər dünya dilçiliyi haqqında əsaslı məlumat verir.

Ümumi dilçilik kafedrasında kadrların hazırlanmasında kafedra müdiri M.Hüseynzadə nə dərəcədə narahatlıq keçirir, zəhmət çəkirdisə, kafedra üzrə dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasına da bir o qədər qayğı göstərirdi. Buna görə də 1954-cü ildə Ümumi dilçilik kafedrasında olan “Müasir Azərbaycan dili” fənninə aid respublikada ilk sabit dərs vəsaiti yazdı. Bu kitab 1950-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Burada da bəzi fəsilləri Muxtar müəllim

yazmışdı) əsərindən sonra dilimizin elmi qrammatikasının yazılması üçün bünövrə rolunu oynadı. Əsər müasir Azərbaycan dili fənninin proqramına uyğun yazıldığı üçün fonetika, leksika və morfologiya bəhslərini əhatə edirdi. Bu əsər 10 ildən bir çıxaraq təkmilləşdi. 1963, 1973 və 1983-cü illərdə təkmilləşə-təkmilləşə çap olunan bu əsər Dövlət mükafatına layiq görülmüş və Azərbaycanda morfologiyaya aid populyar dərslikdir.

1967-ci ilə qədər Ümumi dilçilik kafedrasının tərkibində aparıcı– ixtisas fənlərindən biri olan müasir Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik, dərs vəsaiti və proqramlar yaratmaq da kafedra əməkdaşlarının təxirəsalınmaz vəzifələrindən idi.

Kafedranın müdiri M.Hüseynzadə və başqa əməkdaşları EA Dilçilik İnstitutu tərəfindən nəşr edilən morfologiya və sintaksis, habelə üçcildlik “Müasir Azərbaycan dili”nin bəzi fəsilərini yazmışlar.

1959-cu ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu ADU Ümumi dilçilik kafedrası əməkdaşlarının iştirakı ilə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə, Sintaksis) adlı əsər buraxdı. Elə həmin il ADU Ümumi dilçilik kafedrası həcmcə 2 dəfə ondan böyük, kafedrada keçilən fənnin adına uyğun olan “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”in I kitabını buraxdı. Kitab müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmış, “sintaktik əlaqələr”, “söz birləşmələri”, “cümlə üzvləri”, “cümlənin

həmcins üzvləri”, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər və s. əhatə edirdi.

Eyni adda əsərin II hissəsi yenə müəlliflər kollektivi tərəfindən (M.S.Şirəliyevin redaktəsi ilə) 1962-ci ildə “Azərtədrisnəşr”də buraxıldı. Burada isə sadə və mürəkkəb cümlə məsələsi qoyulurdu.

Hər iki kitab elmi cəhətdən yüksək qiymətləndirilməli idi və vaxtında filoloji ictimaiyyətin müsbət rəyini də almışdı. Amma bir məsələni qeyd etməliyik ki, kitablardakı fəsillərin çoxu müəlliflərin monoqrafik tədqiqatlarından ibarət idi. Ümumiyyətlə, kafedra əməkdaşları öz monoqrafik tədqiqatlarını – ilk öncə namizədlik və doktorluq dissertasiyalarını kafedrada tədris olunan mövzulara həsr edirdilər. Muxtar müəllimin ümumi rəhbərliyi ilə mövzular elə paylanmışdı ki, 1960–1966-cı illər arasında həmin alimlər dil strukturunu butövlükdə tədqiq edə bildilər. Bunun nəticəsində də kafedrada dərslük və dərs vəsaiti çatışmazlığı problemi aradan qaldırılmış oldu. Belə ki, kafedranın dosenti (sonra professoru) S.A.Cfərov 1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin leksikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi və eyni adlı dərs vəsaiti də 1959-cu ildə çapdan çıxmışdı.

H.İ.Mirzəzadə 1960-cı ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” mövzusunda dissertasiya (doktorluq) müdafiə etdi və 1962-ci ildə həmin əsəri dərslük kimi çap etdirdi.

Ə.Z.Abdullayevin 1963-cü ildə doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı əsəri 1964-cü ildə eyni adla ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi nəşr edildi.

A.Axundov 1964-cü ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı əsərini 1973-cü ildə “Maarif” nəşriyyatında çap etdirdi. Əsər üzərində təkmilləşmə aparıldıqdan sonra 1984-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adı ilə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi nəşr edildi.

Kafedranın başqa əməkdaşı Yusif Seyidov (hələ o vaxt kafedralar ayrılmamışdı) 1966-cı ildə “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” mövzusunda doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi əsəri “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” adı ilə kitab şəklində çap etdirdi. Bu vaxta qədər onun 3 kitabı nəşr edilmişdi ki, onlar da əsasən son monoqrafik tədqiqatın tərkib hissələri idi.

KAFEDRANIN MÜDİRLƏRİ

Belə hesab edirik ki, Ümumi dilçilik kafedrasının tarixinə həsr edilmiş bu kitabın ən maraqlı səhifələri onun müdir və yetirmələrinə həsr edilmiş hissələr olacaqdır. Birinci, ona görə ki, kafedranın işi onun müdirlərinin fəaliyyətindən asılıdır və onun yetirmələrinin kim olması ilə ölçülür. İkinci, ona görə maraqlı ola bilər ki, kafedranın bəzi müdirləri və yetirmələri haqqında çoxlarına məlum olmayan, 7 qıfıl arxasında – ovaxtki DTK arxivində saxlanan sənədlər əsasında bəhs ediləcək. Kafedra müdirləri və yetirmələri haqqında 1970-ci ildə prof. A.M.Qurbanovun və dos. B.İbrahimovun tərtib etdikləri “Azərbaycan dilçiləri” [41] kitabından istifadə edilmişdir. Burada da həm dilçilərin hamısı haqqında məlumat yoxdur, həm də olan məlumatlar tam deyil. Ümumi dilçilik kafedrasına müdirlik edən və ya həmin kafedranın yetirməsi olan bəzi alimlər haqqında heç bir arxivdə sənədə rast gəlmədik. Bu sözləri V.B.Tomaşevski, M.V.Belyayev, R.İ.Sor, habelə Davud Quliyev və b. haqqında demək olar.

Ümumi dilçilik kafedrasına müxtəlif illərdə aşağıdakı alimlər rəhbərlik etmişlər:

1920– 1925 – V.B.Tomaşevski

1925– 1927 – M.V.Belyayev

1927– 1930 – R.İ.Şor

1930– 1933 – Ə.Nazim (bu dil-ədəb. kaf-da)

- 1933– 1937 – Bəkir Çobanzadə
1937– 1937 – Abdulla Tağızadə
1937– 1939 – Yaqub Əliyev
1939– 1941 – Əkrəm Cəfər
1941– 1951 – Məmmədəğa Şirəliyev
1951– 1981 – Muxtar Hüseynzadə
1981– 1991 – Ağamusa Axundov
1991– 1996 – Musa Adilov
1995– 2000 – Kamil Vəliyev (Azərbaycan Dilçiliyi
kafedrası)
2001 – – Nizami Cəfərov

Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmiş alimlər haqqında məlumat verirkən belə bir meyardan çıxış etmək lazım gəlir: məşhur, yaradıcılığı, elmi pedaqoji fəaliyyəti hamıya məlum olan adamlar haqqında geniş bəhs açmaq, hamının bildiklərini təkrar etmək maraqsız olardı. Həm də kitabın həcmi buna yol verməz. Ona görə də kafedranın müdirləri və yetirmələri haqqında elə məlumatlara geniş yer vermək lazımdır ki, onlar oxucu üçün təzə olsun.

V.B.TOMAŞEVSKİ

ADU (o vaxtlar Darülfünun adlanırdı) təşkil olunan vaxtdan fəaliyyət göstərən Ümumi dilçilik kafedrasının ilk müdiri V.B.Tomaşevski olmuşdur. Fars dilini, ədəbiyyatını, Avestanı, habelə osetin dilini mükəmməl bilən V.B.Tomaşevski Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulması ilə bağlı Bakıya gələn hərbi donanmanın komissarı kimi gəlmişdi. Bu vaxt Bakıda yenicə təşkil edilmiş universitetdə kadr çatışmazlığı hiss edilirdi. O vaxt universitetin tarix-filologiya fakültəsinin dekanı olan N.A.Dubrovski V.B.Tomaşevski ilə tanış olub onu universitetə kafedra müdirliyinə dəvət edir. V.B.Tomaşevski bu dəvəti qəbul edərək mülki işə keçir. 1920-ci ilin yayından 1925-ci ilin əvvəllərinə qədər V.B.Tomaşevski ümumi (müqayisəli) dilçilik kafedrasının elmi və təşkilat işlərinə rəhbərlik edir. Burada Hind-Avropa dillərinin müqayisəli tipologiyası əsasında ümumi dilçilik problemlərindən, İran filologiyasından, “Avesta” dilindən mühazirələr oxuyur və seminar dərsləri aparır. Geniş və dərin filoloji biliyə malik olan alim Bakıdan Leninqrada gedir. Tezliklə Leninqrad Dövlət Universitetinin rektoru olur. Amma bu istedadlı elm təşkilatçısı burada da uzun müddət işləmir. Rektor seçiləndən cəmi 2 il sonra, yəni 1927-ci ildə vəfat etdi.

M.V.BELYAYEV

V.B.Tomaşevskidən sonra Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri M.V.Belyayev olur. Sənədlərdən öyrənirik ki, M.V.Belyayev də bu vəzifədə uzun müddət işləmir. 1926–27- ci illərdə cəmi iki il kafedraya rəhbərlik edən M.V.Belyayev haqqında heç bir arxivdə və hesabatda məlumat yoxdur.

R.İ.ŞOR

Görkəmli dilçi alim prof. R.İ.Şor da öz sələfi M.V.Belyayev kimi Ümumi dilçilik kafedrasına cəmi 2 il (1928–1929) rəhbərlik etmişdir. 1929-cu ildən başlayaraq Universitetin pedaqoji fakültəsi əsasında yeni müstəqil pedaqoji institut yaradılması ilə əlaqədar kafedra pedaqoji instituta verilmişdir. R.İ.Şor daha bu kafedraya müdirlik etməyib Bakıdan getmişdir. Amma kafedraya rəhbərlik etdiyi dövrdə də onun haqqında məlumat tapmaq çətindir. Çünki heç bir arxivdə alimin elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyəti barədə heç bir məlumat yoxdur. Təkcə prof. A.A.Axundovun məqaləsindən bircə məlumat alırıq ki, kafedrada işlədiyi dövrdə R.İ.Şor dilin semasiologiyasından mühazirə oxumuşdur [22, 7].

R.Şor oxuduğu 23 mühazirədə ümumi dilçiliyin əsas problemlərinə toxunmuşdur. O, hər hansı linqvistik kateqoriyanı rus, türk, fars, ərəb və Avropa dillərindən gətirdiyi dil folkloru ilə izah edirdi. Bundan əlavə, fakültənin elmi işçiləri və son kurs tələbələri üçün 8 mühazirə oxumuşdur ki, bunlar “Müasir Qərbi-Avropa dilçiliyinin metodları”na həsr edilmişdir.

R.İ.Şor o vaxtlar ümumi dilçiliklə təzəcə məşğul olmağa başlayan Abdulla Tağızadəyə kömək edib ümumi dilçilik kabineti yaratmışdılar.

R.İ.Şor Azərbaycanda ilk dəfə olaraq şərq fakültəsi nəzdindəki türkologiya kabineti yanında fonetika laboratoriyası yaratmaq haqqında da məsələ qaldırmışdı.

BƏKİR VAHAB oğlu ÇOBANZADƏ

Azərbaycan filologiyasının inkişafında özünəməxsus iz qoyub gedən görkəmli alim B.V.Çobanzadə 1924-cü ilin payızında Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində dərslər deməklə, orada fakültəyə və kafedraya rəhbərlik etməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya,

terminologiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışırdı.²

Belə geniş əməli və elmi, ictimai işlə məşğul olmasına baxmayaraq, eyni zamanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə aid əsərlər də yazır. Özünə xas olan bir enerji ilə milli filologiyamızın inkişafına kömək edirdi. Cəmi 16 il davam edən elmi-pedaqoji fəaliyyəti müddətində kitab və 200-ə qədər nəşr edilmiş əsər yazmışdı. Hələ onun Füzuli, Nəvai və Xətai haqqında nəşr edilməmiş monoqrafiyaları da vardır.

Bəkir Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir müddəa irəli sürməyə çalışmışdır. Alimin 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı kitabı

² Geniş məlumat üçün bax: Babayev Adil. Bəkir Çobanzadə. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 1998.

ozamankı dilçiliyimizin manifesti sayıla bilər. Bu əsərlə o, nəinki Azərbaycanca, habelə, ümumiyyətlə, Türk dünyasında ümumi dilçiliyin əsasını qoydu. Bundan əlavə, ozamankı Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən olan “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926–1927), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), (Geniş məlumat üçün bax: Adil Babayev “Bəkir Çobanzadə”. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 1998 “Türk dili” (1929), “Türk qrameri” (1929–1930) və s. adlı əsərlərini göstərmək olar.

Bu illərdə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının “rəhbəri” M.C.Bağirovun maymaqlığı (bəlkə, bilərəkdən edilmiş) üzündən Azərbaycan XDIK və Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinə çoxlu erməni soxulmuşdu. Onlar çoxdan bu xalqa divan tutmağa məqam gözləyirdilər. Nəhayət, belə bir məqam gəldi. 1905, 1918, 1919-cu illərdəki erməni qırğını azərbaycanlılar çoxdan unutmuşdu. Amma ermənilər bir an belə türkün düşmən olduğunu unutmamışdı. “Bolşevizm”, “beynəlmiləçilik”, “kommunizm işinə sədaqət” bayrağı altında onlar xalqımıza divan tutur, Moskvanın cəlladları ilə birləşərək xalqımızın 70 mindən çox oğul və qızını məhv edir. Bunun üçün M.C.Bağirov Stalindən “molodes” alırdı. 1937-ci ildə erməni xisləti özü üçün çox əlverişli şərait tapmışdı. 1934-cü ilə qədər hazırlıq işləri gördükdən sonra “əzizimiz” bolşeviklər partiyası və sovet hökuməti əsl qırğına başlaya bildi. Yəni 1934-cü il dekabrın 1-nə qədər diktatura öz proletariatını belə bir qırğına psixoloji

cəhətdən hazırlayırdı. “Qolçomaq”, “Kolxoz düşməni”, “Sosializmin düşməni” kimi damğalar şəhərə, ziyalıya vurula bilmirdi. Ona görə də yeni bir üsula əl atılmalı idi. Bu da Bolşeviklər Partiyasının və Sovet dövlətinin rəhbərlərinə qarşı “terror aktı iştirakçısı” damğası oldu. Bəs terror? Bunun da əlacını tapdılar. 1934-cü ilin dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovu öldürdülər. Buna görə də SSRİ MİK xüsusi qərar verdi. Bu qərar Kommunist Partiyası Sovet hakimiyyəti düşmənlərini dərhal məhv etməyi tələb edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-yə soxulmuş ermənilər bu qərardan millətimizə qarşı genosid aləti kimi istifadə etdilər. Onlar Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinə soxularaq böyük bir erməni bandası yaratdılar.

Markaryan, Qriqoryan, Qalstyan, Avanesov, Ohanesov, Badalyan və onlarla “yanlar” Azərbaycan xalqından – onun alimlərindən, şairlərindən, ziyalılarından, hərbi xadimlərindən, kənddə bir balaca dərin düşünməyi bacaran nümayəndələrindən əsl intiqam aldılar. Az bir müddətdə 70 min nəfərə qədər azərbaycanlıni sovet ölüm dəyirmanına tökdülər. Onlardan biri də öz elmi fəaliyyəti ilə bütün Türk dünyasında məşhur olan, Bakıda apardığı geniş elmi ictimai və pedaqoji fəaliyyəti ilə Sovet İttifaqında məşhur olan prof. B.Çobanzadə idi. 1936-cı ilin axırları və 1937-ci ilin əvvəlində DTK zindanlarına atılanların şəxsi işinin arayışında yazılırdı ki, həmin dövrdə Azərbaycanda əks-

inqilabi millətçi, pantürkist təşkilat mövcud olmuşdur. Həmin təşkilatın vəzifəsi silahlı üsyan və sovet dövləti rəhbərlərinə qarşı terror yolu ilə Azərbaycanı və başqa Türk Respublikalarını SSRİ-dən ayıraraq müstəqil türk-tatar dövləti yaratmaqdır. Bu təşkilatla bağlı 12493 №-li cinayət işi başlanır. Bütün həbs edilib ölüm məşininin ağzına atılanlar məhz bu sayılı cinayət işi ilə əlaqələndirilirdi.

26.1.1937-ci il tarixdə AXDİK DTİ 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavini təhlükəsizlik leytenantı Şer B.Çobanzadə haqqında belə bir arayış tərtib edir. B.Çobanzadə – 1893-cü il təvəllüdlü, simferapollu, kırım-tatarı, SSRİ vətəndaşı, bitərəf, dilçi.

API və ADU-da dil və ədəbiyyat kafedrasının rəhbəri, SSRİ EA Azərbaycan filialının baş elmi işçisi B.Çobanzadə görkəmli pantürkist xadim, “milli firqə”nin keçmiş katibi, Kırım qurultayının üzvü olub.

1924-cü ildən Bakıda yaşayır. Fasiləsiz əks-inqilabi iş aparır:

a) 1926-cı ildən firqə MK-sı adından Müsavat MK-sı ilə söhbətlər aparır (müttəhim Baharlıının ifadəsindən);

b) Bu günə qədər əks-inqilabçılarla (Yaqub Zəki, Şirinski və b.) əlaqəsi vardır. Onların arasında əks-inqilabi, faşist və dağıdıcı iş aparır:

c) R.Axundov B.Çobanzadə ilə partiya və sovet hakimiyyəti əleyhinə söhbət aparıb (müttəhim Çiçikalovun ifadəsindən);

d) Öz ədəbi əsərlərində və mühazirələrində əks-inqilabi millətçi ideyalar yayır.

Deyilənləri (nə tutarlı deyilənlər imiş! – A.B.) nəzərə alaraq B.Çobanzadəni həbsə almağı və onu Az.SSR CM-in 72/73-cü maddələri üzrə məsuliyyətə cəlb etməyi zəruri sayıram.

Bu vaxt alim Kırmda “Dağ fəhləsi-mədənci” (“Qornyak”) sanatoriyasında istirahət edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-nin məktubu əsasında SSRİ XDİK Şimali Qafqaz ölkəsi üzrə DTİ əməliyyat müvəkkili Barski 28.1.1927-ci il tarixdə Kislovodsk şəhərində gecə ikən alimi həbs etdi. 29.1.193- ci ildə Kırım DTİ rəisi Pletnikov Pyotiqorsk türmə rəisinə yazır: “Məhbus B.Çobanzadə ikinci mərtəbədə 15№-li kamerada saxlanmaq üçün göndərilir. Bizdən xəbərsiz onu heç yerə etap etməyin (göndərməyin)”.

31 yanvar 1937-ci ildə B.Çobanzadə üçün 554№-li cinayət işi açılır. Pyatiqorsk həbsxanasında açılan bir neçə anket və arayışı özündə birləşdirən, sonradan Bakıda tərtib ediləcək üçcildlik cinayət işinin içinə əlavə edilən işdəki məlumatlardan bəlli olur ki, müttəhim B.Çobanzadə inqilabdan əvvəl heç bir partiyada olmayıb, ağların ordusunda iştirak etməyib, atası Vahab kişi 1928-ci, anası Zübeydə 1930-cu ildə vəfat edib. 26.1.1937-ci ildə haqqında arayış tərtib edilən kimi Azərbaycan XDİK DTİ-nin baş leytenantı Tsinmanın rəhbərliyi, XDİK-in əməkdaşları Səfər Məmmədovun, Zaidovun, Naumkinin

və Zvenovun, habelə süpürgəçi Aqil Qulamın iştirakı ilə B.Çobanzadənin Voroşilov küçəsində yerləşən 3 saylı mənzilində axtarış aparırlar. Həmin axtarışın şahidi olan müttəhimin arvadı Ruqiyyə Gireyevna Çobanzadə sonradan danışdı ki, alimin əlyazmalarını, kitablarını balkondan (ikinci mərtəbədə) aşağıda dayanmış yük maşınının içinə atdılar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixinə aid qiymətli əsər olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dili” və onlarla qiymətli əlyazması vərəq-vərəq olub məhv oldu.

Həmin axtarışda aşağıdakılar “aşkar edilib” götürülmüşdür:

1. Şəxsi kitabxanasından kitablar – 38 ədəd.
 2. İran və Türk qəzetləri – “Cümhuriyyət” və “Turan”.
 3. Məktubları.
 4. Fotoşəkil – 5 ədəd.
 5. Qovluqlar içərisində müttəhimin əlyazmaları.
 6. Bloknot, tələbələrin dərs qiyməti olan dəftər.
- Vəssalam, daha heç nə!

Bundan əlavə, işdə olan 715№-li protokolda göstərilir ki, paltarlar doldurulmuş bir çamadan komendaturaya təhvil verilib.

Bu Bakıdakı axtarışın nəticəsi.

Krımda müttəhimin qaldığı otaqda (“Qornyak” sanatoriyasında) Krım DTİ əməkdaşı Barski axtarış aparır.

Axtarışda sanatoriyanın həkimi Çuqunov və XDİK Şimali Qafqaz Ölkəsi üzrə idarənin əməkdaşı Poqrebnyak və Çutkin iştirak edir. Bu axtarış Bakıdakına nisbətən daha “dərin və ətraflı” olmuşdur.

Axtarışda aşağıdakı əşyalar cinayət faktı kimi götürülmüşdür:

1. Pasport – 1 ədəd.
2. Kislovodskdan göndərdiyi sifarişli məktubun qəbzi (1).
3. 677028 №- li kassaya daxil etdiyi 1000 manat pul.
4. Hərbi bilet.
5. Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun verdiyi arayış (12.1.1937) (iş yerindən).
6. Vəsiqə №686.
7. Özbəkistan Dövlət Universitetindən məktub – №10/1811.
8. Vəkalətnamə №10/1597.
9. 48 manatlıq haqq – hesab.
10. Qəbzlər №5001, №20.
11. Bakı – Minvod (qatara bilet) №001719 – 1 ədəd.
12. Dəri portmanat.
13. Telefon nömrələri olan qeyd dəftəri.
14. 41 səhifədən ibarət olan elmi əsəri.

15. Elmi qeydlər olan dəftər.

Görün ittiham üçün nə qədər əşyayi-dəlil tapılıb?!

Fevralın əvvəlində başqaları kimi, yalan, uydurma ittihamlar əsasında həbs edilən B.Çobanzadəni Bakıya gətirirlər. Əsl faciəli günlər də bundan sonra başlanır. 1930-cu ildən nahaq töhmətlərə, yalan ittihamlara psixoloji cəhətdən alışmış olan B.Çobanzadə haqqında cinayət işi qaldırılır. Cinayət işi 3 cilddən, 1021 səhifədən ibarətdir.

Cinayət işi başlanıb: 27.1.1937; qurtarıb: 1.09.1937.

İttiham edilir: Azərbaycan SŞR CM-in 64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə.

Oxucuda tam təsəvvür yaratmaq üçün cinayət işi haqqında geniş məlumat verməyi lazımlı hesab edirik. Çünki belə bir təfsilat oxucuda DTK cəlladlarının Stalin, Ejov, Berya üçlüyünün göstərişi ilə alimlərimizin başına nələr gətirdikləri haqqında müəyyən fikir oyada bilər. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə Bakıya gətirildikdən sonra fevralın 7-dən avqustun 25-dək üst-üstə 57 dəfə dindirilməyə aparılmışdır. Bu dindirmələrin 11-i üç gün fasiləsiz davam etmişdir. Dindirmə protokollarını təmkinlə, dəqiqliklə araşdırdıqdan sonra mütləq statistik məlumat verməyi lazım bildik. Birinci cildə 14 dindirmə protokolu, ikinci cildə 12 dindirmə protokolu, üçüncü cildə 8 dindirmə protokolu vardır. Aşağıda dindirmə tarixləri və dindirənlər haqqında tam və dəqiq məlumatı veririk (işdəki səhifələri göstərməklə):

Birinci cilddə:

7– 9 fevral (s.18–69) – Şer, Ohanesov.

14 fevral (s.70–82) – imzalar yoxdur, başqa xətlə yazılıb.

16 fevral (83–97) – Şer, Ohanesov.

17– 19 fevral (s.98–108) – Şer tək.

Buradaca məlumata müdaxilə etmək istəyirik: 3 gün dindirmədən sonra cəmi 10 səhifəlik protokol tərtib edilir. Bu o demək deyilmi ki, Şer müttəhimin boynuna çox şeyləri qoya bilmir, öz siyahısını müttəhimə təkrar etdirə bilmir. Buna görə də daha amansız cəllad X.Qriqoryan işə qarışmalı olur. Görün indi səhifələrin sayı necə çoxalır, “canilərin” siyahısı genişlənilir:

3–5 mart (s.109–168) – Qriqoryan, Ohanesov

16 mart (s.169–179) – Şer Ohanesov

17 mart (s.180–205) – Şer, Ohanesov

20 mart (s.206–213) – Şer tək

20 mart (s.214–230) – Şer (bir gündə iki dəfə – A.B.)

21 mart (s.231–246) – Şer, Ohanesov

23 mart (s.247–259) – Şer tək

24 mart (s.260–269) – Şer tək

17–20 aprel (s.270–332) –X.Qriqoryan, Gerasimov

23–25 aprel (s.333–359) –X.Qriqoryan, Gerasimov.

Bu dindirmə ilə istintaq işinin birinci cildi tamamlanır.

Oxucuya bu faktlara dərindən nüfuz etməyi xahiş edirəm.

X.Qriqoryan işə girişən kimi dindirmələr günlərlə uzanır və protokoldakı səhifələr də çoxalır. Nələri necə soruşub müttəhimin boynuna qoyur, bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik. İstintaq işinin ikinci cildi tamam dindirmələrdən ibarətdir. Qeyd edək ki, bundan sonra dindirməni X.Qriqoryan aparır.

27–29 aprel (s.360–393) – Qriqoryan, Ohanesov

4–7 may (s.394– 407) – Qriqoryan, Ohanesov

7 may (s.408–524) – Kerasimov, Qriqoryan, Ohanesov

Görün bu günkü dindirmədə nələr olub:

İşgəncə, qayısla, təpiklə vurmaq, təhqir etmək nəticəsində 80 səhifəlik protokola yerləşdirilə bilən “dəqiq” məlumatlar. Kimin ağına gələ bilər ki, ölüm qorxusu altında psixoloji cəhətdən əzilən, nəm, rütubət yerdə gecələyən, allahın havasını udmağa belə həsrət olan bir adam cəlladların qabağında belə dəqiq ifadələr verə bilər.

Bu dindirmə Özbəkistanda olan “əks-inqilabçı” pantürkistlərin ifşa edilməsinə həsr edilmişdir. Müttəhim birgə fəal əks-inqilabi iş apardığı özbək yoldaşlarının adlarını “deyir”. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Yunusov Fitrət

2. Haşımov Ağacan
3. Elbəy Çolpan
4. Abdul Həmid Qədri
5. Əbdürrəhman Sədət xoşuvarov
6. Qəyyum Rolsazan
7. Əliyev Abdullaxan
8. Rəmzi
9. Batu
10. Aşur Əli Zahiri
11. Altay Səid Əhmədov
12. Feyzi
13. Hadi Qeylan
14. Said Mahmud əfəndi.

Belə siyahıların sayını artırmaq, cinayət işini genişləndirmək, daha çox adamı buraya cəlb etmək üçün iş davam edir.

Yenə dindirmələr:

14 may (s.525–528) – Qriqoryan (cəmi 3 səhifəlik dindirmə – A.B.)

11 iyun (s.529–541) – Qriqoryan, Ohanesov

13 iyun (s.542–546) – Qriqoryanın imzası

25 iyun (s.547–572) – Görün neçə saat dindiriblər.

Bu dindirilmədə 30 səhifəlik protokol tərtib olunub. Dindirmələr cəlladlar dəstəsi XDİK müavini Gerasimov. 4-cü şöbənin rəisi Qriqoryan, şöbə rəisi Zıkov, IV şöbə katibi Ohanesovdan ibarət olub.

5–9 iyul (s.573– 617) – Qriqoryan, Ohanesov

13–14 iyul (s.618– 654) – Qriqoryan, Ohanesov
16– 7 iyul (s.659– 685) – Qriqoryan, Ohanesov
20–21 iyul (s.686– 703) – Qriqoryan, Ohanesov

İkinci cild bu dindirmələrlə qurtarır.

Üçüncü cild yenə dindirmələrlə başlanır:

27 iyul (s.704–719) – Qriqoryan tək.
28– 29 iyul (s.720–737) – Qriqoryan, Ohanesov
29 iyul (s.738–745) – Qriqoryan, Ohanesov
29 iyul (s.746–751) – Qriqoryan, Ohanesov
Diqqət edin bir gündə üç dəfə dindirmə.
2 avqust (s.752–756) – Qriqoryan tək.
25 avqust (s.757–758) – Qriqoryan tək.

Cəmi bircə səhifəlik protokol tərtib olunub.

Çünki müttəhimi dindirmək olmur. O, ayaq üstə dura bilmir, cavab vermək iqtidarında da deyildir.

25 avqust (s.759– 760) – Qriqoryan tək.

Göründüyü kimi, ikinci dəfə həmin gün dindirməyə cəhd göstərilir. Ona isti və soyuq su verilir. Onu döymək lazım deyil, çünki onsuz da taqəti yoxdur.

Sentyabrın 1-də (761–771) altı günlük “istirahətdən” sonra Qriqoryan əzrail kimi yenə müttəhimin gözünə görünür. Müttəhimə cinayət işinin

qurtarması və 10 bəndlə təqsirli bilinib işinin məhkəməyə göndərilməsi protokolunu oxuyur və ondan bu haqda qəbz alır.

Bu, dünya şöhrətli, məhsuldar bir alimin cəllad caynağında min bir əzablarla dolu dindirilmə tarixinin icrası idi.

İndi qayıdaq dindirilmələrin mahiyyətinə.

Yuxarıda dediyimiz kimi, alimi fevralın lap əvvəlində Bakıya gətirirlər. Onun hansı gün Azərbaycan DTİ-yə təhvil verilməsi haqqında işdə sənəd yoxdur. Birinci dindirmədə onu “başa salırlar” ki, hər şeyi desə buraxırlar. Filoloqlar sadələvh, hər şeyə inanan olur. Ona görə də müstəntiqin məkrinə inanır.

Birinci dindirmədə:

Müstəntiq: Hansı antisovet siyasi təşkilatda olmuşuz?

Cavab: Mən 1920– 24-cü illərdə “Milli firqənin” üzvü olmuşam. 1920– 22-ci illərdə “milli firqənin” rəhbərlərindən biri – katibi olmuşam. 1926-cı ildə “milli firqənin” əks-inqilabçı olduğunu bildim. Amma mən onun əks-inqilabi fəaliyyətində iştirak etməmişəm. 1926-cı ildən “milli firqə” ilə əlaqəmi tam kəsmişəm.

Burada müstəntiq onun boynuna “milli firqə” ilə Müsavat partiyası arasında əlaqə yaratdığını qoymaq istəyir. Müttəhim bunu etiraf edir.

Müstəntiqin Əziz Qubaydulinin xariclə əlaqəsi haqqında nə bilirsən sualına o, belə cavab verir:

– Ə.S.Qubaydulinin xariclə əlaqəsi haqqında mənə heç nə məlum deyil.

Fevralın 16-dakı 3-cü dindirmədə müstəntiq soruşur:

– İstintaqa məlumdur ki, siz həbs edilənə qədər əks-inqilabi millətçi mövqedə olmusunuz. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Boynuma alıram. Həbs olunana qədər mən əks-inqilabi millətçi mövqedə olmuşam. Həbs edilən günə qədər sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə mövqeyində olmuşam.

Sual: Siz, habelə əməli surətdə əks-inqilabi iş aparmısınızmı?

Cavab: Boynuma alıram. Mən şəxsən həbs olunana qədər əməli olaraq əks-inqilabi iş aparmışam. Ötən protokolda dediklərimdən əlavə, mən aşağıdakı əks-inqilabçılarla əlaqədə olmuşam:

Yaqub Zəki,

Kentaqoy Bilal,

Əsgərzadə (Salman Mümtaz),

Adıgözəlzadə Ələkbər,

Şirinskaya Reveda xanım,

Termatevosov Aleksandr Qriqoryeviç (işə bax, pantürkist erməni millətçisi ilə dost imiş – A.B.),

Haqverdiyev Əbdülrəhim,

Axundov Ruhulla,

Həsənov İdris,

Bukşpan Aleksandr Semenoviç,
Zeynallı Hənəfi,
Zifeld Artur Rudolfoviç,
Baqri Aleksandr Vasileviç,
Biləndərli Hüseyin,
Qiyasbəyli Mədinə xanım,
Feyzullayev K.,
Abbasov İsmayıl,
Əsgərov Baba,
Akimova Asya,
Refatov A.,
Axundov Ağa,
Sultanov Rüstəmbəy.

Şimali Qafqazda:

Alim Paşa– Solqar, Əbusufyan – Kumık, Ədhəm Feyzi, Şövqi Bektora.

Özbəkistanda:

Fitrət Yunusov, Hadi Alim, Əliyev (adı? – A.B.), Tulyaqanov Dusura, Qəyyum Ramazan, Həşimov Ataxan, Şakircan Rakim, Konkinbek Abdulla, Dursun (adı? – A.B.).

Ermənistanda:

Acaryan (adı? – A.B.).

Türkmənistanda:

Keldenov, Borkev, Perenqanev

Leninqradda:

Samoyleviç A.M., Malov S.Y. (1928- dən onunla əks-inqilabi əlaqədəyəm).

Müstəntiq: Bu məsələyə qayıdacağım. Bunlarla əlaqəniz necə idi?

Cavab: Əks-inqilabi görüşləri bir-birimizə deyirdik.

Dindirməni Şer aparıb. Ona görə də burada ermənilərin də adı çəkilib. Məntiqə bax, pantürkist millətçi Ç.Bəkir türkün düşməni, millətçi Termatevosyan və Acaryanla birlikdə işləyirmişlər ki, sovet hakimiyyətini yıxıb müstəqil türk-tatar dövləti yaratsınlar! Bundan əlavə, necə olurdu ki, uzun müddət birgə əks-inqilabi iş apardığı adamın familiyasını müttəhim deyir, adını bilmir. Bununla da müstəntiq razılaşıb. Daha sonra, bu dindirməyə dediyi adamlardan tək-cə Yunusov Fitrətin, Atacan Haşımovun və Qəyyum Ramazanın adını mayın 7-də çəkir. Mayın 7-dəki dindirmədə ona daha çox özbək “həmməsləki”, “həmkarı” tapırlar.

3– 5 mart dindirməsi protokolundan

Sual: Sizdə bu fikir (pantürkizm) nə vaxt yaranmışdır?

Cavab: Pantürkizm ideyası hələ Türkiyədə oxuyanda məndə yaranmışdı. Yuxarıda dediyim kimi, əks-inqilabi fikir isə məndə 1925-ci ildə yarandı.

Sual: Siz mübarizənin yolunu necə düşünürsünüz?

Cavab: Mən hesab edirdim 1) Tatarıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Krım, Qazaxıstan və Azərbaycan əks-inqilabçılarının işini əlaqələndirib birləşmiş mərkəzdən idarə etmək. 2) Emiqrasiyada olan, pantürkist, əks-inqilabi əhvali-ruhiyyəli dairələrlə əlaqə yaratmaq. Bu cəhətdən mən D.Seyidametov və prof. Köprülüzadəyə ümid edirdim (ş.i. s.158).

Sual: Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün siz nə etmişdiniz?

Cavab: Bu suala cavab verərkən mən 1925– 30- cu illər arasındakı əməli fəaliyyətimdən danışacağam. Bizim əks-inqilabi təşkilat Bakıda 5 əks-inqilabi qrup yaratmışdı.

Birinci qrup – Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri Çobanzadə (niyə mən yox? – A.B.);

İkinci qrup – Bakıda təhsil alan Krım tələbələri. Rəhbəri – Çobanzadə (yenə mən əvəzinə, Çobanzadə – A.B.)

Üçüncü qrup – Azərbaycan ziyalıları. Rəhbəri – İsmayıl Hikmət: O, 1927-ci ildə SSRİ-dən gedəndən sonra qrupun bir hissəsi mənim ziyalılardan ibarət qrupuma qoşuldu.

Dördüncü qrup – Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri – Qubaydulin Əziz idi.

Beşinci qrup – Qazan tatarlarından ibarət idi. Rəhbəri Qubaydulin Əziz idi.

Müstəntiq Şer dairəni daha da genişləndirmək məqsədi ilə Çobanzadənin nəinki tələbələrinin, habelə heç tanımadığı adamların adlarını da buraya əlavə etdirirdi. Görün 3 gün aramsız davam edən, əzab və işgəncələrlə dolu dindirmə protokolunda nə qədər əks-inqilabçı, millətçi adamların adları meydana gəlir. Yuxarıda deyilən 5 qrupun siyahısına baxın.

Sual: Əks-inqilabçı qrupların tərkibini deyin.

Cavab: Əks-inqilabçı qrupların aşağıdakı üzvləri mənə məlumdur.

Birinci qrup: Rəhbəri Çobanzadə (yenə niyə birinci şəxs yox – A.B.

- 1) Cabbar Məmmədzadə – bitərəf. Bakıda ali məktəb müəllimi
- 2) Ağazadə Fərhad (1929-da ölüb)
- 3) Qarabağlı – (Şer siyahı tərtib edəndə müttəhimin adını da bilməyib – A.B.) – bitərəf, müəllim
- 4) Ələkbərli Qulam – bitərəf, ADU-nun tələbəsi, indi pedaqogika institutunun işçisidir
- 5) Seyidov Əhməd – Ali Partiya Məktəbinin müəllimi
- 6) Qasimov Əli Səbri – Tərcüməçi, bitərəf
- 7) Əfəndizadə Əbdülkərim – 1934-də ölüb
- 8) Abdullayev (adı yoxdur) – Bakı XMS işçisi
- 9) Salman Mümtaz – yazıçı

- 10) Əsgərov Baba – ADU-nun müəllimi AK(b)P-nin üzvü
- 11) Abbasov İsmayıl – keçmiş tələbə, indi haradadır bilmirəm
- 12) Əmirxanov (adı yoxdur) – bitərəf, keçmiş tələbə, yerini bilmirəm
- 13) Əlizadə İsmayıl – ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi Az.FA- da işləyir
- 14) Sultanlı Əli – ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi API-nin müəllimi
- 15) Çitinayev (adı yoxdur) – ADU-nun keçmiş tələbəsi, Moskvadadır

İkinci qrup: Krım tatarlarından ibarətdir (Bu qrup yalnız keçmiş tələbələrdir – A.B.) – Rəhbəri Çobanzadə.

- 1) Yaqub Zəki – ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi API-nin müəllimi
- 2) Kürkcü Hüseyin – ADU-nun keçmiş tələbəsi, Krımda müəllim
- 3) Akimova Asya – ADU-nun keçmiş tələbəsi, məktəb müəllimi
- 4) Toplu Osman – Krımda müəllim
- 5) Ametov İsmayıl – Krımda müəllim
- 6) Refatov Rəşid – Simferopolda müəllim
- 7) Enan Əbdürrəhman – Krımda müəllim
- 8) Refatov Asan – Krımda müəllim
- 9) Tanabəyli Ağmolla – Krımda işləyir

- 10) Gegarbayev Osman – Dağıstanda aqronom işləyir
- 11) Tarki Zəki – Kırımda müəllim
- 12) Bayasanov Bilal – Bakıda müəllim
- 13) Bayasanov Osman – Bakıda müəllim
- 14) Qasımov Tofiq – Bakıda yaşayır
- 15) Şeyxamirov Osman – Bakıda yaşayır
- 16) Cəlilov Rəcəb – Gəncədə yaşayır
- 17) Şeyxəhmədova Xədicə – həkim, Simferopolda yaşayır
- 18) Hacı oğlu Məhəmməd – həkim, 1930-cu ildə ölüb
- 19) Jurqçi Ömər – həkim, Simferopolda yaşayır

“Əhsən” Şerin “usta” – savadsız müstəntiqliyinə! Kırım-tatar təşkilatı içində azərbaycanlılar da vardır.

Üçüncü qrup:

- 1) Musaxanlı Atababa – API-nin tələbəsi. Bakıda müəllim
- 2) Zeynallı Hənəfi – Az.QİZ keçmiş işçisi, indi “Az.FAN” işçisi
- 3) Əfəndizadə Cabbar – 1928-də Türkiyəyə gedib
- 4) Tağızadə Abdulla – Az.FAN işçisi
- 5) Xocayev Xalid Səid – “AzFAN”da elmi işçi
- 6) Mikayıl Müşfiq – keçmiş tələbə, indi şair
- 7) Hüseynzadə Əli – Leninqradda aspirant
- 8) Rzaquliyev Mikayıl – Pedaqogika inst. işçi
- 9) Hüseyn Cavid – şair

- 10) Əhməd Cavad – yazıçı (Əhsən Şer – ziyalıları yaxşı tanıyırmiş)
- 11) Kəmbulat Mikayıl – 1929-da ölüb (ölənləri isə inandırmaq üçün buraya salıblar – A.B.)
- 12) Alim Paşa Soqavat – Dağıstanda yazıçı
- 13) Yusifov Surxay – Dağıstanda yaşayır
- 14) Şaiq Abdulla – yazıçı

Dördüncü qrupun rəhbəri – Qubaydulin Əziz:

- 1) Salamzadə Əziz – Leninqradda Akademiyada assistent
- 2) Məmmədov Ağamir – Az.FAN işçisi
- 3) Bukşpan A. – ADU-nun professoru (deməli, yəhudi də pantürkist imiş – A.B.)
- 4) Bayramov Məmməd – API-nin müəllimi
- 5) Xuluflu Vəli – Az.FAN işçisi
- 6) İmanov Həsən – Az.FAN işçisi
- 7) Əbkərov Ələsgər – AzFAN işçisi
- 8) Salamov Möhsün – Azərb. Dövlət muzeyinin direktoru
- 9) Biləndərli Hüseyn Əli – ADU-nun müəllimi

Qubaydulin Əzizin Kazan tatarlarından ibarət qrupu.

- 1) Şərifov Abdulla – Bakı Ali Partiya məktəbinin müəllimi
- 2) Səhətov (adı yoxdur – A.B.) – yerini bilmirəm
- 3) Xəlfın Məcid – Bakıda müəllim

İndi oxucu təsəvvürünə gətirə bilərmə ayaq üstə, soyuq, rütubət, qaranlıq yerdə qalasan, işgəncələr verələr, döyülüb təhqir ediləndən sonra da cəlladının qabağında 60 nəfər haqqında dəqiq məlumat verə biləsən, özü də hər qrupu ayrı-ayrı. Yəni birinci qrupda 15 nəfər, ikinci qrupda 19 nəfər, üçüncü qrupda 14 nəfər, dördüncü qrupda 9 nəfər, beşinci qrupda 3 nəfər.

Buradan cəlladın siyahını necə, bəzən savadsız, məntiqsiz tərtib etməsi də aşkarlanır.

Yenə həmin dindirmədə müstəntiq soruşur:

– Siz Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa respublikalarda pantürkist işlər aparmaq üçün əks-inqilabi mərkəz yaratmışdınız mı?

Cavab: Yox.

Sual: Siz hədəf danışırsınız. Bəs nə üçün bu işi başlamışdınız. Başqa respublikalara gedirdiniz.

Məlumdur ki, qurultaydan sonra alimin işi ümumittifaq miqyasına çıxmışdı. Yəni Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsi Türkoloji Qurultayın qərarı ilə SSRİ MİK tərkibinə keçmiş, özü də ÜİYTƏMK (Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi) adlanmışdı. Buna görə də Çobanzadə 1927– 30-cu illərdə türk respublikalarında yeni əlifba və orfoqrafiya problemləri ilə əlaqədar olaraq konfranslar keçirmişdi. Bu haqda irəlidə geniş bəhs edəcəyik.

Aprelin 17-dən başlayaraq Qriqoryan işə qarışır. Bundan sonra suallar ciddiləşir. Dindirmə günlərlə – 3 gün davam edir. Bundan əlavə, suallar sərtləşdikcə cavablarda özünü ittiham daha da canlanır. 17– 20 aprel dindirməsində (bu 13-cü dindirmə idi) müstəntiq Qriqoryan və Gerasimovun imzası belə yoxdur. Başqa xətlə Ohanesov qol çəkmişdir.

İşin ciddiləşdiyini görən B.Çobanzadə özünün ən qəddar cəlladından aman diləmək belə istəyir. Lakin ona imkan vermirlər.

İşin ikinci cildi də tam dindirmələrdən ibarətdir. Cinayət işinin üçüncü cildində alimin bədbəxtlik yoldaşları, cəlladın ölüm dəyirmanında üyüdülmən başqa ziyalılarımızın döyülərək B.Çobanzadə haqqında verdikləri ifadələr də vardır.

Bunlara nəzər yetirin:

1) Vəli Xulufunun 29.I.1937, 26–27.II.1937, 25–28.II.1937, 20.IV.1937, 8.V.1937-ci il dindirmə protokolundan çıxarışlar.

2) Əli Kərimovun – 15–17.IV.1937-ci il

3) Ruhulla Axundovun – 9.IV.1937-ci il

4) Hənəfi Zeynallının – 15–17.IV. 1937, 15–20.V.1937, 25–29.V. 193-ci il

5) Qubaydulın – 19–20.IV.1937, 23–30.IV.1937, 19–23.V.1937, VII.37, 4– 5.VII.37, 4–5.VIII.37, 16–17.VIII. 37-ci il

6) Mahmudzadə A. – 27.IV.37, 1.VI.37, 4.VII.37, VII.37, 7.VII.37-ci il

7) Tixomirov B.N. – 10.V.1937-ci il

8) Biləndərli H. – 20–23.V.1937, 26.VIII.1937

9) Yaqub Zəki – 13.VI.37, 21.VI.37, 21–25.IV.37, 21.VI.1937-ci il

10) Dadaşov Ağakərim – 19.VI.37, 27.VII.37-ci il

11) Xəlifin – 19.VI.37, 13–19.VI.37, 13–14.VII.37-ci il

12) Xalid Said – 6–21.VI.37, 13–14.VII.37-ci il

13) Əfəndiyev M. – 27.11.37, 26.VI.37, 27.VI.37-ci il

14) Salmanov Rza – 23.VI.37, 29.VI.37-ci il

15) Kərimov Əli – 8–9.VII.37, 27.VII.37-ci il

16) Dövlətov İ.N. – 7.VII.37-ci il

17) Əhməd Cavad – 25.VII.37-ci il

18) Səfərov Həsən – 27.VII.37, 7.VIII.37-ci il

19) Fərəczadə A. – I.VIII.37-ci il

20) Kamal Sami Suriya – 2.VIII.1937-ci il

27 iyul 1937-ci il dindirməsində təzəcə rütbəsi artırılmış 4-cü şöbənin rəisi DTK baş leytenantı X.Qriqoryanın “Sizə məlum olan əks-inqilabçıların tərkibini deyin” sualına B.Çobanzadə aşağıdakı cavabı verir:

Cavab: Mənə məlumdur ki, əks-inqilabçı tərkibə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Baqri Aleksandr Vasileviç – professor, Slavyanşünas
- 2) Juze Panteleymon Krestoviç – professor, tarixçi
- 3) Yelpitevski Sergey Vladimiroviç – professor, botanik
- 4) Pisarevski Qriqori Qriqoreviç – tarixçi, professor
- 5) Uvar– uvar (adı yoxdur – A.B.) – elmi işçi
- 6) Belyayev (adı yoxdur – A.B.) – dilçi, indi Rostovdadır
- 7) Ryumin – (adı yoxdur – A.B.) – elmi işçi
- 8) Aşmarin Nikolay İvanoviç – dilçi professor (1926–da Bakıdan gedib – A.B.)
- 9) Baybakov – (adı yoxdur – A.B.) – tarixçi professor
- 10) Lapuxin – (adı yoxdur – A.B.) – professor
- 11) Kovonko Aleksandr Sergeeviç – professor, riyaziyyatçı
- 12) Konfovski Boris Borisoviç – professor, pedaqoq
- 13) Makovelski Aleksandr Osipoviç – professor, psixoloq
- 14) Yevlaxov Aleksandr Mixayloviç – tarixçi, professor
- 15) Fridoloin Pyotr Petroviç – professor
- 16) Şirokoqorov İvan İvanoviç – professor, təbib

17) Akimov (adı yoxdur – A.B.) – dosent, şərqsünas

18) Paxomov Yevgeni Aleksandroviç – dos. arxeoloq

19) Budnik Svirski – elmi işçi

20) Linin (adı yoxdur – A.B.) – indi Rostovdadır

21) Sisoev (adı yoxdur – A.B.) – dosent

22) Selixanoviç (adı yoxdur – A.B.) – professor, pedaqoq

23) Mizerpitski Polin Qriqoreviç – təbib professor, Moskva

24) Lukov İvan İvanoviç – professor

Görün, Qriqoryan bəzilərinin adlarını belə bilmədiyini halda, tərtib etdiyi əks-inqilabçılar siyahısına bircə erməni salıbmı?!

Çobanzadəni V.Xuluf lu və Qubaydulin Əzizlə 1 avqustda, Ruhulla Axundovla 22 avqustda üzləşdirmişlər.

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin işi 1021 səhifədən ibarətdir. Avqustun 22-də onu R.Axundovla üzləşdirirlər. B.Çobanzadəni əvvəlcədən R.Axundovun əleyhinə hazırlamışlar. Burada B.Çobanzadənin R.Axundov haqqında dediklərini ikinci dəfə qəti şəkildə rədd edir. Üzləşdirməni Qriqoryan aparır.

Sentyabrın 2-də Azərbaycan Xalq DİK Sumbatovun təsdiqi ilə 9 səhifədən ibarət ittiham qərardadı (заклучение) tərtib edilir. Burada göstərilir ki, guya:

1. Həbs edilən günə qədər əks-inqilabçı – pantürkist təşkilatın mərkəzinin üzvü olaraq ÜİK(b)P və Sovet hakimiyyəti ilə barışmaz mübarizə mövqeyində olmuşdur. Bu təşkilat Milli Respublikaların SSRİ-dən silah işlətməklə ayrılmasını və “Vahid Türk-Tatar Dövləti” yaratmağı planlaşdırırdı.

2. Kırıda, Azərbaycanda, Özbəkistanda və Dağıstanda silahlı üsyana hazırlaşmaq üçün bilavasitə və fəal iş aparmışdır.

3. Türkiyə və Polşa kəşfiyyatının agenti olaraq fəal cəsusluq işi aparmışdır.

Başqa sözlə, Azərbaycan SSR CM-in 21/64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə cinayətdə ittiham edilir (vəssalam – A.B.).

Bundan başqa ittiham maddəsi, sübut-dəlil yoxdur.

Bundan sonra, müttəhim yenə də ümidini itirmədən görün kimə ərizə yazır.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarı 3-cü dərəcəli komissar Y.D.Sumbatova

Prof. filologiya doktoru Çobanzadədən

Ərizə

İstintaq qurtardıqdan sonra icazə verin aşağıdakıları bildirim:

Hər şeydən əvvəl, mən öz izahatlarımın tam səmimi – düzgün olduğunu təsdiq edirəm. Məhz mənim bu izahatlarım göstərir ki, bu bəyanatım boş, mənasız deklarasiya deyildir. İstintaqa məlum olduğu kimi, mən uzun müddət burjua-millətçi əhatədə olmuşam. Mənim həyatımın əsas mərhələləri izahatlarımda tam əks olunmuşdur ki, mən burada onların bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyəm.

(Burada o müxtəlif yerlərdə, müxtəlif təsirlər altında pantürkist – millətçi ideyaları qəbul etdiyini göstərir – A.B.).

Sonra davam edir:

Bu keçmişimdə ağ ləkələr kimi aşağıdakıları göstərə bilərəm:

1. Mən bu ixtisas üzrə Sovet şərqində ilk professoram ki, mənə bu adı sovet hakimiyyəti vermişdir. Mən bu respublikaların ana dilində ilk mühazirələr oxuyuram. Öz ixtisasım üzrə universitetdə ilk kurslar yaradılmışdır (Bədbəxtliyinin səbəbi də elə bu imiş – A.B.).

2. Mən bütün elmi yaradıcılığım boyu 150 elmi əsər yazmışam. Bunlardan 100-ü Azərbaycan dilində olub, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı problemlərinə həsr edilmişdir. (Sumbatov bunu istəyirdimi? – A.B.)

Bu işlərin çoxu indi də öz elmi dəyərini itirməyib.

3.Mən, demək olar ki, tamamilə boş bir yerdə yüzlərlə dilçi və ədəbiyyatşünas kadr yetişdirmişəm.

Bunlar içərisində onlarla yüksək ixtisaslı elmi işçilər, assistentlər vardır ki, onlar ölkəmizdən xaricdə də məşhurdur. Təkrar edirəm, bununla mən öz cinayət fəaliyyətimi ört-basdır etmək, öz əks-inqilabi işimi kiçiltmək istəmirəm. Mən tamamilə, səmimiyyətlə bildirirəm: Mən tamamilə tərksilah olmuşam: mən gələcəkdə hər hansı bir əks-inqilabi iş görəcəyimdən qəti imtina edirəm və böyük Kommunist Partiyasının rəhbərliyi altında ucsuz-bucaqsız vətənimizdə sosializm quruculuğu işlərində sonsuz əzmimlə çalışmağa hazırım. Mən qəti və dönməz olaraq öz keçmişimlə, keçmişdə əlaqədə olduğum bütün əks-inqilabi millətçi təşkilatlar və şəxslərlə əlaqəni tamamilə və qəti şəkildə kəsməyi qərara almışam. Buna görə də mən, bu məqsəd üçün istintaqda özümü ifşa etməkdə bütün vasitələrdən istifadə etmişəm. Buna görə də mən, böyük Kommunist Partiyasından və Sovet hökumətindən xahiş edirəm ki, mənə öz ixtisasım üzrə işləməyə, habelə Sovet İttifaqının qüdrətinin möhkəmlənməsi naminə işləməyə aman versin.

21.IX.1937 prof. B.Çobanzadə.

Beş səhifəlik rusca çox savadlı, amma şəraitsizlikdən əyri sətirlərlə, göy mürəkkəblə yazılmış bu aman diləmə ərizəsinin, üstündə sentyabrın 29-da qırmızı karandaşla yazılıb: “тов. Григорян, шит в дело!” – vəssalam.

Bu da böyük ümidlə həyatını xilas etmək üçün əl atılmış son saman çöpü.

Cinayət işinin 10–15-ci səhifəsində SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolu gəlir. (11.X.1937) İnsanlığın, bəlkə də, bizim millətin ən qəddar düşmənlərindən olan cəllad İ.Matuleviçin, M.Zaryanovun, Y.K.Jıqurun, SSRİ prokurorunun baş köməkçisi V.S.Rozovskinin iştirakı ilə “tərtib edilən” protokol birçə səhifədir. Hər şey əvvəldən yazılıb. Təkcə açıqca seçilən ittiham qurbanının familiyası başqa makinada yazılır.

Qərar hissəsi (əvvəlcədən hazırdır) belədir:

1. İşə (adı çəkilənlər) 1 dekabr 1934-cü il qanunu ilə baxılsın.

2. B.Çobanzadə (başqa xətlə yazılıb – A.B.) CM-in 64, 63–1, 70, 73 maddələrlə məhkəməyə verilsin.

3. İşə bağlı məhkəmə iclasında müdafiəçisiz, ittihamçısız, şahidsiz baxılsın.

4. Qətimkan tədbiri kimi həbs qüvvədə saxlanılsın.

Bu haqda müttəhimdən qəbz də alıblar. (Qanunun “aliliyinə” bax ki, özünə ittihamnamə vermək haqqında qəbz də alırlar – A.B.) Bağlı məhkəmə iclasının protokolu cəmi səhifə yarımındır. İclas 11:20-də başlamb 11:40-da qurtarıb.

Bu 20 dəqiqənin içində sədr kimin işinə hansı maddə ilə baxılacağını elan edir. Katib məlumat verir ki, müttəhim gətirilib, şahidlər çağırılmayıb (görəsən, kimə

məlumat verir, axı cəlladlar özü qurbanlarını qabağında görürdü – A.B.).

Sədr işin mahiyyətini müttəhimə izah edir və özünü günahkar bildiyini soruşur. Müttəhim özünün cinayətini tamamilə boynuna alır.

Sonra sədr müttəhimə son söz verir. (Görəsən, bu nə üçün imiş, axı hər şey hazırdır).

Məhkəmə müşavirəyə gedir.

Bundan sonra hökm oxunur.

Hökm: Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyası (Motuleviç, Zaryanov, Jiqur) 12 oktyabr 1937-ci ildə B.V.Çobanzadənin CM-nin 64, 63–1, 70, 73-cü maddələri üzrə cinayət işinə baxaraq qərara alır:

B.V.Çobanzadə əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəzaya – güllələnməyə məhkum edilsin. Hökm qətidir. Ondan şikayət vermək olmaz.

SSRİ MİK 1 dekabr 1934-cü il qərarına əsasən hökm dərhal yerinə yetirilməlidir.

İşin 1021-ci səhifəsində B.Çobanzadənin 13.X.1937-ci il tarixdə güllələnməsi haqqında Şevolovun imzaladığı arayış vardır. Güllələnmə haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci

şöbəsində cild-8 səh.33 saxlanılır.

Arvadı Çobanzadə Ruqiyyə Girey qızının heç yerdə evi olmadığı üçün Xaçmazdakı qohumu R.Abdulungildə qalır və oradan Zaqafqaziya hərbi prokurorunun baş

köməkçisi Çesnokova iki ərizə yazır. Orada göstərir ki, mən ərimə görə səkkiz il həbs düşərgələrində əziyyət çəkmişəm. İndi mənə məlum deyil ki, o, ölüb, ya qalır. Nəhayət, 1956-cı il 18 sentyabrda SSRİ Baş Prokurorluğunun hərbi prokuroru ədliyyə polkovniki B.Plexanov SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına məktub göndərir. Beş bəndli izahatla B.Çobanzadənin işində cinayət tərkibi olmadığını bildirir və ona bəraət verilərək işə xitam verilməsini xahiş edir (ş.i. s.130).

Nəhayət, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası ədliyyə polkovniki Kostrominin, üzvlər: Ədliyyə polkovnikləri Koşelovun və Paşkatovun iştirakı ilə qərara alır:

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası səyyar sessiyasının B.V.Çobanzadə haqqında 12.10.1937-ci il tarixli qərarı ləğv edilsin. İşdə cinayət tərkibi olmadığı üçün işə xitam verilsin.

İş arxivdə – ARX PR 26929-da saxlanır.

Oxucuda Motuleviç, Zaryanov və Jiqur cəlladxanasının iş rejimi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı məsələlərə də diqqəti cəlb etməyi lazım bilirik.

Deməli, hər bir müttəhimin qətlinə fərman vermək üçün cəmi 15-20 dəqiqə ayrılırdı. 1937-ci il oktyabrın 12-də saat 9-dan 11:20 dəqiqəyə (B.Çobanzadənin “məhkəməsinə”) qədər 7 nəfərin işinə baxılmışdı.

Çobanzadənin “məhkəməsi” başlandı 11:20-də, qurtardı – 11:40-da.

Qubaydulın Əzizin “məhkəməsi” başlandı – 11:40-da qurtardı 12:00-da. Diqqət edin, bircə dəqiqəni belə boş buraxmırlar. Qurbanın birini bu qapıdan çıxarmamış digərini o biri qapıdan gətirirlər. Əlimizə keçən sənədlərdə yenə buna inandırıcı sübutlar vardır. Yenə həmin gün Böyükağa Talıblının “məhkəməsi” başlanıb – 15:05-də, qurtarıb – 15:25-də, Mikayıl Hüseynovun “məhkəməsi” başlanıb – 15:25-da, qurtarıb – 15:45-də, Hənəfi Zeynallının “məhkəməsi” başlanıb – 16:25-də, qurtarıb – 16:40-da. Vəli Xulufunun “məhkəməsi” başlanıb – 18:00-da, qurtarıb – 18:20-də.

Oktyabrın 13– də

Əli Nazimin “məhkəməsi” başlanıb – 13:25-də, qurtarıb – 13:40-da.

Xalid Səidin “məhkəməsi” başlanıb 15:10-da, qurtarıb – 15:25-də.

Saniyev Kəbinin “məhkəməsi” başlanıb – 22:05-də, qurtarıb – 22:25-də.

Tixomirovun “məhkəməsi” başlanıb – 22:25-də, qurtarıb 22:40-da.

Əziz oxucu, diqqət et. Gecə yarıya qədər davam edən “məhkəmə”lərdə xalqımızın say-seçmə oğullarının qırğını davam edirdi. Müqayisəsi uzaq olsun, bir qoyunu kəsmək üçün 25-30 dəqiqə lazım gəlmiş halda, həmin cəlladların ölüm hökmü verməsi üçün 15– 20 dəqiqə

kifayət edirdi. Əllərinə fürsət düşmüş cəlladlar fasilə də etmir, bayram da keçirmir (yeni il bayramında da), gecəli-gündüzlü işləyirlər. Amma həbsxanalar ağzına qədər dolu idi. Onlar adamlar üçün ölüm hökmü protokolunu belə doldurmur, 56 nüsxə “kopiroykadan” çıxmış protokola təkcə müttəhimin adını yazırdılar. Buna da vaxt çatmadıqda bəzi müttəhimi başqa şəhərdəki həmkarlarının sərəncamına göndərirdilər. Məsələn, Tağı Şahbazini Qroznı şəhərində “fəaliyyət göstərən” Nikitçenko, İyevlev və İşenko üçlüyünün sərəncamına göndərmişlər. Orada 1937-ci il yeni il axşamı ADU-nun rektoru Tağı Şahbazi günorta çağı 15 dəqiqəlik məhkəmədən sonra ölüm cəzasına məhkum edilmişdi.

Bakıda iş daha çox olduğu üçün Nikitçenko, İyevlev və İşenko özlərini qatil həmkarlarının köməyinə çatdırdılar. Tağı Şahbazidən cəmi 12 gün sonra Bakıda Azərbaycanın istedadlı dilçi alimi Abdulla Məmməd oğlu Tağızadənin qətlinə hökm vermək üçün buraya gəldilər.

Akademik Ziya Bünyadov qeyd edir ki, Matuleviç və Nikitçenkonun hərbi tribunalı 1937–1938-ci illərdə xalqımızın 70 mindən çox oğlu və qızını məhv etmişdir.³

³ Bünyadov Z.M. “Qırmızı terror”. B., 1993, səh.269

ƏSƏRLƏRİ

1. Çobanzadə B.V. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl, - B., 1924. -212 s.
2. Bağırzadə Q.K., Çobanzadə B.V. Elmi qramerin əsasları: Müqəddimə /Red. İsmayıl Abd. - B., 1932. - 64 s. /Azərb. SSR Xalq Maarif Komissarlığı. Xalq Maarifi Kadrlarını Təkmilləşdirmə İn-tu.
3. Çobanzadə B.V. Türk/ Azərbaycan/ dili.Birinci kurs.- B., Azərnəşr, 1928, -219 s.
4. Çobanzadə B.V. Elmi qramer məsələləri.- Müəllimə kömək, 1932, № 8-9,s. 12-22; Kommunist tərbiyəsi uğrunda, 1932, № 9-10, s. 22-25.
5. Çobanzadə B.V., Ağazadə F. Türk/Azərbaycan/ qrameri. B.: Azərnəşr, 1929/cildində: 1930/.-202 s.
6. Çobanzadə B.V. Azərbaycan imla kongresi. Maarif işçisi, 1927, № 10-11, s. 60-66.
7. Çobanzadə B., Babazadə Ə. Dövləti Elmi Şurası və Maarif Komissarlığı kollegiyası tərəfindən bəzi kiçik tədillər ilə təsdiq olunmuş Birinci İmla Konfransı qərarları. - Kultura i pismennosti Vostoka, kniqa 2, 1928, s. 161-165.
8. Çobanzadə B.V. Yeni əlifba və türk/Azərbaycan dili. - Maarif və mədəniyyət, 1927, № 12, s. 37-38.
9. Çobanzadə B.V. Qazan plenumu nəticələri.- Maarif işçisi, 1929, № 1, s. 65-69, B.V.Çobanzadənin şəkli ilə.

10. Çobanzadə B.V. Türk-tatar dialektolojisi: Giriş. - B., 1927. - 136 s. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbə Cəmiyyəti.
11. Çobanzadə B.V. Lüğət və onun təşkili: Gənc Azərbaycan lüğətçilərinə bir neçə söz. - Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1928, № 1, s. 16-20.
12. Çobanzadə B.V. Elmi istilah səhifələri. - Bolşevik, 1926, № 4, s. 59-61.
13. Çobanzadə B.V. İstilah terminoloji işləri. - Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1930, № 3, s. 3-5; № 4-5, s. 3-7.
14. Çobanzadə B.V. Yazıçılarımızın dili haqqında: Nəsr. - İnkilab və mədəniyyət, 1933, № 1, s. 27-33.
15. Çobanzadə B.V. Professor Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç. - Maarif işçisi, 1928, № 7-8, s. 80-86.

QEYD: Professor Adil Babayevin 1998-ci ildə nəşr edilmiş Bəkir Çobanzadə monoqrafiyasında alimin 86 elmi əsərinin siyahısı verilir. Bax: A. Babayev Bəkir Çobanzadə. səh. 300–303.

YAQUB FƏRƏC oğlu ƏLİYEV

Ümumi dilçilik sahəsində çalışan görkəmli alimlərimizdən biri də Yaqub Əliyevdir. Ona görə görkəmli deyirik ki, 1942-ci ildə həbs olunana qədər o, 1938-ci ildə 27 yaşında Leninqradda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib ilk azərbaycanlı alim, filoloq kimi işə başlamışdı. B.Çobanzadə 1937-ci ildə həbs ediləndə API-nin dilçilik kafedrasına bir müddət rəhbərlik etmişdi. ADU-nun filologiya fakültəsi və onun Ümumi dilçilik kafedrası bərpa ediləndə, o da bu kafedranın tərkibində olmuşdu. Cəmi dörd il o, dilçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrası üzrə dosent səviyyəsinə qədər yüksəlmişdi.

Qeyd edək ki, Yaqub Əliyev Azərbaycanın ən istedadlı, ən vətənpərvər oğullarından olmuşdur. Cəmi 27 yaşında Leninqrad kimi bir şəhərdə dissertasiya müdafiə edib alimlik dərəcəsi almaq hər adamın işi deyil. Demək olar ki, Yaqub müəllim rəsmi sənədi olan ilk dilçi alimlərdəndir. Buna görə də o, dərhal diqqəti cəlb etmişdi. Amma 1937-ci ilin küləyi ondan yan keçmişdi. Bu illərin ab-havasını yaxşı bilən Yaqub müəllim elə hərəkət etmişdi ki, yel qayadan bir şey qopara bilməmişdi. Amma daraq kimi Azərbaycanı ziyalıdan darayıb “təmizləyən”

ovaxtkı DTK erməni genosidinin əlində bir alətə çevrildiyi üçün repressiya davam edirdi. Buna görə də təhlükəsizlik kiçik leytenantı K.Aruşanyan 14 avqust 1942-ci ildə Əliyev Yaqub Fərəc oğlundan “şübhələnərək” Az.SSR CM 72-ci maddəsinin 2-ci hissəsi üzrə cinayət işi qaldırır. Onun qərarını öz şöbəsinin rəisi Mayor Xoren Qriqoryan və Dövlət təhlükəsizliyi baş leytenantı Popov bəyənir. 15 avqust 1942- ci ildə Azərbaycan SSR XDİK təsdiqi və Respublika Prokurorunun sanksiyası ilə həmin qərar təkrarlanır. Buna görə də 1911-ci ildə Ordubadda anadan olmuş Ermənikənddə 648-ci kvartal 5 blok, 42-ci mənzildə yaşayan Əliyev Yaqub Fərəc oğlunun həbs edilməsi lazım bilinir. Çünki:

Əliyev Yaqub sistemətik olaraq antisovet-millətçi və təxribat xarakterli təbliğat aparır. Guya vahid bir millət olduqları üçün Azərbaycanın, Özbəkistanın və Türkmənistanın Türkiyəyə birləşməsini arzu edir. Əks-inqilabi millətçi mövqedən çıxış edərək deyir ki, Azərbaycanlılar rusların əsarəti və diktatorluğu altındadır.

Panfaşist və pantürkist fikirlər irəli sürür. Sovet həqiqətlərinə böhtan atır. Sovet məlumat bürosunun məlumatlarının düzgünlüyünü inkar edir və Almaniya ilə müharibədə Sovet hakimiyyətinin məğlubiyyətinin labüdlüyünü təsdiq edir. Əliyevin antisovet hərəkatları xüsusi qaydada və məhbus Kazımov Abdullanın 11 avqust 1942-ci il tarixli ifadəsilə təsdiq edilir (s.30). Bu təsdiq

görəsən nədən ibarətdir və “xüsusi qayda” nə deməkdir? Axı ittiham hissəsində heç bir fakt yoxdur. Bu sözləri eynilə Aruşanyanın və Qriqoryanın özləri üçün demək olmazmı?

18 avqust 1942-ci il tarixdə 942 sayılı orderlə Əliyev Yaqub həbs edilir və evi axtardır (s.31). Cinayət işinin 32-ci səhifəsi məhbusun anketidir. Oradan məlum olur ki, 1911-ci ildə anadan olmuş Əliyev Yaqub indi Bakıda Ermənikənddə orta bulvarda 648-ci kvartalda II blok, 93-cü mənzildə yaşayır. Görəsən, bu nə deməkdir? Cəmi 3 gün bundan əvvəl Yaqub 5-ci blokda 42-ci mənzildə yaşayırdı, indi isə 11-ci blokda 93-cü mənzildə yaşayır. Bizə belə gəlir ki, ikinci ünvan daha dürüst ola bilər, çünki anekt məlumatlarını müstəntiqə müttəhimin özü demişdir. Birinci ünvanı isə görünür xəfiyyə Aruşanyan ya özü uydurmuş, ya da kimdənsə səhv öyrənmişdir. 1939-cu ildən ÜİK(b)P üzvü olan (həbs ediləndə biletini əlindən alıblar) 2164 №-li məhbus Əliyev Yaqubun atası 1918-ci ildə, anası isə 1932-ci ildə vəfat etmişdir. Oğlu Əliyev Rafiq Yaqub oğlu 1937-ci ildə Moskvada anadan olmuş (atası onda Moskvada aspiranturada oxuyurdu), ikinci oğlu Əliyev Əfşar 1942-ci ildə Bakıda doğulmuşdur.

Avqustun 27-də müttəhimin evinin axtarılması haqqında tərtib olunan protokoldan (s.35) məlum olur ki, 942 sayılı orderə əsasən evin axtarılmasında iştirak edib XDİK tərəfindən Aruşanyan və Kirillin. Bundan başqa

burada olub: Əliyev Yaqubun özü, qonşu Mustafayeva Həvva İbrahim qızı və Mustafayev Əhməd. Axtarış zamanı götürülüb: Partbilet (№3224926), pasport – JQA №608660, şəxsi vərəqə, hərbi bilet əvəzinə verilmiş qəbz, Əliyevin gündəliyi (s.35). Daha heç nə tapa bilməyiblər. Türmədə isə Andrienko məhbusu axtararkən (protokol №2164, ş.i. s.36) götürmüşdür.

1. Kiçik çamadan 1 ədəd (yazıq Yaqub elə bilirmiş ezamiyyətə gedir. – A.B.)

2. Süni ipəkdən qalstuk 1 ədəd

3. Corab rezini – 1 cüt

4. Şalvar qayıışı – 1 ədəd

5. Sabun qabı – 1 ədəd (alimin səliqəsinə baxın – A.B.)

6. Köhnə dəri əlcək – 1 cüt.

Həbs ediləndən 3 ay sonra Qriqoryan 39289 sayılı təliqə ilə (tamamilə məxfi) məhbus Əliyev Yaqubun partiya biletini bu ünvana – (diqqət edin). Zav. O.O. VKP (b) Azerb. SSR Novikovu – göndərir (s.37). Təhlükəsizlik mayoru Qriqoryan partiya nədir? Respublika nədir? suallarına cavab verə bilməzmiş. Bu ona lazım deyildi. Axı onun başqa sənəti – sahəsi vardır. Azərbaycanlıları məhv etmək.

Avqustun 27-də Yaqub müəllimin evinin əşyası aşağıdakılardan ibarət imiş:

1. Setkalı krovat köhnə – 1 ədəd

2. Güzgülü şifoner – 1 ədəd

3. Arxalı divan – 1 ədəd
4. Servant köhnə – 1 ədəd
5. Kitab şkafi – 1 ədəd
6. Yazı stolu – 1 ədəd
7. Yemək stolu – 1 ədəd
8. Stullar – 6 ədəd
9. Köhnə xalça – 1 ədəd (ş.i. s.38)

Axtarışdan, əmlakı siyahıya aldıqdan sonra Qriqoryan arayış yazır (s.39) ki, mənzil peçatlanmış – bağlanmışdır. Elə həmin gün, yeni 27.08.42-ci il tarixdə Qriqoryanın müavini Aruşanyan məhbusu dindirir. Bu protokolda olanları olduğu kimi verməklə şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyim həmkarım və eloğlum olan Yaqub müəllimin gələcəkdə yazıla biləcək tərcümeyi-halı üçün dəqiq material vermək istəyirəm:

İnqilaba qədər valideynlərinin himayəsində yaşamışdır, ailə tərkibi: təkdir, 3 dəfə evlənib hər qadından bir uşağı vardır, aliment verir, əvvəlki anketdə (s.32) isə 2 oğlu olduğu göstərilir. Təhsili – ali pedaqoji. Əvvəllər mühakimə edilməmişdir, hərbi işə münasibəti – ehtiyatda olan baş siyasi rəhbər. Dzerjinski rayonu hərbi komissarlığında uçotda dayanır. 1939-cu ildə təlim məşğələlərdə olmuş, 1941-ci ilin iyununda qızıl orduya çağırılmış, 3 aydan sonra xüsusi sərəncam olana qədər ehtiyata buraxılmışdır (ş.i. s.40– 41).

Aruşanyanın həbsxanada Yaqub müəllimə ilk sualı bu olub:

Sual: Hansı təhsil müəssisələrində oxumusunuz?

Cavab: 1933-cü ildə Bakıda V.İ.Lenin adına Ali Pedaqoji İnstitutu, 1937-cı ildə Moskvada Mərkəzi elmi-tədqiqat millətlər institutunun aspiranturasını bitirmişəm. 1938-ci ildə Leninqradda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişəm.

Verdiyi sonrakı cavablardan məlum olur ki, heç bir qohumu xaricdə yaşamır və həbs edilməyib (s.i. s.41). Müstəntiqin sualına cavab olaraq öz dostlarını sadalayır:

1. Kazımov Abdulla (Ordubadda birgə işdən tanıyır)
2. Nağıyev Əkbər
3. Hüseynov Ağa İsmayıl
4. Qənizadə Nemət
5. Rəhimov Cəmil
6. Quliyev Məmmədcavad
7. Babayev İmran.

Bunlardan başqa daha heç kəslə yaxın dost olmamışam.

Müstəntiq: Siz antisovet hərəkətləriniz üçün həbs edilmisiniz. İstintaq sizdən tələb edir ki, düzgün ifadə verəsiniz.

Müttəhim: Qəti şəkildə bəyan edirəm: mən heç vaxt və heç bir antisovet cinayəti etməmişəm və bu suala heç bir cavab verə bilmərəm.

Müstəntiq: Siz düzgün danışmırsınız. İstintaqla sizin antisovet fəaliyyətiniz kifayət qədər müəyyən edilmişdir.

İstintaq burada dindirməni dayandırır və tələb edir ki, siz gələn dindirmədə öz antisovet fəaliyyətiniz haqqında ətraflı məlumat verəsiniz (s.42).

Ertəsi gün Yaqub müəllim öz dəst-xətti ilə “ifadə verir”. Cəmi bircə günə onu necə məcbur edirlər, bunu allah bilir, amma o, hər şeyi “boynuna alır”. Ertəsi gün, yəni 28 avqustda yenə dindirmə aparılır (s.44). Dindirmə 11:30-da başlanıb 14:20-də qurtarıb. Protokol cəmi bir səhifədədir. 3 saat müddətində cəmi bir sual verilib, bircə də cavab alınıb. Görünür 3 saatlıq işgəncə öz işini görürmüş. Bu dəfə o, özünün 2 “dostunu” da yadına salır. Quliyev Məmməd və Cəfərov Salmanla əlaqələrindən danışır. Daha müttəhimdən heç bir cavab ala bilmirlər. 10 gün keçir. Sentyabrın 9-da gecə saat 24:00-da yenə dindirmə başlanır. Dindirmə artıq sentyabrın 10-a keçən gecə saat 3-də qurtarır. Yenə bircə sual, bircə cavab, bircə səhifə.

Sual: – ... Düzgün, həqiqi və səmimi (işə baxın DTK müstəntiqi səmimiyyətdən danışır. – A.B.) ifadə verin.

Cavab: Bəli, mən mənə qarşı irəli sürülən ittihamı tamamilə boynuma alıram ki, öz yaxınlarım arasında mütəmadi olaraq antisovet və təxribatçı söhbətlər aparmışam. Hitler ordusunun texniki üstünlüyünü

tərifləmişəm. Məğlubıyyəət əhvalı-ruhiyyəsi göstərmişəm. Mən partiya və vətən qarşısında məsuliyyəət daşımağa hazırım (s.45). Vəssalam. Bundan ötrü – belə bir cavabı almaq üçün 3 saat müstəntiqlə müttəhim sakitcə, üz-üzə oturmuşdurlarmı? Yoxsa... Yenə on gün keçir. 19.IX.42-ci ildə gecə saat 22:30 dəqiqədə başlanıb 3:30-da qurtaran (20.IX.42) dindirmədə də bircə sual, bircə cavab, yarım səhifə protokol [46].

Müstəntiq: İstintaqa dəqiq şəkildə məlumdur ki, uzun müddət siz antisovet mövqeyində olmuş və antisovet millətçi təslimçi təbliğat aparmışsınız. İşin mahiyyəti üzrə geniş ifadə verin.

Cavab: Mən inkar etmirəm ki, öz yoldaşlarım (?) arasında bir neçə dəfə (? – A.B.) antisovet təslimçi söhbətlər aparmışam. Milli məsələ barəsində mən demişəm ki, guya Azərbaycan dili Azərbaycanda məhkum vəziyyətindədir və burada rus dili hakimdir. Bundan çıxış edərək demişəm ki, ÜİK (b) P Azərbaycan dili barəsindəki siyasəti düzgün aparılmır.

Vəssalam. Əgər protokol səliqəli yazılsa idi, cəmi bir səhifənin dördüdə biri həcmində olardı. Görəsən, dörd saat çəkən söhbət, özü də gecə aparılan istintaq dindirməsi nə cür olmuşdur? Və necə olmuşdur ki, müstəntiq təkcə bir mücərrəd cümləni müttəhimdən ala bilmişdir? Mücərrəd deyirik ona görə ki, “yoldaşlarım” sözünü işlədən müttəhimdən müstəntiq “hansı yoldaşların” sözünü dəqiqləşdirməmişdir. “Bir neçə dəfə” sözünü

işlədən müttəhimdən soruşmamışdır ki, “nə vaxt və harada danışmısan”. Nə isə. “İstintaq” arayıb axtarıb Yaqub müəllimin “dostlarını” tapır. 1942-ci il oktyabrın 23-də müəllimlər institutunun ədəbiyyat fakültəsinin dekani İmran Əlişrəf oğlu Babaeyi dindirərək ondan Yaqubun əleyhinə istədikləri cavabı qoparırlar. Ona görə belə qoparırlar, deyirik ki, 23.X.42-ci il tarixdə gecə saat 21-də başlanıb 23:10-da qurtaran dindirmədə Əliyev Yaqubu “ifşa etmişdirsə”. 1958-ci ilin 17 oktyabrında İmran Babayev yenidən dindiriləndə demişdi: “Siz dediyiniz kimi, guya Yaqub Əliyev mənim yanımda demişdir ki, almanlar tez gələ idilər, rus qadınlarından isə almanlarla birlikdə istifadə edərdik”. Bu ifadəni mən qəti şəkildə rədd edirəm... Bir daha bəyan edirəm. Əliyev Yaqub haqqında 1942-ci ildəki ifadəmdə də, habelə üzləşdirmədə də mən belə ifadələr verməmişəm. Bunu mən bir kommunist kimi bütün məsuliyyətimlə bildirirəm [3, 96–98]. Qeyd edək ki, Yaqub Əliyevlə İmran Babayevi 23 oktyabr 1942-ci il tarixdə gecə saat 23:30-dan 24.X.42-də saat 1:10 dəqiqəyədək üzləşdirmişdilər.

Cinayət işində Məmməd Cəfər Cəfərovun, Salman Cəfərovun, Quliyev Məmmədin və Araslı Həmidin barəsində də cinayət işi qaldırmaq haqqında 25-X-42-də qərar qəbul edilməsi haqqında sənəd vardır (s.59).

Nəhayət, 1942-ci il oktyabrın 27-də təhlükəsizlik xidməti serjantı B.H.Əliyev Yaqubun cinayət işinin istintaqının başa çatması haqqında protokol tərtib edir

(ş.i.61). Nəhayət, 26-XI-42-ci il tarixdə Azərbaycan SSR XDİK SPO xüsusi siyasi şöbənin rəisi təhlükəsizlik xidməti mayoru Xoren Qriqoryanın rəhbərliyi və tapşırığı ilə A.Panov və həmin idarənin əməliyyat müvəkkili serjant B.Həmidov ittiham qərarı tərtib edirlər. İttihamnaməni Az.SSR XDİK Mayor Yemelyanov dekabrın 6-da təsdiq edir.

Buna görə də Azərb. SSR CM 72-ci maddəsinin 2-ci hissəsi üzrə ittiham edilən Əliyev Yaqub Fərəc oğlunun cinayət işi baxılmaq üçün Azərbaycan XDİK qoşunları sərhəd dairəsi hərbi tribunalına göndərilir.

19.XII.1942-ci il tarixdə birinci dərəcəli hərbi hüquqşünas Mamayev üzvlər: Abdullayev və Qiztatulin

Katib – Şolamova

Məruzəçi – Qizatulindən ibarət məhkəmə heyəti qərara alır:

a) işi öz icramıza qəbul etmək

b) işə aid ittiham qərarını təsdiq etmək

Kazımovu və Əliyevin Az.SSR CM 72-ci maddəsinin 2-ci hissəsi üzrə məhkəməyə vermək.

d) işi bağlı məhkəmə iclasında tərəflərin iştirakı olmadan, şahidlər dəvət edilmədən dinlənməsi

e) qətimkan tədbiri həbs qüvvədə saxlanılsın.

20 dekabr 1942-ci ildə dediyimiz tərkibdə məhkəmə işə baxır. Burada da Əliyev Yaqub deyir: Bizim antisovet

qrupumuz olmayıb. Biz heç bir yığıncaqda toplaşmamışıq (s.79).

Son sözdə də istintaqdakı ifadələri tam təsdiq etmir (s.79).

Buna baxmayaraq, hərbi tribunal Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından 3375 sayılı hökmü ilə Əliyev Yaqubu cəzasını islah əmək düşərgələrində çəkməklə 10 il həbs cəzasına məhkum edir.

Hökmdən şikayət etmək olmaz.

Əliyev Yaqubu Molotov vilayətinin Kizillaq şəhərinə həbs düşərgəsinə göndərilər.

1958-ci ildə 19 iyulda Azərbaycan SSR NS yanında DTK-dən verilmiş sorğuya əsasən SSRİ DİN 3 şöbəsinin birinci xüsusi bölməsinin rəis müavini podpolkovnik Çijovun məlumatında deyilir ki, Əliyev Yaqub Fərəc oğlu (1911-ci ildə anadan olmuşdur) 30 mart 1943-cü ildə Azərb. SSR DİN həbsxanalarından birində ölmüşdür.

Müttəhimin oğlu Əliyev F.Yaqub oğlu 15.VI.1959 tarixdə atasının işinə yenidən baxmaq üçün Zaporozhye hərbi dairəsinin hərbi prokurorunun müavininə ərizə ilə müraciət etmişdir (s.118). Sorumov 1959-cu il 7 iyul tarixdə 3/1 sayılı məktubla bildirir ki, Əliyev Yaqub haqqında cinayət işinin xətm edilməsi mümkün deyil.

Dünya xali deyil, demişlər, 7 iyul 1960-ci ildə SSRİ baş prokurorunun müavini I dərəcəli ədliyyə müşaviri A.Mişutin işi yenidən nəzərdən keçirərək Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə

kollegiyasına protest verərək xahiş edir: ittiham sübut edilmədiyi üçün Azərbaycan SSR XDİK hərbi tribunalının Əliyev Yaqub Fərəc oğlu haqqında 20 dekabr 1942-ci ildə çıxardığı hökm ləğv edilsin.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyası 8 oktyabr 1960-cı ildə işə yenidən – ədalətlə və cəsarətlə baxaraq qərara alır:

“AZƏRBAYCAN SSK XDİN QOŞUNLARI HƏRBİ TRİBUNALININ ƏLİYEV YAQUB FƏRƏC OĞLU VƏ KAZIMOV ABDUL RƏCƏB OĞLU HAQQINDA 20.XII.1942-Cİ İLDƏ ÇIXARDIĞI HÖKM LƏĞV EDİLSİN VƏ CİNAYƏT İŞİNƏ XİTAM VERİLSİN. ONLARIN HƏR İKİSİNƏ BƏRƏƏT VERİLSİN” (s126).

Bu da günahsız repressiya qurbanlarının aqibəti!

ABDULLA MƏMMƏD oğlu TAĞIZADƏ

1937-ci ildə AXDİK-nın DTİ-nin uydurduğu cinayətlə bağlı məsuliyyətə cəlb edilərək məhv edilən Azərbaycan ziyalılarından biri olan 39 yaşlı SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının elmi işçisi Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dilçilik kafedrasının müdiri Abdulla müəllim savadlı və perspektivli bir filoloq-kadr kimi diqqəti cəlb edirdi.

Ona görə də onu 12493-cü cinayət işinə qarışdırmaq, həmin işlə əlaqələndirmək “lazım” idi. Belə də etdilər. Dövlət Təhlükəsizliyi baş leytenantı Qriqoryan alimin izinə düşdü.

17 mart 1937-ci ildə XDİK-in 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəisi baş leytenant Qriqoryan öz köməkçisi Şerlə birlikdə idarənin rəisi DT mayoru Gerasimovun təsdiqi – razılığı ilə 1898-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş API-nin dilçilik kafedrasının müdiri Abdulla Tağızadəni həbs etmək və Az.SSR CM-nin 72 və 73-cü maddələri üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək haqqında qərar qəbul edirlər.

Buna səbəb Vəli Xulufunun 26–27 fevral 1937-ci il dindirməsində verdiyi ifadə, Çiçkalovun 31.1.1937-ci il tarixdə verdiyi ifadə (guya Çiçkolova A.Tağızadənin əks-inqilabçı olduğunu V.Xulufu demişdir – A.B.) və Əli

Kərimovun 16–17.11.1937-ci il tarixdə dediyi “R.Axundovun əks-inqilabçı millətçi qrupuna A.Tağızadə də daxil idi” cümləsi olmuşdur. Habelə B.Çobanzadənin 7– 9 fevral 1937-ci il tarixli ifadəsi də onun həbsinə səbəb olmuşdur.

Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu. İstintaq işi 12493/900, 20932 ittiham edildiyi maddələr: 64, 69, 70 və 73. İş başlanıb – 18.III.1937, qurtarıb – 19.X.193- ci il. İstintaq işi cəmi bir cildir. 122 səh. pr.28388.

Anket məlumatı: 1898-ci ildə Kirovabadda anadan olmuşdur.

İxtisası: dilçi müəllim olmuşdur.

Təktəsərrüfatçı kустar oğludur. Bitərəfdir, heç bir orduda xidmət etməyib, mühakimə olunmayıb.

Ailə tərkibi: anası – Zəhra 68 yaşında;

bacısı – Yaqut – 32 yaşında;

qardaşı – Mirzə – 48 yaşında.

Ünvan: Bakı, Kolodeznaya küçəsi, ev 19, mənzil 4.

Elə martın 17-də də prokuror həbs edilmək üçün order verir.

Martın 18-də müttəhimin evi axtarılır.

Axtarışda 4-cü şöbənin müvəkkili A.Musatov, yenə həmin idarənin müvəkilləri Malyan və Mustafayev iştirak edirlər.

Axtarış protokolunda müttəhimin evindən, görün nə qədər “qiymətli” əşya tapıblar.

1. Pasport – JQ №054656

2. Prof.bilet – №181349
3. Hərbi bilet
4. Şəxsi məktub və sənədlər
5. Fotoşəkil
6. 16 kitab (götürülür) – Kamenevin, Buxarinin redaktəsi ilə
7. İki qeyd dəftərçəsi
8. Əlyazmalar

Bundan əlavə, işdə müttəhimin evinin axtarılması haqqında 845 №-li protokol da vardır. Orada, əlavə olaraq bir pozan və iki bloknot tapılıbdır. Bunu da S.Fedorenko etmişdir.

19 gün Abdulla Tağızadənin boynuna heç nə qoya bilmirlər. Bütün işgəncə və təhqirlərə hələlik dözə bilən Abdulla Tağızadə haqqında Xoren Qriqoryan bir akt tərtib edir. Orada deyilir: 4–5 apreldə aparılan istintaq dindirməsində göstərir ki, B.Çobanzadə mənimlə heç bir əks-inqilabi söhbət aparmamışdır. Tağızadə Abdulla istintaqda özünü səmimi (görəsən, Qriqoryan hansı insan səmimiyyətindən danışır – A.B.) aparmır, istintaqla ardıcıl mübarizə aparır, istintaqın bütün suallarına quru cavab verir. Hər sualı inkar edir. (Qəribədir, aktın yuxarı hissəsində öz köməkçisi Şerin də adını yazan Xoren Qriqoryan M.L.Şerə qol çəkdirə bilməyib – A.B.) Aktın axırında müttəhimin imzası yoxdur.

Xoren Qriqoryan ikinci dəfə imza edir ki, müttəhim imza etməkdən imtina etdi.

17 oktyabr 1937-ci ildə X.Qriqoryan, M.Malyan və M.Qarayev A.Tağızadənin bütün elmi əlyazmalarını yandırmaq haqqında akt tərtib etmişlər.

İndi bu alimin elmi irsini araşdır, görüm. Həbsdə qaldığı müddətdə onun 12 dindirmə protokolu vardır. Hamısını da xalqımızın qatili Xoren Qriqoryan aparıb.

- 1-ci dindirmə – 20 mart 1937
- 2-ci dindirmə – 22 mart 1937
- 3-cü dindirmə – 28 mart 1937
- 4-cü dindirmə – 31 mart 1937
- 5-ci dindirmə – 4 aprel 1937
- 6-cı dindirmə – 8 aprel 1937
- 7-ci dindirmə – 21 aprel 1937
- 8-ci dindirmə – 22 aprel 1937
- 9-cu dindirmə – 12 sentyabr 1937
- 10-cu dindirmə – 15– 17 oktyabr 1937
- 11-ci dindirmə – 18 oktyabr
- 12-ci dindirmə – 19 oktyabr

Birinci dindirmə 20 mart 1937:

Sual: Siz əks-inqilabçı millətçilərdən kimi tanıyırsız?

Cavab: Mən şəxsən əks-inqilabçı və millətçilərdən heç kəsi tanımıram. Yalnız mətbuatda adı gedən əks-inqilabçı millətçiləri tanıyıram.

Sual: Biz o əks-inqilabçı millətçiləri soruşuruq ki, sizə şəxsən tanışdır.

Cavab: Mən əks-inqilabçılardan şəxsən heç kəsi tanımıram.

Sual: Məsləhət görürük suallara səmimi cavab verəsiniz.

Cavab: Mən səmimi cavab verirəm.

Sual: Siz səmimi danışmırsınız. Bizə məlumdur ki, siz əks-inqilabçı millətçilərlə şəxsən əlaqədar olmusunuz. İkinci dəfə düzgün cavab verməyi məsləhət görürük.

Cavab: Təkrar edirəm; mən heç bir əks-inqilabçı tanımıram.

22 mart tarixli dindirmədə də (ş.i. s.12)

Heç bir əks-inqilabçı tanımadığını deyir.

Dostlarınız kim olub? sualına 4 nəfərin adını əlavə edir: Termatevosyan Aleksandr, Həsənov İdris, Zifeild Artur Rudolfoviç, Şaumyan Ruben. Qəribədir, həmin dindirmədə 3 dəfə müttəhim qəti olaraq heç bir əskinqilabçını tanımadığını deyir. Növbəti səhifədə (s.13) 4 nəfər əks-inqilabçının adını göstərir: Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı və Əli Nazim. Bu dindirmədə işgəncə öz nəticəsini verir. Onu o qədər döyürlər ki, axırda öz əks-inqilabçı və millətçiliyini “boynuna alır” (ş.i. s.15).

31 martdakı dindirmədə B.Çobanzadə haqqında lazımı sözləri ala bilmirlər.

Sual: Sizə B.Çobanzadənin pantürkistliyi haradan bəllidir.

Cavab: Bu haqda mən gələn dindirmədə deyərəm.

“Əhsən”, Xoren Qriqoryan! Deməli, o qədər müttəhimə hörmət edir ki, onun nazı ilə oynayır. Material toplayıb 4 apreldə yenidən dindirir. Bu dəfə B.Çobanzadə haqqında “çox şey” deyir.

Görəsən, nə üçün 12 apreldən 12 sentyabra qədər A.Tağızadəni dindirməyi yaddan çıxarıblar. Nəhayət, 15–17 oktyabr dindirməsində o deyir: Bəli, doğrudur mən əks-inqilabçı, millətçi pantürkist təşkilatın üzvüyəm.

İşdə Çiçikolovun 31.1.1937; B.Çobanzadənin 7–9 fevral; 17–19 fevral; 3–5 mart; 17–20 aprel; H.Zeynallının 9 fevral, 15–20 may; V.Xulufunun 25–28 aprel, 11–13 may; Əli Kərimovun 28 mart, 23–26 iyun; Qubaydulinin 19–20 aprel, 23–30 aprel; Mahmudzadənin 27 apreldə verdikləri ifadələr də vardır ki, burada onlar A.Tağızadənin əks-inqilabçı olduğunu göstərir.

10 oktyabrda A.Tağızadə ilə B.Çobanzadəni üzləşdirirlər.

19 oktyabr 1937-ci ildə XDİK-in DTİ-nin əməliyyat müvəkkili M.Mustafayev istintaqın başa çatması haqqında protokol tərtib edir. Oktyabrın 22-də XDİK Sumbatovun təsdiqi ilə Tağızadə Abdulla Məmməd oğluna ittihamnamə tərtib edilir. O, Azərb. SSR CM-nin 64, 70, 73-cü maddələri üzrə təqsirkar bilinir. Çünki:

1. Azərbaycanda əks-inqilabçı millətçi pantürkist təşkilatın üzvü olmuşdur.

2. Bu təşkilatın işində əks-inqilabi iş aparmışdır. Dilçi mütəxəssis kimi öz elmi– tədqiqat xətti ilə ziyankarlıq işi aparmışdır.

3. Öz pedaqoji fəaliyyəti ilə əks-inqilabi iş aparmış, öz mühazirələrində əks-inqilabi pantürkist fikirlər yaymışdır.

4. Milli Respublikaların silahlı üsyan və partiya hökumət rəhbərlərinə terror yolu ilə SSRİ-dən ayrılması, vahid pantürkist dövlət yaradılması mövqeyində durmuşdur.

İttihamnaməni Tsinqinman imzalayıb.

Yenə həmin tanış protokol – ittiham hazırdır. Asanlıqla seçilən ad və fəmiiliya yazılıb.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının hazırlıq iclasının protokolu:

Sədr: Nikitçenko

Üzvlər: İevlev və İşenko

Katib: Kudryevsev

1 yanvar 1938-ci il.

Qaniçənlər yenə də yeni il bayramını keçirmirlər. Bəlkə də, adamları qırmaqla bayram edirmişlər. Ertəsi gün, yəni yanvarın 2-də gecə saat 20:20 dəqiqədə “Məhkəmə prosesi” başlandı – müdafiəçisiz, müşahidəçisiz, şahidsiz.

Cəmi 20 dəqiqə “məhkəmə”də (iclas) saat 20:40-da hökm oxunur.

Hökm: Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyası Abdulla Tağızadəni güllələnməyə məhkum edir. Əmlakı müsadirə edilsin.

Hökm qətidir və SSRİ MİK 1.XII.1934-cü il qərarına əsasən dərhal yerinə yetirilməlidir.

Şəxsi işin 100-cü səhifəsində elə həmin gün, yəni 2.1.1938-ci ildə Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun güllələnməsi haqqında Şevolovun imzası ilə arayış vardır.

İşin 102-ci səhifəsində Koçetkov və Savçenkonun imzaladığı, aktda isə A.M.Tağızadənin yanvarın 3-də güllələnməsi qeyd edilir.

1956-cı il noyabrın 10-da müttəhimin bacısı Cəfərzadə Yaqut SSRİ NS-nin DTK sədri İ.A.Serovun adına ərizə yazaraq qardaşının taleyini soruşur. Beləcə yanaşırdılar, hətta ölünün taleyinə. Heç kəsə bildirmirdilər ki, müttəhim niyə tutulub, sağdır, ya ölüb. Zaqafqaziya Hərbi Prokurorluğunun baş köməkçisi Çesnokov işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün A.Tağızadəyə bəraət verilib işin xətm edilməsini xahiş edir.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının UN-07007 №-li qərarı ilə 19 noyabr 1957-ci ildə A.Tağızadəyə bəraət verilmişdir.

A. Tağızadə orta məktəblər üçün türk dili dərsliklərinin yazılmasında yaxından iştirak edib.

Əsərləri

1. A. Tağızadə. "Qədim türk dilləri" (Bakı, 1927),
2. A. Tağızadə "Müxtəsər üslubiyyat: orta məktəb üçün : 7-ci tədris ili : sintaksis və stilistika /A. Tağızadə, X . S. Xocayev ; [red. Çobanzadə]." Bakı: Azərnəşr, 1933.
3. "Türk-tatar dillərinin tarixi sərf-nəhvi", 1930.
4. "Qədim türk dilləri və yazılı abidələrinin öyrənilməsi üsulu və yolları", 1930.
5. "Dil haqqında elmin inkişaf tarixi", 1935.
6. "Azərbaycan dili və şivələrinin izahlı lüğəti".

ƏKRƏM SƏFTƏR oğlu CƏFƏROV

Bu, Əkrəm Səftər oğlu Cəfərovun son ad və təxəllüsüdür. Biz Əkrəm Cəfər dedikdə nəzərimizdə klassik ədəbiyyatımızın, habelə Şərqin böyük bilicisi, fenomenal bir yaddaşa malik olan alim nəzərdə tuturuq. Əkrəm Cəfər Füzulini, Hüseyn Cavid, habelə Şərq klassiklərindən çoxunu əzbərdən bilirdi. Azərbaycan əruzü haqqında doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Əkrəm müəllim respublikada əruzun ən gözəl bilicisi hesab edilirdi. Əkrəm müəllim ədəbiyyatımızın hər bir nümunəsi üçün, yandığı kimi, hər bir şair və yazıçını da yana- yana qiymətləndirirdi. Əslində onun Sovet İmperiya rejiminin qəzəbinə düçar olmasının səbəblərindən biri bu idi (Niyə o demişdi: Hayıf Hüseyn Cavid!) Amma burasını da qeyd etmək lazımdır ki, Əkrəm müəllim 1942-ci ildə həbs ediləndə Dövlət Universitetində Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri idi. Dilçiliyə aid əsərləri də var idi.

Biz Əkrəm müəllimin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti haqqında bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Bu ayrıca bir araşdırmanın mövzudur. Amma bu sadələvh insanın başına Aruşanyanın əlilə keçmiş DTK zindanında nələr gətirildiyini arxiv sənədləri

əsasında bugünkü oxucuya – gənc nəslə çatdırmağı özümə borc bilirəm.

Cəfərov Əkrəm Səftəroviç

İş №3224 maddə 72, II hissə

Başlanıb: 3– 1– 1942

Qurtarıb...

Arxiv №0185690

Bu cinayət işində eyni maddə ilə ittiham edilən Fərəməzov Kərim Kərim oğlunun da işi saxlanılır. Cinayət işi 151 vərəqdən ibarətdir.

İşdə müttəhimlərin heç birinin şəkli yoxdur.

Deməli, İdarənin Baş əməliyyat müvəkkili Aruşanov(yan) 1942-ci il yanvarın 3-də belə bir qərar tərtib edir.

Mən – Xüsusi siyasi şöbənin baş əməliyyat müvəkkili Aruşanov Az.SSR XDİK-na daxil olan materiallara baxaraq müəyyən etdim: 1905-ci ildə İsmayıllı rayonunun Lahıc kəndində anadan olmuş, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Dilçilik kafedrasının dosenti bitərəf Cəfərov Əkrəm Sərtəroviç – (ailəli, ünvanı pionerskaya 3 yaşayır).

Azərb. SSR CM 72-ci maddəsinin 2-ci hissəsi üzrə cinayət törətməkdə şübhəlidir.

O, azadlıqdadır, onun istintaqdan və məhkəmədən yayınması üçün qərara alındıq:

Cəfərov Əkrəm Səttəroviç həbs edilsin.

Aruşanov –

Popov 2-ci şöbənin rəisi

Qriqoryan – Az.XDİK XSS rəisi

Əkrəm müəllim imza edib ki, həmin qərar mənə 6-1-42-ci ildə elan edilib.

Artıq cinayət işinin ikinci vərəqində həbs haqqında qərar vardır. Qərar 3 yanvar 1942-ci ildə saat 24-də Az.SSR prokuroru Cəbrayılzadənin “Аспект санкционирую” şampri ilə təsdiq edilib.

Həmin qərarda Aruşanyan “müəyyən edib”.

Cəfərov Əkrəm Səttaroviç tacir ailəsindəndir. Onun atasının keçmişdə baqqal dükanı olmuş və səs vermədən məhrum edilmişdir. Məişətdə pozulmuş elementdir. Öz vəzifəsindən istifadə edərək tələbə qızları əxlaqsızlığa (sojitelstvo) təhrik edir, onları restoranlara aparır və sərxoşluğa öyrədir.

Antisovet – millətçi əhvali-ruhiyyə yayır, Sovet hökumətinin və Kommunist Partiyasının tədbirlərinə böhtan atır.

Türk mədəniyyətini tərifləyir və Türkiyədəki qayda-qanunu mədh edir. Həbs edilmiş xalq düşmənləri üçün təəssüflənir və ÜİK(b)P rəhbərləri haqqında küçə sözləri danışır, Azərbaycanın rus qrafikasına keçməsi haqqında Kommunist partiyası və Sovet hökumətinin tədbirini antisovet ruhunda olan mövqeyindən qiymətləndirir.

Buna görə də 3 yanvar 1942-ci ildə Az.XDİK-ın 21 sayılı qeydinə əsasən Əkrəm müəllim həbs edilir.

Cinayət işindəki – məhbusun anketindən məlum olur ki, (bunu Əkrəm müəllimin barmaq izi ilə təsdiq etmişlər). O, pasportunu 1937-ci ildə Moskva şəhəri 35-ci milis bölməsindən almışdır. Heç bir mühakiməsi olmamışdır.

Atası: Cəfərov Səftər Cəfər oğlu – 70 yaşında, Lahıc kəndində anadan olmuş, indi Bakı Pionerskaya 16 №-li evdə yaşayır.

Anası: Cəfərova Həcər Əbdülkərim qızı – 60 yaşında həmin ünvanda yaşayır.

Arvadı: Cəfərova (Süleymanova) Mələk Fərəc qızı, 1913-cü ildə anadan olmuş, Bakı, Pionerskaya, ev 38, mənzil 7-də yaşayır

(Görünür ki, Əkrəm müəllimlə valideynləri qonşu kimi yaşayırmışlar).

Oğlu: Cəfərov May Əkrəmoviç 1932-ci ildə anadan olmuş. Moskvada yaşayır.

Qardaşları: İbrahim (1908), İsgəndər (1914), Əli (1919).

Bacıları: Münəvvər (1910), Məryəm (1916), Səkinə (1924), Mirac (1931). Ataları ilə bir ünvanda, yəni Bakı şəhəri, Montin qəsəbəsi, Pioner küçəsi, 16 №-li mənzildə yaşayırlar.

Xarici əlamətləri:

Boyu – 159–164 sm, fiqura – orta, boynu – qısa, çiyinləri – üfüqi, saçının rəngi – qara, gözünün rəngi (karie).

Alını – dik, qaşları qövsəbənzər, burnu kiçik, ağzı balaca, dodaqları – yoğun, yuxarı dodağı dik, çənəsi – qabağa çıxmış, qulaqları – balaca, başının ortasında keçəllik.

Fevralın 2-də Əkrəm müəllimin evini axtarırlar.

Axtarışda: Cəfərov, Süleymanova, Kazımov və Fərəməzov iştirak edir:

Ev əşyalarının təsviri

1. Kitab şkafı – 4 ədəd
2. Bufet
3. Şifoner
4. Yazı stolu
5. Böyük sovet ensiklopediyası – 5 s.
6. Ensiklopedik lüğət – 85
7. Fars dilində kitablar – 26
8. Tolstoyun əsərləri – 18
9. Mayakovskinin şeirləri – 11
10. Molyer – 4
11. M.F.Axundov – 3
12. V.T.Belinski – 3
13. Şiller – 8
14. Şekspir – 10
15. Bayron – 3
16. Amperı – 3
17. Don Kixot – 3
18. Dəfinələr adası – 3
19. Dal (lüğət – A.B.) – 4

20. Толковый словарь русского языка – 4
21. Ədəbiyyat ensiklopediyası – 11
22. Kіçik sovet ensiklopediyası – 10
23. Dilçilik məsələləri (məcəmuə) – 5
24. Q.V.Plexanov – 24
25. Lenin – 30
26. Ərəb dilində kitablar – 10
27. Marks-Engels – 31
28. İnsanlıq tarixi – 1
29. Hegel – 10.

Yanvarın 5-də isə ilkin axtarış zamanı Əkrəm müəllimin evindən pasportunu, hərbi bilet əvəzi vəsiqəsini, 712158 №-li professor biletini, cib dəftərçəsini, öz şəkillərini, 16 ədəd şəkil, xarici nəşrlər, kitablar 2, qadağan olunmuş kitablar (23 ədəd) müxtəlif məktublarını götürmüşlər.

Həbsxanada birinci gün özünü şəxsən axtarmış Kotov 1 ədəd qayıq, köynək çexolu və 1 ədəd döş nişanı aşkar edib götürmüşdür (protokol №795. C. işi s.8.)

Yanvarın 6-da Aruşanyan hazır qurbanı başqa bir müstəntiqə 6-cı bölmənin müstəntiqinə verir. Həmin gün müstəntiq onu dindirir. Dindirmə protokolunun birinci səhifəsi anket xarakterlidir.

Müstəntiq ilk sualı öz xətti ilə (xətti gözəldir və yaxşı oxunur, adamın üstündə Allahı var – A.B.) yazmışdır.

Sual: Öz tərcümeyi-halınızı təfsilən yazın.

Cavab: Əkrəm müəllim öz xətti ilə yazmışdır.

Burada o, özü haqqında ətraflı məlumat verir. Gələcəkdə filologiya elmləri doktoru professor, əruzun respublikada böyük bilicisi kimi Əkrəm Cəfər yaradıcılığını tədqiq edəcək həmkarlarına dəqiq məlumat çatdırmaq üçün mən də cavabı geniş yazıram. Cavabda deyilir: 1905-ci ildə Azərbaycan SSR-nin İsmayılı rayonunun Lahıc kəndində anadan olmuşam. Atamın əsas peşəsi misgərlik olmuşdur. İbtidai təhsilimi həmin kənddə almışam. Aprel inqilabından sonra Bakıya gəlib pedtexnikuma daxil olmuşam, yataqxanada qalmışam. Pedtexnikumu 1925-ci ildə qurtarmışam, sonra Lənkərana gedib 1922-ci ilin sentyabrına qədər orada peşə texnikumunda və 1-ci dərəcəli məktəbdə işləmişəm. Sonra Qazaxa gedib orada pedtexnikumda və II dərəcəli məktəbdə dil, ədəbiyyat və ictimaiyyət müəllimi işləmişəm. Sonra 1929-cu ildə Moskvaya gedib 2-ci MDU-ya (sonradan Moskva Dövlət Pedaqoji İnstitutu adlandırıldı) daxil olmuşam. 1932-ci ildə oranı bitirmiş SSRİ MİK yanında SSRİ millətlər institutunun aspiranturasına daxil olmuşam. Aspiranturanın dilçilik şöbəsini bitirib həmin ali məktəbdə elmi işə qəbul edildim. Burada 1937-ci ilə qədər işlədim. 1937-ci ilin sentyabrında Bakıya gəlib Lenin adına API-nin Azərbaycan dili katedrasının rəhbəri işlədim. Sonra ADU-ya keçirildim ki, bu günə qədər kafedra müdiri dosent

işləyirdim. 1924-cü ildə Komsomola daxil olmuşam. Onun sıralarında fəal işləmişəm. Təşkilatın təftiş komissiyasının sədri olmuşam. 7 il zavodlarda komsomol təbliğatçısı olmuşam. Təhsil illərində poeziya ilə məşğul olmuşam. Şeirlər yazıb çap etdirmişəm (işdə çox aydın şəkildə “peçatal” sözünün üstündən müstəqillik xətti ilə yazıldığı aydın seçilir. – A.B).

Antifaşist kitabçası (öz sahəmlə bağlı) yazmışam. Bu illərdə ilk dəfə ADU-da “Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatı tarixi” dərnəyi təşkil etmişəm).

1932–33-cü illərdə “İnqilab və yazı” ayrı jurnalda – Moskvada mən yazı, əlifba və orfoqrafiya quruculuğu məsələsində mürtəce rol oynayan Peterson, Tunitski, Danilov haqqında məqalə yazmışam). Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin plenumlarında çıxış etmişəm. Bu vaxta qədər mənim heç bir töhmətim olmayıb.

Mən bütün uğurlarıma görə, əlbəttə, bolşeviklər partiyasına və sovet hökumətinə minnətdaram. Mən bir neçə dəfə pul mükafatları və istirahət evlərinə göndərişlərlə mükafatlandırılmışam. İctimai işlərimə tərifnamə almışam. Partiya təşkilatlarının etimadını qazanmışam. Tovuzda, Ağstafada və başqa yerlərdə “Allahsızlar” dərnəyi təşkil etmişəm. Moskvada olanda ÜİK(b)P MK-na gələn bir çox məktub və ərizələri pulsuz tərcümə etmişəm... Öz ömrümdə böyük hadisəsi kimi 15-IV-39-cu il tarixdə Mir Cəfər Bağırov yoldaşla görüşümü heç vaxt unutmuram. Mən ərizə yazıb mənzillə təmin

edilməyimi xahiş etmişdim. Görünür, ərizəm kobud və qeyri-taktiki olmuşdu ki, yoldaş Bağırov məni əsaslı surətdə danladı və dedi ki, daha bu haqda heç yerə, heç kəsə yazmayım. Oturub növbəmi gözləyim. Bu günə qədər növbəmi gözləyirəm. Bu gün mən həbs edilmişəm. Bu mənim üçün o qədər gözlənilməzdir ki, özüm də səbəbini bilmirəm. Axı mən heç vaxt, heç bir əks-inqilabi təşkilatda olmamışam. Mənim həyatım özü deyir ki, mən öz maymaqlığımdan və nahaq yerə “до сих пор” (Bu sözləri müstəntiq öz xətti ilə üstdən yazıb – A.B.) kommunistlər partiyası sıralarına girməmişəm.

Növbəti dindirmə 1942-ci il yanvarın 7-də saat 10-da başlanır. Müstəntiqin ilk sualı:

– İstintaqa özünüzün bütün yaxın əlaqələrinizdən danışın.

Müttəhim cavabında Əli Əjdər Seyidzadənin, Mehdi Erivanskinin, Fərəməzov Kərimin, İsgəndər Mehdiyevin, Davud Quliyevin, Əzəl Dəmirçizadənin, M.Şirəliyevin adlarını çəkir və onlarla dostluq etdiyimi göstərir. Bu adamlarla Əkrəm müəllim “əməkhaqqının yaşamaq üçün bəs etmədiyindən (Şirəliyevlə), rus dilinin Azərbaycan dilini sıxışdırdığından (Dəmirçizadə ilə), almanların müvəqəti qələbəsiindən (Davud Quliyevlə), əgər almanlar Bakını alsa, vəziyyətimiz necə olar (Mehdiyev İsgəndərlə), almanların uğurlarına Fərəməzovun sevinməsiindən, əl-ələ verib Orta Asiyaya

qaçmaq (Ə.Seyidzadə ilə) haqqında söhbətlər etdiyini deyir.

Həmin günün səhəri, yəni yanvarın 8-də axşam saat 20:00-da yenə müstətiq peyda olaraq deyir:

– Öz antisovet və siyasi görüşləriniz haqqında istintaqa düzgün məlumat verin və onlar konkret olaraq nədən ibarət idi?

Cavabı yenə müttəhim öz xətti ilə yazır:

– Mənim antisovet görüşlərim olmayıb, təkcə mənim səhvlərim olmuşdur. Bu da mənim şəxsi həyatımla, ictimai-elmi həyatımla bağlı olmuşdur. Sonra müttəhim öz ağır günlərini belə təsvir edir. 1920-ci ildən 1940-cı ilə qədər yataqxanalarda yaşamışam.

1920-ci ildən 1925-ci ilə qədər Bakıda pedtexnikumda oxuyarkən yataqxanada qalmışam.

1925-ci ildən 1929-cu ilə qədər Lənkəranda, Qazaxda texnikum və məktəb müəllimi olmuşam, yataqxanada qalmışam.

1929-cu ildən 1937-ci ilə qədər Moskvada oxuyub işləmişəm. İnstitutun yataqxanasında yaşamışam.

1937-ci ildə Bakıya gəlmişəm. API və ADU-da işləmiş, 1939-cu ilin noyabrına qədər API-nin yataqxanasında yaşamış, sonra mən Yaqubov yoldaşa müraciət etdim ki, məni XDİK-də işə götürüb işlə təmin etsinlər.

Dindirmə yanvarın 9-na keçən gecə saat 02-də dayandırılmışdır. Yəni 8-də saat 20:00-da başlanan sorğu-

sual (cəmi 4 səhifə yarımındır. Cavabı Əkrəm müəllim öz xətti ilə yazıb) 6 saat davam etmişdir. Yaxşı, necə olmuşdur ki, savadlı bir adam cəmi 4 səhifə yarım şeyi 6 saata yazmışdır? Dindirmənin sonunda müstəntiq öz xətti ilə yazır:

Dindirmə saat 02-də 9 yanvar 1942-ci ildə dayandırıldı.

8 saatdan sonra, yəni yanvarın 9-da saat 10-da dindirmə davam edir. Müstəntiq soruşur:

– Öz antisovet görüşləriniz barədə ifadə verməyi davam etdirin.

Cavabda yenə Əkrəm müəllim öz güzəranından danışır:

Mənim maaşımın tən 50 faizi iki icra vərəqəsi üzrə alimentə gedir (c.i. s.22).

Əkrəm müəllimin başına qəribə bir iş gəlməsi haqqında da özü həmin protokolda yazır:

– Böhtan məni çox sadə üsulla tapdı. Mənim Bakıdan Leninqrada olan ezamiyyətlərimdən birində geri qayıdarkən Moskvada iki gün qalmaq lazım idi... Əlimdə bilet (Leninqraddan Bakıya) Moskvaya gəldim. Bütün mehmanxanaları gəzdim, nömrə olmadı. Onda mən bir tanış qadının, yəni dostum Davud Quliyevin arvadının rəfiqəsinin evinə getdim. Onu D.Quliyev bir il əvvəl mənimlə tanış etmişdi. Ondan gecələməyə mənə yer verməsini xahiş etdim. Sonra mən aspirant tanışımı tapıb onlarda qaldım. Ertəsi gün Bakıya gəldim. Budur, bir neçə

gündən və ya həftədən sonra mən həmin qadından məktub aldım. Məktubda mənə böhtan atılır və aliment tələb edilirdi. Mənim müxtəlif adamlara yazdığım ərizələr heç bir nəticə vermədi. İndi mənim əməkhaqqımın müəyyən hissəsi ora gedir... yəni 960 manat ümumi əmək haqqımdan mən yalnız 200–240 manat əlimə alıram.

Bundan sonra onu yanvarın 10-da saat 20-də, sonra yanvarın 12-də yenə saat 20:00- də (Bu dindirmə də gecə saat 2-dək davam edib, 2-də dayandırılıb), sonra həmin dindirmə 13 yanvarda saat 20-də davam etdirilib. Bu dindirmə gecə saat 2-dək davam edib. Artıq gün dönmüş, ayın 14-nə keçmişdi. 6 saat dindirmədən sonra cəmi bircə səhifəlik cavab qoparıblar. Bu da Fərəməzov Kərim haqqındadır: 3-VII-41-ci ildə Kərim Fərəməzov mənim balkonumla üzbəüz olan balkonundan mənə dedi, yoldaş Stalin xalqa yalvarışla müraciət edib, görünür, vəziyyət çıxılmazdır... Mən ona etiraz etdim. O, Stalin yoldaşın sözlərini düzgün başa düşməyib.

Bu da inandırıcı görünmür. Yəni 6 saat müstəntiqlə müttəhim üz-üzə oturub sakitcə bir-birinə baxıb?

Bundan 8 saat 40 dəqiqə keçmiş, yəni yanvarın 14-də gündüz saat 10:40-da yenə dindirmə davam edir. Bu dindirmə də təxminən 6 saat çəkmiş (16:00-da dayandırılmışdır). Həmin gün 4 saat “istirahət” etdikdən sonra saat 20-də (14 yanvar 1942-ci ildə) yenə dindirmə başlanır. Bu protokolların hamısında hələlik eyni sual

təkrar olunur: öz antisovet əlaqələrinizdən danışın. Bu dindirmə gecə saat 12-də dayandırılıb.

Sonrakı dindirmə yanvarın 17-də gündüz 11-də başlayıb, 16-da qurtarıb. Cəmi 5 səhifə yarım cavabdır. Burada müttəhim öz dostları Nəsirzadə, İlyas Şeyxzamanov, Ağahüseyn Hüseynzadə, Muxtar Hüseynzadə (ictimai həyatda özünü siyasətə əks aparır, şəxsi həyatında şərab və qadınla əylənir, ailə həyatında səbatlı deyil (Bunlar Əziz müəllimimiz Muxtar Hüseynzadə haqqında olduğu üçün yazdım – A.B.).

Abdullayev Ağamməd, Cəfərov Səlim, Axundov Ağa, Səlim Ələkbərli, Qulam (təbiəti etibarilə intriqantdır), Əliyev Yaqub Sultanlı Əli (onun haqqında mənfi heç nə deyə bilmərəm), Mikayıl Rəfilı (həddindən artıq bədxah insandır), Qasımov Feyzulla (simicdir, xəsisdir, amma pis adam deyil) haqqında məlumat verir.

Sonrakı protokolu (19 yanvar 1942 saat 11, dindirmə saat 15:30-dək davam edir) müstəntiq öz əli ilə yazıb. Bu dindirmədə Azərb. SSR prokurorunun xüsusi işlər üzrə köməkçisi Ramazanov iştirak edir.

Yanvarın 23-də gündüz saat 11-də başlanan dindirmə gecə saat 2-dək davam etmişdir. 12 səhifəlik protokolu müstəntiq öz xətti ilə yazıb. Səhifələrin hamısı yarıda başlanır. Deməli, 15 saat dindirmə davam edir. Burada da müttəhimdən öz dostları və yaxınları haqqında soruşur.

Cinayət işinin 60-cı vərəqində Əkrəm Saftaroviç Cəfərova ittihamnamə elan edilməsi haqqında 20 yanvar 1942-ci il tarixli qərar vardır. Burada o, antisovet – millətçi əhval-ruhiyyəli adam olub, oxşar antisovet-millətçi adamlarla əlaqəli şəkildə mühüm şəraitdə həbs olunan günə qədər, onlarla görüşündə kəskin millətçi və təslimçi sözlər danışmış, faşist Almaniyasını tərifləmiş, Almaniyanın qələbə çalacağı təqdirdə öz aralarında rəhbər vəzifələri bölmüşdür. SSRİ vətəndaşlarının maddi vəziyyəti haqqında böhtanlara yol vermişdir.

Buna görə də Azərbaycan SSR CM 72-ci maddəsinin 2-ci hissəsi ilə təqsirkar bilinir.

Həmin il martın 5-də AXDİ-nin müavini Qriqoryanın təsdiqi ilə onun istintaqını bir ay da uzatmaq üçün respublika prokurorundan icazə istəyirlər (Cİ, s.92).

Martın 25-də istintaqın qurtarması haqqında protokol tərtib edilir (iş №93). Həmin protokolda 3 bəndlə Əkrəm Cəfər xahişini bildirir:

1. Mən böyük cinayət işlətmişəm, bunu istintaqda boynuma almışam.

2. Mənim səmimi etirazımı nəzərə almağı və cəzamı yüngülləşdirməyi istintaqdan xahiş edirəm.

3. İstintaqdan xahiş edirəm mənə səhvimi düzəltmək üçün imkan versin.

20 aprel 1942-ci ildə Ə.Cəfər haqqında ittiham qərardadı tərtib edilir. O, beş bənddən ibarət ittihamla təqsirkar bilinir. Çünki o deyib:

a) Sovet hökuməti artistlərə, yazıçılara mükafat verir, amma yüzlərlə tələbə institutlardan xaric edilir, təqaüd verilmir. Bəs hanı əyalət?...

b) Alman ordusu güclüdür... Sovet ordusu alman ordusunun hücumu qarşısında dura bilməyəcək. Almanlar qalib gələcək.

c) Artıq almanların qələbəsi labüddür. Moskva mühasirədədir.

d) Sovet mətbuatı 1930–1939-cu illərdə ağıllı xadim adlandırırdı, indi isə dəli adlandırır.

e) Keçmiş vaxtlarda indidən yaxşı yaşayırdılar. Mənim atam Cəfərov Səftər savadsız idi, 9 nəfərdən ibarət bir ailəni dolandırırdı. Mən isə elmi işçi öz-özümü dolandıra bilmirəm (C.İ. s.97– 98).

Əziz oxucu! Görürsən necə böyük cinayətlərdir?!

Cinayət işinin 99-cu səhifəsində SSRİ XDİK-in xüsusi müşavirəsinin 71 sayılı protokolundan çıxarış vardır. Burada o, antisovet təbliğatına görə 8 il müddətinə islah əmək düşərcəsində qalmağa məhkum edilir.

Əkrəm müəllim Kuybişev şəhərindəki həbsxanalardan birinə göndərilir. Öz məhkumluq müddətinin yarısı keçəndən sonra belə özünün günahsız olduğunu sübut edə bilmir. Məhbus 1946-cı ilin iyun ayında (ərizənin altında tarix göstərilməmişdir) SSRİ Daxili İşlər Nazirinə ərizə yazır. Ərizə SSRİ DİN 28-VI-46 tarixdə daxil olmuş, kimə aid olduğu məlum olmayan

bir imza ilə 2.VII.1946-cı ildə işə tikilsin dərkənarı ilə qəbul edilmişdir. Ərizə vx. 274716 № ilə siyahıya alınmışdır. Oxuculara Aruşanyanların müttəhimə necə yanaşdığını göstərmək üçün Əkrəm müəllimin həmin ərizəsini olduğu kimi (rus dilində) buraya köçürürəm.

Министру Внутренних Дел СССР
От 3/к Джафарова Экрема

ЗАЯВЛЕНИЕ

Я, азербайджанец г. рожд. 1905. кандидат филологических наук. бывш. доцент Азгосуниверситета им. Кирова. Аристовай 5– 1– 42 в гор. Баку по ст.72 г// УК Аз.ССР (58 п. 10 УК РСФСР). Меня арестовали по грубым подогреваниям, по клеветническим материалам. В НКВД Аз.ССР следствие почти ни чего не установило, в результате начали вздумывать не былицы, заставили меня наговорить на себя неправдоподобные вещи, потом – материалы еще искажали и сделали из мухи слона. Затребовали и у начальника главлита материалов, а тот но самостраховке подал 100 процентную ложь: мои детские любовные стишки юношеских лет квалифицировали как политические, на это смеялся и сам следователь, а все таки он перевел эту клевету с азербайджанского языка на русский и принесли мне

протокол на подпись в котором были жуткие вещи, абсолютно не имевшее места на огной ставке и вот по таким материалам составили обвинительный акт; ни единый пункт которого не обоснован фактами. Думаю будет суд, там я их разоблачу. Суда так и не было. Через 9 месяцев объявили мне приговор ОСО 8 лет ИТЛ. Я 17 лет преподавал, 14 лет комсомолским пропогандистом работал, свыше 50 печатных трудов... Попал я под горячую руку в момент атаки врага на нашу родину. не приятели исползовали момент, угробили меня. Я уже просидел больше половины срока. Я не могу в этом кратком заявлении показать все стороны, своего дела и причины его. Прошу Вас взять меня и мое дело в Москву и тем пересмотреть. Я уверен, что меня оправдаются (с.і. s.101).

Ərizə 25 iyulda, VX– D– 3, tamamilə məxfi.

Məktubla SSRİ DİN xüsusi müşavirəsinin katibliyindən həmin katibliyin əməliyyat müvəkkili baş leytenant Afanasovanın imzası ilə baxılmaq üçün Azərb. SSR DTN (Dövlət Təhlükəsizliyi Naziri) general-mayor Yemelyanova göndərilir (Cİ. s.103).

Həmin sənədlərlə tanış olduqdan sonra özümüzü kəsən baltalardan biri Bağırov sənədləri yoxlayıb belə qərara gəlir ki:

Məhkum Cəfərov Əkrəm Səftəroviçin şikayəti əsassızdır. Ona görə də iddiası təmin edilməsin. Bu haqda Az. SSR DTN-nin "A" şöbəsi vasitəsilə məhbusa cəzasını çəkdiyi yerdə məlumat verilsin.

Bağirov, Belonanov, Podarov (s.105).

Bu qərarı onlar 1946-cı ilin sentyabrın 9-da tərtib edib. Yemelyanov isə 3 gündən sonra təsdiq edib.

Əkrəm müəllim 8 oktyabr 1946-cı ildə yenə SSRİ DİN nəzdindəki xüsusi müşavirənin sədrinə həmin məzmununda ərizə ilə müraciət edir.

Həmin ərizədə o yazırdı (tərcümə etmirəm).

Всем своим существом во весь голос заявляю, что мой обвинительные материалы клевета, клевета, клевета! Я никаких политических преступлений не совершал, не совершал, не совершал! Бакинским материалам не верте. не верте, не верте! Прошу проверить, проверить, проверить! Возмите меня и мое дело в одну из Московских тюрем и при мне проверите мое дело... Я уже 5 лет в тюрьмах и на общих тяжелых работах лагерей окончательно измучался. Прошу Вас не оставить это заявление без результата.

Мой адрес: Куйбышев - 4. МК/73 а.

Джафаров Экрем. 8-х 1946. (СІ. s.107)

Bu ərizə də 17 fevral 1947-ci ildə (Düz dörd aydan sonra. Görün ərizələrə necə operativ şəkildə baxırmışlar)

xüsusi müşavirə rəisinin müavini Barovkovun və podpolkovnik Mamlennikovun imzası ilə SSRİ DTN-nin “A” şöbəsinin rəis müavini Titava göndərilir. (№9/3 – №57. Cİ. s.109). Oradan 21 fevral tarixli məktubla Borovkovun köməkçisi Zaslovski Kuybişev şəhərindəki İslah əmək düşərgələri idarəsi rəisinə göndərdiyi məktubda deyirdi ki, xahiş edirik məhbus Nəzərov Əkrəm Səftəroviçə (73-a düşərgəsində saxlanılır) bildirəsiniz ki, işinə təkrar baxılmaq üçün göndərdiyi ərizə əsassız olduğuna görə baxılmamış qalır (s.110).

Necə deyərlər, dünya düzələndən sonra, 1954-cü ildə (13 fevral) Türkmənistan SSR İçəri İşlər Ministriyi SSRİ DİN I Xüsusi şöbəsinin rəis müavini podpolkovnik Severinə məktub göndərir (№11/1-485).

Məktubda Cəfərov Əkrəm Səftəroviçin mühakiməsini və həbsini üstündən götürmək göstərilir.

Məktub və sənədlər yenə 2 mart 1954-cü il tarixdə Azərbaycan SSR DİN və surəti Türkmənistan Daxil İşlər Nazirliyinə göndərilir (№16/42).

Yenə Markin Əkrəm Cəfərin cinayət işini yoxlayaraq yazır: “Жалобы Джафарова А.С. Как несостоятельные оставить без удовлетворения и снятия судимости ему отказать”.

1955-ci ilin yanvar ayının 5-də SSRİ prokurorluğunun xüsusi işlər üzrə prokuroru Pavlov SSRİ N.S. yanında DTK Uçot-arxiv şöbəsinə yazırdı ki, SSRİ Prokurorluğu SSRİ DTK-nın 1 iyun 1954-cü il tarixli

qərarı ilə razıdır və SSRİ Ali Sovetinə Cəfərov Əkrəmin mühakiməsinin götürülməsi ilə bağlı vəsatətlə müraciət etmişdir.

Beləliklə, həbs müddətindən 4-5 il sonra Əkrəm müəllimin mühakimə edilməsi üstündən göütürülür. Bunu 25 mart 1957-ci ildə Azərb. SSR prokurorunun köməkçisi Polovinkin də təsdiq edir.

19.07.89-cu ildə Podpolkovnik R.T.Mansurov (sağ olsun) Az.SSR DTK-nın Qutqaşen rayon şöbəsinin rəisi podpolkovnik Nağıyevə yazırdı ki, keçmiş Pioner küçəsi 38, mənzil 7, indi Həzi Aslanov adlanır) yaşayan Əkrəm Cəfərovun qohumlarına bildirəsiniz ki, Ə.S.Cəfərov SSRİ Ali Soveti 16.01.89-cu il tarixli fərmanına əsasən bəraət almış və onlar bu haqda Azərbaycan SSR prokurorluğundan arayış ala bilərlər.

Bəli, nəhayət, haqq yerini tapdı. 84 yaşında Əkrəm müəllim azad və dərinədən nəfəs ala bilərdi.

Əsərləri

1. Əkrəm Cəfər. Dilşünaslıq elementləri: Orta məktəbin 8-10-cu sinifləri üçün /Red. Hüseynov M.H. -B.: Azərnəşr, 1940. -53 s.
2. Əkrəm Cəfər. Müasir Azərbaycan dili oçerkləri: XX əsr. Əlyazması hüququnda /Red. Cəfərov C.Ə. -B., 1941. -108 s. /S.M. Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti.

3. Cəfərov Ə.C. M.F. Axundovun dili haqqında. -
Müəllimə kömək, 1938, № 12, s. 38-43.

MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİ oğlu ŞİRƏLİYEV

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi, dünya şöhrətli türkoloq alim Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev 1909-cu ildə anadan olmuşdur. ADU-nun Filologiya fakültəsini bitirmiş, 1941-ci ildə 32 yaşında ikən filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmiş, lakin əsərin elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq ADU-nun elmi şurası onu filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görmüşdür. Həmin ildə prof. M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, filologiya fakültəsinin dekanı (1941– 1942-ci illər), ADU-nun elmi işləri üzrə prorektoru olmuşdur. 1949-cu ildə Azərb. SSR EA müxbir üzvü, 1962-ci ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir. 1949-cu ildə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun direktoru olmuşdur. Sonra yenə ADU-da kafedra müdiri işləmişdir. 1969-cu ildən 1984-cü ilədək Azərbaycan SSR EA dilçilik institutunun direktoru olmuşdur. Bu illər ərzində o, Azərbaycan dilçiliyinin, demək olar ki, bütün sahələrinə elmi əsərlər həsr etməklə yanaşı, dilçi kadrların hazırlanmasında çox böyük əmək sərf etmişdir. Cəmi 40 il ərzində (1931–1970) o, 10 nəfər elmlər doktoru və 50-dən artıq elmlər namizədi yetişdirmişdir. “Bundan əlavə, prof. M.Şirəliyevin rəhbərliyi altında 1 nəfər Qaraçay-Balkar, 1 nəfər qaqauz,

1 nəfər qaraqalpaq namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 9 özbək, 2 başqırd, 2 tatar, 1 qaraçay və 1 qazax aliminin filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almasında M.Şirəliyev bir alim kimi yaxından iştirak etmişdir”.

Prof. M.Şirəliyev 1938-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dialektologiyası, Azərbaycan dilinin qrammatikası, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf problemləri, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, müasir vəziyyəti və perspektivləri sahəsində yorulmadan çalışmışdır.

1941-ci ildə “Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi tarixi və onun klassifikasiyası” adlı məqalə ilə dialektoloji tədqiqata başlayan M.Şirəliyev elə həmin il “Azərbaycan dialektologiyası” adlı kitabının (350) birinci hissəsini çap etdirir. Yenə həmin il Bakı dialekti üzərində apardığı elmi-tədqiqat işini namizədlik dissertasiyası kimi təqdim edir. Məlum olduğu üzrə, elmi şuranın gedişində əsərin doktorluq dissertasiyası tələblərinə cavab verdiyi fikri meydana çıxmışdı. Universitetin elmi şurasının bu qərarını prof. N.K.Dimitriyev, Juze, Baqri Arun, Tumbil və Termotevosyan da təsdiq etmişdilər. Beləliklə, M.Şirəliyev 32 yaşında ilk azərbaycanlı filologiya elmləri doktoru olmuşdu. Həmin vaxtdan bu məhsuldar alimin dialektologiya sahəsində səmərəli fəaliyyəti başlanır. Alim bu əsəri ilk dəfə 1949 və 1957-ci illərdə nəşr etdirmişdir. Bu əsəri görkəmli rus alimi akad. M.İ.Meşşaninov da yüksək qiymətləndirmiş və onun

müəllifini Azərbaycan dialektologiyasının əsas siması hesab etmişdir. 1956-cı ildə Azərbaycan dialektologiyası kursu üzrə proqram və dərslik hazırlamışdır. Demək olar ki, Azərbaycan dilinin elə bir dialekti yoxdur ki, M.Şirəliyev az və ya çox dərəcədə onunla məşğul olmasın. 1934-cü ildə Qərb qrup dialektlərimiz üçün ən səciyyəvi olan Qazax dialekti əsasında Qərb qrup dialektlərinin elmi səciyyəsini verən “Azərbaycan dialektologiyası”nın ikinci hissəsi ilə müəllif dialekt və şivələrimizə necə dərindən bələd olduğunu sübut etdi. Bunun ardınca 1947-ci ildə alim öz tədqiqatını dialektlərimizin Şimal qrupuna keçirərək Zaqatala-Qax şivələrini, onların Qafqaz dilləri ilə əlaqə və münasibətini tədqiq edən “Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi” əsərini yazdı. Azərbaycan dialektləri üzərində apardığı 20 illik ardıcıl tədqiqat nəticəsində o, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Azərbaycan dilində on dialekt və beş şivə mövcuddur. “Проблема диалектного членения языка” (“Dilin dialekt üzvlənməsi problemi”) adlanan həmin məqaləsində müəllif dialekt və şivələrin həddlərini də müəyyənləşdirirdi. Bu fikri alim genişlədirərək dil və dialekt arasında qarşılıqlı əlaqəyə həsr etdiyi, “О проблеме языка и диалекта” adlı məqaləsində bir daha təsdiq etdi.

Yuxarıda dediyimiz “Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi” adlı məqaləsində alim Azərbaycan dialektlərini 5 qrupa bölürdü. Məlumdur ki, müqayisəli-tarixi üsulu

N.Y.Marr pislədikdən sonra bu metoda əsaslanmaq onun konsepsiyasına qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirilərdi. 1950-ci ildə N.Y.Marrın konsepsiyası tənqid edildikdən sonra dilçilik sahəsində uğurla tətbiq edilən bu metod yenə alimlərin diqqətini cəlb etdi. Bu sahədə sovet türkoloqları içərisində birincilər sırasında M.Ş.Şirəliyev türk dillərinin dialekt materiallarını müqayisəli şəkildə öyrənməyə başladı. Məhz belə bir müqayisə türk dilləri arasındakı müştərək münasibətləri inüəyyən etdiyi kimi, bu dillərin tarixi üçün də dəyərli material verdi. Alimin 1957-ci ildə Anqara şəhərində belə bir müqayisə əsasında apardığı tədqiqat haqqındakı məruzəsi bütün türkoloqların marağına səbəb oldu. Alim bu sahədəki tədqiqatlarını genişləndirərək “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı əsərini nəşr etdirdi. Bu əsər iki dəfə nəşr edilmişdir. 1967-ci ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən ali məktəblər üçün dərs vəsaiti şəklində yenidən nəşr edilən bu əsər M.Şirəliyevin dialektologiya sahəsindəki tədqiqlərinin ümumiləşmiş məcmuyudur. Bu əsərin ən başlıca keyfiyyəti bundan ibarətdir ki, burada Azərbaycan dialektlərinin təsnifi elə elmi əsaslarla verilir ki, bütün dilçi-dialektoloqlar bu bölgünü qəbul edir. Müəllif əvvəlcə dialektlərin təsnifi prinsipini göstərir: “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifi tarixi-coğrafi prinsip əsasında verilmişdir. Bu prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini dörd qrup ətrafında birləşdirdi.

ƏSƏRLƏRİ

1. Şirəliyev M.Ş. 40 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı, - Elm 40 ildə /1920-1960/. Azərbaycan elminin nailiyyətləri, B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s. 86-96.
2. Şirəliyev M.Ş. Sov İKP XXII qurultayı və Azərbaycan dilçiyinin vəzifələri . - Azərb. SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası , 1962, № 9, s. 3-10.
3. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilçiliyində rus alimlərinin rolu. - Azərb. SSR EA xəbərləri İctimai elmlər seriyası, 1954, № 3, s. 37-44. - Xülasə rus dilində. Eyni şey. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olunmasının 150 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri, 20-22 aprel, 1964-cü il. B., Azərb., SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 22.
4. Şirəliyev M.Ş. Oktyabr inqilabı və azəri dilçiliyinin nailiyyətləri. - Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1969, s. 5-16.
5. Şirəliyev M.Ş. SSR Elmlər Akademiyası və Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. - Azərb. SSR EA xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1974, № 1, s. 17-22.
6. Şirəliyev M.Ş. Qarşıdakı illərdə Azərbaycan dilçiliyinin vəzifələrinə dair. - Azərb. SSR EA xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1975, № 3, s. 53-56.

7. Şirəliyev M.Ş. Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyi. - Тезисы докладов объединенной научной сессии академий наук СССР, Азербайджанской, Армянской, Грузинской ССР, посвященной 40-летию создания Коммунистической партии Азербайджана и установлению Советской власти в Азербайджане. 12-14 мая 1960 года. Б., Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с. 214-216.
8. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları/ Red. Əfəndiyev Ə.R. - B., Azərnəşr, 1970, -28 s.
9. Şirəliyev M.Ş. Dil müəllimlərinin mühüm vəzifələri. - Azərb. Məktəbi, 1950, № 6, s. 75-83.
10. Azərbaycan dilinin qrammatikası: I hissə, fonetika və morfologiya / Müəllifləri Dəmirçizadə Ə.M., Dmitriyev N.K., Əfəndiyev İ.R., Mahmudov Ə.R., Hüseynov M.H., Şirəliyev M.Ş., Red.-ları Şirəliyev M.Ş., Əfəndiyev C.H., Rüstəmov R.Ə. - B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951, 268 s./ Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.
11. Azərbaycan dilinin qrammatikası: II hissə. Sintaksis /Müəllifləri Abdullayev Ə.Z., Aslanov A.Ə., Bayramov H.A., Dmitriyev N.K., Əfəndiyev C.H., Rüstəmov R.Ə., Hüseynzadə M.H., Cavadov Ə.M., Cəfərov S.Ə., Şirəliyev M.Ş. Red.-ları Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş., Budaqova Z.İ. -B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959. - 404 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

12. Şirəliyev M.Ş. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələləri. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri 5-ci cild, 1953, s. 29-40.
13. Şirəliyev M.Ş. Sintetik tipli zaman budaq cümləsi. - Azərb. Məktəbi, 1956, № 7, s. 73-76.
14. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası. - Azərb. Məktəbi, 1951, № 9, s. 17-23.
15. Şirəliyev M.Ş. Hüseynov M.H. Azərbaycan dilinin durğu işarələri. - B., Azərnəşr, 1945, - 15 s. / Azərb. Qiyabi Ped. İn-tu.
16. Şirəliyev M.Ş. Ədəbi dilimizin inkişafında “Kommunist” qəzetinin rolu. - Kommunist qəzetinin XXV ildönümünə həsr edilmiş xüsusi məcmuə / B., 1945, s. 34-36, M.Ş.Şirəliyevin şəkli ilə.
17. Şirəliyev M.Ş. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqiliyi uğrunda mübarizə. -Azərb. SSR EA xəbərləri, 1956, № 4, s. 101-110
18. Şirəliyev M.Ş. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı. - Azərb. Dili və ədəb. tədrisi.1957, 4-cü burax., s. 3-16.
19. Şirəliyev M.Ş. Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər. - Azərbaycan, 1963, № 3, s. 199-205.
20. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram: Əlyazması hüququnda /Tərtibçiləri Ramazanov K.İ, Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. Red.-ları Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. - B., Azərb. SSR EA

nəşriyyatı, 1956. -64 s. /Azərbay. SSR EA Nizami ad. Ədəb. Və Dil İn-tu.

21. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri: I cild. /Müəllifləri Şirəliyev M.Ş., Rüstəmov R.Ə., Vəliyev A.H., Ramazanov K.İ., Həməzəyev İ.B., Kərimov R.Ə. Red.-ları Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. - B., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967. - 282 s. /Azərbay. SSR EA Nizami ad. Ədəb. Və Dil İn-tu.

22. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı: Əlyazması hüququnda /Tərtibçiləri Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. Red.-ları Şirəliyev M.Ş., Rüstəmov R.Ə. - B., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, - 47 s. /Azərbay. SSR EA Nizami ad. Ədəb. Və Dil İn-tu.

23. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Tərtibçiləri Şirəliyev M.Ş., Rüstəmov R.Ə., Vəliyev A.H., Həsənov Q.M., Tağıyev B.M. Red.-ları Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. -B., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964. – 480 s. /Azərbay. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

24. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. /Müəllifləri Rüstəmov R.Ə., Ramazanov K.İ., Şirəliyev M.Ş., Süleymanov R.Ə., İbrahimov B.M., Red. Rüstəmov R.Ə. - B., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1955, - 263 s. /Azərbay. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

25. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri /Müəllifləri Şirəliyev M.Ş., Ramazanov K.İ., Rüstəmov R.Ə., İbrahimov B.M., Vəliyev A.H. Red. Şirəliyev M.Ş. -

- B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962. - 327 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 318-321.
26. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyası I hissə/ Red. Babazadə Ə. - B., 1942. - 72 s. / S.M. Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti.
27. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyası II hissə, Qazax dialektinin ümumi obzoru / Red. Hüseyinov M.H. - B., 1943. - 70 s. / S.M. Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti.
28. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti./ Red. Mirbabayev J.A. - B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1949. -252 s. / Azərb.SSR EA Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 248-249.
29. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti: 2-ci nəşri /Red. Rüstəmov R.Ə. - B.: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1957. - 227 s. / Azərb.SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.
30. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları: Ali məktəblər üçün dərslik /Red. Rüstəmov R.Ə. - B., Azərtədrisnəşr, 1962. - 424 s. Ədəbiyyat: s. 415-418.
31. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. 2-ci nəşri /red.Fərəcov F. -B., Maarif, 1968/titul vərəqində 1967/. - 421 c. Ədəbiyyat: s. 413-416.
32. Şirəliyev M.Ş. Zaqatala-Qax dialektoloji ekspedisiyasının ilk yekunları. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1945-ci il ekspedisiyaları. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1947, s. 177-187.

33. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektlərinin toplanması üsulu və prinsipləri/ - Azərb. SSR EA Dil İn-tunun prinsipləri, 1-ci cild, 1947, s. 50-59.
34. Şirəliyev M.Ş. Naxçıvan dialekti: Ümumi obzor. - Azərb. SSR EA xəbərləri, 1949, № 5, s. 76-92.
35. Şirəliyev M.Ş. Salyan dialektoloji ekspedisiyasının ilk yekunları. - Azərb. SSR EA Dil İn-tunun əsərləri, 3-cü cild, 1950, s. 3-13.
36. Şirəliyev M.Ş. Şahbuz şivələrinin fonetikasi. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 6-cı cild, 1957, s. 5-26.
37. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. -Azərb. SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1960, № 6, s. 79-90. - Xülasə rus dilində.
38. Şirəliyev M.Ş. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin 1961-ci ildə Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında keçirdiyi dialektoloji ekspedisiyanın yekunları. -Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 14-cü cild, 1963, s. 124-128. -Xülasə rus dilində.
39. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının son nailiyyətləri. - Azərb. SSR EA xəbərləri, Ədəb. dil və incəsənət seriyası, 1970, s. 36.
40. Şirəliyev M.Ş. Şamaxı dialektoloji ekspedisiyasının yekunları. -S.M. Kirov ad. ADU-nun professor-müəllim heyətinin elmi sessiyası.Məruzələrin tezisləri.B., 1949, s. 59-61.

41. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrin atlası. - Koordinasiya şurasının 1950-1960-cı illərdə respublika elmi-tədqiqat işləri koordinasiyasının yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasında ediləcək məruzələrin tezisləri. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, s. 107-106.
42. Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. - Azərb. SSR EA Dil İn-tunun əsərləri, 1-ci cild, 1947, s. 27-42. - Xülasə rus dilində.
43. Şirəliyev M.Ş. Nitqdə lüzumsuz sözlərə qarşı. - Dil mədəniyyəti, II burax., B., Elm, 1974, s. 11-12.
44. Şirəliyev M.Ş. Dil mədəniyyəti məsələlərimiz. - Nitq mədəniyyəti məsələləri, İ.B., Elm, 1969, s. 3-12.
45. Şirəliyev M.Ş. Ədəbi dil qrammatik qayda-qanunları gözləməlidir. - Dil mədəniyyəti, I burax., B., Elm, 1972, s. 9-10.
46. Şirəliyev M.Ş. Söz yaradıcılığında dilimizin öz imkanlarından geniş istifadə edək. - Dil mədəniyyəti, III burax., B., Elm. 1979, s. 20-22.
47. Şirəliyev M.Ş., Məmmədov M.B. Dilimizin səlisliyinə diqqəti artırmaq. - Azərbaycan kommunisti, 1974, № 9, s. 68-77, Eyni şey.- Müxbir, 1975, № 1, s. 20-23; № 2, s. 72-81.
48. Şirəliyev M.Ş. Nikolay Konstantinoviç Dmitriyev: Nekroloq. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 6-cı cild, 1957, s. 197-199.

MUXTAR HÜSEYN oğlu HÜSEYNZADƏ

Muxtar müəllim dedikdə onu tanıyanlar mütləq Məhəmməd Peyğəmbərin aşağıdakı əlamını xatırlayırlar: “Nə xosbəxtdir təbiəti yumşaq olmaqla bərabər, qazancı təmiz, xasiyyəti gözəl olan, daxili varlığının gözəlliyi üzündən də sezilən, şər işlərlə işi olmayan, hamının, hər kəsin etibarını qazanan adamlar”.

Muxtar müəllim məhz belə bir şəxsiyyət kimi Azərbaycan filologiyası tarixində özünə şərəfli bir yer tutmuşdur. Onun minlərlə tələbəsi, aspirant və doktorantları öz müəllimlərini qəblərində məhz belə bir insan kimi yaşadırlar. Bu gözəl alimin və insanın tərcümeyi-halı haqqında o qədər deyilmiş və yazılmışdır ki, onun haqqında hamının (filoloqları nəzərdə tuturuq) geniş məlumatı vardır. Muxtar müəllimin həyat və elmi-pedaqoji fəaliyyəti bir məktəb, bir nümunədir. 13 yaşından mədəndə fəhlə işləyən Muxtar müəllim, 17 yaşında Tbilisi şəhərində müxtəlif müəssisələrdə fəhlə işləmişdir. 1927-ci ildə Gəncədə fəhlə fakültəsini bitirdikdən sonra Bakıya gəlmiş, API-nin Şərqi fakültəsinə daxil olub 1931-ci ildə oranı bitirmişdir. API rektorunun 2-11-1937-ci il tarixli 87 sayılı əmri ilə API-də dosent əvəzi vəzifəsinə keçirilmişdir. Bu illərdə azərbaycançılıq, bütövlükdə türkologiya üzərində güclü repressiya tüğyan edirdi. Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, tarixi və s. sahələrdə

çalışanlar bir-bir siyahıya alınıb müttəhimlərin dili ilə əks-inqilabçı, müsavətçi elan edilir və DTK zindanlarına atılırdı. Bu vaxt Muxtar müəllim də gənc türkoloq, perspektivli alim idi. Ona görə də DTK cəlladlarının diqqətindən yayına bilməzdi. Bir çox müttəhimlərə qol çəkirdilər ki, “Bəli, Muxtar Hüseynzadə millətçi və əks-inqilabçıdır”. Muxtar müəllimin sevimli müəllimi Xalid Səid Xocayevin (və başqalarının) işində 18 nəfər haqqında məlumat getmişdir ki, guya onlar əks-inqilabçıdır. Onlardan 14-cüsü Muxtar Hüseynzadədir. Həmin “cinayət işi”ndə yazılıb ki, Muxtar Hüseynzadə “Xüsusi icraata ayrılıb”, yəni onu da həbs edəcəklər. DTK-nın bu məlumatını alan kiini API-nin rektoru xatanı başından sovmaq üçün 26-VIII-1937-ci ildə belə bir əmr (№1372) verir. Müntəzəm dərslərə gecikdiyi üçün və qrupu başsız qoyduğu üçün işdən çıxarılısın. Diqqət edin, avqust ayında dərslər?! Özü də dərslərə gecikmək üstündə işdən çıxarmaq! X.Qriqoryan və başqa “yanlar” bir həftə Muxtar müəllimi məşhər ayağına çəkir, amma onda heç bür cinayət olmasını tapa bilmirlər. Özünün dediyinə görə “gecə yarı onu bayıra atanda öz doğma institutunu belə tanımayıb” (DTK ilə API üzbəüz idi). Muxtar müəllimi heç nə yolundan döndərə bilmədi. 1935-ci ildən dərslər dediyi Universitetin Ümumi dilçilik kafedrasında işini davam etdirdi 1931–1981-ci illərdə həmin kafedranın müdiri oldu. M.Hüseynzadə ADU Elmi Şurasının 18-X- 1951 tarixli iclasında 32 səsle hamı lehinə olmaqla kafedra müdiri

seçilmişdi. 1946-cı ildə namizədlik, 1973-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. 1969-cu ildən professor olan Muxtar müəllim, demək olar ki, heç kəsin edə bilmədiyi tək-tək yetişə bilən nadir istedadını, tükənməz enerjisini və hamıya nəsb olmayan qabiliyyəti və bacarığını milli filoloq kadrlarımızın yetişdirilməsinə, elmimizin inkişafına həsr etmişdir.

Dilimizin elmi qrammatikasının yaranmasında M.H.Hüseynzadənin 1954-cü ildə ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabı mühüm hadisə oldu. Burada dilimizin fonetika və leksikasına müəyyən yer ayrılsa da, Azərbaycan dilinin morfoloqiyası ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Əsərdə sözün quruluşu, isim, sifət, say, əvəzlik, feil haqqında geniş məlumat verilir. Bu nitq hissələri üzərində alim tədqiqatını davam etdirərək əsəri 1983-cü ildə yenidən nəşr etdirmişdir. Sonrakı nəşrlərə müəllif köməkçi nitq hissələrini – qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və xüsusi nitq hissələri – yamsılamaları və nidanı əlavə etmişdir. Müəllif kitaba “Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış bir neçə kitab haqqında bəzi qeydlər” adlı hissə əlavə etmişdir. Burada o, M.Kazımbəyin “Общая грамматика турецки–татарского языка”, L.Budaqovun “Практическое руководство турецко–азербайджанского наречия” dərslikləri, M.Əfşarın “Fənni–sərfi–türki” və “Türkcə sərf–nəhv” kitabları haqqında qısaca bəhs edir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xidmətləri böyükdür. O, 85 illik ömrünün 54 ilini dilimizin tədqiqinə həsr etmişdir. 1931- ci ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra müəyyən fasilələrlə ikiillik müəllimlər institutunda (1935) və SSRİ Mədəniyyəti Nazirliyi Ali məktəblər idarəsinin 5.IX.1253-cü il tarixli 861 sayılı əmri ilə ADU-nun Filologiya fakültəsində (1953– 1957) fakültə dekanı olan M.Hüseynzadə 1951-ci ildən 1980-ci ilə qədər ADU-nun ümumi dilçilik kafedrasına başçılıq etmişdir. Bu illər ərzində o, kafedrada özünəməxsus konsepsiyası olan bir dilçilik məktəbi yaratmışdır. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası sahəsində sabit və sistemli tədqiqatı ilə tanınan M.Hüseynzadə dilimizin sintaksisi üzərində də tədqiqat aparmışdır. Onun “Təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri”, “Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri” adlı əsərləri bütün türkologiyada mötəbər əsərlər kimi tanınmaqdadır.

M.Hüseynzadə Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanmasında da xüsusi səylə çalışmışdır. Universitetdə işləyən dilçilərin, demək olar ki, hamısı Muxtar müəllimin tələbələrindədir.

Alim çox ixtiyar çağlarında doğma kollektivlə özü yetişdirib pərvəriş verdiyi kafedra və müəllim kollektivi ilə vidalaşmalı olur. Şəxsi işində 26.XII-1980-ci il tarixdə yazılmış ərizəsi vardır. Burada o, kafedra müdirliyindən azad edilib 0,5 ştat məsləhətçi professor saxlanılmasını

xahiş edir. ADU rektorununun 8-1-1981-ci il tarixli 1/7 №-li əmri ilə o, tutduğu vəzifədən azad edilir. Sonra 29-1-1980-ci il tarixli 1/29 №-li əmrlə 190 manat maaşla 0,5 ştat məsləhətçi professor təyin edilir. Muxtar müəllim haqqında sonuncu və təəssüf doğuran əmr 9-X-1985-ci ildə verilmiş 7/213 №-li əmrdir ki, bu əmrlə o vəfat etdiyi üçün ADU-nun professor-müəllim heyəti tərkibindən çıxarıldı. Amma onun adı kafedra ilə həmişə bağlı olacaq, yaxşı olar ki, Ümumi dilçilik kafedrası elə Muxtar Hüseynzadənin adı ilə adlandırılınsın.

M.Hüseynzadə, əsasən, “Müasir Azərbaycan dili”nin morfologiya və sintaksisi sahəsində geniş elmi araşdırmalar aparmışdır. Amma onun geniş yaradıcılıq diapozonuna dilçiliyimizin bir sıra başqa sahələri də daxildir. Onlar haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

Muxtar Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin formalaşması

1.Muxtar Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin formalaşdığı tarixi şərait.

Muxtar Hüseynzadənin elmi yaradıcılığını iki dövrə ayırmaq olar. Birinci dövr onun elm aləminə gəldiyi gündən (1931-ci ildən) 1954-cü ilə qədər və 1954-cü ildən sonrakı dövr.

Alimin yaradıcılığının birinci dövrü onun elmi axtarışları, dilçilik görüşlərinin formalaşma prosesi dövrü

adlana bilər. İkinci dövr isə alimin artıq dilçiliyimizin aparıcı mövqeyinə çıxdığı dövrüdür.

Muxtar Hüseynzadənin elm aləminə gəldiyi, dilçilik görüşlərinin formalaşdığı dövr çox ziddiyyətli olmuşdur. Yuxarıda dediyimiz kimi, 1931-ci ildə ADU-nun Şərqlük fakültəsini bitirmiş, 1933– 36-cı illər arasında API-nin aspiranturasında oxumuş, eyni zamanda müxtəlif ali məktəblərdə dərs demişdir. 1935-ci ildən ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında əmək fəaliyyətinə başlamış, 1951-ci ildən həmin kafedranın müdiri olmuşdur. Bu tarixləri yenidən yada salmaqda iki məqsəd izləyirik. Birinci, həmin illərdə repressiyanın tüğyan etdiyi dövr olduğunu, ikinci isə Muxtar Hüseynzadənin ilk dilçilik fəaliyyətinin nə kimi hadisələr fonunda başlanmasını göstərmək. 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq humanitar elmlər sahəsində müəyyən etimadsızlıq, bir-birinə qarşı əsassız hücumlar başlamışdı. O dövrdəki mətbuatı izlədikcə aydın olur ki, hələ 30-cu illərin əvvəllərindən ədəbiyyatçı, dilçi, tarixçi alimlərə qarşı bir cəbhə açılmışdı. Qərribə də olsa, maraqlı təşkilatlar bunu öz alimlərimizin, öz mütəxəssislərimizin əli ilə edirdilər. Tənqid və elmi mübahisələr sağlam istiqamətdə getmirdi. Elmlər o dərəcə siyasiləşmişdi ki, partiyanın mövqeyindən azacıq belə kənara çıxıb düzgün elmi fikir söyləmək olmazdı.

Bir tərəfdən Bolşeviklər Partiyası ali və orta məktəb şəbəkəsini genişləndirir, yeni-yeni qəzet və jurnalların

açılmasına rəvac verir, digər tərəfdən orada çalışan ziyalıların fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Bunu mərkəzi dövlət yalnız öz mənafeyi üçün edirdi. 1930–1936-cı illərdə, əsasən “aşağı təbəqənin” (kənd yerlərində) həbs edilərək məhv edilməsi, ziyalıların isə ləkələnməsi “Panislamist”, “Pantürkist”, “Müsavətçi”, “Əks-inqilabçı” damğası ilə damğalanması prosesi gedirdi.

Bu vaxt dilçilik sahəsində Bəkir Çobanzadə, Xəlil Səid Xocayev, Abdulla Tağızadə, Abdulla Şərifov, İdris Həsənov, Zifeld Artur Smumyaqi, Vəli Xulufu, Qulam Bağırov, Əkrəm Cəfərov, Yaqub Əliyev, Davud Quliyev kimi alimlər fəaliyyət göstərirdi. Bunların hamısı sonradan repressiya qurbanı oldular. Muxtar Hüseynzadə bu alimlərin bəzilərindən dərslər alır, bəzilərinin isə kitab və dərslərlərindən istifadə edirdi. Belə ki, B.Çobanzadə Muxtar Hüseynzadəyə həm ümumi dilçilikdən (türk-tatar lisanıyyatına mədxəl), həm Azərbaycan dilindən dərslər demiş, həm də aspiranturada elmi rəhbəri olmuşdu.

Xəlil Səid Xocayev həm qədim mətnlərin oxunmasından, həm də türk dillərinin müqayisəli qrammatikasından dərslər demişdi. Bu alimlərin Muxtar Hüseynzadənin tək-cə dilçilik görüşlərinin formalaşmasında deyil, ümumi dünyagörüşünün, habelə vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında böyük təsiri olmuşdu.

O dövrün siyasi durumu, alim və başqa ziyalıların soyqırımını haqqında akademik Z.M.Bünyadov yazırdı:

“Azərbaycan xalqının həqiqi faciəsi isə 1936-cı ildən başlandı. Xalq əleyhinə, xüsusilə ziyalılar əleyhinə cəza tədbirləri 1937– 38-ci illərdə daha da amansızlaşdı. Hakimiyyətdə oturmuş dövlət quldur dəstəsi görünməmiş vəhşiliklə Sumbatovun, Borşovun, Gerasimovun, Slinmanın, Şerin, Qriqoryanın, Markaryanın, Qalstyanın, Ohanesyanın, Avanesyanın və onların Atakişiyev kimi nöqərlərinin və qeyrilərinin əli ilə təxminən 70-80 min Azərbaycan ziyalı nümayəndəsi – alim, yazıçı, artist, müəllim, gənc, din xadimi, Sovet və partiya idarəsi əməkdaşı, hərbi – bir sözlə, bütün düşünən beyinlər, qeyri-adi təfəkkür sahibləri bir ucdan məhv edildilər” [15, s.4].

Bu fikri prof Adil Babayevin sözləri də təsdiq edir. O, “B.Çobanzadə” adlı monoqrafiyasında yazır:

“1934-cü ilə qədər hazırlıq işləri gördükdən sonra əzizimiz Bolşeviklər Partiyası və sovet hökuməti əsl qırğına başlaya bildi. Yəni 1934-cü il dekabrın 1-nə qədər diktatura öz proletariatını belə bir qırğına psixoloji cəhətdən hazırlayırdı. “qolçomaq”, “kolxoz düşməni”, “sosializmin düşməni” kimi damğalar şəhərə, ziyalılara vurula bilər. Ona görə də yeni bir üsula əl atılmalı idi. Bu da “Bolşeviklər Partiyası və sovet dövləti rəhbərlərinə qarşı terror aktı iştirakçısı” və s. damğalar oldu. Bəs terror? Bunun da əlacını tapdılar. 1934-cü ilin dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovu öldürdülər. Buna görə də SSRİ MİK xüsusi və amansız bir qərar qəbul etdi. Bu

qərar Kommunist Partiyası və sovet dövləti “düşmənlərini” dərhal məhv etməyi tələb edirdi. Azərbaycan XDIK DTİ-yə soxulmuş ermənilər bu qərardan millətimizə qarşı genosid aləti kimi istifadə etdilər... Markaryan, Qriqoryan, Qalstyan, Avanesov, Ohanesov, Badalyan və onlarla “yanlar” Azərbaycan xalqından, onun alimlərindən, şairlərindən, ziyalılarından, hər b xadimlərindən, kənddə bir balaca dərin düşünməyi bacaran nümayəndlərindən əsil intiqam aldılar. Az bir zamanda 70 min nəfərdən çox azərbaycanlını sovet ölüm dəyirmanına tökdülər”.

Belə bir dövrdə Muxtar Hüseynzadə görürdü ki, B.Çobanzadəni “Azərbaycan dili türk dili ailəsinə mənsubdur” dediyinə görə, Xalid Səid Xocayevin “Feodal dövrünün millətçi-pantürkist kitabı” olan “Divani lüğəti-türk”ü tərcümə etdiyinə görə, Vəli Xulufunun tapmacalar kitabına “Hamını bəzər, özü lüt gəzər” tapmacasını saldığına görə və s. məhv edirlər. Belə bir dövrdə alimlər çox vaxt özləri özlərini tənqid edirdilər ki, sovet idarələri onların səmimiyyətinə inanıb, onları məhv etməsin. 1935-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15 illiyi münasibətilə nəşr edilən “Hayка в Азербайджане за 15 лет” adlı kitabda dos. Q.K.Bağirov (Bağırzadə) və prof. B.Çobanzadə özlərinin ideologiyasını çox ciddi tənqid edir və özlərini “burjua millətçisi”, “formalist”, “pantürkist”, “osmanist” adlandırırdılar.

Muxtar Hüseynzadə filologiyanın əsaslarını öyrəndiyi bir adamın, türk dünyasının görkəmli aliminin, Şərqdə ilk elmlər doktorunun, bir sözlə, özünün elmdə avtoritet hesab etdiyi bir adamın öz dediklərindən imtina etməsi, özünü düşmən adlandırması kimi bir faktı qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirdi. Bu səbəbdən də yaşının 35-40 olmasına baxmayaraq, heç bir ciddi elmi fikir söyləməirdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, hansı fikri nə cür desə ondan yapışıb “sən millətçisən”, “əks-inqilabçısən” deyəcəklər. 1948-ci ildə “Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi” adlı irihəcmli məqaləsində Muxtar Hüseynzadə 1920– 37-ci illər arasında yazılmış “Qramer” (qrammatika) kitablarını yararsız, onların müəlliflərini isə ziyankar, xalq düşməni adlandırmışdı. Bunun üçün o, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasını alqışlamalı, sonra “ziyankarları”, “pantürkistləri” ifşa etməli idi. Həmin məqalədə o, yazırdı:

Azərbaycan dilçiliyi öz həqiqi simasını yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra tapmışdır. Hələ inqilabın ilk illərindən pantürkizm ideyasını təbliğ edən və osmanlı dilinin Azərbaycanda yayılması tərəfdarı olan ünsürlərin ölkəmizdə əks-inqilabi fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün müəyyən zəmin hazırlanmağa başlanır. Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan edilir və bunun nəticəsində dilimizin yeni şəraitə, yeni quruluşa, yeni

təlim-tədris tələblərinə müvafiq yeni dərsliklərin yazılmasına imkan yaranmış olur...

Xalq düşmənlərinin dil sahəsində törətdikləri ziyankarlıq nəticəsində, demək olar ki, 1928-ci illə 1932-ci il arasında dil sahəsində elə bir görkəmli əsər yazılmamışdır [2].

Repressiya xofu bütün alimləri, o cümlədən Muxtar Hüseynzadəni o dərəcədə qorxutmuşdu ki, uzun müddət o açıq bir söz deyə bilmir, həmişə iradəsinin əksinə getməli olurdu. 1949 –50-ci illərdə onun özünü də “pantürkizm” axımına qatıb aradan götürmək istəyirdilər. Amma alimə heç bir böhtan damğası vura bilmədilər. Bununla belə, bir siyasi sıxıntı, məhv edilmək təhlükəsi alimi uzun müddət tərk etməmişdi. Ona görə də 1954-cü ildə çapdan çıxmış məşhur “Müasir Azərbaycan dili” kitabında yazır:

“1928-ci ildən başlayaraq Sovet İttifaqının hər yerində olduğu kimi, Sovet Azərbaycanının da siyasi və iqtisadi həyatında çox böyük dəyişikliklər əmələ gəlir, elliklə kollektivləşmə şüarı meydana atılır və bunun nəticəsində də sinfi mübarizə daha kəskin şəkil alır. Digər tərəfdən orta və ali məktəblərin, texnikumların sayı durmadan artır və bunun nəticəsində də proletariatin öz ziyalı təbəqəsi yetişir. Ölkədə siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın yeni bir şəkil alması xalq düşmənlərinin – pantürkistlərin də öz cildlərini dəyişməsinə səbəb olur. Onlar artıq açıq fəaliyyətdən əl çəkib, gizli fəaliyyət üsuluna keçirdilər. İrəli sürülən hər hansı bir progressiv

fikrə zahirən etiraz etməsələr də, müxtəlif yollar vasitəsilə onun qarşısını almağa cəhd edirdilər. Məhz buna görə də 1928-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dili sahəsində bəzi kitablar (qrammatika kitabları) az yayılır, kütlənin malı ola bilmirdi” (48), [2, s.237].

Muxtar Hüseynzadə qrammatika kitabları deyəndə B.Çobanzadə və F.Ağzadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdikləri “Türk qrameri”, Q.Bağırzadə və B.Çobanzadənin 1932-ci ildə nəşr etdirdikləri “Elmi qramerin əsasları”, İ.Həsənov və A.Şərifovun 1930-cu ildə nəşr etdirdikləri (Bu kitab 6 dəfə nəşr edilib) “Qramer” kitablarını nəzərdə tuturdu.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu kitablar dövrü üçün əhəmiyyətli əsərlər olmuşdur. Bununla belə, səriştəsizlik üzündən bəzi elmi səhvlərə də yol verilirdi. Hətta bu kitablarda elə elm-metodoloji səhvlər özünə yer tapırdı ki, dövrün siyasi atmosferindən çəkinərək Muxtar Hüseynzadə həmin səhvləri göstərə bilmirdi. Bircə misalda dediklərimizi sübut etmək olar. 1926-cı ildən başlayaraq 1931-ci ilə qədər müxtəlif adamlar qərəzli şəkildə B.Çobanzadənin əsərlərini tənqid edirdilər. Hətta onun “Konsepsiyasının yoldaş Marrın konsepsiyasına zidd” olduğunu sübut etməyə çalışırdılar.

Bu səbəbdən B.Çobanzadə Q.Bağirovla 1932-ci ildə yazdığı “Elmi qramerin əsasları” adlı kitabda marrizmi “qəbul edirdilər”. Buna görə də kitaba “Dilin sinfi alət kimi izahı” adlı başlıq da daxil etmişdilər.

Muxtar Hüseynzadə bu elmi-metodoloji səhvi tənqid edə bilməzdi, çünki hələ o vaxt sovet dilçiliyində Marrizm (Marr 1935-ci ildə ölmüşdü) hakim nəzəriyyə idi.

Muxtar Hüseynzadə bir neçə yubiley məqaləsində Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə toxunmuşdur. Belə ki, “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı” [73] adlı məqaləsində eyni mövzuda ADU-nun Azərbaycan Kİ və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının 40 illiyi münasibətilə keçirdiyi elmi sessiyada etdiyi məruzədə də dilçiliyimizin tarixinə toxunmuşdur. Müqayisə üçün deməliyik ki, ikinci məqalə artıq repressiya xofunun sovuşduğu dövrə aid olduğu üçün məqalələr bir-birindən fərqlənir. Amma 1948-ci ildə yazdığı məqalə həm həcminə, həm də metodoloji istiqamətinə görə seçilir.

Müəllif bu məqalədə dilçiliyimizin tarixinin mühüm məqamlarına toxunur. Müəllif 1924-cü ildə Azərnəşr tərəfindən yaradılan 6 nəfərlik müəlliflər kollektivinin yazdığı “Türkcə sərf-nəhv” kitabını ciddi surətdə tənqid edir. İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq tərəfindən yazılan “Komisyon sərfi” adı ilə dilçilik tariximizə düşən bu əsər Azərbaycan dilinin deyil, əslində türk dilinin qaydalarını şərh edirdi. Muxtar Hüseynzadə bu kitabı geniş şərh edərək yazırdı:

“Komisyon 1924-cü ildə “Türkcə sərf-nəhv” adında bir kitab yazıb çap etdirir. Komisyonun heyətində

pantürkist ünsürlər əksəriyyəti təşkil etdikləri üçün öz pantürkist fikirlərini yaymaq üçün bu kitabdan da istifadə etməyə çalışırlar...”

Bu kitab zahirən Azərbaycan dili üçün yazılmış yeni sərf-nəhv kitabı adlanırsa da, həqiqətdə osmanlı dili xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini əks etdirən bir kitabdır. Bu barədə müəlliflərin açıq etirafları çox maraqlıdır:

“Bu əsər bu yolda, ruhda yazılan birinci əsər olduğdan nöqsanı yox deyildir. Ancaq burası vardır ki, bunun tərtibində yalnız türk elinin xüsusiyyəti nəzərdə tutulmuş və bütün qaydalar türk dilinin əsasına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Müəlliflərin bu etirafı olmasaydı da, kitabın içərisindəki bütün materiallardan aydın olur ki, əsər “türk eli” osmanlı dili xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yazılmışdır. Müəlliflərin etirafı isə hər hansı bir şübhənin puç olmasına imkan yaradır. Müəlliflər öz izahatlarını davam etdirərək deyirlər: “Kitab tərtib edilərkən türk dilinin əsas qanunları nəzərdə tutulduğundan, onda olan istilahlara açıq türkcə (yəni osmanlıca – M.H.) olması icab edər ki, buna da qismən diqqət edilmişdir”. Bu qədər açıq etirafdən sonra əsərin içərisindəki sərf materiallarına, ifadə tərzinə və misallara baxmadan da “türkcə sərf-nəhv” kitabının Azərbaycan dili ilə o qədər də əlaqəsi olmadığını anlamaq çətin deyildir...”

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, “türkcə sərf-nəhv” kitabı sovet dövründə yazılmasına baxmayaraq, dilimizin sərfi xüsusiyyətlərini əhatə edə bilmədiyi üçün, dilimizin

ifadə tərzinə uyğun olmadığı üçün xalqımız içərisində, məktəblərdə heç bir nüfuz qazana bilmədiyindən tez bir zamanda öz əhəmiyyətini itirmiş və yaramaz bir dərslik kimi məktəblərdən tərک edilmişdir [74, səh.116–117].

Muxtar Hüseynzadə dilçilik görüşlərinin formalaşdığı vaxt Azərbaycan dilinin məktəb qrammatikaları daha çox yazılırdı. Bu kitablarda çox vaxt fonetika– sövтиyyat səhvən qrammatikaya daxil edilir, gah isimlərin halları düzgün göstərilmir, gah da termin müxtəlifliyinə yol verilirdi. Muxtar Hüseynzadə bu “qramerlərin” obyektiv qiymətini vermirdi. Müəllif haqlı olaraq həmin “Qramerlərdə” – (1933, 1934-cü illərin kitabları nəzərdə tutulur) Rus dili qrammatikalarının açıq təsiri olduğunu göstərirdi. Həmin məqalədə müəllif “qramerlərin” nöqsanlarından bəhs edərək yazırdı:

“Kitablarda işlədilən islahatlar təriflərdən məlum olur ki, bu kitabların tərkibində ən çox Azərbaycan dili xüsusiyyətləri deyil, rus dili sərflərinə istinad edilmişdir. Bu kitablardan sözün quruluşu və dilimizin ahəng qanunundan çox müxtəsər məlumat verilmişdir. Bu kitablarda səkkiz nitq hissəsi qəbul edilmişdir: “1) İsim, 2) Sifət, 3) Say adları, 4) Zəmir, 5) Feil, 6) Zərf, 7) Yardımçı sözlər (bağlayıcılar, qoşmalar) və 8) Nida”. Bu kitablarda da ismin yeddi halı verilmişdir. İndi dilimizdə işlənməyən birgəlik hal burada da yeddinci hal kimi işlənmişdir. “Türkcə sərf-nəhv” kitabında olduğu kimi, burada da hal adları verilməmişdir; hallar yalnız sıra sayları ilə adlanır.

Tamamilə “Müəllim sərf”, “Türkcə sərf-nəhv” kitablarının və bunların məxəzi hesab olunan ərəb-fars dilləri tərkibləri də şəkliyyət bəhsində ismin hallanmasından sonra verilmişdir. Burada sifətlər əsli və yapma adı ilə iki qismə ayrılmışdır. İsim və feildən düzələn sifətlər doğru olaraq düzəltmə sifətlər adlanmışdır” (76).

Muxtar Hüseynzadə bu kitablardakı nöqsanları göstərməklə yanaşı, 1938-ci ilə qədər yazılmış əsərlər içərisində 1938-ci ildən sonra yazılan əsərlər üçün bünövrə rolunu oynadığını da qeyd edirdi. Həmin məqalədə müəllif deyirdi:

“Nəticə olaraq demək lazımdır ki, bu kitablardakı sərf materiallarının tərtib sistemi, izahı və istilahları qismən ərəb dili sərfi qaydası, qismən də rus dili sərfi qaydası əsasında verilmişdir. Azərbaycan dilinin bəzi xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə nəzərə alınmamışdır. Lakin bu kitablar dilimizin sərfinə aid sonra yazılan kitabların tərtibatında əsas məxəzlərdən biri olmuşdur.

1934-cü ildə çıxan kitablarda nəzərə çarpan əsas yenilik, isimlərə yeni hal adları verilməsidir. Demək, müasir dilimizdə işlənən hal adları, birgəlik hal da daxil olmaq şərti ilə, ilk dəfə 1934-cü ildə meydana çıxmışdır” (71, s.120).

Muxtar Hüseynzadə 1937-ci ili dilçiliyimizin tarixinədə dönüş ili kimi qiymətləndirir. Amma bu qiymət onun əsil mövqeyi deyildi. Hələ 1940-ci ildə Cəfər, İ.Həsənov, Q.Bağirov repressiyadan yaxalarını qurtara

bilməmişdilər. İ.Həsənov və Q.Bağirov 1949-cu ildə 8 il həbs cəzası çəkdikdən sonra yenidən təqib edilərək həbs edilmişdilər. Buna görə də Muxtar Hüseynzadə 1937– 38-ci il hadisələrinə obyektiv qiymət verə bilməzdi. İstər-istəməz ad çəkmədən o dövrdə repressiya qurbanı olan alimləri xalq düşməni adlandırılmalı idi. Həmin məqalədə oxuyuruq:

“1937-ci ildə çox böyük siyasi hadisələr baş verdi. Xalq düşmənləri biri digərinin ardınca ifşa edilir və bütün sahələrdə olduğu kimi, dil sahəsində də kök salmış düşmənlər müxtəlif vasitələrlə özlərinin sovet adamı olduqlarını inandırmağa çalışırdılar. Bu adamlar xüsusən dilimizin imlasını, elmi istilahlarnı və sərfini “xalqlaşdırmaq” pərdəsi altında öz düşmən simalarını gizlətmək məqsədi ilə sərf kitablarnı bir çox “yeniliklər” yaratmağa çalışırdılar. Bu kitablarda hər şeydən əvvəl əsrlərlə sərf ədəbiyyatında işlənilib mənası hamıya məlum olan elmi istilahları dilimizdən çıxarıb, əvəzinə yeni uydurma sözlər işlədilirdi, məsələn, sait–səsli, samit– səssiz, ahəng qanunu –uyğunluq qanunu, heca– bölüm, isim– ad, hal– dəyişmə, zərf– hallıq, mübtəda– başlıq, xəbər– xəbərlik, qeyri-müəyyən əvəzlilər kimi uydurma və qeyri-elmi istilahlarla əvəz edilmişdi”(71, s.120).

Muxtar Hüseynzadə 1938-ci ili Azərbaycan dilçiliyinin tarixində dönüş ili hesab edir. Muxtar Hüseynzadəyə görə “1938-ci ildə vəziyyət tamam

dəyişir”. Doğrudur, bunu elmi cəhətdən izah etmək olar ki, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, A.Abdullayev, İ.Həsənov, İ.Əfəndiyev, S.Cəfərov, N.Məmmədov kimi dilçilər fəaliyyətə başlayır. 1938-ci ildən başlayaraq Muxtar Hüseynzadə və M.Şirəliyev “Azərbaycan dilinin nəhvi”, Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev 5-ci siniflər üçün “Morfologiya”, S.Cəfərov və A.S.Abdullayev qeyri Azərbaycan məktəbləri üçün “Azərbaycan dili” adlı dərsliklər yazırlar.

Muxtar Hüseynzadə yaradıcılığının birinci dövründə dilçiliyimizin özü də formalaşma prosesi keçirirdi. 1940-cı ildən başlayaraq dilçiliyimizin müxtəlif sahələri müstəqilləşib ayrılmağa, bu sahələrə aid elmi-tədqiqat işləri, ilk növbədə namizədlik dissertasiyaları yazılmağa başlayır. Muxtar Hüseynzadə 1940– 54-cü illər arasında yazılan bütün əsərlərlə tanış idi. Bu əsərlərin hamısı ilə tanışlıq onun dilçi kimi formalaşmasına kömək edirdi.

2. Muxtar Hüseynzadənin Azərbaycət dilçiliyinin tarixi haqqında mülahizələri.

Muxtar Hüseynzadə dilçilik sahəsində geniş biliyə malik olan alim kimi, bu elmin bir çox sahələrinə aid maraqlı və elmi cəhətdən möhkəm arqumentlərə əsaslanan fikirlər söyləmişdir. Müasir dövrdə dilçiliyimizin tarixini müxtəlif dövrlərə bölürlər. Belə ki, prof. A.M.Qurbanov Azərbaycan dilçiliyinin tarixini 2 dövrə: (birinci dövr XIII

əsrdən 1920-ci ilədək, ikinci dövrü 1920-ci ildən indiyədək).

Prof. A.A.Axundov 3 dövrə: (birinci dövr XI–XVIII əsrlər, ikinci dövr XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər, üçüncü dövr 1920-ci ildən sonrakı dövr).

Prof. Ə.Ə.Rəcəbov da üç dövrə (birinci dövr XIII–XIX əsrlər, ikinci dövr XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər, üçüncü dövr 1920-ci ildən sonrakı dövr) bölməyi təklif edirlər.

A.M.Babayev Azərbaycan dilçiliyinin tarixini 4 dövrə bölür: Qədim (XI–XVIII əsrlər), orta (XIX–XX əsrlər), Sovet dövrü (1920–1991), müasir– yeni dövr (1991-ci ildən sonrakı dövr).

Biz bu müəlliflərin dilçilik tariximizin dövrələşdirilməsi məsələsindəki fikirlərini təhlil etmək üçün lüzum görmürük. Çünki onların hər biri öz təklifində müəyyən arqumentlərə əsaslanır. Əsas tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz Muxtar Hüseynzadə Azərbaycan dilçiliyinin tarixini iki dövrə bölməyi təklif edir. Alim 1948-ci ildə yazmış olduğu məqalədə Azərbaycan dilçiliyinin dövrələşdirilməsi məsələsindən bəhs edərək yazırdı:

“Birinci dövrə miladı XI əsrdən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycan dilçiliyini, ikinci dövrə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra dil yaradıcılığı işlərimizi daxil etməliyik” [73, s.170].

Müəllif birinci dövr adlandırdığı mərhələdə Azərbaycan dilçiliyi tarixi üçün ən əhəmiyyətli hesab etdiyi 6 əsrdən bəhs edir. 1954-cü ildə yazmış olduğu “Müasir Azərbaycan dili”ndə də dilçiliyimizin inkişaf tarixini iki dövrə bölüb yalnız qrammatika kitablarından 3-nün adını çəkir [72, s.224– 236]. Dilçiliyimizin tarixini 1960-ci ildə yazmış olduğu “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı” adlı məqaləsində də iki dövrə bölür. Bu üç əsər içərisində dilçilik tariximizin daha geniş şəkildə əhatə edən 1948-ci ildə yazmış olduğu irihəcmli məqələdir. Həmin məqələdə müəllif XI əsrdə yaşamış görkəmli leksikoqraf alim, türkologiyanın banisi M.Kaşqarının “Türk dillərinin divanı” əsərini dilçiliyimizin bünövrə daşı kimi yüksək qiymətləndirir:

“XI əsrin ən böyük dilçi alimi olan Mahmud-İbn-ül-Hüseyn ibn-ül Məhəmməd Əl-Kaşqarının “Kitabi divani lüğət it-türk” adlı əsəri hələlik Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk sənəd və ilk mənbə hesab edilir.

Doğrudur, bu əsərdə “Azərbaycan” sözü təsadüf edilmədiyi kimi, ayrıca olaraq Azərbaycan dilindən də bəhs edilmir. Lakin əsərdə türk sistemli dillərlə danışan tayfaların, qəbilələrin dillərindən müqayisəli surətdə bəhs olunduğu üçün, burada nəinki Azərbaycan dilinə aid geniş materiala rast gəlirik, hətta dil yaradıcılığımızın bugünkü mərhələsində belə, materiallardan elmi məxəz və mənbə kimi istifadə edirik. Kaşqarının fikirlərindən yalnız ayrı-

ayrı dillərdə deyil, bəlkə ümumi dilçilik elmində də istifadə edilir”.

XI əsrdə irəli sürülən bu fikir olduqca böyük elmi qiymətə malikdir. Digər tərəfdən “farslarla qarışmayan” sözlərinin ayrıca əhəmiyyəti vardır. Bu sözlər vasitəsilə tamamilə aydın olur ki, fars dilinin təsiri bütün türk sistemli dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə XI əsrdən çox əvvəl başlanmışdır.

Muxtar Hüseynzadə L.Budaqovun 1857-ci ildə Moskvada çap edilmiş “Практическое руководство турецко-татарского-азербайджанского наречия”, 4 il ondan sonra 1861-ci ildə Novoçerkask Gimnaziyasının müəllimi Mirzə Əbülhəsənbəy Vəzirovun “Учебник татарского-азербайджанского языка”, L.M.Lazerevin 1864-cü ildə Moskvada çap edilmiş əsərlərinin adlarını çəkir və ancaq aşağı səviyyəli dərslik olduğundan onlardan geniş bəhs etmir. Eyni zamanda müəllif XIX əsrin sonunda 1885-ci ildə Mirzə Əli Bakılının fars və Azərbaycan dillərini öyrənmək üçün nəzmlə yazmış olduğu əsərinin də adını çəkir.

Muxtar Hüseynzadə XIX əsrdə Mirzə Kazımbəyin yazmış olduğu “Türk-tatar dillərinin ümumi sərifi” – “Общая грамматика турецко-татарского языка” əsəri haqqında bəhs etmiş, onu yüksək qiymətləndirmişdir.

Muxtar Hüseynzadə Mirzə Kazımbəydən, onun əsərindən bəhs edərək yazırdı: “Əsrin görkəmli dilçi alimlərindən biri olan professor Kazımbəy birinci dəfə

Azərbaycan dilinin elmi sərfini müəyyən dərəcədə əks etdirən “Türk-tatar dilinin ümumi sərfi” adlı qiymətli əsərini yazmışdır. Bu əsər birinci dəfə 1839-cu ildə nəşr edilmişdir. Həmin əsərdə Azərbaycan dilini bütün sövti, şəkli və nəhv qaydaları haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Bundan başqa, professor Kazımbəy Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün birinci dəfə olaraq dərslik də yazmışdır ki, bu əsər 3 böyük hissədən ibarətdir: 1-ci hissə sərf; 2-ci hissə oxu materialları; 3-cü hissə rusca-azərbaycanca lüğət materiallarını əhatə edir [72, s.110].

M.Kazımbəyin məşhur qrammatikası haqqında 1954-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” adlı kitabda Muxtar Hüseynzadə daha geniş bəhs edir. Burada müəllif əsərin hissə və fəsilərini müfəssəl surətdə şərh edir. O göstərir ki, həmin əsər üç hissədən ibarətdir.

Təxminən XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dili qrammatikasına aid Azərbaycanca yazılmış birinci əsər Əfşarın “Fənni sərfi türki” qrammatikasıdır. Bu əsərin yazıldığı tarix göstərilməmişsə də, onun XIX əsrin ikinci yarısında, yəni Kazımbəy və Vəzirovun əsərlərindən sonra yazıldığı əsərin müqəddiməsində verilən izahatdan məlum olur. Müəllif əsərin müqəddiməsində Kazımbəy və Vəzirovun əsərlərilə tanış olduğunu göstərir. Müəllif özünün adını, təxəllüsünü və haralı olduğunu da göstərmişdir. Bu məlumatdan müəllifin xələfi Mirzə Məhəmməd əsl Əfşar olduğu və Əfşar təxəllüsü ilə adlandığı aydın olur. Eyni zamanda,

həmin məlumata əsasən müəllifin Urmu vilayəti sakini olduğunu da təyin etmək mümkündür.

Əfşar Qori Müəllimlər Seminariyasında şəriət və ana dili müəllimi olmuş və ola bilsin ki, bu əsəri də həmin seminariyanın tələbələri üçün yazmışdır. Lakin bu əsər indiyə qədər nəşr edilməmişdir. Onun yalnız əlyazması mövcuddur. Bu əsər üç şöbədə: fonetika, morfolojiya və sintaksisdən ibarətdir. Müqəddimədə fars və ərəb sözlərinin vasitəsilə dilimizdən onlarla öz sözlərimizin tərki olunub çıxdığı da ayrıca qeyd edilir. Hətta bu münasibətlə müəllif “damu”, “tapnaq”, “çalap” kimi bir neçə qədim Azərbaycan sözünü də misal olaraq göstərir və qeyd edir ki, bu sözlərin mənası indi Azərbaycan xalqına anlaşılmaz olmuşdur. Onlar yalnız ərəb və fars sözləri deyildikdə, mənasını hamı başa düşə bilər. Müəllifin bu fikri müəyyən dərəcədə həqiqətə uyğundur. Doğrudan da, ərəb və fars sözlərinin zorakılıqla dilimizə keçirilməsi nəticəsində bəzi Azərbaycan sözlərinin dilimizin lüğət tərkibindən çıxdığını və onların yerini ərəb və fars sözlərinin tutduğunu inkar etmək mümkün deyildir.

Müəllif haqlı olaraq əsərin nəşr tarixini “təxminən XIX əsrin ikinci yarısı” kimi göstərir. Çünki əsərin M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxəsinin də üstündə kitabın nəşr ili göstərilməmişdir.

Muxtar Hüseynzadə dilçilik tariximizin II dövrünü daha yüksək qiymətləndirir. Alim haqlı olaraq belə hesab

edir ki, Azərbaycan dilçiliyi, sözün əsl mənasında, 1920-ci ildən sonra formalaşmış, özünün daxili sahələrini yaratmışdır.

“Başqa elm sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilçilik elmi də Sovet hakimiyyəti illərində çox böyük inkişaf mərhələləri keçmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafını tarixi cəhətdən nəzərdən keçirməli olsaq, onu zaman etibarilə bir-birindən fərqlənən iki dövrə ayırmalıyıq. Birinci dövrə XI əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü, yəni 900 ildən artıq bir dövrü, ikinciyə isə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövrü, yəni vur-tut 40 illik bir dövrü daxil etmək olar. Çox rəqəmlərlə (zamana görə) bir-birindən fərqlənən bu dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyinə aid görülən işlərin kəmiyyət və keyfiyyətə fərqli zaman fərqlərinin tam əksini təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyi Sovet hakimiyyəti illərində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə o qədər yaxşılaşmışdır ki, bu elm sahəsində 900 ildə görülən işlər indi 9 ay ərzində görülən elmi işlərlə müqayisə edilə bilmir” [73].

Azərbaycan dilçiliyinin Sovet dövrü 1954-cü ilə qədər Muxtar Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin yaranıb formalaşdığı illər kimi yuxarıda səciyyələndirilmişdir. Bu səbəbdən də bu haqda geniş bəhs etməyə ehtiyac yoxdur.

3. Muxtar Hüseynzadə Azərbaycan dialektologiyası haqqında

Muxtar Hüseynzadə Azərbaycan dialektlərinin heç birinin monoqrafik tədqiqi ilə məşğul olmamışdır. Habelə Azərbaycan dialektologiyasının nəzəri problemlərindən hər hansı birinə elmi əsər həsr etməmişdir. Amma istər Azərbaycan dilçiliyinin tarixindən bəhs edəndə, istərsə də dialektologiya məsələlərinə həsr edilmiş konfranslarda çıxış edərək Azərbaycan dialektologiyasının bu və ya başqa sahəsinə aid öz mülahizələrini söyləmişdir. Bu mülahizələr Muxtar Hüseynzadənin dilçilik konsepsiyasını bütövlükdə başa düşmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Alimin Azərbaycan dialektologiyasına aid əsas müddəaları onun 1948-ci ildə yazmış olduğu məqalədə və 1956-cı ilin oktyabr ayının 10–13-də Türkdilli respublikaların dialektologiyasına aid koordinasiya müşavirəsindəki çıxışında əks olunmuşdur. Muxtar Hüseynzadə Azərbaycan dialektologiyasının tarixini 3 dövrə bölür: birinci dövr 1924–1926-cı, ikinci dövr 1926–1936, üçüncü dövr 1936-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu haqda alim yazırdı:

“Azərbaycan dialektologiyası olduqca gənc bir elmdir. İnqilabdan əvvəl Cənubi Azərbaycan dialektlərinə aid Karl Foyun yazdığı məqaləsini nəzərə almasaq, demək olar ki, bu sahədə heç bir iş görülməmişdi. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi tarixi əsasən Aprel Sosialist İnqilabından sonra başlanır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan

dialektlərini öyrənmək və canlı şivələrə aid lüğət tərtib etmək fikri 1924-cü ildə “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət”də doğdu. 1924-cü ildən ta bu ana kimi Azərbaycan dialektologiyası öz inkişaf tarixində əsasən üç dövr keçirmişdir”.

I dövr: 1924-cü ildən ta 1926-cı ilə qədər davam edir. Bu dövr əsasən əməli məqsəd üçün dialektlərlə məşğul olmuşdur. Bu əməli məqsəd Azərbaycanın canlı şivələrinə aid lüğət toplamaqdan ibarət olmuşdur. Bunun üçün 1924-cü ildə professor Aşmarin Azərbaycana dəvət olunmuşdur.

Bu zaman professor Aşmarin tərəfindən canlı şivələrə aid lüğət materialı toplamaq üçün proqram və təlimat düzəldilir və işə başlanır. Bu proqram və təlimat əsasında 1930-cı ilə kimi 60 minə qədər söz toplanır...

II dövr: Hind-avropa dilçiliyi üsulu əsasında Azərbaycan dialektləri üzərində aparılan tədqiqatdır ki, bunun nəticəsində 1926-cı ildə professor Aşmarinin “Nuxa şəhəri türk xalqı şivələrinə ümumi bir nəzər” adlı əsəri meydana gəlmişdir. Bu əsər öz dövrü üçün olduqca qiymətlidir. Hər şeydən əvvəl professor Aşmarinin bu əsərinin qiyməti burasındadır ki, Azərbaycan dialektologiyasına aid ilk əsər olmaqla dil cəhətdən Azərbaycanın çox mürəkkəb bir dialektinə, yəni Nuxa dialektinə aid yazılmış sanballı bir əsərdir.

III dövr: Bu dövr təxminən 1936-cı ildən başlanır. Bu dövrdə N.Y.Marrın dil haqqında yeni nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, Azərbaycan dialektləri tədqiq olur.

Artıq bu dövrdə dialektləri tədqiq edərkən, onların yalnız təsviri dili tarixində və müasir Azərbaycan dili inkişafında nə kimi mənbə olmasını göstərməyə çalışırlar. Bütün bu göstərdiyimiz cəhətləri nəzərə alaraq 1936-cı ildən sonra Azərbaycan dialektləri geniş surətdə tədqiq olunur. Qarşıda duran əsas məsələlərdən biri toplanan materiallar əsasında Azərbaycan dialektlərinin təsnifini vermək idi. Bundan sonra, Azərbaycan dialektləri geniş surətdə tədqiq oluna bilərdi. Bunu nəzərə alaraq 1941-ci il “Azfanın xəbərləri”ndə (4-cü nömrəsində) professor M.A.Şirəliyev “К вопросу изучения Азербайджанских диалектов и их классификация” məqaləsini dərc edir. Bu məqalədə prof. M.A.Şirəliyev ilk dəfə olaraq toplanan materiallar əsasında Azərbaycan dialektlərini 5 qrupa bölür.

M.Hüseynzadə M.Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiyası sahəsindəki xidmətlərini qeyd etdikdən sonra məruzədə qoyulan bəzi tezislərə öz etirazını bildirir. O, haqlı olaraq göstərir ki, Azərbaycan dedikdə təkcə sovet Azərbaycanı başa düşülməməlidir. Dilimiz və vətənimiz də tariximiz və ədəbiyyatımız kimi tam halda götürülüb tədqiq edilməlidir:

Mən öz çıxışımla professor M.Şirəliyevin məruzəsi haqqında fikrimi demək istəyirəm. Yoldaşlar bilir ki,

dialektologiya ilə məşğul olmamışam. Şübhəsiz, mənim fikrim dialektologiya ilə məşğul olan yoldaşlar üçün qanuni hesab oluna bilməz. Lakin hal- hazırda bir dilçi olaraq fikir mübadiləsi nöqteyi-nəzərilə öz fikrimi demək istəyirəm. Doğrudur, Azərbaycan dilinin dialektlərini öyrənmək işində Azərbaycanda çox böyük və çox faydalı işlər görülmüşdür. Bunu heç zaman inkar etmək olmaz. Mən deyə bilərəm ki, SSRİ-də türk dilli xalqlar içərisində Azərbaycan dilinin dialektlərinin öyrənilməsi işi irəlidə gedir, çünki biz həmin xalqların hamısından daha çox işlər görmüşük.

Cənubi Azərbaycanın əhalisi iki dəfə yarım Sovet Azərbaycanından çoxdur, ərazisi də böyükdür. Bu Azərbaycanın da dialektlərini öyrənmədən bütün Azərbaycan dili tarixi üçün və milli ədəbi dilin təşəkkülü tarixi üçün ümumi nəticəyə gəlmək və ədəbi dilin filan dialekt əsasında təşəkkül tapmışdır hökmünü vermək doğru deyildir. Xüsusilə bunu milli ədəbi dilə qədər olan dövr haqqında demək doğru deyildir. Bunu qeyd etməliyəm ki, məruzədə adları çəkilən şəhərlərdən çox-çox əvvəl mədəni mərkəz Təbriz olmuşdur və Təbrizin yetişdirdiyi alimlər, şairlər hamıya məlumdur. Necə ola bilər ki, belə mərkəz və onun ətrafında beş milyon yarım əhalisi olan ərazi milli ədəbi dil əmələ gələrkən, onun formalaşmasında iştirak etməmiş olsun. Bu çox qəribədir. İstər-istəməz qarşımıza sual çıxır. Belə fikir irəli sürənlər bu məsələni yada salmışlar, yoxsa yox? [75, səh.153].

Bu çıxışında alim, Şirəliyəvin Naxçıvan, Ordubad və Təbriz dialektlərini bir qrupda – cənub qrupunda birləşdirməsinə etiraz edir. Fikrini nümayəndəsi olduğu Cənubi Azərbaycan dialektlərindən gətirdiyi misallarla sübut edir.

4. Muxtar Hüseynzadənin ümumi dilçilik görüşləri

Muxtar Hüseynzadə 1951-ci ildən 1981-ci ilə qədər düz otuz il – Azərbaycan Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmiş, burada ümumi dilçilik problemlərinin müzakirəsindən tutmuş bu fənnin təqvim planlarının hazırlanmasına qədər bütün işlərdə fəal iştirak etmişdir. Başqa sözlə, 30 il ümumi dilçiliyin nəzəri və metodik məsələləri ilə həmişə bağlı olmuşdur. Rəhbərlik etdiyi namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında da ümumi dilçiliyin bir çox problemləri ilə qarşılaşmışdır.

Hələ 1940-cı ildə Əkrəm Cəfərin ümumi dilçiliyə aid əsərini oxuyub redaktə etmişdi. Alim ümumi dilçiliyə dair irihəcmli dərslik və ya dərs vəsaiti yazmamışdır. Çünki o, “Müasir Azərbaycan dili”nin aparıcı mütəxəssisi idi. Amma ümumi dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid düzgün fikirləri vardır ki, onları göstərməmək olmaz. Məsələn, dillərin qohumluğu problemindən danışan bəzi alimlər belə qohumluq üçün leksik materialı əsas götürürlər. Muxtar Hüseynzadə belə alimlərə etiraz edərək deyirdi:

– Azərbaycan dilində ərəb, fars və rus sözləri iştirak edir deyə bunları qohum dil kimi qələmə vermək düzgün deyildir. Bizim dilimizdə istənilən qədər ərəb, fars və rus sözləri vardır, lakin bu qohumluq demək deyildir. Qohumluq o deməkdir ki, vaxtilə ümumi hesab edilən ünsürlər bəzi dillərdə dəyişir, bəzilərinə eyni ilə qalır. Müqayisə yolu ilə bunların qohum dil olduğunu meydana çıxarmaq mümkün olur. Bir dildən başqa dilə söz keçməsinə dil qohumluğu kimi götürmək düzgün deyildir. Dil qohumluğu, əsasən qrammatik quruluşun yaxınlığı ilə müəyyən edilir [72 s.134].

Muxtar Hüseynzadə dilin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən həmişə düzgün inövqedən çıxış edirdi. O, dil və cəmiyyət probleminin əlifbasını belə şərh edirdi: “Cəmiyyətin yaşaması üçün istehsalın varlığı və inkişafı zəruri olduğu kimi, istehsalın varlığı və inkişafı üçün fikir mübadiləsi zəruridir”.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ümumiyyətlə, cəmiyyətin varlığı və inkişafı üçün dil zəruridir. Cəmiyyət dilsiz yaşaya bilmədiyi kimi, dil də cəmiyyətsiz yaşaya bilməz. Cəmiyyətdən kənarında dil ola bilməz.

Muxtar Hüseynzadə hələ 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili”nin girişində ümumi dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan dillə təfəkkürün əlaqəsi məsələsinə toxunurdu. Bəziləri dillə təfəkkürü eyniləşdirdiyi kimi, bəziləri də dili təfəkkürdən təcrid

olunmuş şəkildə təsəvvür edirdilər. Muxtar Hüseynzadə isə dillə təfəkkürü vəhdətdə götürərək yazırdı:

“Təfəkkürlə dilin əlaqəsi o demək deyildir ki, guya təfəkkür dilsiz, dil materialı olmadan “azad” surətdə fəaliyyət göstərir, dil isə sonradan bu fəaliyyətin nəticələrini sözlər və cümlələr şəklində qeyd edir və təsbit edir. Əksinə təfəkkürlə dilin bilavasitə əlaqəsi o deməkdir kimi, dilsiz dil materialı olmadan heç bir fəaliyyət göstərə bilməz” [72, s.4]. Bu problem dilin ekspressiv funksiyasına aiddir. Yəni, dil təfəkkürdə formalaşmış fikrin ifadə formasıdır. Yəni danışan müəyyən fikir ifadə etməlidir. Dil olmadan düşünmək olmaz. Təsadüfi deyildir ki, böyük alman alimi Vilhelm fon Humboldt deyir: “Dünyada elə iki eynilik tapmaq olmaz ki, bir xalqın dili ilə onun təfəkkürü qədər eyni olsun”. Muxtar Hüseynzadə də bu məsələni çox düzgün şəkildə qoyur:

– Həqiqətən, heç bir söz, ibarə və ya cümləni xatırlamadan, yada salmadan fikirləşmək qeyri-mümkündür. Hər hansı bir şey haqqında fikirləşmək üçün daxili söz və cümlə lazımdır. Deməli, təfəkkür öz dil materialı əsasında fəaliyyət göstərə bilir və bu fəaliyyətin nəticələri yenə də həmin sözlər şəklində və sözlərin bağlanması vasitəsilə cümlələr şəklində təzahür edir.

Bütün əşyalar, hadisələr və onların arasındakı bağlılıq, əlaqə və s. insanların şüurunda əks olunur, ümumiləşir və müxtəlif adlarla adlanır. İnsanların

düşündükləri, dərk etdikləri, bildikləri, yaratdıqları və kəşf etdikləri hər şey dil vasitəsilə qeyd və təsbit olunur [72].

Dil və təfəkkürün əlaqəsi məsələsində düzgün mövqə tutan Muxtar Hüseynzadə dilin başlıca ümumi inkişaf qanunlarından olan təkamül üzrə inkişaf qanununu düzgün şərh edir. O, belə hesab edir ki, dil daim inkişaf və təkamül prosesi keçirir. “Dildə gedən dəyişikliklər ictimai, siyasi və iqtisadi dəyişmələr nəticəsində əmələ gəlir”. Yəni xalqlar arasındakı iqtisadi və ictimai əlaqələr dillərin də bir-birilə əlaqələnməsinə, bir-birindən söz alıb verməsinə səbəb olur. Dil ilə təfəkkür əlaqədar olduğu kimi məfhumla da söz əlaqədardır. Sözüün siqnikativ funksiyası tələb edir ki, dildə olan hər bir söz təfəkkürdə hər hansı bir anlayışa işarə etsin. Əks halda təfəkkürdə olan anlayışın işarəsi ola bilməyən söz dildə yaşaya bilməz, amma məfhum və söz əşya haqqında ümumi anlayışı bildirir. Yəni “əşya və hadisələrin” insan şüurunda ümumiləşmiş inikasına məfhum, məfhumların adlarına söz deyilir [72, s.9].

5. M.Hüseynzadə və Azərbaycan dilinin leksikologiyası məsələləri

Azərbaycan dilçiliyində leksikoqrafiyanın tarixi qədim olsa da, sözüün leksik-semantik mənaları üzərində aparılan tədqiqlərin tarixi o qədər də qədimlərə gedib çıxmır. Bu iş XX əsrin birinci yarısından başlanmışdır. 1946-cı ildə S.Cəfərov “Adlar və onları düzəldən

şəkilçilər” və Muxtar Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” mövzusunda yazdıqları namizədlik dissertasiyalarında bir qədər leksikologiyanın ümumi məsələlərinə toxunmuşdular.

Muxtar Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” dərs vəsaitində leksikologiyaya müəyyən yer vermişdir. Burada söz, onun dildə yeri, sözün leksik və qrammatik mənaları, sözün semantik məna qrupları, əsas lüğət tərkibi və lüğət fondu, lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəcə növləri, gəlmə və alınma sözlər, frazeologiya haqqında mülahizələr söyləyir. 1963-cü ildə nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili”ndə isə bu mövzuların çoxu ixtisar edilmişdir. “Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında” başlığı altında əsasən xalis Azərbaycan sözləri, bir də gəlmə və alınma sözlərdən bəhs edilir. Əslində, 9 il əvvəl nəşr edilmiş kitab sonrakı nəşrinə nisbətən bu baxımdan daha geniş və ətraflı idi. Alimi belə hərəkət etməyə vadar edən iki cəhət idi. Birinci cəhət vaxtilə Stalinin dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi haqqındakı mülahizələrinin tənqid edilməsi, ikinci cəhət isə müəllifin özünün qrammatika yönümünün formalaşması idi.

Muxtar Hüseynzadə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözləri iki qrupa bölür: ümumxalq dilindən alınmış həm klassik ədəbi dilimizdə, həm ümumxalq danışiq dilində, həm də bugünkü ədəbi dilimizdə işlənən sözlərdir ki, bunlar qədim dövrlərdən başlayaraq nəsil-dən-

nəslə, dildən-dilə keçmiş, ədəbi dilimizin ilk təşəkkülündə də qəti və həlledici rol oynamış həm klassiklərin əsərlərində, həm xalq ədəbiyyatında, həm də ümumxalq danışiq dilində işlənərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Bu sözlər indi də eyni rola malikdir. Müasir ədəbi dilimiz söz ehtiyatı nöqtəyi-nəzərinə yenə də bu sözlərə əsaslanır.

Bu sözlərin üstünlüyü bir də ondadır ki, müasir ədəbi dilimizin ümumxalq anlayacağı bir dil halına düşməsinə imkan yaradır; yəni ümumxalq danışiq dili ilə ədəbi dili bir-birinə bağlayır. Bu sözlər digər tərəfdən klassik ədəbi dillə müasir ədəbi dil arasında sıx rabitə yaradır. Təxminən XIII–XIV əsrlərə aid Həsənoğlu və Nəsiminin, XV– XVI əsrlərə aid Xətai və Füzulinin, XVIII əsrə aid Vaqif və Vidadinin əsərlərinin bu gün asanlıqla oxunması, anlaşılması yalnız bu sözlərin sayəsində mümkün olur. Xüsusən, bir neçə əsr yabancı dillərlə mübarizə aparan və nəticədə həmişə qalib çıxan, heç bir zaman öz milli xüsusiyyətlərini itirməyən, heç bir təsir altına düşməyən və zənginliyi etibarilə dünyanın mədəni dilləri içərisində xüsusi bir yer tutan feillərimiz həm əvvəlki, həm də müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibi içərisində, həmin bu sözlər hesabına böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sözlər Azərbaycan dili lüğətinin əsas fondunu təşkil edir [72 s.22].

İkinci qrupa daxil olan əsil Azərbaycan sözlərinə müəllif sosial həyatın inkişafı nəticəsində meydana gələn

(qabarcıq, əlaltı, özək) və terminləşən sözləri daxil edirdi (məsələn, bağlayıcı, bağlama, adlıq, tabeli, bucaq, üçbucaq, tənlik, beşillik, seçkiqabağı, yoxlayıcı, bildiriş və s.). Başqa dillərdən dilimizə keçən sözləri müəllif iki böyük qrupa ayırırdı. Birinci qrupa ərəb və fars mənşəli sözləri daxil edən alim belə bir məlum həqiqətdən çıxış edirdi ki, ərəb və fars dillərinin fonetik sistemi Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə yaxındır. Bundan əlavə, Azərbaycan xalqının ərəb və fars dilləri ilə əlaqəsinin tarixi min ilə qədərdir. Buna görə də həmin dillərdən dilimizə daha çox söz keçmiş və artıq dilimizdə vətəndaşlaşmışdır. Ərəb-fars mənşəli sözləri alim 4 qrupa bölür:

Birinci qrup – həm şəkil, həm də məzmunca tamamilə Azərbaycanlaşan sözlər: ağıl, kağız, xırman, qayda, fayda, yavan, nağd, zaman, nağar, taxt, kasa, salam və s.

İkinci qrup – məzmunca tamamilə Azərbaycanlaşmış, lakin şəkilcə dilimizin fonetik qanunlarına (ahənginə) uyğunlaşmayan sözlər: kitab, katib, məktub, şagird, imkan, idarə, təşkilat, tarix, heyvan, maarif, mühafizə, sadə, sakit, sabit, məzmun, ədəbiyyat, əhali, fəal, fərasət və s.

Üçüncü qrup – şəkilcə Azərbaycan dilinə uyğun gələn, məzmunca da tamamilə azərbaycanlaşan sözlərdir ki, bunlar da həm müasir ədəbi dilimizdə, həm də ümumxalq danışığı dilində vətəndaşlıq hüququ qazanıb

ana dilimizin öz sözləri kimi işlənir: qeyd, qəbz, qəsd, məqsəd, minnət, töhmət, qism, hərf, heyf, dərs, əks, nəsil, səbr, sədr, fəxr, qələm, əcəb, nəzər, nəfər və s.

Dördüncü qrup – ümumxalq danışıq dilində işlənməyib, yalnız ədəbi dildə işlənərək, məzmunca azərbaycanlaşan və şəkildə Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşmayan ərəb və fars sözlərdir ki, bunlar elm və mədəniyyətimizin yüksəlişi, xalqın bilik və elmi səviyyəsinin artması ilə əlaqədar olaraq tədricən ədəbi dildən ümumxalq danışıq dilinə keçir və beləliklə də ümumxalqın malı olur. Məsələn, irtica, imtina, islahat, intibah, iftixar, təcəssüm, təşəbbüs və s. [72, s.27]. Bizə görə müəllifin belə bir bölgüsünü tam uğurlu saymaq çətinidir. Çünki birinci qrupa daxil olan ərəb və fars sözləri ilə üçüncü qrupa daxil olanlar arasında fərq, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Belə ki, birinci qrupa daxil olan misallara üçüncü qrupa daxil olanları qarışdırsaq, onları seçmək çətin olar. Məsələn, azan, ağıl, nəcib, nəzər, nəfər, ədəd və s.

6. Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan dili frazeologiyası məsələləri

Muxtar Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili”nin 1954-cü il nəşrində frazeoloji birləşmələr haqqında da məlumat verir. Frazeoloji birləşmələrin tədqiqi tarixi dilçiliyimizdə o qədər də qədim deyildir. Muxtar Hüseynzadə frazeologiya məsələlərindən bəhs edəndə

(1954-cü ildə) Rus dilçiliyində təkəcə V.V.Vinoqradovun bu mövzuda bir-iki məqaləsi mövcud idi. Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri isə belə tədqiq edilməmişdi. S.Cəfərov da Muxtar Hüseynzadə kimi hələ frazeoloji birləşmələrdən yalnız idiomlar kimi bəhs edirdi. Əslində, Muxtar Hüseynzadənin idiomlar haqqında fikirlərini Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda ilkin fikirlər kimi qəbul etmək olar. O yazırdı: “Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr çox inkişaf etmişdir. Frazeoloji birləşmələr xalqımızın həyatı ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu birləşmələr xalqımızın həyat tərzinin bütün sahələri, tarixinin bütün dövrləri, ictimai fikrin bütün səviyyəsi və həyat təcrübəsinin nəticəsi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır... Frazeoloji birləşmələr dilimizin lüğət tərkibi ilə çox möhkəm bağlı olur... Onların bir qismi mürəkkəb söz şəklinə düşür və lüğət tərkibimizin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Məsələn, dargöz, acgöz, qaraqabaq, əliaçıq, diribaş, şirindil, əliəyri, boşboğaz, qəlbiqara və s.

Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir. Bu birləşməni, əmələ gətirən sözlərdə sərbəstlik olmur [72, s.32].

Müəllif frazeoloji birləşmələri müxtəlif növlərə bölmür. Doğrudur, frazeoloji birləşmələrin bir neçə növü olduğuna işarə edir, amma təkəcə idiomlardan danışır. Müəllif yazır:

“...Frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismini idiomlar təşkil edir... İdiomatik ifadələr frazeoloji birləşmələrin başqa növlərindən aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1. İdiomlar hər dilin öz xüsusiyyətlərini əks etdirir.
2. İdiomların çoxu bir dildən başqa dilə eyni ilə tərcümə edilə bilməz.
3. İdiomları təşkil edən sözlərin hamısı bir mənə ifadə edir” [6, s.33].

Muxtar Hüseynzadə idiomların mənbələri haqqında da qısa mülahizələr irəli sürür. Bu sahədə də Muxtar Hüseynzadənin araşdırmaları dərslük səviyyəsindən irəli gedə bilməmişdir.

7. Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan dili fonetikasi məsələləri

Dilimizin fonetikasi, səs sistemi, səsləri və onların xarakteri haqqında çox bəhs edilmişdir. Ümumtürk fonetik sistemindən bəhs edən M.Kaşqaridən, V.Radalovdan, L.Budaqovdan, K.Foydan başlamış M.Kazımbəyə, M.Əfşara, M.Mahmudbəyova, S.M.Qənizadəyə, N.Nərimanova, S.Vəlibəyova qədər bütün müəlliflər dilimizin fonetik vahidlərini ərəb əlifbası əsasında səciyyələndirirdilər. Buna görə də dilimizdə cəmi 2 sait (a, i) olduğunu iddia edirdilər. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq dilimizin başqa sahələrində olduğu kimi fonetikasi da tədris və tədqiq edilməyə başladı. Bu

sahədə ilk addımları atan professor B.Çobanzadə “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” (1924), “Türk dili – evdə pedtəknikum” (1928), M.F.Axundovda Azəri ləhcəsi (Bir neçə xüsusiyyət) (1928) və s. əsərlərində Azərbaycan dili sait və samit səslərinin təsnifi, səs aparatı və s. haqqında məlumat vermişdi. O, saitləri “açıq və qapalı” deyə iki qrupa bölürdü. Sait səslər üzərində aparılan tədqiqlər genişləndikcə onların təsnifi prinsipləri də çoxalır.

M.Hüseynzadə samit səsləri də üç prinsip üzrə təsnif edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Samitlərdə (1963-cü il nəşrində səssizlərdə) ton və küyün üstünlüyünə görə.
2. Səs tellərinin fəal və qeyri-fəallığına görə;
3. Ağız üzvlərinin iştirakına görə.

Muxtar Hüseynzadə 1954 və 1963-cü illərdə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitablarının hər ikisində fonetika bəhsi vardır. Bizə görə bu məsələdə Muxtar Hüseynzadəyə irad tutmaq olmaz. Çünki alimin bu əsərləri dərslik olduğundan morfologiya ilə yanaşı fonetika və leksikologiya bəhslərinin verilməsi zəruri idi. Alim 1954-cü ildə fonetikaya tərifi verir: “Danışıqda mövcud olan səslərin nə cür törəməsindən, onların nə kimi qanunlar əsasında dəyişməsindən, inkişaf yollarından bəhs edən dilçilik elminin müəyyən şöbəsinə fonetika deyilir. Dildə səslərin nə kimi vəzifə daşması, onların təsnifi və

əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak edən ağız üzvlərindən bəhs edilməsi də fonetikaya daxildir” [72, s.36].

1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili”ndə isə həmin tərifi ifadə etdiyi mənəni qeyri-tərif formasında verir [73, s.15]. Fonetikanın bütün səsləri deyil, məhz danışığ səslerinin öyrəndiyini və onun növlərini hər iki nəşrdə eyni şəkildə verən alim yazırdı:

“Şübhəsiz, fonetika, ümumiyyətlə, səsdən bəhs etmir. Təbiətdə bir çox səs mövcuddur: gurultu, partıltı, xışıltı, çığırtı, heyvanların çıxardığı səslər, göy gurlaması, su şırıltısı, mexaniki səslər və s. havanın qeyri-müntəzəm titrəməsindən əmələ gələn bu səslərdən fizika elmi bəhs edir. Bu səslərin sürəti, inikası, keyfiyyət, kəmiyyət və s. xüsusiyyətləri ilə məşğul olan fizika elmidir. Fonetika isə insan danışığını əmələ gətirən səslərdən bəhs edir. Dilçilik elmində işlədilən “səs” bəşər nitqinin əsasını təşkil edən, müəyyən danışığ orqanları vasitəsilə xüsusi şəkil alan səs deməkdir.

Səslərin elmi surətdə öyrənilməsinə bir neçə cəhətdən yanaşılır. Buna görə də fonetika bəhsi aşağıdakı növlərə ayrılır:

- 1) tarixi fonetika;
- 2) eksperimental fonetika;
- 3) müqayisəli fonetika (71,səh. 36; 21, səh.15)

Muxtar Hüseynzadə hecadan bəhs edərkən ona belə bir tərif verir: “Danışığ zamanı müntəzəm nəfəsvermə

nəticəsində sözün ayrılan hissəsinə heca deyilir” (71, səh. 47).

Bu tərif, demək olar ki, bütün dilçiləri qane edir. Hələ 1928-ci ildə B.Çobanzadə “Bir kərədən söylənən, tələffüz edilən bir, yaxud bir neçə səsə heca təbir olunur” deyirdi. Ə.M.Dəmirçizadə “Səs axınının bir dəfə vurması ilə bir bütövlük kimi tələffüz olunan bir səsə və ya səslər birləşməsinə heca deyilir” deyirdi. 1972-ci ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili”ndə isə həmin fikri başqa şəkildə ifadə edərək yazırdı: “Sözün bir sait əsasında formalaşmış parçasına heca deyilir”.

Orfoqrafiya prinsipləri və qaydaları habelə, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası haqqında da Muxtar Hüseyinzadə ətraflı məlumat verir. Amma təkcə orfoqrafiya məsələsindəki xidmətlərini götürsək, bu onun Azərbaycan dilçiliyi qarşısında ən böyük işi hesab edilə bilər.

ƏSƏRLƏRİ

- 1.Hüseynzadə M. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi. ADU elmi əsərləri, Bakı, 1948, VI c.
- 2.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinə dair (I növ təyini söz birləşmələri). Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1953, V c., səh. 5– 28.
- 3.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 242 s.
- 4.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinə (II növ təyini söz birləşmələri) dair. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1954, VII c., s.21– 41.
- 5.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Bakı, ADU, 1957, 94 s.
- 6.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1957, VIII c., s.27– 48.
- 7.Hüseynzadə M. 1956-cı ildə Bakıda oktyabrın 10–13-də türk dillərinin dialektologiyasına aid koordinasiya müşavirəsində çıxışı. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1958, XII c.
- 8.Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU, 1959, s. 12–34, 403 s.
- 9.Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU, 1959, s.66–166, 453 s.

10.Hüseynzadə M. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. ADU elmi əsərləri. Bakı, 1960, № 2, səh. 45– 52.

11.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri. Bakı, ADU, 1961.

12.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1963, 270 s.

13.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, 1973, 355 s.

14.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Bakı. 1983, 319 s.

Medalları

“Qafqazın müdafiəsinə görə” medal – 1945-ci il

“Rəşadətli əməyə görə” medal – 1945-ci il

“Şərəf nişanı” ordeni – 1953-cü il

Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni – 1953-cü il

Respublika Dövlət Mükafatı – 1973-cü il

Bizim rəhbərliyimizlə Səidə Qafarova 2007-ci ildə “Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında prof. Muxtar Hüseynzadənin rolu” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir.

AĞAMUSA AĞASI oğlu AXUNDOV

Onu hamı sadəcə olaraq Ağamusa müəllim deyə çağırır. Bu sadə müəllim sözünün arxasında nə durur? 26 yaşlı elmlər namizədi, 32 yaşında elmlər doktoru, politoloq alim, 13 il filologiya üzrə on aparıcı fakültənin dekanı, dünyanın bir çox şəhərlərində Azərbaycan dilçiliyini təmsil etmiş, öz dərin və geniş erudisiyası ilə elmimizə baş

ucalığı gətirmiş bir alim, 1990-cı ildən Azərbaycan dilçiliyinin ağsaqqalı və rəhbəri, dövlət səviyyəsində Azərbaycan dilinin taleyüklü problemləri həll ediləndə ən öndə gedən ictimai xadim, 350-dən çox dəyərli elmi əsərin müəllifi, 30 nəfərə qədər adamın xeyirxahlıqla əlindən tutub elmlər doktoru və namizədi alimlik dərəcəsi verən vətəndaş alim, 70 nəfərin opponenti, bütün bunlara görə əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA müxbir üzvü, akademiyanın ictimai elmlər üzrə akademik katibi, ən əsası isə onu tanıyanların qəlbində özünə sayğı ilə məhəbbətdən yoğrulmuş bir heykəl ucaldan şəxsiyyət.

Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlikdə Muxtar müəllimdən sonra Ağamusa müəllim gəlir. Ağamusa müəllim 1981-ci ildən 90-cı ilə kimi və 1997– 2001-ci

illər arasında üst-üstə 14 il kafedraya rəhbərlik etmişdir. Bu illər ərzində Ümumi dilçilik kafedrası həm elmi-pedaqoji kadr sarıdan, həm tədris metodiki ədəbiyyatın meydana gəlməsi sarıdan çox inkişaf etdi. Bir neçə kəlmə də A.Axundovun həyat və fəaliyyəti haqqında qısa məlumat.

A.A.Axundov 1932-ci ildə Kürdəmir şəhərində anadan olmuşdur. 1940-cı ildə Kürdəmir şəhər 36№-li dəmiryolu beynəlmiləl orta məktəbinin 1 sinfinə gedərək 1950-ci ildə həmin məktəbi medalla qurtarmışdır. Elə həmin il Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı şöbəsinə qəbul olunmuş, 1955-ci ildə həmin fakültəni Nizami təqaüdü ilə bitirmişdir. Həmin il Ümumi dilçilik kafedrası üzrə aspiranturaya daxil olmuşdur. Aspiranturanı vaxtından 6 ay tez qurtararaq 1958-ci ildə “Feilin zaman kateqoriyası” mövzusunda yazdığı dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Müdafiədən sonra Muxtar müəllimin təklifi ilə Ümumi dilçilik kafedrasında müəllim kimi işə başlamışdır. Bir il sonra 1959-cu ildə Azərbaycan Dillər İnstitutunun Qərbi Avropa dilləri fakültəsinin İngilis dili şöbəsinə daxil olub, 1965-ci ildə həmin institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1965–1966-cı illərdə Misirə ezam olunmuş Qahirənin Eyn-Şəms Universitetində ingilis dilində

Azərbaycan dili və ədəbiyyatından mühazirə oxumuşdur. Bakıya qayıtdıqdan 1 il sonra professor olmuş və Filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdur. Bu vəzifəyə o, 4 dəfə seçilmiş və 14 il dekan olmuşdur. 1968-ci ildə ADU-nun filologiya elmləri üzrə müdafiə şurasının sədri təsdiq edilmiş, milli filoloq kadrlarının yetişdirilməsi işinə çoxlu enerji və zəhmət sərf etmişdir. 1981-ci ilin yanvarında Muxtar müəllim 30 il rəhbərlik etdiyi kafedranı öz sevimli şagirdi A.Axundova etibar etmişdir. A.A.Axundov 1991-ci ilə qədər Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1990-cı ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna direktor təyin edilmişdir. 1996-cı ildə Ümumi dilçilik kafedrası Azərbaycan dilçiliyi kafedrası ilə birləşdikdən sonra yenidən 1997-ci ildə həmin kafedraya müdirlik etmişdir. 2001-ci ildə Milli Elmlər Akademiyasının ictimai elmlər üzrə akademik katibi və Akademiyanın müxbir üzvü seçilmişdir. Əməkdar elm xadimidir. Dünyanın və eləcə də keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərlərində elmi məruzələrlə çıxış etmiş, yüksək təhsil və dövlət mükafatları almışdır. Son 6-7 ildə Ümumi dilçilik kafedrasının yenidən bərpa edilməsi üçün müxtəlif səviyyələrdə təşəbbüs göstərmiş, nəhayət, 2001-ci ildə həmin kafedranın Azərbaycan dilçiliyi kafedrasından ayrılıb müstəqil olmasına nail olmuşdur. Muxtar müəllim özünə layiqli davamçı seçə bildiyi kimi Ağamusa müəllim də özünə gənc və istedadlı bir davamçı seçmişdir. Bu, öz daxili potensialını çox gənc yaşlarında reallaşıdır bilmiş filologiya elmləri doktoru,

professor, əməkdar elm xadimi, MEA müxbir üzvü Nizami Qulu oğlu Cəfərovdur. Ağamusa müəllim həmişə deyir ki, mən özümü axtaranda Nizamidə tapıram. Ağamusa müəllim indi özünün ən yaxşı çağlarını yaşayır. Onun qələmi daha da püxtələşmiş və məhsuldar olmuş, sözü kəsərli olmuş, zəkası daha da kamilləşmiş bir zirvəyə qalxmışdır. Ağamusa müəllim bu zirvədə xalqımıza, elmimizə hələ uzun müddət xidmət edəcəkdir.

A.Axundov ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur

Ədəbi fəaliyyətə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (1951, №12) çap olunmuş “İkinci görüş” adlı ilk hekayəsi ilə başlamışdır. Bundan sonra bədii yaradıcılıqla, xüsusən poeziyanın sənətkarlıq problemlərinin tədqiqi ilə ciddi məşğul olmuşdur.

Sovet Türkoloqları Komitəsinin (1974-cü ildən), Almaniya Demokratik Respublikasında nəşr edilən “Fonetika, dilçilik: Kommunikativ tədqiqatlar” adlı beynəlxalq nəzəri jurnalın redaksiya heyətinin (1978-ci ildən), Azərbaycan EA Terminologiya Komissiyası sədrinin müavini, Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Toponimika Komissiyasının, AzərTAC-ın tərcümə şurasının, Azərbaycan və Ərəb ölkələri Dostluq Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü, Sovet-Amerika Dostluq Cəmiyyəti Bakı şöbəsinin sədri kimi geniş ictimai-elmi fəaliyyət göstərir.

Misir Ərəb Respublikasının Qahirə şəhərində, Eyn-Şəms Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərslər demiş (1965–1966), Praqa (1967) Ankara (1972), Belqrad (1984) və Budapeşt (1986), Kayseri (Türkiyə, 1990), İstanbul (1992) şəhərlərində beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmiş, Dostluq evinin və Sovet Amerika Əlaqələri İnstitutunun xüsusi heyətində ABŞ-da olmuş, Nyu-Yorkda II Dünya müharibəsinin qurtarmasının 30 illiyinə həsr olunmuş iclasda iştirak etmişdir (1975).

Yaponiya Elmə Yardım Cəmiyyətinin dəvəti ilə bir ay Tokio Universitetində Azərbaycan dili dərsləri demiş, Kobe Universitetində və Tokio Şərq Kitabxanasında “Azərbaycan dili inkişaf yollarında” mövzusunda 2 konfrans keçirmişdir. Onun “Ümumi dilçilik” (1978–1988), dilçiliyə dair şərikli yazdığı “Dilçiliyə giriş” (1966–1980), “Azərbaycan dili” (1972–1973–1974–1992) kitabları dönə-dönə nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti” əsəri üzərində işləmişdir. Azərbaycan Respublikası Dillərin İşlənməsi və İnkişaf Qanunauyğunluqları Əlaqələndirmə Şurasının sədri, ASE-nin Məsləhətçilər Şurasının, Gürcüstan EA-nın Dilçilik İnstitutunun və BDU-nun doktorluq dərəcəsi verən ixtisaslaşmış müdafiə şuralarının, XMA-nın Azərbaycan bölməsi komitəsinin, “Sovetskaya tyürkologiya”, “Ulduz” və “Azərbaycan” jurnallarının redaksiya heyətlərinin üzvü olmuşdur. “Sovetskaya tyürkologiya” jurnalının baş

redaktoru, Dil və Ədəbiyyat üzrə ekspert şurasının sədri işləmişdir (1993-cü ildən).

Xalqlar dosduğu sahəsində mühüm xidmətlərinə görə ABŞ-ın “Friendship fors” (“Dostluq qüvvələri”) ictimai təşkilatının fəxri fərmanına layiq görülmüşdür (1987), ABŞ-ın Nyu-Orlean şəhərinin fəxri xarici vətəndaşı, Luiziana ştatının paytaxtı Baton Rujun şəhər şurasının fəxri üzvüdür (1987). Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin üzvüdür (2003-cü ildən). “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir (2000).

5 sentyabr 2015-ci ildə vəfat etmişdir. Bakıda, II Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

ƏSƏRLƏRİ

Kitabları

1. Feilin zamanları. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1961, 138 səh.
2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi. Bakı, ADU, 1963, 25 səh.
3. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1966, 300 səh.
4. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasından mühazirələr. Bakı, ADU, 1969, 56 səh.
5. Dil və üslub məsələləri. Bakı, Gənclik, 1970, 103 səh.
6. Azərbaycan dili – 5-6. Bakı, Maarif, 1972, 250 səh.
7. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, 302 səh.
8. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, ADU, 1973, 110 səh.
9. Azərbaycan dili – 5. Bakı, Maarif, 1975, 140 səh.
10. Azərbaycan dili – 5. Bakı, Maarif, 1977, 143 səh.
11. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). Bakı, Maarif, 1979, 254 səh.
12. Riyazi dilçilik. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1979, 18 səh.
13. Şeir sənəti və dil. Bakı, Yazıçı, 1980, 159 səh.
14. Dilçiliyə giriş. II nəşri. Bakı, 1980, 315 səh.
15. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1983, 135 səh.

16. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1983, 388 səh.
17. Azərbaycan dili – 5. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş on üçüncü nəşri. Bakı, 1984, 157 səh.
18. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, 223 səh.
19. Azərbaycan dili. Bakı, 1985, 159 səh.
20. Ümumi düçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). İkinci nəşr. Bakı, Maarif, 1988, 260 səh.
21. Azərbaycan dili – 6-7. İkinci nəşr. Bakı, Maarif 1991, 205 səh.
22. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, 190 səh.
23. Türk dili – 6. Bakı, Ögrətmən, 1994, 173 səh.
24. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, BDU, 1996, 252 səh.
25. Ağamusa Axundov (avtooçerk və bibliografiya). Bakı, Sabah, 1997, 100 səh.
26. Azərbaycan dili – 6. İkinci nəşri, Bakı, Təhsil, 1997, 173 səh.
27. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, Elm, 1998, 195 səh.
28. Azərbaycan dili – 6. Dördüncü nəşri, Təhsil, 1999, 173 səh.
29. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı, Gənclik, 2003, 658 səh.
30. Dil və ədəbiyyat. II cild. Bakı, Gənclik, 2003, 436 səh.
31. Azərbaycan dili – 6-7. Bakı, 2003, 255 səh.

- 32.Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Təhsil, 2004, 167 səh.
- 33.AMEA-nın Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsi 60 ildə. Bakı, Nurlan, 2004, 72 səh.
- 34.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2005, 452 səh.
- 35.Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). Üçüncü nəşri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 278 səh.
- 36.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (Nəşrə hazırlayanı, təkmilləşdirəni və redaktoru). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 740 səh.

Məqalələri

(Jurnal və kitablarda)

1. “Kür” sözünün etimologiyası haqqında // M.S.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – 1956. – №10. – s.51– 56.
2. Satira dilimizin bəzi məsələləri // Azərbaycan. – 1956. – №11. – ş.149– 157.
3. Toponimik etimologiyanın prinsipləri və mənbələri (Azərbaycan toponimikası materialları əsasında) // Aspirantların elmi konfransı. – Bakı: ADU. – 1956. – s.68– 69.

4. Feilin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən // Aspirantların elmi əsərləri. III buraxılış. – 1957. – s.21– 37.
5. Feilin keçmiş zamanı. Şühudi keçmiş // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – 1958. – №4. – s.43– 52.
6. Feilin indiki zamanı. Azərbaycan dili materialları əsasında // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – 1958. – №2. – s.119– 130.
7. Bədii dil və xəlqilik // Azərbaycan. – 1958. – №6. – s.201– 211
8. Feilin zamanları məsələsinə dair // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Bakı, ADU, 1958, - №5. - s.133-136.
9. Feil zamanlarının üslub xüsusiyyətləri // Filoloji fakültənin əsərləri. – Bakı: ADU. – 1958. – s.165– 179.
10. Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman formasının mənşəyi məsələsinə dair // Filoloji fakültəsinin əsərləri. – Bakı: ADU. – 1958. – s.211– 213.
11. Şair və söz // Azərbaycan. – 1959. – №7. – s.178– 183.
12. Heyne Azərbaycan dilində // Azərbaycan. – 1959. – №9. – s.210– 215
13. Feilin gələcək zamanı // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. I Buraxılış. – 1960. – s.89– 95.

- 14.Şair və dil // Azərbaycan. – 1961. – №1. – s.202–208.
- 15.Tabesiz mürəkkəb cümlə // Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. – Bakı. Maarif, 1962. – s.169– 182.
- 16.Azərbaycan dilində işlənilən ərəb sozlərinin fonetik xüsusiyyətləri haqqında // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1963. – №3. – s.55– 64.
- 17.Azərbaycan dili sait fonemlərinin statistik təhlili təcrübəsindən // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1963. – № 5. – s.63– 67.
- 18.Azərbaycan dili samitlərində nitq axını zamanı özünü göstərən bəzi fizioloji akustik hadisələr // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1963. – № 6. – s.79– 81.
- 19.Azərbaycan dili fonemlərində özünü göstərən bəzi qanuna uyğunluqlar haqqında // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1963. – №6. – s.81– 82.
- 20.Dilçilikdə fonem problemi və Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu // “Ali məktəblərin filoloji və pedaqoji problemlərinə həsr edilmiş I Respublika Elmi Konfransın materialları”. Bakı. – 1964. – s.3– 4.

21. Eyn-Şəms Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı // Elm və həyat. – 1966. – №12. – s.8–10.
22. Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1968. – №2. – s.29–36.
23. Semiotika və kosmos dilçiliyi // Ulduz. – 1969. – №2. – s.52–54.
24. Filologiya fakültəsinin tarixi // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – 1969. – №3-4. – s.3–22.
25. Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafı // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1970. – №3. – s.3–7.
26. İstedadlı alim, gözəl müəllim (Əlövsət Abdullayev haqqında) // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1970. – №4. – s.3–6.
27. Nəsimi və XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili // Azərbaycan. – 1971. – №4. – s.191–197.
28. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1971. – №6. – s.18–27.
29. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1972. – №1. – s.12–21.

30. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. - Dil və ədəbiyyat ser. – 1972. – №2. – s.75– 80.
31. Tabesiz mürəkkəb cümlə // Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. – Bakı. – 1973. – s.334– 348.
32. “Dilçilik tarixi” dərsliyinin prinsipləri və vəzifələri // Проблемы естественных и общественных наук. – Баку. – 1973. – s.82– 83.
33. Dildə gözəllik haqqında // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. – Dil və ədəbiyyat ser. – 1975. – №6. – s.57– 60.
34. Heca vəznü. Dilin estetikası silsiləsindən // Ulduz. – 1975. – №6. – s.57– 60.
35. Səməd Vurğunun sərbəst şeiri // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1976. – №5. – s.9– 11.
36. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. 1976. – №6. – s.9– 14.
37. Qiymətli tədqiqat. Ə.Əfəndizadənin “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” kitabı haqqında» // Azərbaycan məktəbi. – 1976. – №7. s.78– 80.
38. Araz və Ar-Ras // Elm və həyat. – 1976. – №7. – s.22.
39. Məsdər // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Metodik məcmuə. II buraxılış. – 1976. – s.48– 51.

40. Azərbaycan dilində konversiya // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 1977. – №1. – s.66– 71.
41. Bədii dildə tipiklik və surətlərin dili // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1977. – №2. – s.3– 10.
42. Bədii dildə tipiklik və surətlərin dili // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1977. – №3, – s.3-7.
43. Zəngin həyat yolu: Nəsir Məmmədov– 70 // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Eimi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1977. – №6. – s.64– 66.
44. Vəsiti nitq haqqında qeydlər // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 1978. – №3. – s.87– 92.
45. Dil və adət // Elm və həyat. – 1978. – №5. – s.22– 23.
46. Bədii dil yaradıcılıq məhsulu kimi // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1978. – №6. – s.8– 12.
47. Azərbaycan sovet şeirində qafiyə // Azərbaycan. – 1978. – №12. – s.182– 189.
48. Heca vəznə və dilimiz // Elm və həyat, – 1979. – №1. – s.32– 33.
49. Azərbaycan dili haqqında kitablar // Kitablar aləmində. – 1979. – №1. – s.35– 36.
50. Azərbaycan dilində sual cümlələri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 1979. – №1. – s.61– 65.

51. Azərbaycan sovet şeirində əruz vəznə // Azərbaycan SSR AOİTN-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser. – 1979. – №3. s.20– 25.
52. Piyaləli, qədəhli, kuzəli şəhər. Bərdə toponiminin mənşəyi haqqında // Elm və həyat. – №4. – s.24– 25.
53. Yenilik meyli (Sərbəst şeirə dair mülahizələr) // Azərbaycan. – 1979. – №5. – s. 178– 184.
54. Nəşavət yoxsa Naxçıvan: Naxçıvan toponiminin mənşəyinə dair // Elm və həyat. – 1979. – №10. – s.27– 28.
55. “-iyyət” şəkilçili alınma sözlər // Dil mədəniyyəti: Məq. top. – Bakı, Elm. – 1979. – s.80-84.
56. Azərbaycan sovet şeirində alliterasiya və assonans. Bədii dilin elmi-nəzəri məsələləri // Azərbaycan. – 1980. – №1. – s.159– 166.
57. Redaktordan // A.Təhmasib, “Hamlet” Azərbaycan dilində. Bakı: Azərnəşr. – 1980. – s.3.
58. Şahlar diyarı (Şamaxı toponiminin mənşəyi haqqında // Elm və həyat. – 1981. – №10. – s.11– 12.
59. Ön söz // İ.Əliyeva. Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası. - Bakı: Yazıçı, - 1983. – s.3-6.
60. Mənəvi dayaqlardan biri. Tərcümə: problemlər, mülahizələr rubrikası ilə. Redaksiyanın sorgularına cavab // Azərbaycan. - 1983. - №11. - s.123-125.
61. Bizim fikrimizcə... // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 1984. – №4. – s.34– 37.

62. Dilçilik və antropologiya // Tipoloji dilçilik. Məq. top. – Bakı: ADU, – 1984. – s.3– 9.
63. Ön söz // Uzaq ellər, doğma nəğmələr. – Bakı, Yazıçı, 1986. – s.3– 4.
64. Kontrastiv fonetika və onun nəzəri dilçilik üçün əhəmiyyəti // Kontrastiv fonetika. – Bakı: ADU, – 1986. – s.8-12.
65. İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası // Kontrastiv morfologiya. – Bakı: ADU, – 1987. – s.3– 8.
66. Onomastik vahid, onun mahiyyəti və dil sistemində yeri // Azərbaycan onomastikası problemləri. – Bakı, 1988. – Bur.2. – s.245– 246.
67. Dərin mənalar poeziyası // A. Abdullazadə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1991. – s.3– 8.
68. Ön söz // Məmmədov N. Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri. – Bakı, Sabah, 1993. – s.3– 6.
69. Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev // Türkologiya. – 1995. – №1-6. – s.98– 99.
70. Füzulinin bir qitəsi haqqında və Füzuli və ana dili // Füzulinin dili: Məq. top. – Bakı: Elm, 1997. – s.3– 22.
71. Redaktordan // Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. c.1. – Bakı: Çıraq, 1997. – s.5.
72. Azərbaycan dili əsrin astanasında // Azərbaycan XXI əsrin astanasında. - Bakı, 1997. – s.7– 8.

73. Bir neçə söz // Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. – Bakı: Təhsil, 1997. – s.5–7.
74. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlament dili // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 1998. – №1, – s.2–5.
75. Dil məsələləri // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1998. – s.121–155.
76. Müseyib Bayram oğlu Məmmədov // M.B.Məmmədov. Bibliografik göstərici. – Bakı. – 1998. – s.25–40.
77. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və müasir Azərbaycan ədəbi dili // Türkologiya. – 1999. – №1-4. – s.3–6.
78. Müseyib Bayram oğlu Məmmədov // Türkologiya. – 1999. – №1-4. – s.87–88.
79. Ulu Azərbaycan dilinin qədim abidəsi (“Dədə Qorqud” kitabı haqqında) // Dirçəliş. – 1999. – №18. – s.45–48.
80. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi // Kitabi-Dədə Qorqud. Məq. top. – Bakı: Elm. – 1999. – s.176–179.
81. Redaktordan // Sədiyeva G. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. – Bakı. Elm. – 1999. – s.3.
82. Fəhləlikdən başlanan alim ömrü (Dilçi alim T.Əhmədov haqqında) // Azərbaycan onomastikası problemləri. – Bur. 7. – Bakı, 1999. – s.152–155.

- 83.Çagdaş dünyada dil ortamı və ortaq türkçə problemi // Türkiyə respublikası və Osman dövləti. Bakı: Elm, 2000. – s.61– 67.
- 84.Unudulmaz Abdulla müəllim (Abdulla Vəliyev haqqında) // Tədqiqlər: Məq. top. Bakı: Elm, 2000. – s.13– 16.
- 85.Musa müəllim. Biblioqrafiya. – Bakı: Örnək. – 2000. – s.6– 16.
- 86.Unudulmaz professor (Akademik M.Şirəliyev haqqında) // Dilçilik məsələləri: Məq. top. Bakı: Elm. – 2000. – s.3– 7.
- 87.Əziz alim dostumuz (Aydın Ələkbərov haqqında // Tədqiqlər-3. – Bakı: Elm, 2000. – s.221– 223.
- 88.Dilimizə dövlət qayğısı // Dirçəliş XXI əsr. – 2001. – №41. iyul. – s.34– 40.
- 89.Akademik Məmmədağa Şirəliyev // Türkologiya. – 2001. – №1-4. – s.95– 96.
- 90.Abdulla Vəliyev // Türkologiya. – 2001. – №1. – s.96– 98.
- 91.Dilimizə dövlət qayğısı // Dirçəliş. – 2001. – №41. – s.34 – 39.
- 92.Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 2001. – №3. – s.9 – 14.
- 93.Dilimizə dövlət qayğısı // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – 2001. – №3, – s.9– 14.
- 94.Gənclərin dostu // Əmir Həbibzadə– 85. – Bakı: BDU nəşriyyatı. – 2001.

95. Həmişə birinci // Mənalı ömür – Abuzər Xələfov – 70.
– Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001. – s.62– 65.
96. Aqlütinativ və flektiv təmayüllərin həddləri və
tipoloji sapma hadisəsi haqqında // AMEA-nın
məruzələri, VII cild, №1-3, 2001, – s.119– 122.
97. Kontrastiv fonetika və onun nəzəri dilçilik üçün
əhəmiyyəti. – “Ümumi dilçilik”, Azərbaycan dili.
Frazologiya, morfologiya, fonotaktika, sintaktik
fonetika, akustik fonetika, dil məsələləri (məq. top.).
Bakı, 2002. – s.11– 14.
98. Parlaq istedadlı iki tələbədən biri – “Vasim
Məmmədəliyev zirvəsi”. – Məq. top. – Bakı, 2002–
s.87– 88.
99. Memary // Türkologiya. – 2002, – №1-2. – s.93– 95.
100. Ön söz // Məsud Mahmudov. Mətnin formal təhsil
sistemi. – Bakı, Elm. – 2002. – s.4– 5.
101. İşıqlı şəxsiyyət // Aida İmanquliyeva (məq. toplusu).
– İstanbul, 2002, – s. 83– 84.
102. Dil həssaslığı // AMEA-nın Xəbərləri (humanitar və
ictimai elmlər seriyası). – 2002. №1-2. – s.113–
116.
103. Ana dilinə böyük qayğı // Elm. – Xüsusi buraxılış. –
2003. – s.105– 109.
104. Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil və dövlət
problemi // Dirçəliş. – 2003. – aprel. – s.46– 56.

105. Dilçiliyimizə dəyərli hədiyyə // Dilçilik: problemlər və mülahizələr. Məq. top. – Bakı. – 2003. – s.21–22.
106. Bizim Rəhilə xanım // Rəhilə Məhərrəmovə –80. – Bakı. – 2003. – s.48–49.
107. İlin yekunları // AMEA-nın Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). – 2004. – №1. - s.3–17.
108. Heydər Əliyev və ana dili // Pedaqoji aləm jurnalı. – 2004. – №1. s.12–13.
109. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı qəhrəmanlığa bərabər xidmət idi // Dirçəliş. – 2004. – aprel-may. – 74–75, – s.42–51.
110. Modal aktuallaşma // AMEA-nın məruzələri. – Bakı, 2004, c.LX. – №1-2. – s.249–250.
111. Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti və onun tərtibi prinsipləri. – Türkologiya. – 2004. – №1-4. – s.3–5.
112. Humanitar və ictimai elmlər bölməsi 2004-cü ildə // AMEA-nın Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). – Bakı. – 2005. – №1. – s.3–22.
113. Humanitar və ictimai elmlər bölməsi 60 ildə // AMEA-nın Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). – Bakı. – 2005, – №2. – s.3–20.
114. Musa Adilov // Musa Adilov. Bibliografiya. – Bakı. – 2005. – s.6–14.
115. Heydər Əliyev Azərbaycan dilini incəliklərinə qədər bilməyi və onu sevməyi ilə də nümunə idi // Arena jurn. – Xüsusi buraxılış. – 2006. – s.13–15.

116. Birinci Türkoloji Qurultay və müasir türk dünyası // Türkologiya. – Özel buraxılış. – Bakı. – 2006. – s.3– 9.
117. Birinci Türkoloji Qurultay və müasir türk dünyası // I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş Qurultayın tezisləri. – Bakı. – 2006. – s.3– 4.
118. Bir daha türk dillərində sıra kateqoriyası haqqında. // Tədqiqlər. – Bakı. – 2006, №2, s.3– 5.
119. Redaktordan // A.Babayev. Türksöyün birlik səsi. – Bakı. – 2006. – s.6–7.
120. Daim inkişafda // AMEA-nın Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). – Bakı. – 2006. – №1. – s.3–23.
121. Memory // Türkologiya. – 2006. – №2-4. s.92–93.
122. Personalia: Kononov Andrey Nikolayeviç // Türkologiya. – 2006. – №2-4, s.94.
123. Birinci Türkoloji Qurultay və müasir türk dünyası // Birinci Türkoloji qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı. – 2007. – s.6– 14.
124. Unudulmaz Kamal müəllim // Kamal Talıbzadə: Kübarlıq məktəbi. – Məq.top. – Bakı. – s.66– 68.
125. Dil // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. – Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi. – 2007. – s.151– 152.
126. Dilçilik // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. – Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi. – 2007. – s.660-661.

Qəzetlərdə

(Ən mühümləri)

1. Güzəl bədii əsərlər istəyirik // Azərbaycan gəncləri. – 1952. – 12 dekabr.
2. Bədii dil haqqında bəzi qeydlər // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1954. – 9 oktyabr.
3. Şeir dilinə ciddi fikir verməli // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1955. – 19 mart.
4. Yeni layihə haqqında. Orfoqrafiya məsələləri // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1955. – 2 iyul.
5. Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə dil məsələləri // Azərbaycan gəncləri. – 1955. – 8 iyul.
6. Gənc şairlərin əsərlərində dil və üslub məsələləri // Azərbaycan gəncləri. – 1955. – 14 sentyabr.
7. Bədii dildə xəlqilik // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1955. – 18 sentyabr.
8. Bədii dilimizin gözəl nümunələri // Azərbaycan gəncləri. – 1956. – 14 sentyabr.
9. Faydalı bir monoqrafiya haqqında (C.Əzimovun “Tərcümə prinsipləri” kitabına resenziya) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1956. – 17 iyun.
10. R.Məhərrəmovanın “XIV-XIX əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində xəbər” məqaləsi haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1957. – 10 mart.

- 11.“Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri. VIII cild (Resenziya)” // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1957. – 10 mart.
- 12.Göyçaya dialektoloji ekspedisiya // Azərbaycan gəncləri. – 1957. – 11 iyul.
- 13.Yeni orfoqrafiya haqqında // Azərbaycan gəncləri. – 1957. – 11 sentyabr.
- 14.Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları // Lenin tərbiyəsi uğrunda. – 1958. – 14 fevral.
- 15.Esperanto nədir? // Bakı. – 1958. – 2 aprel.
- 16.Azərbaycan ədəbiyyatı Bolqarıstan məktəblərində // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1958. – 1 may.
- 17.Azərbaycan dilinin leksikologiyasına aid yeni kitab (S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabı haqqında reseenziya) // Bakı. – 1958. – 25 dekabr.
- 18.Həyat çağırır (M.Dilbazinin şeirlər məcmuəsi haqqında) // Kommunist. – 1959. – 16 may.
- 19.Poemalarımızın dili haqqında qeydlər // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1959. – 1 avqust.
- 20.Bədii dil haqqında mülahizələr. Ədəbi və bədii əsərlərin dili // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1961. – 11 noyabr.
- 21.Maşın və dil // Bakı. – 1962. – 25 aprel.
- 22.Dil və üslub məsələləri // Azərbaycan gəncləri. – 1962. – 12 may.

- 23.Fonoloji qeydlər // Lenin tərbiyəsi uğrunda. – 1964. – 27 yanvar.
- 24.Fonoloji qeydlər // Lenin tərbiyəsi uğrunda. – 1964. – 14 fevral.
- 25.Fonoloji qeydlər // Lenin tərbiyəsi uğrunda. – 1964. – 29 fevral.
- 26.Fonoloji qeydlər // Lenin tərbiyəsi uğrunda. – 1964. – 31 mart.
- 27.Hörmətli redaksiya. Qahirədən məktub (Qahirədə ingilis dilində nəşr edilən “Arab observer” jurnalında (1964, №8) S.Rüstəm haqqında dərc edilmiş məqalənin xülasəsi) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1966. – 16 aprel.
- 28.Hekayədə dil məsələsi // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1966. – 17 dekabr.
- 29.Sadəlik mübarizi (C.Məmmədquluzadənin dili haqqında) // Kommunist. – 1967. – 16 may.
- 30.Görkəmli dil mütəxəssisi (Akademik M.Şirəliyev haqqında) // Yeni Şirvan. - 1967. - 1 iyul.
- 31.Köklər... Budaqlar... B.Vahabzadənin eyniadlı kitabı haqqında // Kommunist. – 1968. – 10 dekabr.
- 32.Semiotika və kosmos dilçiliyi // Azərbaycan gəncləri. – 1969. – 11 mart.
- 33.Səmimi hisslər poeziyası (Nəbi Xəzrinin “Seçilmiş əsərləri” haqqında) // Bakı. – 1970. – 14 fevral.
- 34.Dilçilərimizin ağsaqqalı (Muxtar Hüseynzadə haqqında) // Kommunist. – 1970. – 28 mart.

35. Elm yollarında (Ə. Abdullayev haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1970. – 12 dekabr.
36. Gənc poeziyamız haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan gəncləri. – 1970. – 19 dekabr.
37. Üslubiyyətə aid kitab (Ə. Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabı haqqında) // Kommunist. – 1971. – 27 fevral.
38. Petefi Azərbaycan dilində // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1973. – 2 iyun.
39. Nə qədər ki, gec deyil (R. Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında) // Kommunist. – 1973. – 14 iyun.
40. Maraqlı əsər (M. Adilovun “Niyə belə deyirik?!” kitabı haqqında) // Azərbaycan gəncləri. – 1974. – 26 oktyabr.
41. Efir və nitq mədəniyyəti (Radio və televiziya nitqi haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1974. – 23 noyabr.
42. “Əks-səda” (N. Xəzrinin eyniadlı əsərinin ADDT-da tamaşası haqqında) // Azərbaycan gəncləri. – 1975. – 24 may.
43. Bir-iki təklif (Dil mədəniyyəti haqqında) // Kommunist. – 1975. – 20 avqust.
44. İkinci nəşrdən əvvəl (A. Babayevin “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərhı” kitabı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1975. – 15 noyabr.

- 45.İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili (I, II, III siniflərin “Azərbaycan dili” dərslikləri haqqında) // Azərbaycan müəllimi. – 1975. – 28 noyabr.
- 46.Səməd Vurğunun şeirlərində əruz vəznü // Azərbaycan müəllimi. – 1976. – 2 iyul.
- 47.Hikmət poeziyası (S.Vurğun haqqında). Azərbaycan gəncləri. – 1976. – 3 iyul.
- 48.Səslər dil açır (S.Vurğunun anadan olmasının 70 illiyi) // Bakı. – 1976. – 15 iyul.
- 49.Axtarış yollarında. Şeirimizdə qafiyə meyilləri // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1976. – 14 avqust.
- 50.Səməd Vurğunun şeirlərində əruz vəznü // Azərbaycan müəllimi. – 1976. – 27 avqust.
- 51.Fərəhli nəticələr (Alma-Atada keçirilən Ümumittifaq Türkologiya Konfransından qeydlər) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1976. – 9 oktyabr.
- 52.Apostrof lazımdırmı? (Dilimizin orfoqrafiya qaydaları haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1977. – 22 yanvar.
- 53.Xüsusi adların tədqiqi (Onomastika məsələləri haqqında) // Kommunist. – 1977. – 18 may.
- 54.Yaxşı təşəbbüs, amma... (Z.Budaqova, Ş.Sədiyev və A.Ələkbərovun “Samouçitel azerbaydjanskoqo yazıka” kitabı haqqında) // Kommunist. – 1977. – 11 dekabr.

55. Müşfiq sənəti (M. Müşfiqin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1978. – 17 dekabr.
56. Oxu tar (M. Müşfiqin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə) // Azərbaycan gəncləri. – 1978. – 29 iyun.
57. Səsin poeziyası (M. Müşfiq-70) // Bakı. – 1978. – 29 iyun.
58. 40 yaşlı yeni kitab (M. Şirəliyev və M. Hüseynzadənin “Azərbaycan dili” dərsliyi haqqında) // Azərbaycan müəllimi. – 1978. – 23 avqust.
59. Nəcib məqsədlə (Narodnaya poeziya Azerbaydjana. – Leninqrad, 1978. – kitabı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1978. – 26 avqust.
60. Vacib nitq mədəniyyəti məsələsi (Z. Budaqovanın “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabı haqqında) // Kommunist. – 1978. – 17 sentyabr.
61. Müasir tələblər səviyyəsində (Rusca-azərbaycanca lüğətin üçüncü nəşri haqqında) // Kommunist. – 1979. – 30 mart.
62. Uzaq ulduzların töhfəsi (İ. Coşqunun “Uzaq ulduzlar” kitabı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1979. – 29 iyun.
63. Əsrin yaşadı (Müəllim, alim, tərbiyəçi professor M. Hüseynzadənin 80 illiyi münasibətilə) // Bakı. – 1980. – 21 may.

- 64.O.Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” kitabı haqqında // Azərbaycan müəllimi. – 1980. – 6 iyun.
- 65.Dəyərli kitab (B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın “Srvnitelno-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazikov” kitabı haqqında) // Kommunist. – 1980. – 3 iyul.
- 66.Qəzet və nitq mədəniyyəti // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1980. – 25 iyul.
- 67.Yenilik mübarizi (C.Cabbarlının əsərlərində şəxs adlarına dair) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1980. – 21 noyabr.
- 68.Xalqımıza dəyərli hədiyyə (“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 2-ci cildi haqqında) // Kommunist. – 1981. – 17 dekabr.
- 69.“Könül nəğmələri” (Tofiq Bayramın “Könlümdə yaşayanlar” kitabı haqqında) // Kommunist. – 1982. – 2 fevral.
- 70.“Bir daha malik və malik olmaq haqqında” (Nitq mədəniyyəti haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1983. – 4 fevral.
- 71.Bir daha alınma sözlərin yazılışı haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1983. – 30 sentyabr.
- 72.Bir daha yeni sozlər haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1983. – 4 noyabr.
- 73.Bir daha qrammatik normalar haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1984. – 11 may.

74. Konqresdən qeydlər (Belqrad şəhərində Balkanşünasların V Ümumdünya Konqresi haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1984. – 23 noyabr.
75. Qarşılıqlı əlaqəyə kömək // Gənc müəllim. – 1984. – 17 dekabr.
76. Yeni mərhələdə (Konfransdan qeydlər) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1985. – 27 sentyabr.
77. Tədrisin səmərəliliyi və müəllim hazırlığı // Azərbaycan müəllimi. – 1985. – 6 dekabr.
78. El müdrikliyinin tədqiqi (Z.Əlizadənin “Atalar sözlərinin həyatı” kitabı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1986. – 17 yanvar.
79. Şeir in hikməti (B.Vahabzadənin “Seçilmiş əsərləri” kitabı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1986. – 1 avqust.
80. Münəqişə nədən doğur? (6-7-ci siniflər üçün dərsliklər haqqında) // Azərbaycan gəncləri. – 1988. – 2 iyul.
81. Ədəbi dilimizin fədaisi (M.F.Axundovun 175 illiyi münasibətilə) // Bakı. – 1988. – 1 noyabr.
82. Problemlər, vəzifələr (Frunze şəhərində keçirilmiş Türk Xalqlarının V Ümumittifaq Konfransı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1988. – 4 noyabr.
83. Qiymətli tədqiqat (V.Məmmədəliyevin “Kufə” qrammatika məktəbi kitabı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1989. – 3 fevral.

84. Bir daha durğu işarələri haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1989. – 1 dekabr.
85. Filologiya fakültəsi (Bakı Dövlət Universiteti haqqında) // Bakı Universiteti. – 1990. – 9 aprel.
86. Nə qazanırıq, nə itiririk (Yeni əlifba haqqında) // Kommunist. – 1990. – 24 oktyabr.
87. Qıpçaqlar dünən və bu gün (Nukus şəhərində keçirilmiş Ümumittifaq Konfransı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1990. – 16 noyabr.
88. Azərbaycan dili: problemlər, vəzifələr // Ədəbiyyat qəzeti. – 1991. – 26 iyul.
89. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu // Elm. – 1991. – 6 iyul.
90. Dilimizin keşiyində (M. İbrahimovun anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə) // Ədəbiyyat qəzeti. – 1991. – 25 oktyabr.
91. Bir daha əlifba haqqında // Xalq qəzeti. – 1991. – 20 oktyabr.
92. Dərsliklərin dili // Ədəbiyyat qəzeti, - 1991. – 20 dekabr
93. “Tək səbir”ə // Tək səbir. – 1992. – 21 iyul.
94. Mətbuat dilinin qayğıları // Xalq qəzeti. – 1992. – 22 iyul.
95. Mətbuat dilinin qayğıları // Xalq qəzeti. – 1992. – 23 iyul.

96. Türk dilləri yeni mərhələdə (Türkiyədə keçirilən Dilçilik Konqresindən qeydlər) // Ədəbiyyat qəzeti. – 1992. – 23 oktyabr.
97. Dil də qanun sevir // Səhər. – 1992. – 11 noyabr.
98. Ekspres sorğu: Dövlət dili necə adlandırılmalıdır? // 7 gün. – 1992. – 26 dekabr.
99. “Kiçik təpə”nin zirvəsi (N.Xəzrinin eyniadlı pyesi haqqında) // Xalq qəzeti. – 1992. – 6 yanvar.
100. Bir daha dilimizin adı haqqında // Ədəbiyyat qəzeti, – 1993. – 22 yanvar.
101. Xalqın şairi (Cabir Novruzun anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə) // Xalq qəzeti, – 1993. – 20 mart.
102. Azərbaycan dili “Azadlıq” dalğalarında // Ədəbiyyat qəzeti, – 1994. – 13 sentyabr.
103. Füzulinin ana dili (anadan olmasının 500 illiyi münasibətilə) // Ədəbiyyat qəzeti. – 1995. – 27 yanvar.
104. Dil haqqında söhbətlər. 1-ci söhbət // Maarifçi, – 1995. – 11 fevral.
105. Dil haqqında söhbətlər. 2-ci söhbət // Maarifçi, – 1995. – 18 fevral.
106. Varlığımızı qoruyaq // Azadlıq. – 1995. – 13 may.
107. Nurəddin Mirzəxanlının şeirləri haqqında // Şəhriyar, – 1995. – 6 iyul.
108. Dilimizi qorumaq mənəvi borcumuzdur // Ədalət. – 1996. – 31 oktyabr.

109. Füzuli və Azərbaycan dili // Ədəbiyyat qəzeti. – 1997. – 5 dekabr.
110. Bülbül və Azərbaycan dili. Bülbül– 100 // Ədəbiyyat qəzeti. – 1997. – 5 dekabr.
111. Görkəmli alim (V.Aslanov haqqında) // Dəli Kür. – 1998. – 21 mart.
112. Fəhləlikdən başlanan alim ömrü (Dilçi alim T.Əhmədov haqqında) // Azərbaycan müəllimi. – 1998. – 5 may.
113. Gönkəmli dilçi alim (V.Aslanov-70) // Elm. – 1998. aprel – №9-10.
114. Görkəmli dilçi alim (V.Aslanov-70) // Azərbaycanın səsi. – 1998. – aprel – №2.
115. Ədibin dil qayğıları (Xalq yazıçısı Anar haqqında) // Ədəbiyyat qəzeti. – 1998. – 3 iyul.
116. Mənalı həyat (Müseyyib Məmmədov–70) // Azərbaycan müəllimi. – 1999. – 28 yanvar.
117. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında çıxışı // Azərbaycan. – 1999. – 17 fevral.
118. Qəmli duyğuların poeziyası // Ədəbiyyat qəzeti. – 1999. – 29 fevral.
119. Cavabsız suallar (525-ci qəzetə verilmiş bir müsahibə haqqında) // Yeni Azərbaycan. – 1999. – 13 may.
120. Müzakirələrin yekunu: təkliflər və mülahizələr // Respublika. – 1999. – 7 iyul.

121. Bir daha apostrof haqqında, yaxud bu kiçik məsələ deyil (Mütəxəssis sözü) // Respublika, – 1999. – 18 sentyabr.
122. Unudulmaz müəllimimiz (akademik M.Şirəliyev haqqında) // Ədəbiyyat qəzeti. – 1999. – 8 oktyabr.
123. Dilimizin dərin bilicisi: F.Maqsudov–70 // Elm. – 2000. – 7 aprel.
124. Apostrof sabotajı // 525-ci qəzet. – 2000. – 6 may.
125. Böyük alim, əvəzsiz müəllim (Muxtar Hüseynzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə) // Xalq qəzeti. – 2000. – 12 may.
126. Dilimizin görkəmli tədqiqatçısı (Musa Adilovun anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə) // Ədəbiyyat qəzeti. – 2000. – 19 may.
127. “Sabotaj”dan “aldanış”a // 525-ci qəzet. – 2000. – 2 iyun.
128. Kafedranın yubileylər ili // Bakı Universiteti. – 2000. – 21 iyun.
129. Qəmli komediya (Hidayətin “Bu dünyanın adamları” pyesinin Azərbaycan MDT-də tamaşası haqqında) // Mədəniyyət qəzeti. – 2000. – iyul. – №13.
130. Dilimizin görkəmli tədqiqatçısı (Ə.Abdullayevin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə) // Xalq qəzeti. – 2000. – 6 iyul.
131. Ana dili: sosio-lingvistik düşüncələr // Ədəbiyyat qəzeti. – 2000. – 14 iyul.

132. Ana dilimiz yüksəliş yollarında // Azərbaycan. – 2001. – 20 fevral.
133. Dilimizin sintaktik quruluşu // Elm. – 2001. – 19 may.
134. Simurq quşu (Şükür Xanlarov) // Ədalət. – Xüsusi buraxılış – 2001. – iyul.
135. Bir daha apostrof haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. – 2001. – 20 iyul.
136. Bir daha əlifba haqqında // Respublika. – 2001. – 25 iyul.
137. Yeni əsrin ilk ili (HİEB-in illik hesabatı haqqında) // Respublika. – 2002, – 25 iyul.
138. Dilimizə məxsus olmayan “məxsuslar” haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. – 2002. – 26 aprel.
139. Ana dilini qorumaq vətəndaşlıq borcudur // İki sahil. – 2002, – 22 may.
140. Milli sərvət qorunmalıdır // İqtisadiyyat qəzeti. – 2002. – 9-16 may.
141. Dilimizin müdrik hamisi // Elm. – Xüsusi buraxılış – 2002. – 10 may.
142. Dilimizə dövlət qaygısı (fərmanın bir ili) // Azərbaycan qəzeti. – 2002. – 21 iyun.
143. Mir Cəlal // Oğuz eli. – Xüsusi buraxılış. – 2002, – 10 may – №3-4.
144. Əlvida əziz dost // Ədəbiyyat qəzeti. – 2002. – 22 noyabr.

145. Zamanın fəvqündə (Cabir Novruzun anadan olmasının 70 illiyi) // Ədəbiyyat qəzeti. – 2003. – 14 mart.
146. AMEA-nın Humanitar və ictimai elmlər bölməsinin 2002-ci ildəki elmi və elmi-təşkilati fəaliyyəti haqqında // Elm. – 2003. – 14 mart – s.3, 5.
147. Milli şüurumuzda inqilab // Yeni Azərbaycan. – 2003. – 19 aprel.
148. Alim sözü // Ədalət. – 2003. – 22 aprel.
149. Ana dilinə böyük qayğı // Elm. – Xüsusi buraxılış – 2003.
150. Latin qrafikası ilə kütləvi nəşrlərə dair möhtəşəm layihə // Respublika. – 2004. – 10 fevral.
151. Həmişə inkişafda // Elm. – 2004. – 21 may.
152. Həmişə inkişafda // Elm. – 2004. – 25 may.
153. Belə olmaz // 525-ci qəzet. – 2004. – 17 dekabr.
154. Azərbaycan tarixşünaslığına dəyərli töhfə verən alim // Azərbaycan. – 2007 – 15 dekabr.
155. Görkəmli alim, ictimai xadim // Elm. – 2007 – 17 dekabr.

Filmoqrafiya

- 1.Mənim universitetim (film, 1969)
- 2.Dünya şöhrətli məzun (film, 2003)
- 3.Liderlik missiyası. 1-ci hissə (film, 2008)
- 4.Üç zirvənin fatehi (film, 2008)

Xarici keçidlər

- 1.Babayev A. “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”. Əsərləri, III cild, 1973, səh.25.
- 2.Babayev A. “Dilçiliyimizin novator ağsaqqalı”. Əsərləri, III cild, 2012, səh.385.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONEMLƏR SİSTEMİ

Müasir dünya dilçiliyində ən mübahisəli sahələrdən biri fonem problemidir. Həm sovet, həm də xarici dilçilik məktəblərində fonem probleminə müxtəlif mövqedən yanaşıldığına görə hələlik bu sahədə sabit bir nəzəriyyə yoxdur. Hətta sovet fonoloqları Moskva və Leningrad fonoloqlar məktəbinə bölünürlər. Azərbaycan dilçiliyinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin fonetik sistemi ənənəvi dilçilik aspektində müxtəlif alimlər tərəfindən kifayət qədər işlənmişdir. Lakin fonetikanın xüsusi və ən ali bir şöbəsi olan fonologiya haqqında, yəni dilimizin funksional fonetik sistemi barədə bir-iki məqalə istisna edilərsə, demək olar ki, sanballı bir əsər yazılmamışdır. Ona görə də həm ali məktəblərdə dərs deyərkən, həm də bu mövzuda tədqiqat apararkən müraciət etməli sanballı bir məxəzə ehtiyac var idi. “Maarif” nəşriyyatı ali məktəblərin dilçi aspirant və tələbələrinin ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə professor A. Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı monoqrafiyasını nəşr etməklə çox faydalı iş görmüşdür.

Professor A. Axundov bu mövzu üzərində uzun müddət, yəni 1959-cu ildən tədqiqat aparır. O, ilkin tədqiqatlarını Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi adı ilə

yekunlaşdıraraq, 1964-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əslində, 1973-cü ildə “Maarif” nəşriyyatının çap etmiş olduğu “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı kitabın əsas müddəalarını müəllif doktorluq dissertasiyasında və professor N. Məmmədovla birlikdə yazdığı “Dilçiliyə giriş” adlı kitabda ifadə etmişdir. Lakin bu kitabda müəllif həm sovet, həm də xarici ölkə fonoloqlarının yeni fikirlərini şərh etmiş və onları dilimizin materialları əsasında Azərbaycan oxucularına çatdırmışdır.

Əsəri, şərti olaraq, 5 hissəyə ayırmaq olar. Birinci – giriş hissəsində müəllif, ümumiyyətlə, fonetikanın və xüsusilə fonologiyanın dil fənləri sistemindəki əhəmiyyətli mövqeyindən bəhs edir.

Əsərin ikinci hissəsi nəzəri cəhətdən ən dəyərlidir. Burada alim dilçilikdə fonem problemi və onun işlənmə tarixini ardıcıl olaraq şərh edir. O, fonem probleminin pioneri olan məşhur rus dilçisi Bøduen de Kurtenyedən başlamış N.V.Kruşevski, L.R. Zinder, L. Şerba, A.A. Reformatski, R.İ. Avanesov, Y.D.Polivanov və b. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək heç bir təsir altına düşmədən onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir.

Məlumdur ki, fonem məsələsinin izahında sovet fonoloqları iki məktəbə – Moskva və Leningrad məktəblərinə ayrılır. Sovet dilçilərinin əksəriyyəti Moskva

məktəbinin fonem problemi haqqındakı mövqeyini bəyənir. Professor A. Axundov da, haqlı olaraq, Moskva məktəbinə meyl edir. Lakin o sadəcə olaraq Leninqrad fonoloqlarından üz çevirərək Moskva fonoloqlarının ardınca getmir, əksinə Leninqrad fonoloqları L.R. Zinder, M.İ. Matuseviç, hətta L. Şerba kimi görkəmli alimlərin düzgün olmayan mövqələrini inandırıcı şəkildə tənqid edir. Müəllifin xarici dilləri mükəmməl bilməsi, onun Azərbaycan və rus dilindəki ədəbiyyat çərçivəsindən cəsarətlə çıxmasına, həmin mövzuda yazılmış əsərlərə orijinalda müdaxilə edə bilməsinə kömək etmişdir ki, əsər bundan çox faydalanmışdır.

Müəllif fonemin mahiyyətini izah edərkən onu dilin fonetik quruluşundan və morfoloji vasitələrindən təcrid etmir, bu isə onu müəyyən mənada Moskva fonoloqlarına yaxınlaşdırır. Müəllif, çox haqlı olaraq, fonemin diferensial əlamətlərini kök morfemlərdə axtarır ki, bu da dilimizin iltisəqilik keyfiyyətindən irəli gəlir.

Əsərdə fonemlərin müəyyənləşdirilməsi üsulları, dilimizin fonem tərkibi və sistemi haqqında müəllifin müddəaları və gəldiyi nəticələr inandırıcı olub öz orijinallığı ilə seçilir.

Əsəri vərəqlədikcə dilimizin sait və samit fonemləri, onların statistik, fonoloji, akustik və fizioloji təhlili haqqında müasir fonologiyanın son sözü ilə səslənən müddəalara rast gəlirik.

Monoqrafiyada hər bir fonemin hərtərəfli elmi təhlili verilmişdir.

Əsər uzun illərin elmi axtarışlarının məhsulu kimi rentgenoqramlar, fotolar, kinoqramlar və assiloqramlarda verilmiş eksperimental materiallarla zəngindir.

Lakin əsərdə, bizə görə, bəzi dəqiq olmayan və yaxud oxucuya çətin çatan fikirlər də vardır. Məsələn, əsərdə oxuyuruq: “Danışiq səsləri müəyyən bir sistem təşkil edərək, dilin ümumi strukturunda, morfemlər leksemlər, sintaqmalar kimi tamamilə müstəqil bir mövqe tutur və onlara qarşı qoyulur (səh. 9)”. Bu fikrin birinci hissəsi heç bir etiraza səbəb ola bilməz. Amma dilin danışiq səslərinin qrammatik quruluşa qarşı qoyula bilməsi səbəbi və mümkünlüyü aydın olmur.

Bəzən əsərdə qəliz cümlələrə də rast gəlirik. Bundan əlavə, bəzi istilahlər ənənəvi fonetikada indiyədək biz işlətdiyimizdən fərqli şəkildə işlədilir (samitlər ahəngi və s.).

Amma bu dediklərimiz əsərin elmi-praktiki əhəmiyyətini heç də azaltmır. Əsər Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən biri hesab edilə bilər. Arzumuz budur ki, belə bir maraqlı monoqrafiya rus dilinə tərcümə edilərək bütün sovet filologiyasının qiymətli məxəzlərindən biri kimi öz layiqli yerini tutsun.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor
(A.Axundovun eyniadlı əsərinə rəy,
“Azərbaycan müəllimi” qəzeti.
1973. №9)

DİLÇİLİYİMİZİN NOVATOR AĞSAQQALI

Açar sözlər: A. Axundov, Azərbaycan dili, fonem, kateqoriya.

Ключевые слова: А.Ахундов, Азербайджанский язык, фонема, категория

Key words: A. Akhundov, the Azerbaijani language, phoneme, category.

Bu il Azərbaycan dilçilik elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, bacarıqlı elm təşkilatçısı, milli təhsil sistemimizin ən fədakar cəfəkeşlərindən biri, bütün filoloqların qeydsiz– şərtsiz böyük alim kimi qəbul etdiyi Ağamusa Ağası oğlu Axundovun 80 yaşı tamam olur. O, böyük zəhmət sayəsində çoxlu titullar və fəxri adlara layiq görülmüşdür. Əməkdar elm xadimi, akademik, professor, ən ümdəsi – böyük hərflə yazıla bilən – Ağamusa müəllim!

Onun özü də müəllim sözünü ən çox sevdiyini deyir. Mən Ağamusa müəllimin 80 illik yubileyi günündə onun haqqında ürək sözlərimi demək istərdim. Əlbəttə, Ağamusa müəllim haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Hətta onun haqqında dissertasiya da yazılır. Mən isə öz sevimli və qayğıkeş müəllimim haqqında deyilənlərə əlavə etmək istəyirəm. Ağamusa müəllimi fərqləndirən ən əsas cəhət onun həmişə elmə yeni nəfəs, yeni istiqamət gətirməsidir. Bu cəhəti də xüsusi qeyd

etmək lazımdır ki, onun yaradıcılığı məhsuldar və çoxşaxəlidir.

Çoxşaxəlidir ona görə ki, o, bədii yaradıcılıqdan tutmuş ədəbi tənqidçiliyə qədər, fonetikadan tutmuş sintaksisə qədər bütün problemlərlə məşğul olmuşdur. Məhsuldardır ona görə ki, heç bir tələbənin 5 ildə 12 məqalə və hekayəsi çap edilməmişdir.

Hələ tələbə ikən A. Axundov novator tədqiqatçı kimi diqqəti cəlb etmişdir. Məsələn, əgər A.A. Bakıxanovun və M. Baharlının bir sıra etimoloji fikirlərini nəzərə almasaq, (çünki onlar sözün daxili forması və tarixi dəyişməsinə nəzərə almırdılar) etimoloji tədqiqatda linqvistik metodu dilçiliyimizə ilk dəfə A. Axundov gətirmişdir. 1956–cı ildə ADU-nun elmi əsərlərində çap etdirdiyi “Kür” sözünün etimologiyası haqqında” adlı məqaləsi ilə dilçiliyimizdə etimoloji tədqiqatların istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Dilimizin fonem sisteminin də müasir metodlarla tədqiqi sahəsində ilk addım atan A. Axundovdur. Dilçiliyimizin tarixində F. Kazımov, Ə. Dəmirçizadə və başqaları Azərbaycan dilinin fonetikasi və fonologiyası problemləri üzrə müxtəlif səviyyələrdə tədqiqatlar aparmışlar.

A. Axundov isə bu sahədə də yeni yol açdı. 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji) tədqiqat təcrübəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. Bu

dissertasiya əsasında 1973-cü ildə ayrıca kitabının çıxması dilçiliyimizdə bir hadisə oldu. Bu kitab haqqında mən də düz 39 il bundan qabaq “Azərbaycan müəllimi” (21 noyabr 1973-cü il) qəzetində bir rəy çap etdirmişdim. Həmin məqalədən bəzi məqamları yenidən xatırlatmaq istərdim.

Müasir dünya dilçiliyində ən mübahisəli sahələrdən biri fonem problemidir. Həm sovet, həm də xarici dilçilik məktəblərində fonem probleminə müxtəlif mövqedən yanaşıldığına görə hələlik bu sahədə sabit bir nəzəriyyə yoxdur. Hətta, sovet fonoloqları Moskva və Leningrad fonoloqlar məktəbinə bölünürlər. Azərbaycan dilçiliyinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin fonetik sistemi ənənəvi dilçilik aspektində müxtəlif alimlər tərəfindən kifayət qədər işlənmişdir. Lakin fonetikanın xüsusi və ən ali şöbəsi olan fonologiya haqqında, yəni dilimizin funksional fonetik sistemi barədə bir-iki məqalə istisna edilərsə, demək olar ki, sanballı bir əsər yazılmamışdır. Ona görə də həm ali məktəblərdə dərs deyərkən, həm də bu mövzuda tədqiqat apararkən müiraciət etməli sanballı bir məxəzə ehtiyac var idi.

Professor A. Axundov bu mövzu üzərində uzun müddət, yəni 1959-cu ildən tədqiqat aparır. O, ilkin tədqiqatlarını Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi adı ilə yekunlaşdıraraq, 1964-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əslində, 1973-cü ildə “Maarif nəşriyyatının çap etmiş olduğu “Azərbaycan dilinin

fonemlər sistemi” adlı kitabın əsas müddəalarını müəllif doktorluq dissertasiyasında və professor N. Məmmədovla birlikdə yazdığı “Dilçiliyə giriş” adlı kitabda ifadə etmişdir. Lakin bu kitabda müəllif həm sovet, həm də xarici ölkə fonoloqlarının yeni fikirlərini şərh etmiş və onları dilimizin materialları əsasında Azərbaycan oxucularına çatdırmışdır.

Alim dilçilikdə fonem problemi və onun işlənmə tarixini ardıcıl olaraq şərh edir. O, fonem probleminin pioneri məşhur rus dilçisi Boduen de Kurtenyedən başlamış H.V. Kruşevski, L.Şerba, L.R.Zinder, A.A.Reformatski, R.I.Avanesov, Y.D.Polivanov və b. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək, heç bir təsir altına düşmədən onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir.

Məlumdur ki, fonem məsələsinin izahında sovet fonoloqları iki məktəbə Moskva və Leningrad məktəblərinə ayrılır. Sovet dilçilərinin əksəriyyəti Moskva məktəbinin fonem problemi haqqındakı mövqeyini bəyanir. Professor A. Axundov da, haqlı olaraq, Moskva məktəbinə meyl edir. Lakin o, sadəcə olaraq Leningrad fonoloqlarından üz çevirərək Moskva fonoloqlarının ardınca getmir, əksinə, Leningrad fonoloqları L. R.Zinder, M.I. Matuseviç, hətta L. Şerba kimi görkəmli alimlərin bəzi mövqelərini inandırıcı şəkildə tənqid edir. Müəllifin xarici dilləri mükəmməl bilməsi, onun Azərbaycan və rus

dilindəki ədəbiyyat çərçivəsindən cəsarətlə çıxmasına, həmin mövzuda, yazılmış əsərlərə orijinalda müdaxilə edə bilməsinə kömək etmişdir.

Müəllif fonemin mahiyyətini izah edərkən, onu dilin fonetik quruluşundan və morfoloji vasitələrindən təcrid etmir, bu isə onu müəyyən mənada Moskva fonoloqlarına yaxınlaşdırır. Müəllif çox haqlı olaraq fonemin diferensial əlamətlərini kök morfemlərdə axtarır ki, bu da dilimizin iltisəqilik keyfiyyətindən irəli gəlir.

Fonemlərin müəyyənləşdirilməsi üsulları, dilimizin fonem tərkibi və sistemi haqqında müəllifin müddəaları və gəlidiyi nəticələr inandırıcı olub öz orijinallığı ilə seçilir.

Alim dilimizin sait və samit fonemləri, onların statistik, fonoloji akustik və fizioloji təhlili haqqında müasir fonologiyanın son sözü ilə səsleşən müddəalar irəli sürür.

A.Axundov monoqrafiyada hər bir fonemin hərtərəfli elmi təhlilini vermişdir.

Əsər uzun illərin elmi axtarışlarının məhsulu kimi rentgenoqramlar, fotolar, kinoqramlar və assiloqramlarda verilmiş eksperimental materiallarla zəngindir.

Ağamusa müəllimin bu fundamental əsəri haqqında tanınmış fonoloq Zinder məktəbinin istedadlı nümayəndəsi F. Veysəlli də A. Axundovun mövqeyini müdafiə edərək yazır: “Məhz A. Axundov zəngin dil materialını statistik metodun köməyi ilə öyrənərək

Azərbaycan dili fonemlərinin işlənmə tezliyini, onların meydana çıxma ehtimalı qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə çalışmışdır. Əsər müasir fonologiyanın aktual problemlərindən olan fonemlərin dildə işlənmə tezliyinin, meydana çıxma qanunauyğunluqlarının və bir-biri ilə əlaqəyə girməsinin öyrənilməsində dilçiliyimizdə ilkin mərhələ ola bilər” (seçilmiş əsərləri, I c., səh.50).

A. Axundov hansı problemdən bəhs edirsə, orada yenilikçi alim kimi çıxış edir. O, dilçiliyimizə ilk dəfə riyazi modelləşmə anlayışını gətirmişdir. XIX əsrdə K.Marks deyirdi: *“Hər hansı bir elm öz inkişafının yüksək mərhələsinə o vaxt çatır ki, o riyaziyyat metodlarından istifadə etsin”.*

Bu haqda Ağamusa müəllim ilk düşüncələrini hələ aspiranturada oxuyanda o vaxt ADU-nun “Lenin tərbiyəsi uğrunda” adlı qəzetində dərc etdirdiyi “Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyası” adlı məqaləsində vermişdi. 1958-ci ildə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Feilin zaman kateqoriyası (Azərbaycan dili materialı əsasında)” mövzusunda müdafiə etdiyi dissertasiyada inandırıcı şəkildə feil zamanlarının riyazi modelləşmə prinsiplərini müəyyən etdi.

Bu sadə prinsip ki, $Z_f = Z_{fk} + Z_{fi} + Z_{fg}$ -dən ibarətdir. Bu məsələ ilə Ağamusa müəllimə qədər dilçiliyimizdə heç kəs məşğul olmamışdı. A. Axundov məhz bu prinsipdən başlayaraq feilin qrammatik

zamanlarının bütün ifadə formalarını riyazi düstur şəklinə saldı.

O, feil kökünü riyaziyyatda qəbul edilmiş $\sqrt[v]{\quad}$ kimi, şühudi keçmişdə – **du/– di/du/dü** formantlarını $d(x)$ kimi, **imiş** köməkçi feilin qısaldılmış forması olan **miş** şəkilçisini $m(x)$ kimi müəyyənləşdirmiş, şəxs sonluqlarını qısaldılmış formada vermişdir. Beləliklə, keçmiş zaman forması *oxudum* və *oxumuşdum* kimi qəbul edildiyi üçün $K_2 = K_s + K_n = 1 + 1$

Bunu alim aşağıdakı kimi modelləşdirmişdir (T–tək, C– cəm, I– II– III isə şəxsləri bildirir).

$$K_3 = \left\{ \frac{(\sqrt[n]{d(x)+M})^Y + (\sqrt[n]{d(x)+n})^H + (\sqrt[n]{d(x)+})^{III T}}{(\sqrt[n]{d(x)+q+k})^Y + (\sqrt[n]{d(x)+n(x)Z})^H + (\sqrt[n]{d(x)+l(u)_2})^{III C}} \right.$$

$$\text{Nəqli keçmişdə } K_n = (\sqrt[n]{M(x)S+S_x})^{f_1} + (\sqrt[n]{(x)b+S_x})^{f_2}$$

Beləliklə, *oxudum*, *oxuduq*, *oxumuşam*, *oxuyubsan*, *oxumuşuq*, *oxuyubsunuz*, *oxuyublar*, *oxuyursunuz* və s. feil zaman çalarlarını riyazi modellə təklif etmişdir.

Ağamusa müəllim bu sahədəki mülahizələrini 1979-cu ildə çap etdirdiyi “Riyazi dilçilik” adlı dərs vəsaitində daha geniş şəkildə ifadə etmişdir.

Ağamusa müəllim 1961-ci ildə Bakıda keçirilən “Türk dillərində feilin zamanları və formaları” adlı müşavirədə məruzə ilə çıxış edərək riyazi anlayışlara söykənib dilçiliyimizdə yeni bir istiqamət də müəyyənləşdirdi. Bu dilçiliyimizdə yeni səslənən “sıra

anlayışı” idi. Konfransın qətnaməsində bu haqda deyilirdi: *“A.Axundov riyazi anlayışlardan istifadə edərək dildə mütləq və nisbi zaman formalarının olmasını sübut etməyə çalışdı”*.

Sıra kateqoriyası haqqında düz 20 il əvvəl 1941-ci ilin yanvar ayında SSRI EA Dil və Ədəbiyyat şöbəsinin sessiyasında akad. A.Q.Şanidze “Gürcü dilinin timsalında feillərdə forma düzəltmənin ümumi məsələləri” adlı məruzəsində bəhs etmişdi. Burada A.Q.Şanidze feilin zaman və formalarında (naklonenie) sıra probleminə toxunmuşdur. Sıranın elementi olaraq təkrar (çoxdöfəli), qeyri–şahidlik, eynizamanlıq, anteriolluq (ardıcillıq) kimi anlayışları götürürdü. Sıranın üzvləri kimi isə feilin xəbər, arzu və əmr formalarındakı daxili sıranın olduğunu göstərirdi. Məsələn, xəbər formasının 8 növünü və daxili sırasını qeyd edirdi. Belə sıraların akad. A.Q.Şanidzenin feillərdə sıra kateqoriyasının olması dilçilikdə geniş rezonans doğurmadı. 1961-ci ildə Ağamusa müəllim bu məsələyə qayıdaraq sübut etdi ki, nəinki dildə – qrammatik feil formalarında sıra kateqoriyası vardır, habelə onu riyazi cəhətdən modelləşdirib struktur təhlilə cəlb etmək olar. Bundan əlavə, Ağamusa müəllim sıra kateqoriyasının adlar səviyyəsinin də olduğunu (ad+ıdı, ad+ımış) göstərdi. Onda Ağamusa müəllim Azərbaycan dilində feilin xəbər formasının 5 sırasını göstərirdi. Yəni, I sıra (heç bir formal xüsusiyyəti yoxdur): $S_1 = K_s + K_n + \dot{I} + G_q + G_{q/q}$

II və III sırada isə birinci sıradan fərqli olaraq $d(x)^3$ və $M(x)\$$ əlamətləri olub, keçmiş zamana aid olur. Nəzərə alsaq ki, bu sıralarda şühudi keçmiş istisna edilir, onda $S_2 = (K_n + \dot{I} + G_q + G_{q/q}) d(x)$

Üçüncü sıra isə $S_3 = (K_n + \dot{I} + G_q + G_{q/q}) M(x)\$$.

Yəni S_2 zaman formaları şühudi keçmişin əlamətləri $d(x)+\$$ və şəxs sonluqları ilə S_3 isə əvvəlki ikinci sıradan $M(x)\$$ ilə bir-birindən fərqlənir. Bu, dilçiliyimizdə yeni istiqamət idi. Əvvələn, Ağamusa müəllim feilin zaman kateqoriyasını, bir çox türkoloqlardan fərqli olaraq, müstəqil kateqoriya kimi götürür. Sonra feildə sıra kateqoriyasının olduğunu sübut edirdi (7).

Dildə, xüsusilə türk dillərində sıra kateqoriyası mahiyyət etibarilə Leninqrad Dövlət Universitetinin Şərq dilləri kafedrasının professoru S.N. İvanovun diqqətini çəkmişdir. O, sıra əvəzinə fon terminindən istifadə edir. 15 il Ağamusa müəllimdən sonra 1977-ci ildə “Kurs tureçkoy qrammatiki” kitabında bu problemə toxunmuşdur.

A. Axundov 1961-ci ildə dilçiliyimizə gətirdiyi sıra kateqoriyası problemindən bircə gün də ayrılmamışdır. Belə ki, 1980-ci ildə S.N. Ivanovun “Kurs tureçkoy qrammatiki” kitabına rəy yazmışdır.

1987-ci ildə Tbilisidə “Kartavel dillərinin tarixi və quruluşu” ünvanlı beynəlxalq simpoziumda “A.Şanidze

və türk dillərinin qrammatikası” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş.

1988-ci ildə Frunze (indiki Bişkek) şəhərində 1 Ümumittifaq Türkoloji Konfransında “Azərbaycan dili feil şəkilləri sistemində sıra kateqoriyası” mövzusunda məruzə etmişdir.

2003-cü ildə “Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyasının qarşılıqlı əlaqəsi” adlı məqalə yazmış (8).

2004-cü ildə “Bir daha türk dillərində sıra kateqoriyası” mövzusunda Ankara şəhərində etdiyi məruzədə sıra kateqoriyasını qəti şəkildə qoymuşdur (9)

Əminik ki, alimin bu ideyası da dilçiliyimizdə geniş yayılacaq. Bu gün özünün 80 illik yubileyini qeyd edən Ağamusa müəllim dünyaşöhrətli alim, kamil şəxsiyyət, bacarıqlı elm təşkilatçısı, qeyrətli vətəndaş, paxıllıq və mərdimazarlıqdan uzaq olan bir insandır.

Ağamusa müəllim onlarla insana elmlər doktoru və elmlər namizədi diplomu vermiş, Azərbaycan filoloji ictimaiyyətinin həmişə önündə olan bir alim kimi özünə böyük sevgi və sayğı qazanmışdır. Bu gün onun adı dünyanın bir çox ölkələrində məşhurdur.

İnanırıq ki, Ağamusa müəllim ömrünün müdriklik çağında da əvvəlki enerji ilə çalışacaq. Allah Sizi qorusun, Ağamusa müəllim!

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Feilin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən, Aspirantların elmi əsərləri. III buraxılış. ADU nəşriyyatı. B. 1957, səh. 21–37.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman formasının mənşəyi məsələsinə dair. Filoloji fakültəsinin əsərləri. ADU nəşri. B. 1958. Səh. 211–213.
3. Axundov A.A. Feilin keçmiş zaman (şühudi keçmiş). Elmi əsərlər, Humanitar seriya. ADU nəşriyyatı. B. №1. 1958. səh. 43–53.
4. Axundov A.A. Feilin zamanları məsələsinə dair. Elmi əsərlər ADU nəşri. № 5. 1958. səh. 133–136.
5. Axundov A.A. Feilin zamanları. B. ADU nəşri. 1961.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B. Maarif. 1973.
7. Ахундов А.А. Изъявительное наклонение глагола в Азербайджанском языке (опыт структурного анализа). Доклад читанный на совещании посвященном вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. В. 1968. стр. 131–137.
8. Axundov A.A. Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyalarını qarşılıqlı əlaqəsi. Dil və ədəbiyyat. Tədqiqələr. I cild. B. Gənclik. 2003.
9. Axundov A.A. Bir daha türk dillərində sıra kateqoriyası. Uluslararası türk dili kurultayı. 20–26 eylül. Ankara. 2004.

10. Babayev A.M. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. A.Axundovun eyniadlı kitabı haqqında rəy. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 21 noyabr 1973.

11. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. I c. B. Mütərcim. 2009, səh. 50.

РЕЗЮМЕ

Староста-новатор нашего языкознания

В данной статье говорится о языковедческой деятельности академика Агамусы Ахундова. Статья посвящена тем вопросам, которые впервые были употреблены ученым, в качестве лингвистических новшеств. Автор статьи говорит только о трех аспектах новаторской деятельности А.Ахундова:

1) А.Ахундов впервые в нашей лингвистике предложил математическое моделирование времен глагола.

2) Экстенсивно и интенсивно исследовал фонемную систему нашего языка, опираясь экспериментальным методам.

3) Опираясь на языковые факты он нашел: в тюркских в том числе Азербайджанском языке надо выделить самостоятельную категорию ряда.

SUMMARY

The lider-innovator of our linguistics

In this article there is spoken about activity of Agha Musa Akhundov's linguistics. This is about the questions which for the first time it is used of innovations in linguistics by A.Akhundov spoken about 3 sorts of innovation activities of A.Akhundov – the author of the article.

1) first time A.Akhundov offered to use the verbs in mathematical model in our linguistics.

2) According to the of the intensive and extensive composition of phenomenon, our language is learned.

3) According to the written facts he found that in Turkish and Azerbaijan languages the independents category of the order must be distinguished.

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor
(A.A. Axundov haqqında. EA Dilçilik İnstitutu
əsərləri. №1, 2012. səh.15–22)

MUSA İSRAFİL oğlu ADİLOV

1991–1996-cı illərdə Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri olmuş M.İ.Adilov filologiya elminin, demək olar ki, bütün sahələrinə bələd olan, onun müxtəlif sahələrində öz qələmini uğurla sınamış, respublikanın elmi ictimaiyyəti tərəfindən görkəmli alim kimi tanınmışdır.

M.İ.Adilov 1930-cu ildə Quba rayonunun Aydənkənd kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini öz kəndində almış, sonra isə Bakının 176 və 1 saylı məktəblərində orta təhsilini davam etdirmişdir. 1948-ci ildə ADU-nun Filologiya fakültəsinə daxil olaraq 1953-cü ildə həmin fakültəni bitirmişdir. Musa Adilov da Muxtar müəllimin ümid bəslədiyi, hörmət etdiyi tələbələrdən olmuşdur. Ona görə də onu 1953–1956-cı illərdə kafedrada aspirant kimi yetişdirmişdir. Aspiranturayı bitirdikdən sonra 11 il (1956–1967) Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda elmi işçi işləmişdir. 1958-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər” (isim-sifət) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1967-ci ildən ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında dosent vəzifəsində işləmiş, sonra həmin kafedranın professoru olmuşdur.

1968-ci ildə “Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. M.Adilov məhsuldar alim idi. Onun yaradıcılıq diapazonu çox genişdir. O, ümumi dilçiliyi və Azərbaycan dilçiliyinə həsr edilmiş 100-dən artıq kitab və məqalənin müəllifidir. Onun Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, leksikologiyası, leksikoqrafiyası, sintaksisi, etimologiyası, dialektologiyası, nitq mədəniyyəti, terminologiyası və s. sahələrinə aid qiymətli əsərləri vardır.

Azərbaycan dilində ilk geniş və iri həcmli “İzahlı dilçilik terminləri” əsəri M.Adilovun fəal iştirakı ilə meydana gəlmişdir. Habelə Z.Verdiyeva və F.Ağayeva ilə birlikdə yazdıqları “Dilçilik problemləri” (1982), “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” (1988) qiymətli tədqiqat əsərləridir. Prof. M.İ.Adilov 1991–1996-cı illərdə ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərlik etdiyi illərdə Ümumi dilçilik kafedrası Muxtar müəllimin və Ağamusa müəllimin ənənələrini davam etdirmişdir.

Prof. M.İ.Adilov yaradıcılıq qüvvələrinin çiçəkləndiyi, qələminin püxtələşdiyi bir vaxtda 1996-cı ilin fevralında Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri vəzifəsində vəfat etdi. Amma Musa müəllim cismani cəhətdən həyatdan getmişdir. Onun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı nəsillərə nümunə olacaqdır. Musa müəllim 21 kitab və broşürün, 210 müxtəlif xarakterli məqalənin

müəllifidir. Onun çap edilməmiş – işıq üzü görməmiş 3 irihəcmli kitabı vardır ki, üst-üstə 1375 səhifədir. O, 11 kitabın elmi redaktoru olmuşdur. 45 nəfər adamın elm aləminə gəlməsinə Musa müəllim xeyir-dua vermişdir. Bunlardan 16 nəfərin elmi rəhbəri olmuş, 15 nəfərin doktorluq, 14 nəfərin isə namizədlik dissertasiyasının rəsmi opponenti olmuşdur. Onun geniş yaradıcılığı haqqında 57 mənbədə məlumat verilir. Musa müəllim haqqındakı fikrimizi Ağamusa müəllimin sözləri ilə yekunlaşdırmaq istəyirik.

“İllər keçir... Dilçilik elmimiz inkişaf edir, yeni əsərlərlə zənginləşir. Dilçiliyimizi inkişaf etdirən, yeni-yeni əsərlərlə zənginləşdirən güclü gənc alimlər nəslə yetişir. Bu gənc mütəxəssislər arasında Musa müəllimin yetişdirdiyi alimlər də var. Ən önəmlisi Musa müəllimin iki filoloq oğlu, bir filoloq qızı da var, hələ işıq üzü görməmiş neçə-neçə əsərləri ilə unudulmaz, bənzərsiz, dözümsüz Musa müəllimin özü də var”. [52, 15– 16]

ÇAP OLUNMUŞ MƏQALƏLƏRİ

1. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1982-ci il, 26 fevral, səh. 4.

H.CAVID ƏSƏRLƏRİNDƏ QANADLI SÖZLƏR

2. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1982-ci il, 22 oktyabr, səh.3

“AZƏR” POEMASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3. “Ulduz” jurnalı, 1982-ci il, №12 səh.15-20

H.CAVIDİN BƏDİİ ÜSLUBUNA DAİR

4. “Vətən hər şeydən əvvəl, dil

deməkdir.....34

“Azərbaycan” jurnalı, 1982-ci il, №5 səh.182-186

5. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1982-ci il, 10 dekabr, səh.8. Balacaların dilindən

6. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş bəzi söz və ifadələrin təfsirinə

dair... Türk dillərinin tarixi və quruluşu. Bakı, S.M.Kirov adına ADU nəşri, 1983-cü il, səh.39-44.

7. Xalq şeirinin ritmi haqqında (təkrar və ritm) ..

Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri, Bakı, “ADU” nəşri, 1983-cü il, səh.46-56

9. ƏDİBİN SÖZ SƏNƏTİ “Bakı” qəzeti, 1983-cü il, 8 yanvar, səh. 3

10. Böyük söz ustası, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1983-cü il, 7 oktyabr, səh. 6.

11. Titul və ləqəb, “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1984-cü il, 14 noyabr, səh. 4.

12. “Elm və həyat” jurnalı, 1984-cü il, №2, səh.25-27

DİLİMİZİN SAY SİSTEMİ

13. “Azərbaycan dili. Respublika elmi-metodik konfransının materialları”, Bakı, 1984-cü il, səh. 31.

FEİLİN MÜRƏKKƏB İNTENSİV FORMASI VƏ ONUN TƏDRİSİ

14. “Azərbaycan pioneri” qəzeti, 1984-cü il, 17 avqust, səh.2

MUSİQİLİ DİL

15. “Dil və cəmiyyət”, ADU nəşriyyatı, 1985-ci il, səh. 15-21.

BƏZİ ADVERMƏ ADƏTLƏRİ HAQQINDA

16. Azərbaycan onomastikası probleminə dair konfrans materialları. B., 1986-cı il, səh. 275-278.

AZƏRBAYCAN TEONİMİKASI

17. “M.F.Axundov”, Bakı, “ADU” nəşriyyatı, 1987-ci il, səh.72-80.

M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNİN

ANTROPONİMİYASI

18. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş “Klassik mətn və transkripsiya məsələləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı,

“Elm”, 1987-ci il, səh. 28-30.

AZƏRBAYCAN

ANTROPONİMLƏRİNİN ORFOQRAFIYASI

HAQQINDA

19. “Terminologiya məsələləri”, Bakı, 1987-ci il, səh. 20-25.

M.İ.Adilov, A.Paşayev. “TƏXƏLLÜS”, “LƏQƏB”, “İMZA”

TERMİNLƏRİ

20. “Elm və həyat” jurnalı, 1987-ci il, №8, səh. 27-28.

AZƏRBAYCAN TEONİMLƏRİ HAQQINDA

21. “Azərbaycan onomastikası problemləri”, II, Bakı, “API” nəşri, 1988-ci il, səh. 8-9.

MÜRƏKKƏB ADLAR

HAQQINDA

22. “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri”, Bakı. “API” nəşri, 1988-ci il, səh. 19-22.

MÜRACİƏTLƏR

HAQQINDA

23. “Bakı” qəzeti, 1988-ci il, 30 may, səh.3. SABİRİN
POEZİYA GÜNLƏRİ XALQA BAĞLI SƏNƏTKAR
24. “Nıtq mədəniyyəti məsələləri”, Bakı, “Elm”, 1988-ci
il, səh.82-97. AZƏRBAYCAN
ANTROPONİMİKASINDAN BƏZİ AKTUAL
SÖHBƏTLƏR
25. “Azərbaycan dili leksikasının məsələləri”, Bakı,
“ADU” nəşriyyatı, 1989-cu il, səh.23-26. HİBRİD
SÖZLƏR
26. “Folklorşünaslıq məsələləri”, Bakı, “ADU”
nəşriyyatı, 1989-cu il, səh. 23-30. AZƏRBAYCAN
FOLKLOR TEONİMLƏRİ
27. “Kontrastiv leksikologiya”, Bakı, 1990-cı il, səh.7-11
DİLDƏ VƏ NİTQDƏ HİBRİD SÖZLƏR
28. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş
III elmi-nəzəri konfransın materialları. “APİ” nəşri, 1990-
cı il, 28-29 mart, səh. 46-48. ANTROPONİMLƏRİN
TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQINƏ DAİR (-AY
FORMANTI)
29. Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası
məsələləri, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1990-cı il, səh.
57-60. MÜRƏKKƏB ADLAR HAQQINDA
30. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1991-ci il, 15 mart, səh. 2.
ŞAİRİN POETİKASI
31. “Ana sözü” jurnalı, 1991-ci il, №7-8, səh.7-10. QOY
GƏNCLƏR ELMƏ YİYƏLƏNMƏYƏ CAN ATSINLAR
32. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1991-ci il, 24 may,
səh.4. TİKANDAN “BƏRGİ-GÜL...”
33. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1992-ci il, 30 oktyabr, səh.2-3 EY
FÜZULİ...

34. “Xalq” qəzeti, 1992-ci il, 27 noyabr, səh.3
HƏFTƏNİN GÜNLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL NORMASI
35. “Xalq” qəzeti, 1992-ci il, 30 dekabr, səh.3 DİL
TƏKAMÜLÜN BÜNÖVRƏSİDİR
36. “Xalq” qəzeti, 1992-ci il, 15 dekabr, səh.3 ADIMIZ –
SÖYKÖKÜMÜZ VƏ YAXUD ONLARIN QARŞILIQLI
ƏLAQƏSİ
37. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1992-ci il, 13 noyabr, səh. 6.
QƏNBƏRQULU VƏ NOVRUZ
38. “Mədəni-Maarif “jurnalı, 1993-cü il, №1-2, səh. 28-30
HƏFTƏNİN GÜNLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL
39. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 5-11 yanvar, səh. 2
“AZƏRBAYCAN İQLİMİ...HƏP TÜRK VƏ TATAR
ƏLİNDƏ İDİ”
40. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 28 yanvar, səh 2
TƏBƏRİDƏ ERMƏNİLƏRİN TARİXİ
41. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 16-22 mart, səh.3.
Filologiya elmləri doktoru professor Musa Adilovun xalq
şairi Nəbi Xəzriyə açıq məktubu “DİLİN İXTİYARI
XALQDADIR”
42. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1993-cü il, 15 yanvar, səh. 3 “BİR
HƏRFİN MÖCÜZƏSİ”
43. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 1993-cü il, səh.3
GÜNEY AZƏRBAYCANDA YUPİTER, SƏN
ƏSƏBİLƏŞİRSƏN (ƏLİ ƏFSƏR NƏHAVƏNDİAN
CƏNABLARINA)
44. “Yeni Turan” qəzeti, 1993-cü il, 14 aprel, səh.2-3
ELM AZADLIQ SEVİR
45. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 9-15 fevral, səh.6 Guşəni
filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır)
İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

46. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 16-22 fevral, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) XOFLA RİCA ARASINDA QALMAQ
47. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 2-8 mart, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) QOCA DÜNYA
48. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 6-12 aprel, səh.6 Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ GÜN VAR MİN AYA DƏYƏR
49. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 13-19 aprel, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) TORPAQDAN YARANAN TORPAĞA DÖNÜR
50. Kövsər suyu (Abi-Kövsər)
50. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 20-26 aprel, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) QIZIL ORTA
51. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 27 aprel-3 may, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) QAF DAĞI
52. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 4-10 may, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) YUNİS BALIĞI Başqa sözlə: adamı bütövlükdə uda bilən nəhəng balıq

53. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 11-17 may, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) YUSİF PEYĞƏMBƏR XEYRƏ YOZSUN
54. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 18-24 may, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) SİRAT KÖRPÜSÜ
55. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 25-31 may, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) İDDƏSİ ÇIXMAQ
56. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 8-14 iyun, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) FİRON (VƏ YA QURANIN DAHA BİR MÖCÜZƏSİ)
57. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 21 iyun, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) QUŞ DİLİ
58. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 22-28 iyun, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) ZÜLFÜQAR
59. “Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 9-15 noyabr, səh.6 İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilov aparır) ƏRŞİN XORUZU
60. “Aydınlıq” qəzeti, 1993-cü il, 30 yanvar, səh. 7-8 İKİ DİLİN BİR ADI?
61. “Ədəbiyyat” qəzeti , 1993-cü il, 12 mart, səh.2-3 SÖZ SEHRİ (FÜZULİ ŞEİRİNDƏ MƏQLUB)

62. Orta əsr əlyazmalar və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IV Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, “Örnək” nəşriyyatı, 1995-ci il, səh. 28-32. FÜZULİ ŞEİRİNDƏ İŞTIQAQ

Musa Adilovun yazdığı resenziyalar

63. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1957-ci il, səh. 4.
“AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ”
64. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1962-ci il, 10 iyun, səh.4. DƏYƏRLİ VƏSAİT
65. “Bakı” qəzeti, 1966-cı il, 6 yanvar, səh.3 DƏYƏRLİ TƏDQİQAT ƏSƏRİ
66. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1966-cı il, 3 fevral, səh.4 QIYMƏTLİ KİTAB
67. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1967-cı il, 6 iyul, səh.3 ELM VƏ DİL
68. Musa Adilov, Vilayət Əliyev “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1967-cı il, 12 noyabr, səh.3 NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ UĞRUNDA
69. “Ulduz” jurnalı, 1968-ci il, №1, səh. 54-57
YAŞATMAĞA YARANMIŞ İNSAN
70. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1969-cı il, 3 dekabr, səh. 4. AKADEMİK MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEV (Anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə)
71. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1970-cı il, 27 mart, səh. 2. MUXTAR MÜƏLLİM (Muxtar Hüseynzadənin anadan olmasının 70 illiyi münasibəti ilə)
72. “Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1970, 28 mart, səh.4 ƏZİZ MÜƏLLİMİM

73. “Lenin tərbiyəsi uğrunda”, 1970, 14 dekabr, səh.4
ÜRƏK SÖZÜM

74. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1970-ci il, №2,
səh.68-74 MUXTAR HÜSEYN OĞLU HÜSEYNZADƏ
(Anadan olmasının 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 50
illiyi münasibətilə)

75. “Bakı” qəzeti, 1971-cı il, 28 may, səh.3 İNCƏ
FİLOLOJİ TƏHLİL

76. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1974-cü il, 12 aprel,
səh.3 FİLOLOGİYAMIZIN NAİLİYYƏTİ:
AZƏRBAYCAN SSR DÖVLƏT MÜKAFATINA
TƏQDİM EDLƏN ƏSƏRLƏR

77. “Bakı” qəzeti, 1976-cı il, 3 may, səh.3
QOŞMALARIMIZIN MÜDAFİƏSİ ÜÇÜN

78. “Sovet kəndi”, 1982-ci il, 13 mart, səh.3 “DİL
XALQIN BÖYÜK SƏRVƏTİDİR”

79. “Bakı” qəzeti, 1984-cü il, 7 aprel
FOLKLORŞÜNASLIĞA HƏDİYYƏ: A.NƏBİYEV.
AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN JANRLARI

80. “Sovet kəndi” qəzeti, 1984-cü il, 4 oktyabr, səh.3
“EL-OBAMIZIN ADLARI”

81. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1985-ci il, 24 iyul. səh.
4. Musa Adilov, Ənvər Abbasov “KOMİK-BƏDİİ
VASİTƏLƏR”

82. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1985-ci il, 15 fevral,
səh.6 İLK ADDIM: KAMRAN DADAŞOĞLU.
DÜNYAMIZ UŞAQ GÖZÜNDƏ

83. “Bakı” qəzeti, 1986-cı il, 1 fevral, səh.3
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNƏ HƏDİYYƏ

84. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1987-ci il, 2 noyabr, səh.6 Musa Adilov, Tofiq Əhmədov İLK TƏŞƏBBÜS, İLK UĞUR Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimiyanın əsasları, “Maarif”, 1987.
85. “Azərbaycan müəlimi” qəzeti, 1987-ci il, 15 may, səh. 4. Musa Adilov, Aydın Paşayev XÜSUSİ ADLARIN TƏDQİQİ
86. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1988-ci il, 4 noyabr, səh. 4 DİLÇİLİYİMİZƏ DƏYƏRLİ TÖHFƏ
87. “Kitablar aləmində”, 1988-ci il, №2, səh.12-13. Musa Adilov, Əbdülmanaf Xəlilov ƏDƏBİ DİLİMİZƏ DAİR VƏSAİT: N.XUDİYEV. “AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ YOLLARI”
88. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1992-ci il, 1 may, səh. 6. “İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORU”
89. “Ana sözü”jurnalı, 1992-ci il, №5-6, səh. 41-43. Musa Adilov, Aydın Paşayev “TƏRCÜMƏ ƏDƏBİYYATI VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ”
90. “Zəka” jurnalı, 1993-cü il, №1-2, səh. 6-11 (Baş redaktor S.Kərimlinin M.Adilov, K.Əliyev, Ə.Cavadov və Ə.Rəcəbovla müsahibəsi). DİLİMİZ NARAHAATÇILIĞIMIZ
91. “Dil və ədəbiyyat”, IV buraxılış, Bakı, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 1994-cü il, səh. 143-147. Musa Adilov, Əliağa Ağayev ŞƏXS ADLARINI ELMİ ƏSASLARLA TƏDRİS EDƏK.

NİZAMİ QULU oğlu CƏFƏROV

Hər dəfə Nizami müəllim haqqında söz düşəndə və ya onu görəndə Ulu peyğəmbərimiz Məhəmməd peyğəmbərin bir kəlamı yadıma düşür: “Nə xoşbəxtdir təbiəti yumşaq olmaqla bərabər, qazancı təmiz, xasiyyəti gözəl olan, daxili varlığının gözəlliyi üzündən də sevilən, şər işlərlə işi olmayan, hamının, hər kəsin etibarını qazanan adamlar”.

Artıq heç nə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Sanki bu sözlər elə Nizami Cəfərov haqqında deyilmişdir. Nizami Cəfərov peyğəmbərimiz demişkən xoşbəxtdir bir də ona görə ki, onda nadir istedadla zəhmətkeşlik üzvi surətdə birləşmişdir. Həyatda elə adamlar olur ki, onun istedadı olur, amma zəhmətkeşlik çatışmır. Belə adamlar heç nəyə nail ola bilmirlər.

Ümumi dilçilik kafedrasının bərpasına çox böyük səy və zəhmət sərf edən Nizami müəllim, bu sahədə onunla həmfikir olanların yaxından köməyi ilə 2001-ci ildə məqsədinə çatdı. Ümumi dilçilik kafedrası öz əvvəlki dərsləri ilə yenidən açıldı. Fakültə kollektivinin ümumi razılığı və BDU-nun böyük elmi şurasının qərarı ilə Nizami Cəfərov yekdilliklə Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri seçildi. Nizami Cəfərovun yaşı çox deyil, amma qazandığı, layiq görüldüyü titulların sayı çoxdur.

Nizami Cəfərov 1959-cu ildə Ağstafada anadan olmuşdur. 1967-ci ildə orta məktəbin birinci sinfinə gedərək 1977-ci ildə orta məktəbi bitirmişdir. 1977-ci ildə ovaxtkı Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olmuş, tələbə ikən özünün gələcəyin görkəmli alimi və ictimai xadimi olacağını göstərə bilmişdir. 1982-ci ildə Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək elə həmin il aspiranturaya daxil olmuşdur. 3 il ərzində aspiranturanı bitirmiş və namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Elmi axtarışlar sahəsində çox ardıcıl və səmərəli iş öz nəticəsini verdi. Namizədlik dissertasiyası müdafiəsindən cəmi 6 il sonra – 1991-ci ildə “XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda yazdığı əsəri uğurla müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi alır. Beləliklə, 32 yaşında elmlər doktoru olur. 1992– 93-cü illərdə onda türkçülük ideyaları daha da güclənir. 1992– 1993-cü illərdə “Turan” qəzetinin baş redaktoru kimi onun fəaliyyəti bunu bir daha sübut edir. Azərbaycan ədəbiyyatı üzərində apardığı uğurlu tədqiqatlar onun Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Yazıçılar Birliyinin üzvü kimi onun fəaliyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərdi. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibliyi birliyin son qurultayında ədəbiyyatımızın mühüm problemlərindən biri haqqında məruzə etməyi Nizami müəllimə tapşırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki,

bu məruzə Nizami müəllimin daha da irəli getməsi üçün bir stimül rolu oynadı.

1999-cu ildə o, Əməkdar elm xadimi kimi yüksək fəxri ada layıq görüldü.

Bir ildən sonra – 2000-cı ildə Ağstafalıları öz istedadlı həmyerlilərinə etimad göstərərək onu (Nizami Cəfərovu) Azərbaycan Milli Məclisində özlərinin nümayəndəsi (millət vəkili) seçdilər. Bir ildən sonra 2001-ci ildə Nizami müəllim Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçildi. Bu, respublika filoloji ictimaiyyətinin (xüsusilə dilçilərin) sevincinə səbəb oldu. Elə həmin il Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri təyin edildi. Cəmi bir ilin sürəcində Nizami müəllim, bu mərkəzin müdiri kimi çox böyük işlər görmüşdür. Bu o deməkdir ki, Nizami müəllimin potensialını reallaşdırmaq üçün gözəl şərait yaranmışdır. 1998-ci ildən Nizami müəllim Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Təhsil Nazirliyi və Elmlər Akademiyasının ixtisaslaşdırılmış şurasının sədridir. Eyni zamanda (1998-ci ildən) Respublika Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurasının Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsinin sədridir.

Gənc olmasına baxmayaraq, onlarla kitab və kitabçanın, elmi məqalənin müəllifidir. Onlarla adamın elmi rəhbəri və opponenti olaraq elm aləminə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Nizami müəllimin elmi fəaliyyətinə nəzər salanda M.F.Axundovun Puşkin haqqında dediyi sözlər yada düşür. Çünki adi adamın neçə illər ərzində keçdiyi yolu Nizami müəllim çox qısa müddətdə gənc yaşlarında keçə bilmişdir. M.F.Axundov da Puşkin haqqında demişdi:

*Əgər şeir mülkünü Derjavın tutmuşsa da,
Puşkin cavan yaşında sahib olub bu ada.*

Nizami müəllimin ömrünün gənc çağlarında yüksək zirvələri fəth etməsi heç kəsə qəribə görünmür. Çünki o bu zirvəni öz istedad və zəhməti sayəsində fəth etmişdir. Bir dəfə 1985-ci ildə Ü.Hacıbəyovun yubileyində rus yazıçılarından biri öz çıxışında belə dedi:

“Sizin xalqda hamıya, hər şeyə ağız büzmək dəbdədir. Mən bütün şair və yazıçılarınıza ağız büzdüklərini görmüşəm. Təkcə bir Üzeyir Hacıbəyova ağız büzən yoxdur”.

Eyni sözləri Nizami müəllim haqqında da demək olar. Heç kəs Nizami müəllim haqqında ağız büzmərsə, bu onun xoşbəxtliyidir. Bütün bunlar bizə tam əsas verir deyək ki, Nizami müəllimin rəhbərliyi ilə Ümumi dilçilik kafedrası Muxtar müəllimin və Ağamusa müəllimin vaxtındakı şöhrətini özünə qaytaracaq.

DOSTLARIN ÜRƏK SÖZLƏRİNDƏN

NİZAMİ OLMAQ

Bu il dəyərli ziyalımız, görkəmli dilçi-ədəbiyyatşünas alim, əziz qardaşım Nizami Cəfərovun 60 yaşı tamam olur. 60 yaş, həyatın hansısa mərhələsinin yekunlaşdığı, irəlidə gələn növbəti, daha məsul dövrə adlanılacaq həlledici keçid məqamı – insanın, özü və yaşadığı cəmiyyət qarşısında verəcəyi ilk hesabat anıdır. Yəni bu yaşa qədər necə yaşayıb, hansı yolu tutub, hansı əməllər sahibi olub, vətəninə, xalqına nə kimi xeyir verib və sair və ilaxır. Düşünürəm, bu sarıdan Nizaminin deməyə, hesabat və əməl dəftərçəsini qürur və alınacağılığı ilə doldurmağa kifayət qədər sözü var.

Bir həqiqətlə razılaşmalıyıq ki, bu gün ölkənin elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində yaşananlar, dil, ədəbiyyat müstəvisində qarşılaşdığımız acı mənzərələr, tragikomik olaylar hər birimizi dərindən düşünməyə, düşdüyümüz bu qaranlıq quyudan çıxmaq üçün mümkün yollar axtarmağa vadar edir. Zənnimcə, təhsilimizin inkişafı, kitaba, mütaliyəyə marağın artırılması, oxucu zövqünün formalaşdırılması və sair bu kimi tədbirlərlə uzun- uzadı uzanan bu xilas yollarının ən işlək və etibarlı olanlarından biri, çağdaş dövrümüzdə nadir rast gəlinən savadlı, bilikli

İnsanımızın – Peşəkarın müstəsna dəyərini anlamaq, dediyi sözün əhəmiyyətini dərk etməkdir.

Söhbət, bu il yubileyini qeyd etdiyimiz belə bir nadir simadan – şüurumuza, düşüncəmizə illər uzununu dirildici ziya, aydınladıcı təfəkkür axını ötürən, bu gərgin, müqəddəs və şərəfli işdən usanmayan savadlı, bilikli İnsanımızdan – akademik Nizami Cəfərovdan gedir.

İndi, yubileyi ərəfəsində yazdığım bu yazıyla mən heç də alimin mükəmməl dil və ədəbiyyat bilgisindən, dilçilik və filologiya elminin nəzəri və praktik sahəsində xidmətlərindən, dil və ədəbiyyatın tədrisinə, klassik və müasir milli ədəbi prosesin tədqiqinə verdiyi saysız-hesabsız töhfələrdən söz açıb oxucunu yormağ istəmirəm. Niyətim, sadəcə, ömrünün əlamətdar mərhələsinə çatmış İnsanımızın özəl dəyərini anlatmaq, onunla bağlı təəssüratlarımı bölüşməkdir.

İlk əvvəl ondan başlayaq ki, Nizami Cəfərov Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin parlaq yetirməsi, bu tarixi mütərəqqi fikir və ideyalarıyla qurub-yaratmış, onun formalaşması və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş böyük alimlər pleyadasının – Mirzə Fətəli Axundov, Əli Nazim, Firidun bəy Köçərli, Mir Cəlal, Məmməd Kazım Ələkbərli, Mustafa Quliyev, Məmməd Cəfər, Arif Dadaşzadə, Kamal Talıbzadə, Məsud Əlioğlu, Yaşar Qarayevin layiqli davamçısı, eyni zamanda, bu mötəbər Fikir Müstəvisini bədii sözə sevgi və sədaqətlə zənginləşdirən, milli ədəbiyyatın yönləndirilməsi və

dəyərləndirilməsi ənənəsini müstəsna baxışları, əsərə, ədəbi mətnə yeni, fərdi yanaşması ilə təzələyən novator alimdir.

Nizaminin bu yeni təhlil metodunu ənənəvi elmi-ədəbi tənqiddən fərqlənən mütərəqqi özəllik – predmetin özü vasitəsilə özünütəhlili, ayrı sözlə desək, yazılanın, yazanın yazdığıyla izahıdır ki, milli ədəbi tənqidimizdə yeni yanaşma – ədəbiyyatın, bədii əsərin gizli şifrəsini açmağa, yazıldığı anı öz hərarətində ötürməyə qadir yeni ədəbi tənqid mədəniyyəti kimi diqqət çəkir. Müfəssəl elmi araşdırmaya, dərin fəlsəfi izah və əsaslandırılmalara ehtiyac duymayan, oxucunu qəliz, yorucu nəzəri baxışlardan azad edib, yazıçıyla məhrəm təmas, yaradıcı anlaşma mühiti yaradan bu yanaşma “yeni ədəbi tənqid” də adlandırıla bilər.

İlk baxışda kimlərə sə sadə və asan görünən bu təhlil üsulu əsərin məziyyətlərinə və qüsurlarına varmayan, heç bir elmi-nəzəri əsaslara, düstur və ehkamlara söykənməyən ötəri baxış bucağı təsiri bağıslasa da, bir qədər dərinə varsaq, bunun, əslində, ciddi elmi- yaradıcı iş, fitri ədəbi duyum və istedad tələb edən çətin bir yol – mətnlə mükəmməl işləmək bacarığı, dərdi çarədən ayırmaq, səbəb və nəticə paralelliyini dəqiq aparmaq qabiliyyəti, bir sözlə, xüsusi peşəkarlıq və ustalığ tələb edən əlahiddə Yozum Yolu olduğunu anlarıq.

Əsərin alt qatında gizlənənlərin dəyilib-toxunulmadan, şərhətsiz və əlavəsiz, üst qatıyla açılması,

oxucuya sirr qalanların, ədibin nə vaxtsa, haradasa səsləndirdiyi fikir və qeydləri ilə izahı – yaradıcı fərd və onun müstəsna dərdi olan yaradıcılığı üzərində aparılmış ciddi diaqnostik araşdırma əməliyyatından xəbər verir, müəllifin, əksər hallarda özünə də məlum olmayan gizli niyyətinin, şüuraltı qatlarda yaşanan sirli nəsnələrin asanlıqla qavranılmasına geniş imkanlar yaradır, bu təhlilin ideya müəllifinə isə “analitik düşüncə sahibi” adı qazandırır.

Nizaminin nailiyyətlərini, təkcə bu yeni təhlil modeli ilə – elmi-nəzəri fikrin sadələşdirilib, aydınlaşdırılıb, oxucu üçün əlçatan şəkllə salınması, oxucu-yazıçı münasibətlərindəki yarıqaranlıq, keçilməz sədlərin, örtük və pərdələrin “qəribə bir rahatlıqla” aradan qaldırılmasıyla məhdudlaşdırmaq olmaz. Alimin özəl uğurları sırasında onun, zamanın axarıyla mövzu və məzmun çalarları üzrə daim hərəkətdə olan Ədəbiyyat və onun adamlarıyla birgə, necəsə dəyişib-yenilənmək, yaxud özü özünü yeniləmək qabiliyyəti, yazıçı baxışını, eyni yaradıcı nəfəslə, şair uçuşlarını, eyni ruhsal çəkisizliklə davam etdirmək bacarığı da dayanır ki, bu keyfiyyətlər alimin, həm də bədii istedadından, fərqli yaradıcı potensialından xəbər verir.

Bu müstəsna fərqliliyi eynilə, işıqlı ziyalımızın dilçilik fəaliyyətinə, bu sahəyə verdiyi töhfələrə də şamil etmək olar. Nizami burada da fitri istedad sahibi, yaradıcı-novatordur. Sanki sözü, onun yaranışı, qaynağı, ömür

yolu, tarixi inkişaf mərhələləri, istifadə mədəniyyətilə bağlı aldığı bilgilərdən daha əvvəl, lap qədimlərdən tanıyır, dili, onun norma və qaydalarının fəvqündə, gizli şüuraltı yaddaşa duyur, əslini saxtasından zərgər dəqiqliyi ilə seçib ayırır.

Beləcə, alimin insan, müəllim, dost, natiq və digər fərqliliklərindən də söz açmaq, bəlkə də, bir kitaba yerləşəcək uzun-uzun təhlillər aparmaq olar. Qısaca olaraq, keçilən bu altmışillik həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər salanda bu dəyərli İnsanımız – milli ədəbi fikrin keşiyində duran fədakar alim, haqqı nahaqqa verməyən vicdanlı vətəndaş, fikrini sərbəst ifadə edən səmimi siyasi xadim, qələmə, sözə tapınan əhli-qələmi də bəzən qanadı altına alıb, rəhmli yazılarıyla ovudan böyük mərhəmət sahibi, ən çətin məqamlarda dostunu darda qoymayan cəfakəş dost kimi nizamlı və şərəfli bir ömür yaşadığının şahidi olur.

İslamda, eləcə də qədim sufi baxışlarında dost – insanlıq tarixində bütün mövcud dəyərlərin zirvəsi, arxa, dayaq, qoruyucu, anlayan, xilaskar mənasının daşıyıcısıdır. Bu baxımdan Nizami, ilk növbədə, Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının böyük dostu, arxa-dayağı, qoruyucusudur.

Son illərin “Orfoqrafiya lüğəti savaşılarında” – dilimizin saflığı uğrunda gedən söz döyüşlərində sona qədər bizimlə çiyin-çiyinə dayanan, qarşı tərəfdən atılan zərbələri sərrast cavab atəşləriylə havadaca susduran bu

qüdrətli Söz Sərkərdəsini, elə bilirəm, qarşıda hələ daha böyük qələbələr gözləyir.

Var ol, əziz qardaşım! Adın kimi Nizami olmaq hünəri hər kəsə nəsib olan xoşbəxtlik deyil. Şükür ki, varsan! Dilimizə arxa oldun, onun uğrunda savaşlarda bizi meydanda tək qoymadın. Millətin ziyası, maariflənməsi yolunda bütün etdiklərinə və edəcəklərinə görə yüz yaşa!

Afaq MƏSUD,
Xalq yazıçısı

ALİMLİKLƏ KAMİLLİYİN VƏHDƏTİ

Qədim bir əsatirə inansaq, nə vaxtsa insanların bəsirət gözünün olduğunu deyirlərmiş. Bu göz adama istənilən hadisəni daha dəqiq görməyə, həyata geniş və aydın nəzərlərlə baxmağa, gələcək barədə irəlicədən dürüst nəticələr çıxarmağa imkan verərmiş.

Zaman keçdikcə insan övladı hansısa səbəblərin təsiri ilə yavaş-yavaş həmin gözünü itirməyə başlayır. Nəticədə bəsirət gözü, tamamilən görünməz olur. Təbii, insan bununla qeyri-adi qabiliyyətlərini də əldən verir.

Əlbəttə, bu bir əfsanədir, reallıqlardan daha çox xalqımızın mifik təfəkkür dünyasından gəlir.

Amma günü bu gün də aramızda elə insanlar yaşayır ki, onları yaxından tanıdıqca, kəlmə kəsdikcə, həyata, insanlara, reallıqlara bənzərsiz münasibətlərinə şahid olduqca, belələrinin, həqiqətən, bəsirət gözünün olmasına özünü inandırmaya bilmirsən.

Qəribəsi budur ki, onun haqqında belə bir qənaətə gələndə yaşı heç 40-ı adlamamışdı, bu günsə 60 yaşlı insan haqqında düşüncələrimi qələmə alıram. O, elə yaxından tanımağa başladığım vaxtlardan belə idi. Aradan keçən illərsə o işıqlı təfəkkürdən, dünyaya fəzadan baxa bilmə istedadından, yaşı xeyli qabaqlayan müdriklikdən heç nəyi əskiltməyib. Əksinə, həyatın qazandırdığı təcrübə, elmə – yaradıcılığa, ictimai fəaliyyətə həsr olunmuş mənalı

ömrün dərsləri bu qabiliyyəti bir qədər də gücləndirib, bəsirət gözünü daha da genişləndirib.

Bənzərsiz adam

Bir neçə il əvvəlin söhbətidir: televiziya kanallarından birində Molla Pənah Vaqif haqqında veriliş gedirdi. Proqramın özəlliyi onda idi ki, ədəbiyyat tariximizdə, ana dilimizin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olmuş böyük şairin yaradıcılığından daha çox, həyatının təftişinə həsr olunmuşdu. Studiyadakı ziyalılarımız bu mövzuda iki qütbə bölünmüşdülər. Bir qismi Vaqif şəxsiyyətini təqdir edirdi. Digərləri isə daha çox tənqidi yönümlü fikirlər səsləndirirdilər. Verilişdə onu da görüb fikirləşdim ki, elmi yaradıcılığında Vaqifin şeir dilinin tədqiqi xüsusi yer tutan və dilçiliyin, ədəbiyyatın bir çox sahələri kimi Vaqifin həyat və yaradıcılığını əzbər bilən alim kimi, o, indi şairi müdafiə etməkdən ötrü elmi dəlillər gətirəcək, müxtəlif mənbələrə müraciət edəcək. Amma o, bunların çoxuna lüzum görmədi. Eləcə verilişin sonuna yaxın folklorumuzdakı “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” ata sözüümü zə yada salmaqla bütün opponəntlərini yaxşı mənada bağladı. Və müzakirələrin nöqtəsini elə məntiqi bir tərzdə qoydu ki, bunu ancaq o edə bilərdi.

O, olduğı hər yerdə özünəməxsusdur, orijinaldır, insanlara, məsələlərə yanaşma tərzi ilə bənzərsizdir.

Belə qeyri-adi keyfiyyət sənətindən, peşəsindən asılı olmayaraq taleyin sevib- seçdiyi çox adamlara qismət

ola bilər. Bunun bir alim şəxsiyyətində özünü büruzə verməsi isə misilsiz xoşbəxtlik deməkdir. Kifayət qədər geniş təfəkkürə, yüksək istedadla malik olub, öz imkanlarını düzgün dəyərləndirə bilməyən və ömrünü elmdən, yaradıcılıqdan kənar sahələrdə boşuna xərcləyən o qədər adamlar görmüşük ki...

Yaxud alim kimi yetərincə yüksək titulları, çoxsaylı əsərləri olsa da, zəkasının hüdudları son dərəcə dar görünən, kamilliklə, müdrikliklə yaxından-uzaqdan əlaqəsi olmayan şəxslər azmı çıxıb qarşımıza?!

Bir alimlə bir insana xas ən üstün cəhətlər çox az hallarda eyni adamda qovuşanda isə o adamlardan biri mütləq Nizami Cəfərov adlanır.

Ömürdən sətirlər

Yubiley yazısında, adətən, şəxsin həyat yoluna qısaca nəzər salırlar. Bu adəti pozmaq istəməzdim. Amma yazımın davamında belə bir ənənənin özünə dair kiçik qeydim də olacaq.

Hələlikse 60 il əvvəldən başlayaq...

Nizami Qulu oğlu Cəfərov 1959-cu ilin 21 sentyabrında Ağstafa rayonunun Zəlimxan kəndində doğulub. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirib.

1985-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi olub. 1987-ci ildən “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin şöbə müdiri,

1991-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müəllimi, professoru, Filologiya fakültəsinin dekanı vəzifələrində çalışıb. 2001– 2015-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri olub.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” bölməsinin üzvü kimi orta ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili proqramlarının, dərsliklərinin hazırlanmasında yaxından iştirak edib. Dilçilik sahəsi üzrə elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, hələ tələbəlik illərindən ədəbiyyatşünaslıqla da ciddi şəkildə məşğul olub. Ədəbi-tənqidi məzmunlu yazıları onu dövrümüzün görkəmli ədəbiyyat tənqidçilərindən biri kimi tanıdıb. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

1995–1996-cı illərdə Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının (AAK) filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının üzvü, 1997-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının (AAK) Dilçilik üzrə ixtisaslaşmış Doktorluq Şurasının üzvü olub. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” bölməsinin sədri təyin edilib.

1998-ci ildə Ali Attestasiya Komissiyasının dilçilik üzrə ixtisaslaşmış Doktorluq Şurasının sədri seçilib. 1999-cu ildə Filologiya fakültəsində “Dədə Qorqud” elmi-tədqiqat laboratoriyasını yaradaraq ona rəhbərlik edib. 2003-cü ildə AAK-ın filologiya elmləri üzrə Ekspert

Şurasının sədri olub. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvüdür.

2001-ci ildən Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rəhbəri, Dünya Alpaqut Federasiyasının Prezidentidir. Yeni Azərbaycan Partiyasında təmsil olunur. 2000-ci ildən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır. Milli Məclisdə Azərbaycan–Türkiyə Parlamentlərarası Əlaqələr üzrə İşçi Qrupuna rəhbərlik edib. Azərbaycan– Qazaxıstan, Azərbaycan– Qırğızıstan, Azərbaycan– Küveyt Parlamentlərarası Əlaqələr üzrə İşçi Qruplarının üzvüdür.

Nizami Cəfərov elmi nəticələrinə və təhsil quruculuğu sahəsindəki xidmətlərinə görə 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Əməkdar elm xadimi” fəxri adına layiq görülüb. 2004-cü ildə Azərbaycan “Bilik” Maarifçilik Cəmiyyətinin qərarı ilə “Yusif Məmmədəliyev adına medal”la təltif edilib.

“Keçən günlərin dastanı ”

Bunlar bir elm adamının, müəllimin, ictimai xadimin ömründən qısa sətirlerdir, hamısını ümumiləşdirəndə, göründüyü kimi, xırda bir mətn alınır. Amma bu cümlələrin hər birinin arxasında böyük bir ömrün son dərəcə maraqlı hekayəti var.

Hər cümlə bir ömür dastanına bələdçidir.

Elə yubiley yazılarında ki ənənəviliklə bağlı toxunmaq istədiyim məqam da bununla bağlı olacaq. Adətən, haqqında yazılan insanın həyat yolunu bu cür qısa mətnlərdən, çox quru informasiya verən cümlələrdən oxuyuruq. Bu cümlələrin arxasındakı maraqlı təfərrüatlar, talelər, həyatın maraqlı sınaqları isə diqqətdən kənarda qalır. Haqqında oxuduğumuz şəxsi onların çoxundan xəbərsiz tanıyırıq. Nizami Cəfərov isə nə yaxşı ki, özü vaxt tapıb bu hekayətlərin heç olmasa müəyyən bir qismini qələmə ala bilib. Kitab halında bir yerə toplayıb və adını da qoyub: “Keçən günlərin dastanı”.

Kitabdakı ayrı-ayrı fraqmentləri oxuduqca Nizami Cəfərov kimi şəxslərin yaşadıkları ömürdən keçənlərin, əslində, bir fərdə aid olmadığını düşünürsən. Bu ömürdə ayrı-ayrı hadisələr, faktlar, şəxsiyyətlərlə bağlı toplanmış xatirələrin ümumən xalqın, cəmiyyətin tarixinin bir parçasına çevrildiyini görürsən.

Bu ona görə belədir ki, Nizami Cəfərov öz ömrünü təkbaşına, özünə, bir fərdin cari məişət qayğılarına qapanaraq yaşamayıb. O, maraqlı bir dastan kimi qələmə aldığı tərcümeyi-halını, özünün də qeyd etdiyi kimi, yaşadığı cəmiyyətlə, əhatə olunduğu mühitlə bir yerdə qazanıb. Cəmiyyətdə baş verənlərə heç zaman biganə qalmayıb. Ziyalı vicdanı, alim istedadı, yazar qələmi ilə hər zaman hadisələrin içində nəzərə çarpıb, gözə görünüb. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, Ulu Öndər

Heydər Əliyevin müəllifliyi ilə əsası qoyulan və bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən müstəqil dövlət quruculuğu tariximizin kənar seyrçilərindən deyil, fəal iştirakçılarından olub.

Qulu müəllimin oğlu

Nizami Cəfərovun ömür yolunu vərəqlədikcə həyatının böyük hissəsi təhsillə bağlı olmuş adam kimi bir məqam xüsusilə diqqətimi çəkir. İnsanın formalaşmasında təkcə məktəbdə deyil, evdə də yaradılmış təhsil mühitinin nə qədər önəmli rol oynadığını dərk edirəm. Əgər imkanım olsaydı, evdə övlad böyüdən və ciyərparasının gələcəyini aydın görmək istəyən bütün valideynlərə səslənib bu sətirləri oxumağı, oxuduqdan sonra isə nümunə götürməyi tövsiyə edərdim. Çox erkən itirdiyi atası Qulu müəllimin əlifba dərslərindən yazır müəllif:

“Atam Qulu müəllim əlifbanı mənə beş yaşında öyrətdi. “Koroğlu” kitabının 50-ci illər nəşrini oxuda-oxuda... Əvvəl bir qolun məzmununu danışdı, şeirləri əzbər deyirdi, sonra həmin qolu oxudurdu. Mən bilirdim ki, bu səhifədən o səhifəyə qədər nə yazılıb, ancaq hərflər tez-tez yadımdan çıxdığına görə konkret olaraq nəyin harada yazıldığını çaşdırırdım. Ancaq bu, çox çəkmədi.

...Bir dəfə anam gəldi ki, hələ tikilib qurtarmamış təzə evimizin kölgəsinə kilim sərilib atamla oturmuşuq, ağır işdən sonra mən “Koroğlu ilə Kürdoğlunun qolu”nu

oxuyuram; o yerdəyik ki, Kürdoğlu Koroğlunu iki dəfə yığıb, indi ata tanımadığı oğlunu məcbur edir ki, onunla üçüncü dəfə güləşsin... Gözümün yaşı kitabın səhifələrinə tökülürdü, ancaq davam eləyirdim. Anam əlindəki çaydanı yerə qoyub gülə-gülə:

– Sizə nə olub, niyə ağlaşırsınız, – deyəndə başımı qaldırdım, gördüm ki, atam da əməlli-başlı kövrəlib.

Və mən məzmunndan mətnə, mətndən məzmunna rahat keçməyin inersiyasını “Koroğlu”dan (və atamdan!) öyrəndim”.

Yaxud bu cümlələr: “Babam nəvələrinə Nizami kişi! Şahin kişi! Daşdəmir kişi!.. deyə müraciət edərdi. Ən kiçiyimizə də “Aslan kişi!” deyərdi... Bizim də kişi olmaqdan başqa çarəmiz qalmırdı”.

Bir uşağı şəxsiyyət kimi yetişdirməyin bundan gözəl örnəyi ola bilərmi?!

“Xoşbəxtəm ki... ”

Nizami Cəfərovun həyat yolu yaşadığı məkandan, sənətindən, peşəsindən, statusundan asılı olmayaraq bu xalqın övladlarının şəxsiyyət kimi yetişməsini istəyən, onları belə bir ucalıqda görməyi arzulayan işıqlı insanlar qalereyasıdır sanki. Bu mənzərə onun Bakı Dövlət Universitetnin Filologiya fakültəsində keçmiş tələbəlik illərində də davam edir. Nizami Cəfərovun 60 illik ömür yolunda, ziyalı taleyində böyük rol oynamış şəxsiyyətlərin

nurlu obrazında öz əksini tapır. Alimin bu insanlara sevgi və rəğbətində görünür.

“Tələbələrə kurs işi mövzuları paylamışdı – hər dərsin birinci, ya ikinci hissəsində bir-iki nəfəri qaldırıb soruşurdu ki, “sənin əsərinin mövzusu nədir?” Hamının üzündə təbəssüm əmələ gəlirdi, bizim cızmaqaralarımıza “əsər” deməsi, özü də belə böyük yazıçı-ədəbiyyatşünasın, əlbəttə, qəribə idi”.

Nizami Cəfərovun öz xatirələrində sevgi ilə andığı həmin müəllim onun kimi onlarla ziyalımızın yetişməsində böyük əməyi olmuş görkəmli ədib, professor Mir Cəlaldır. Onun hələ yolun başında olan tələbələrinin hər birini indidən alim kimi görməsi ilə Nizami Cəfərovun babası Əziz kişinin körpə nəvələrinin hər birini indidən əsl kişi əxlaqında, kişi dəyanətində görməsi bir-birini tamamlayan eyni münasibətdir. Əsl şəxsiyyətləri belə valideynlər, belə müəllimlər yetişdirir. Xalq da belələrinin tərbiyəsində ucalır, böyüyür, irəli gedir.

Belə insanlardan görüb-götürmək, dərslər almaq, öyrənmək 60 yaşlı Nizami Cəfərovun ən böyük xoşbəxtliyidir. Və bunu ilk elə özü etiraf edir: “Mən xoşbəxtəm ki, həm orta məktəbdə, həm də xüsusilə universitetdə çox böyük dilçi müəllimlərdən dərslər almışam; onların yalnız bəzilərinin (və mənim üçün doğma!) adlarını çəkmək kifayətdir ki, şair demiş, “qəziyyə məlum” olsun: Muxtar Hüseynzadə, Ələvsət Abdullayev, Nəsir Məmmədov, Ağamusa Axundov, Yusif

Seyidov, Fərhad Zeynalov, Tofiq Hacıyev, Abdulla Vəliyev, Musa Adilov, Samət Əlizadə, Zinyət Əlizadə, Aydın Məmmədov, Kamil Vəliyev, Firudin Cəlilov...

Və bir də ona görə xoşbəxtəm ki, bu böyük dilçi-müəllimlər nə yazdıqlarsa, demək olar, hamısını oxudum, nə dedilərsə, hamısını anlamağa çalışdım. Həm Universitetdə təhsil aldığım illərdə, həm də sonralar onların hər birindən qayğı, kömək, hörmət (və müdafiə!) gördüm...”

Əslində, bu, öz müəllimlərindən eyni münasibəti görmüş, qarşıya qoyduğu hədəflərə onların dəstəyi ilə yetişmiş, həyatın ilk böyük maneələrini onların kömək üçün uzanmış güclü əllərindən tutaraq büdrəmədən adlaya bilmiş hər birimizin xoşbəxtliyimizdir.

Həyat bələdçisi

Nizami Cəfərov aspiranturaya qəbul zamanı üzləşdiyi bir çətinliyi özünəməxsus publisistik üslubla detallı təsvir edir. Universiteti fərqlənmə diplomu ilə başa vursa da, aspiranturaya qəbul üçün 2 illik iş stajı tələb olduğundan rektor onun sənədinə qol çəkmir. İki ildən sonra gəlməyi tövsiyə edir. İlk baxışdan xırda məsələdir. Amma bu 2 illik zaman itkisi elmi-tədqiqat şövqü ilə alışan istedadlı bir gəncin bütün həyatını, taleyini dəyişə bilər. Və rektoratlıqdan kor-peşman Filologiya fakültəsinə qayıdanda dəhlizdə təsadüfən, müəllimlərindən professor Ələvsət Abdullayevə rast gəlir. Professor onun

məyusluğunu görüb vəziyyəti öyrəninçə, “– Hələ bir dayan görək. Arxamca gəl!..” deyib qabağa düşür. Bir tələbənin gələcək karyerası qarşısında dağ kimi dayanmış imza problemini şəxsi nüfuzunun gücü ilə ikicə dəqiqəyə həll edərək onun yolunu açır.

...Tərcümeyi-halımı varaqladıqca görürəm ki, çox adama borcluyam. Nə bilmək olar, bəlkə də, ən çox Əlövsət Abdullayevə borcluyam ki, hara gedəcəyimi bilmədiyim bir vaxtda qabağa düşdü... Və mənə “arxamca gəl!” dedi...

Ən müstəqil bir həyat yolçusunun da hansısa məqamda belə bir sözə (və hərəkətə!) ehtiyacı olur”.

Bu gün Nizami Cəfərov özü də onun kimi eyni çətinliklərlə üzləşən onlarla gənc üçün “Arxamca gəl...” deyib qabağa düşən həyat bələdçisidir. Bu gənclərin yollarındakı maneələri şəxsi nüfuzunun gücü ilə aradan qaldıran, onları gələcəyə doğru uğurlayan təmənnəsiz xeyirxahdır.

Bu, keçmiş günlərin xoş xatirələrində əbədiyyət ömrü yaşayan işıqlı şəxsiyyətlərdən, müəllimlərdən əxz olunmuş ən gərəkli dərstdir.

Bu gün Nizami Cəfərovu o şəxsiyyətlərlə birləşdirən bir dəyər də məhz budur: əsl ziyalı mənəviyyəti.

Belə bir mənəviyyətin saldıği işıqla o, yeni tədqiqatçılara həyan olur, onların araşdırmalarına elmi rəhbərlik edir, yol göstərir, düzgün istiqamət verir. Elmi

müzakirələrdə, müdafiə proseslərində opponent kimi, yaxud peşəkar mütəxəssis rəyləri ilə, çıxışları ilə dəstəyini əsirgəmir. Bir gəncin gələcəyi xatirinə yeri gələndə kiməsə zəng etməyi, bağlı qapıları ad-sanının, şəxsiyyətinə olan rəğbətin gücü ilə döyməyi özünə zəhmət, şəninə əskiklik bilmir.

Nizami Cəfərovun bir çoxlarından fərqi də elə budur ki, o məsələlərə strateji mənzərədə baxa bilir. Problemlərə, qayğılara, proseslərə cari planda yanaşmır. Onlara onilliklərin, əsrlərin hədudlarında nəzər salır və buna görə davranır. Bu, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış böyük maarifçilərimizin, işıqlı mütəfəkkirlərimizin tərzidir. Nizami Cəfərov da bu işığı öz kimliyində, təfəkküründə yaşadan ziyalılarımızdandır.

32 yaşlı elmlər doktoru

Birinci Dünya müharibəsində (1914–1918) iştirak edən, sonralar isə Rusiya vətəndaş müharibəsi (1917–1922) və Sovet– Polşa müharibəsinin (1919–1921) tanınmış komandanlarından olan Sovet İttifaqı Marşalı Mixail Tuxaçevski haqqında maraqlı bir hekayət var. Çox keşməkeşli həyat və tale yaşamış, sonunda Stalin repressiyasının qurbanı olmuş bu gənc sərkərdə deyilənə görə, yeniyetmə çağlarında tez-tez güzgünün qarşısında dayanar, 30 yaşına qədər general olacağını, bunu bacarmayacağı təqdirdə isə intihar edəcəyini özünə söz

verərmiş. Bu yüksək rütbəyə çatanda isə onun heç 29 yaşı da tamam olmamışdı.

Nizami Cəfərov haqqında yubiley yazısında bu faktı xatırlamağım səbəbsiz deyil. Hər bir məkanın da, insanın da özünəməxsus hekayələrinin, ilklərinin, hansısa fərqli birinciliklərinin olması çox önəmlidir. Akademik Nizami Cəfərov da bu baxımdan istisna deyil. O, bütün keçmiş SSRİ məkanında filologiya sahəsi üzrə elmlər doktoru dərəcəsi əldə etmiş ən gənc alim olub. Bu məqsədinə 1991-ci ildə, cəmi 32 yaşında çatıb. Bundan da maraqlısı isə Nizami Cəfərovu belə bir rekorda motivasiya edən səbəbdir. Ona qədər bu birinciliyi dilçilik elmimizin görkəmli nümayəndələrindən olan akademik Ağamusa Axundov əldə etmişdi. O da 32 yaşında filologiya elmləri doktoru olmuşdu. Yaxınlarının dediyinə görə, Nizami Cəfərov da hələ tələbə, aspirant və sonra artıq elmlər namizədi ikən bu göstəricini ən azı təkrarlayacağına, müəllimindən geri qalmayacağına özünə söz verirmiş. Nəticədə o, elmlər doktoru alimlik dərəcəsini Ağamusa müəllimindən də üç ay tez əldə etmiş olur.

Əlbəttə, hansısa təfərrüatlarda, bəlkə, yanıla bilərəm. Amma faktın özü maraqlıdır. Bunlar, Ağamusa müəllim, Nizami Cəfərov kimi böyük alimlərdən nümunə götürən gənc tədqiqatçılar üçün çox böyük motivasiya gücüdür. Belə alimlərin əzmkarlığının, məqsədyönlülüğünün, alın təri ilə yoğrulmuş istedadının, zəhmətinin yaratdığı örnəkdir.

Sağlam düşüncə

Nizami Cəfərov yüksək səriştəli təşkilatçıdır həm də. Tale elə gətirib ki, biz onunla bu sahədə birgə çalışmışıq. Bakı Dövlət Universitetinin rəhbərliyində təmsil olunduğum zamanlarda Nizami Cəfərov da çox gənc yaşlarından BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı idi. Mənəvi mühiti o qədər də sadə olmayan, bir zamanlar ona dərslər demiş görkəmli alimlərin çalışdığı, zəngin tarixi ənənələrə, bir çox elm adamlarına xas özünəməxsus daxili ixtilafı malik bu fakültəni idarə etmək bir elə də asan deyildi.

Amma Nizami Cəfərov bunu bacarırdı. Özü də maraqlıdır ki, bu çətin işin öhdəsindən gəlməkdə onun əsas istinad mənbəyi hər hansı sərt inzibati metodlar deyil, xarakterindəki demokratizm, sadəlik, səmimiyyət idi. Məhz bu keyfiyyətlərin gücü idi ki, fakültənin tələbələri çox qısa zamandan sonra onu özlərinə doğma bir qardaş, dost kimi qəbul etmişdilər. Nizami Cəfərov tələbələr üçün həqiqətən dekan, müəllim yox, həmişə onların yanında olan, bütün qayğılarını, problemlərini bölüşüb kömək istəyəcəkləri əziz bir insana çevrilmişdi. Bu, fakültənin bir çox müəllimləri ilə münasibətdə də belə idi.

Sonralar Milli Məclisin deputatı olanda da, Azərbaycan Atatürk Mərkəzinə, parlamentin Mədəniyyət Komitəsinə rəhbərlik edəndə də onun iş metodlarını, davranışlarını, insanlara münasibətini izləmək imkanım oldu. Gördüm ki, Nizami Cəfərov öz xarakterini zərər

qədər də olsun dəyişməyib. Nə vəzifə, nə yüksələn status, nə getdikcə sırası genişlənən elmi titullar, ictimai nüfuz ona zərrə qədər də olsun təsir göstərə bilməyib. Başqalarına yuxarıdan aşağı baxmaq, təkəbbür bir addım da yaxınına düşməyib. O, yenə də mənim on illər əvvəl görüb ehtiram bəslədiyim, sadə, təvazökar, səmimi, dostcanlı oğlandır. Hətta bu illər ərzində geyim üslubunu belə dəyişmədi. Yenə çox az adam onu boynunda qalstuk, tam rəsmi qiyafədə görə bildi.

Düşünürəm ki, bu, insan şəxsiyyətinin gücüdür. İnsan şəxsiyyət etibarilə yetkin və özünə əmin olanda, öz mənliliyini dərk edəndə, cılız duyğulardan ucalarda dayanmağı bacaranda mənfə keyfiyyətlər ondan yan keçir. Bundan ötrü isə insanın düşüncəsi sağlam olmalıdır.

Və Nizami Cəfərov mənim tanıdığım ən sağlam düşüncəli ziyalılarımızdan biridir.

Nizami Cəfərov qələmi

Yazmaq, düşüncələrini sözlərin, cümlələrin dili ilə ipə-sapa düzmək Nizami Cəfərovda fitri bir istedadıdır. Dilə az-çox bələd olan istənilən adam yazı texnikasını müəyyən vərdişlərlə tədricən mənimsəyib fikirlərini yazılı dildə ifadə edə bilər. Amma Nizami Cəfərov kimi yazmağı adama heç bir məktəb, müəllim, kitab öyrədə bilmir. Bu, insanın ruhundan gələn ilahi bir enerjidir. İstənilən yazısını oxuyanda bu enerjini hiss edirsən. Hətta yazıda imzası olmayanda belə fərdi üslubundan,

fikirlərinin ifadə tərzindən, analitik təfəkkür gücündən, ən əsası isə ruhundan hiss edirsən ki, bu, Nizami Cəfərovun qələmindən çıxıb.

Nizami Cəfərov ədəbiyyatşünaslıq elmimizə ən çox töhfələr verən, müasir ədəbi prosesin istiqamətlənməsində xidmətləri olan görkəmli dilçi alimlərimizdəndir. Həm namizədlik, həm doktorluq dissertasiyaları sırf dilçiliyə həsr olunmuş alimin ədəbiyyatşünaslığı bu qədər gözəl bilməsi, onun filoloq həmkarlarında da böyük maraq və heyrət doğurur. Təsadüfi deyil ki, Nizami Cəfərova elmi sferalarda böyük nüfuz qazandıran ilk əsərlərindən biri – “Füzulidən Vaqifə qədər” əsəri də məhz ədəbiyyatşünaslıqdan olub. Alimin “Azərbaycanşünaslığa giriş”, türk xalqları ədəbiyyatının qədim, orta, yeni və ən yeni dövrlərini əhatə edən 4 cildlik fundamental “Türk xalqları ədəbiyyatı” da elmdə əsl hadisəyə çevrilmişdi.

O, dil tarixi, ümumi dilçilik sahələrində də sanballı məqalələr yazıb. Məşhur İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün əsərlərini dilimizə çevirib. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərimiz haqqında maraqlı əsərləri var. Avtobioqrafik janrda qələmə aldığı xatirə kitabları isə Nizami Cəfərovun daha bir istedadını ortaya qoydu. Kitabların təhkiyəsindən, dil-üslub xüsusiyyətlərindən, mətnin su kimi içilməsindən belə məlum oldu ki, ədəbiyyatımız bu illər ərzində alimliyi, publisistliyi qədər də yazıçılıq qüdrətinə malik bir istedadını az qala itirəcəkmiş.

Ona görə Azərbaycanın xalq yazıçısı Elçin “Nizami– 60: gənclik və müdriklik yaxud, Nizami, bəs roman nə oldu?” adlı məqaləsində yazır: “Yazıçılarımızın yox, onun timsalında alimlərimizin sırası bir nəfər də artmış oldu.

Ancaq mən Nizaminin xatirələrini, mənim də yaxşı tanıdığım və xatirələrini əziz tutduğum dilçilər (Muxtar Hüseynzadə, Fərhad Zeynalov, Ağamusa Axundov, Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Tofiq Hacıyev, Ağamalı Həsənov və b.) haqqında yazdığı sənədli əsərini oxuyandan sonra hiss etdim ki, hələ hər şey irəlidedir.

Yəni “Nizami– 70”, “Nizami– 80”, “90”, “100” qeyd olunanda – söhbət görkəmli alim-tənqidçi ilə bərabər, görkəmli bir yazıçının da yubileyindən gedəcək.

Buna görə də, mən hər dəfə onu görəndə soruşuram:

– Nizami, bəs roman nə oldu?”

İlahi yüksək yumor hissini, söhbətçilliyi də ondan əsirgəməyib. Onunla eyni məclisdə olmaq, düzlu-məzəli söhbətlərini dinləmək böyük bir zövqdür. Nizami Cəfərovla birgə vaxtın necə ötdüyünü hiss etmirsən. Maraqlıdır ki, o, çox yüksək peşəkarlıqla zarafatlarına da elmi məzmun qatır. Demək istədiklərini bəzən yumorun, incə atmacalarının dili ilə çatdırır. Onun yerinə, məqamına uyğun zarafatları kimsənin qəlbinə toxunmur, əksinə, mənəvi qidaya çevrilib insanlara xoş ovqat bəxş edir, öyrədir, tərbiyələndirir. Ona görə Nizami Cəfərovun

olduğu bütün məclislər, apardığı bütün tədbirlər iştirakçıların yaddaşında xoş bir xatirəyə çevrilir. Hər dəfə onun bu istedadına şahid olduqca, yaddaş saxlancından çıxarıb dinləyicilərin diqqətini ovsunladığı maraqlı əhvalatlarını eşitdikcə qədim eposlarımızı, bu eposları yaddaşında yaşadan ozanlarımızı xatırlayıram. El məclislərində saatlarla dastanlar, rəvayətlər söyləyib dinləyiciləri sözüün sehrində saxlayan aşıqlarımızın, nağılçılarımızın cazibəsi düşür yadıma. Və anlayıram ki, Nizami Cəfərov da bu təfəkkürdən gəlir.

“Çox böyük bir professor”

İllərin zəhməti, qələmlə qırılmaz ünsiyyəti ona çox yüksək titullar, böyük mükafatlar qazandırır. Bu mükafatlardan ən yüksəyi isə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Türkiyədəki tədbirlərdən birində onun haqqında dilə gətirdiyi “Çox böyük bir professor” qiymətidir. Özü bu haqda belə yazır: “Çox keçmədi ki, Mərkəz fəaliyyətə başladı. Və Azərbaycan xalqının ümummillə liderinin bütün göstərişlərini həyata keçirməyə çalışdıq...

Türkiyənin dövlət xadimləri ilə görüşlərin birində Heydər Əliyevin Mərkəzin başqanı haqqında işlətdiyi “çox böyük bir professor” ifadəsi mənim üçün indiyə qədər aldığım (və bundan sonra alacağım) adların ən böyüyü oldu...

Günlər keçir. Ancaq izsiz yox... Tərcümeyi-hal (və Tarix!) yarada-yarada.

Biz də arzu edirik ki, bu tarix ömrün 60-cı zirvəsindən üzü o tərəfə də hələ uzun müddət davam etsin. Və keçən günlərin dastanının yeni-yeni boyları yaransın.

Misir MƏRDANOV,
AMEA-nın müxbir üzvü,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

AKADEMİK NİZAMİ CƏFƏROVUN “ÜMUMİ DİLÇİLİK” DƏRSLİYİ

Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin bakalavr pilləsinin son kursunda tədris olunan Ümumi dilçilik fənni tələbələrdə dil haqqındakı elmin əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Ümumi dilçilik kafedrasının keçdiyi bu fənnin indiyə qədər nə proqramlarında, nə də istifadə edilən dərslik, yaxud dərs vəsaitlərində zəruri stabillik olmamışdır. Səbəbi isə keçən əsrin 70-ci illərinə aid təcrübənin, yəni köhnə təhsil sistemi üzrə beşinci kurslardakı tədris ənənəsinin bu və ya digər şəkildə davam etdirilməsi, yalnız cari dəyişikliklərlə kifayətlənməsidir. Həm proqramların, həm də dərslik, yaxud dərs vəsaitlərinin ən böyük çatışmazlığı isə bilavasitə ilk mənbələrdən – dünya dilçiliyi klassiklərinin əsərlərindən uzaq düşülməsi, nəticə etibarilə, məsələn, V.fon Humboldt, F.de Sössür, N.Xomski kimi dühaların ideyalarının tələbələrə rus-sovet dilçilərinin bir çox hallarda qüsurlu baxışları prizmasından təqdim olunmasıdır. Tədrisin keyfiyyəti nöqtəyi-nəzərindən başqa bir çatışmazlıq isə ondan ibarətdir ki, adətən, mövzuların seçilməsində özünü göstərən məntiqi-elmi systemsizlik və ya metodoloji yanlışlıq kursun mənimsənilməsində ciddi problemlər yaratmışdır.

Nizami Cəfərovun tərtib etdiyi dərslikdə əsas məziyyət, bir tərəfdən, fənnin tədrisində müəyyən kompaktlığa, ideya-məzmun mükəmməlliyinə cəhd edilməsidirsə, digər tərəfdən, dil haqqındakı elmin hər hansı problemini şərh edərkən birbaşa ilk mənbələrə istinad olunmasıdır. Bu, ilk növbədə, ondan irəli gəlir ki, müəllif artıq neçə illərdir ki, dünya dilçilik klassiklərinin ən mühüm əsərlərini ruscadan Azərbaycan dilinə çevirməklə məşğuldur.

Dərsliyin kifayət qədər sistemli quruluşu vardır. O, indiyə qədər “Ümumi dilçilik” dərsliklərində öz əksini tapmamış “Dilçiliyin predmeti” mövzusu ilə başlayır ki, burada dil haqqındakı elmin öz həqiqi obyektinə yiyələnməsi tarixi nəzərdən keçirilərək onun predmeti barədə geniş analitik təsəvvür yaradılır. Sonra isə aşağıdakı mövzular gəlir: 1) dilçiliyin tarixi, 2) dilçiliyin metodları, 3) dilin mahiyyəti, 4) daxili və ya sinxron dilçilik, 5) xarici və ya diaxron dilçilik, 6) multidissiplinar dilçilik.

Dilçiliyin tarixi inkişaf dövrlərini təqdim edərkən müəllif mövcud ənənədən fərqli olaraq ayrı-ayrı hadisələrin təfsilatına yox, dillə bağlı təsəvvür, nəzəriyyə və təlimlərin varisliyinə diqqət yetirir. Burada verilən bölgü kifayət qədər elmi prinsiplərə dayanmaqla bərabər, metodiki baxımdan da rahat qavranıldığına görə dil haqqındakı elmin təşəkkül, təkamül və tənəzzül

dövrələrinin bir-birini əvəz etməsi barədə qənaətin təsadüfi olmadığına inam doğurur.

Dərslikdə dilçiliyin tarixindən sonra onun metodlarından bəhs edilməsi, eləcə də üç əsas metod (təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji) üzərində dayanılması, fikrimizcə, məntiqlidir. Və eyni sözləri dilin mahiyyətinə həsr olunmuş bölmə barəsində də demək olar.

Ümumiyyətlə, Nizami Cəfərovun dərslikdə F.de Sössür təliminə daha çox əsaslandığı diqqəti cəlb edir. Xüsusilə daxili və ya sinxron – xarici və ya diaxron dilçilik təsnifini ön plana çəkərək dil haqqındakı elmin kardinal problemlərini məhz bu mövqedən şərh eləməyə çalışması həmin əsaslanmanın nəticəsidir. Lakin burada söhbət F.de Sössürün ideyalarını hərfi-hərfinə, yaxud mexaniki şəkildə qəbul etməkdən getmir. Dərslikdə dahi dilçinin təliminə onun birbaşa varislərinin – strukturalistlərin tənqidi münasibəti, multidissiplinar təlimlərin müxtəlif reaksiyaları da öz müfəssəl əksini tapmışdır.

Dərsliyin bir üstünlüyü də ümumi dilçilik problemlərinin izahında polemikaya geniş meydan açılması, tələbələrin yaradıcılıq axtarışlarına həvəsləndirilməsi, onların bu və ya digər mövzu ətrafında müstəqil fikir söyləmək bacarıqlarının inkişafı üçün şərait yaradılmasıdır.

Qismət Qalib oğlu Cəfərov
BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
doktorantı, müəllimi

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏR NİZAMİ CƏFƏROV HAQQINDA

Çox məmnunam ki, mənim təşəbbüslə Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi artıq fəaliyyət göstərir... Mən çox böyük bir professoru həmin mərkəzə başqan təyin etdim. O, bizim parlamentin millət vəkildir. Onlara çox gözəl və tarixi bir bina verdim.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

Mən ümid edirəm və əminəm ki, burada Azərbaycanda fəaliyyət göstərəcək Atatürk Mərkəzində Atatürkün tarixi irsi öyrəniləcək və təbliğ ediləcəkdir. Mən Atatürk Mərkəzinə uğurlar arzulayıram. Sizin hamınızı bu tarixi hadisə münasibətilə təbrik edirəm.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Son yarım əsrdə Azərbaycanda humanitar düşüncə sahəsində universal zəkaya malik olan bir neçə nəfəri xüsusi fərqləndirmək mümkündür. Əli Sultanlı, Mikayıl Rəfili, Yaşar Qarayev, Aydın Məmmədov... Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Nizami Cəfərov da humanitar elmlər üzrə universal zəka nümayiş etdirən görkəmli alimlərdən biridir. Ən maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Nizami Cəfərov elmi-ictimai fikrimizin, humanitar düşüncənin ən azı bir neçə sahəsində tam professionaldır: Azərbaycan dilçiliyi, türkologiya, azərbaycanşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, folklor və sair. Bu mənada Nizami Cəfərov humanitar düşüncənin, demək olar ki, əksər istiqamətlərində özünü yeni elmi düşüncə və fikir adamı kimi təsdiq etmişdir. Nizami Cəfərov dilçiliklə bir sırada folklordan və etnoqrafiyadan, tarixdən və mədəniyyətdən, hətta siyasətdən və fəlsəfədən də professional səviyyədə söz açmaq, bəhs etmək imkanlarını Azərbaycan ictimaiyyətinin gözü qarşısında dönə-dönə və böyük uğurla sınaqdan çıxarmış, nümayiş etdirmişdir. Geniş mənada ziyalı mühitimiz Nizami Cəfərovu universal düşüncəyə malik görkəmli alim kimi qəbul edir.

İsa Həbibbəyli,
akademik

Nizami Cəfərovun sanballı araşdırmalarında üç cəhəti vurğulamaq istəyirəm. Elmi fəaliyyətinə dilçi kimi başlayıb və sırf ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında, ədəbi tənqidi yaradıcılığında dilçilikdən gələn təcrübəni sözə, dilə önəm verilməsini qoruyub saxlayır. Əsərlərinin digər müsbət özəlliyi Azərbaycan, Türkiyə, rus və dünya filologiyasının çağdaş səviyyəsinə və tələblərinə yaxından bələd olması və onlardan üzvi şəkildə bəhrələnməsidir.

Nəhayət, üçüncü bəlkə də ən vacib cəhəti Azərbaycan ədəbiyyatına ümumtürk kontekstindən yanaşmasıdır. Əvvəlki illərdə ədəbiyyat tariximizi müxtəlif qaynaqlarla bağlayır və sanki onun formalaşmasında ümumtürk ədəbi sərəvətini görmür, ya görmək istəmirdilər. Son illər – bəlkə burada mənim də azacıq xidmətim var – ədəbiyyat tariximizi orta q türk abidələri – Orxon yazıları, Mahmud Qaşqarlı “Divanı”, “Qutadqu bilik”lə, min beş yüz illik Oğuz şeir ilə əlaqələndirmək, qardaş Türkiyə, cığatay ədəbiyyatları ilə paralel inkişaf yollarını araşdırmaq, ədəbiyyat salnaməmizi dilimizin ən möhtəşəm abidəsilə – “Kitabi Dədəm Qorqud”la başlamaq meyilləri artıq qanunauyğunluq kimi təsdiq olunur. Çox şadam ki, yeni “Ədəbiyyat tarixi”mizdə də, Azərbaycan Ensiklopediyasının yeni nəşrində ədəbiyyatımız haqqında

icmalda da bu tendensiya müəyyən dərəcədə öz əksini tapıb.

Anar,
Xalq yazıçısı

25-30 il əvvəl universitetin 1-ci və 4-cü kurslarında – mən Nizamiyə dərslər demişəm. Eyni zamanda, onun dərslərdə cavablarına qulaq asmışam, məruzələrin dinləmişəm.

Yadıma belə bir əhvalat da gəlir. Mənim 50 yaşım olanda “Bakı Universiteti” qəzetində Nizami bir məqalə yazıb çap etdirmişdi. Məqalədə yazmışdı ki, mənim mühazirələrimə, nitqimə, danışığımıza qulaq asırdı və bilirdi ki, nə vaxtsa, gələcəkdə o da belə olacaq. Amma Nizami bilmirdi ki, mən də onun xüsusi kursda mühakimələrini, nitqini dinləyəndə onun gələcəyini görürdüm və həm də özümün gəncliyimi onda görürdüm.

Ağamusa Axundov,
akademik

Professor Nizami Cəfərovun qarşısında duran ən birinci vəzifə təkcə onun istədiyi ali məktəbdə tələbələrə yüksək elmi səviyyədə mühazirələr oxumaqdan, onlara Azərbaycan dilçiliyinin mahiyyətini qavramaqdan, dilçilik elminin qarşısında duran elmi problemləri izah etməkdən ibarət olmamış, o həm də istedadlı tələbələri dilçilik elmi üzrə elmi-tədqiqat işinə hazırlamışdır. Professor Nizami Cəfərovun verdiyi aktual dissertasiya mövzuları da tələbələri elmi işə sövq edir. Nizami özü dilçilik elminin bütün istiqamətlərini dərindən bildiyi üçün onu yüksək səviyyədə tələbələrə çatdırmaqda davam edir.

Nizami özünün ilk elmi işinə “Azərbaycan dilində sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı” adlı namizədlik dissertasiyası ilə başlamışdır (1985). O, özünün apardığı elmi- tədqiqat işlərinə daha digər aktual mövzular da daxil etmişdir. Alimin elmi-tədqiqat işlərinin zirvəsi onun “XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili” (1991) adlı doktorluq dissertasiyası olmuşdur.

Alimin elmi yaradıcılığı ildən-ilə təkmilləşmiş və dərinləşmişdir. Professor Nizami Cəfərovun “Füzulidən Vaqifə qədər” (1991), “Eposdan kitaba” (1999), “Azərbaycanşünaslığa giriş” (2001), “Qədim türk ədəbiyyatı” (2004) və bir çox başqa əsərləri Azərbaycan dilçiliyini zənginləşdirmiş və onun tarixi keçmişinə elmi aydınlıq gətirmişdir.

Professor Nizami Cəfərov orta məktəblər üçün çap olunmuş Azərbaycan dili dərsliklərinin yazılışında və orta

məktəb proqramlarının tərtibində yaradıcı alim kimi özünü göstərmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Nizamidə olan geniş dünyagörüşünə, Azərbaycan və Türkiyə dövlətçiliyinin tarixinin ana xəttinə bələd olduğuna görə, eləcə də XX əsrin böyük şəxsiyyəti olan Atatürkü yaxından tanıdığı üçün onu Azərbaycanda açılmış Atatürk Mərkəzinə başçı təyin etdi. Professor Nizami Cəfərov Atatürk Mərkəzində çox mühüm istiqamətdə elmi-tədqiqat işləri aparır, eyni zamanda, bu mərkəzdə həyatın aktual problemlərinə aid elmi konfranslar keçirir, mühüm əsərlərin müzakirəsini təşkil edir. Bu yolla Nizami Cəfərov iki qardaş dövlət arasında mühüm əhəmiyyətli işlər aparır.

Professor həm də bir millət vəkili kimi dövlət quruculuq işlərində də uğurla çalışır.

Alimə, müəllimə və millət vəkilinə yeni-yeni elmi və təşkilati uğurlar arzu edirəm.

Budaq Budaqov,
akademik

Nizaminin filologiya elminə, ədəbi tənqiddə gəlişi dərhal diqqəti cəlb etdi. Elə istedadlı adamlar var ki, xeyli qələm işlətdikdən sonra özünü tanıda bilir. Ancaq Nizami

Cəfərovun imzasının görünməsi ilə duyuldu ki, ədəbi mühitə yeni və orijinal düşüncə sahibi bir şəxsiyyət gəlir. Bu qədər sürətlə tanınmaq, etiraf olunmaq böyük istedadın nəticəsidir. Bəli, Nizami Cəfərov istedadlıdır, mükəmməl təfəkkür sahibidir. Nizami elmə dilçi kimi olaraq qədəm basdı. Elmdə dilçi kimi ayaq tutmaq gələcək yaradıcılığında Nizaminin bütün düşüncə potensialının olduğu kimi gerçəkləşməsinə meydan açdı. Əslində, əsl dilçi riyazi düşüncə ilə işləyir. Bu riyazi düşüncə Nizaminin istər ədəbi tənqid sahəsində, istər geniş filoloji tədqiqlərində analitik təfəkkürünü qidalandırdı, bir tərəfdən, onu bugünkü əhatəli yaradıcılığa gətirdi, bir tərəfdən də, bu yaradıcılıqdakı fikir dərinliyini formalaşdırdı. Bu dilçinin Azərbaycan yazıçılarının qurultayında tənqidçi kimi parlaq məruzəsi də, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin altıcildlik akademik nəşrindəki müəllifliyi də, Ferdinand de Sössürün məşhur və mürəkkəb “Ümumi dilçilik kursu”nun dilimizə uğurlu tərcüməsi də, siyasi aləmdəki istedadlı fəaliyyəti də həmin riyazi-analitik qabiliyyətin nəticələridir.

Yaradıcılığına, fəaliyyətinə kifayət qədər bələd olduğum üçün hesab edirəm ki, o, başqa elm sahəsində olsaydı, filologiyamızda bir adamın çatışmadığı görünərdi, yaxşı ki, o yeri Nizami özü tutdu...

Tofiq Hacıyev,
akademik

**Təbrik əvəzi:
Dostum Nizami Cəfərova**

Məndən salam olsun Nizami adlı,
Atatürk ünvanlı türk oğlu türkə,
Təfəkkür arxalı, fikir qanadlı
Elmin hünərinə, ilhama, dərkə.

Oğuzun, qopuzun, kamanın, udun
Mübarək səmindən gələnim mənim,
Babam Füzulinin, Dədəm Qorqudun
İsti nəfəsindən gələnim mənim.

Ən böyük dayağın istedad oldu,
Sözün yerindədi, fikrin dərinədə.
Büdrəmək, yıxılmaq sənə yad oldu
Elmin, alimliyin pillələrində.

Tanrının dilidi sən sevdinin dil,
Kökün dağdan gəlir, qayadan gəlir.
Sənin alimliyin kitabdan deyil,
Allahın verdiyi mayadan gəlir.

Əzizim Nizami!

“Azərbaycan”da “Keçən günlərin tərcümeyi-halı”nı oxudum.

Mübarək olsun!

Gözəl bir əsər yazmışsan. Hər kəs (və hər yaşlı oxucu) öz nəslinin keçdiyi yola nəzər salır. Sizin yanınızda özünü görür. Mən də. Bizim yaşlı olduğumuzu, ancaq təqvim hesabı fərqimizi bilməzdim!

Oğuzlardan çox yazmışdınız, mən də oxumuşdum. Burada onların saz havasını da eşitdim. Çox şad oldum.

Birinci dəfəydi ki, bədii əsəri gülə-gülə, arada bir də tutula-tutula oxuyurdum. İndiyə qədər bu yazımız haradaydı!

Bu bədiilik, bu yumor, bu müdriklik, bu pak ürəkəçliyi hardaydı! Dahi insanlarla oturub-durmusan, görüb-götürmüşən.

Eşitdiklərini də “bir-bir” yadda saxlamısan. İndi də onların yadigarı, varisi kimi danışmağa haqqın var.

Məni mənə qaytaran qələminə eşq olsun!

Nəriman Həsənzadə,
Xalq şairi

Nizami Cəfərovun böyüklüyü ondadır ki, o bütün mərhələlərdə tədbirli, təmkinli, ləyaqətlidir. Məhz ləyaqətini o heç zaman əldən verməyib və bu xüsusiyyətin onun kamil şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rolu olub. Mən Nizami müəllimlə dekan həmkar olarkən bir neçə dəfə xarici ölkələrdə səfərdə olmuşam, orda, xüsusən də Türkiyədə necə böyük nüfuz sahibi olduğunun canlı şahidiyəm. Ağsaqqal türk alimləri ilə 30 yaşlarında bu gənc istedadın fikir polemikasında qalib gəldiyini, türk ədəbiyyatını onlardan yaxşı bildiyini görəndə bir milli qürur hissi keçirirdim. Maraqlı idi ki, Nizami Cəfərov debatlarda heç vaxt güzəştə getmirdi, üzgöyrənlik eləməirdi, həmişə də qalib gəlirdi. Hərdən onunla bu səfərlərdə olarkən düşündüm ki, əgər Nizami müəllim istedadını dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa deyil, deyək ki, şahmata istiqamətləndirsə idi, yəqin ki, dünya şahmat tacını Bakıya gətirərdi. Başqa elm sahələrində də daha çox inkişaf edə bilərdi və bəlkə də fizika, kimya, biologiya sahələrində Nobel Mükafatına layiq görülmə bilərdi. Bütün bunlara baxmayaraq, yalnız Azərbaycan, yaxud Türk dünyası çərçivəsində tədqiqat obyektini olan dilçilik sahəsində qazandığı uğurları daha müqəddəs, daha vacib hesab etdiyi üçün Nizami elə Nizamidir. Mən filoloq olmasam da, onun dilçiliyə, azərbaycanşünaslığa aid tədqiqatlarını böyük maraqla izləyirəm. Mənə elə gəlir ki, Nizami Cəfərov bu sahədə inqilabi dəyişikliklər etməyə qadir

alimdir. Və indiyədək Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan stereotipləri, klassik yanaşmanı dəyişdirməyə cəsarət edən ilk adamdır.

O, hadisələrin, problemlərin fəvqündə durmağı bacarır. Ən böyük narahatlığa da, ziyalı prizmasından təmkinli münasibəti var. Və şəxsən mən onun bu sakitliyinə həsəd aparıram. Təkcə Bakı Dövlət Universiteti deyil, bütün xalqımız fəxr edir ki, onun sıralarında belə bir İNSAN var.

Abel Məhərrəmov,
akademik

AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov haqqında bir-iki söz yazmaq barədə düşünəndə xəyalən iyirmi beş il geriyə döndüm, İrəvanda nəşr olunmuş “Zirvə cığır” kitabım barədə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc edilmiş “Cıyırlar haraya aparır?” başlıqlı məqaləsini (18 fevral, 1983) xatırladım.

Səmimiyyət və peşəkarlıqla yazılmış bu məqalə mənim diqqətimi çəkdi və o illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin baş redaktoru, Xalq şairimiz Nəriman

Həsənzadəyə İrəvandan telefon açıb soruşdum ki, bu müəllif kimdir? Nəriman müəllim yazıdan çox məmnun qaldığımı bilib sevindi və fərəhlə dedi:

Bir gözəl gənc oğlandır!

İllər ötdü, bu gözəl oğlanın çox yazılarını oxudum, çıxışlarını dinlədim, şəxsən tanış olduq, dost olduq və bir gün Nəriman müəllimə dedim ki, vaxtilə mənə söylədiyiniz ifadəyə bircə əlavəm var: “Sən demə, bu gözəl, gənc oğlan həm də böyük istedad sahibiymiş!”

Nizami Cəfərov dilçidir, professordur, kafedra müdürüdür, millət vəkildir, parlamentdə komissiya sədridir, ölkə Prezidentinin Fəxri Sədri olduğu mühüm Mərkəzin müdürüdür... Başqa vəzifələrini də saymaq olar və bu sahələrin hamısında fəaliyyəti uğurludur. Və onun səmərəli, çoxsahəli fəaliyyətinin və uğurlarının kökündə dərin düşüncəli fikir adamı olması, yüksək milli-mənəvi dəyərləri və zəhməti dayanır. Həm dərinləndirir, həm də düşündürür. Və düşüncəsinin miqyası intəhasızdır, sonsuzdur. Nə qədər yazır-yazsın, nə qədər maraqlı, dərinləndirir, özünəməxsus və nəhayətsiz miqyasda düşündür-düşünsün, son sözünü demir, dərin düşüncələrini getdikcə daha da dərinləşdirir, fikir coğrafiyasını genişləndirir.

Milli olduğu qədər bəşəri, bəşəri olduğu qədər millidir. Milli özgürlük onun üçün dünyadan təcrid olunmaq üçün deyil, dünyanı zənginləşdirə-zənginləşdirə birləşdirmək üçündür.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin tövsiyəsi, xeyir-duası ilə Azərbaycançılıq ideologiyasını, onun milli psixologiyamızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi möhkəmlənməsi məsələlərini öyrənir və bu sahə ilə bağlı dəyərli əsərlər yazır.

Tələsmir, amma həmişə axtarışdadır, əlində qələm olmayanda da işləyir.

Nizami əlliyə çatır? Müdriklik yaşına? Hərçənd o, çoxdan müdrikdir.

Hidayət Orucov,
Əməkdar incəsənət xadimi

Nizami Cəfərovun ədəbiyyat baxışları ilk öncə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi sahəsində görünür, ən dolğun ifadəsini məhz burada tapır. Mən bunu yazılarımda, bir neçə dəfə qabartmışam: hazırda ədəbiyyatımızın tarixən yaranmış obrazı dağıldığı, ədəbiyyat tarixçiliyimiz qırıq-parça sitatlar, bu və ya digər əlahiddə, eklektik sıralar, baxışlar şəklində göründüyü bir halda, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini bütünlükdə, ən qədim dövrlərdən çağımızacan, müasirliyi və tarixi perspektivində təsəvvür, təsvir və təqdim eləməyə cəhd edən bircə Konsepsiyanın adını çəkmək olar. Bu – Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, filoloji

elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərovun artıq iki on ildən bəri irəli sürüb-bölüşdüyü, hər dəfə, hər kitabında daha da dolğun, düşünülmüş, təkmil ortaya qoyduğu müvafiq elmi konsepsiyadır.

Bu həmin o Konsepsiyadır ki, N.Cəfərov şərhini “Azərbaycan xalqının şah əsəri” yazısında Dədəm Qorquddan başlayır: “Dədə Qorqud” eposunun tarixi, Azərbaycan etnik– mədəni sisteminin ümumtürk etnik–mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixidir...” və kitab boyu bütün yazılarından keçirərək, perspektivini müsahibələrində belə görür: “Axı bunlar (gənc yazarlar – T.Ə.) “Dədə Qorqud”u, “Koroğlu”nu yaradan xalqın övladlarıdır. Bunlar Cəlil Məmmədquluzadənin övladlarıdır. Bir şeyi ki, biz yaratmışıq, onun üzərində yüksəlmək lazımdır...” (“Zaman ədəbiyyat adamlarına əsl yerlərini başa salır”).

...Nizami Cəfərov bütün gəlişi ilə milli ədəbiyyatın doğurduğu fenomendir; bu həm də ona bilavasitə ədəbiyyatın iç təcrübəsindən çıxış edib, nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq səlahiyyəti verir.

Nizami Cəfərovun olduqca orijinal ədəbiyyat baxışları, ədəbiyyatşünaslıq platforması bir daha onu təsdiqləyir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı da öz fərqli “filoloji məktəbi”ni doğurmağa, irəli çəkməyə qadirdir; bu, ən azı, N.Cəfərovun özünün sözlərinə istinad etsək: “dünya miqyasına öz Azərbaycan qeydiyyatımızla çıxmaq”dan

ötrü lazımdır. Sadəcə bu elmə, bu tənqidə, bu ədəbiyyata bir az həssaslıq, bir qədər də diqqət gərəkir. Çox yox, bir azca.

Tehran Əlişanoğlu,
AMEA-nın müxbir üzvü

Nəğməkar ürəyi ilə oxucu ruhunu şeir-şeir oxşayan şair Yusif Nəğməkarın “Nizami demiş” poemasını ədəbiyyatımızda yeni bir səhifə, xüsusi üslub, qeyri-adi ədəbi tapıntı kimi səciyyələndirmək olar. Poema oxucunu çoxcəhətli maarifləndirir. Bir tərəfdən şairin qələmə aldığı misralar gözlərimiz qarşısında bir yenilik abidəsi canlandırır, digər tərəfdən tərtibatı ilə nə qədər yeni görünsə belə, canında, qanında, ruhunda, məğzində yaşatdığı qədim ədəbiyyatımızın monumental əhvali-ruhiyyəsinə oxucuya təqdim edir.

Poemanın ekspozisiyası uğurlu bir zəminlə, Ulu öndər Heydər Əliyevin professor Nizami Cəfərova verdiyi dəyərlə “Çox böyük bir professor!..” statusunu oxucu ilə paylaşmaqla başlanır və doğru olaraq ekspozisiya məhz “ÖNƏM” adlanır.

Kitabı vərəqlədikcə sağ üzdə böyük professor, görkəmli dilçi alim, akademik Nizami Cəfərovun

Azərbaycan dilinin qrammatik düsturunun təşəkkülünü möhkəmləndirmək üçün, dilin Qrammatik saflığını və sadəliyini, məna zənginliyini və bütövlüyünü qorumaq və müdafiə etmək uğrunda apardığı elmi-axtarış mücadiləsindən, uğurlu, səlis ifadə imkanları ilə zəngin bir dilçi kimi ədəbi-ictimai aləmdəki nüfuzundan bəhs edilir.

Vərəqlərin digər üzündə mütəfəkkir alimin Azərbaycanın tarixi təfəkkürü, coğrafi miqyasları, xalqın düşüncə tərzini və milli özünüdərk etmə yaddaşından istifadə imkanlarından, qərinələrlə davam edən mənəviyyat uğrunda mübarizənin uğurlu nəticələrindən bəhs edən fikirləri öz əksini tapıb.

Səhər Cəhlim,
ədəbiyyatşünas

Nizami Cəfərovun ilk elmi araşdırmaları ilə tanış olarkən bütün yaradıcılığı boyu eyni bir təfəkkür pafosu ilə, sabit intellekt emosiyası ilə üzləşirsən. Məhz epik təfəkkür estetikasına söykənən bir tale seçimi həmin pafosun mahiyyətini təşkil edir. Və güman edirik ki, indi həmin obrazı, həmin mahiyyəti dəyərlə oxucuların nəzərinə çatdırmaq vaxtı çatmışdır. Görkəmli alimin fikir-üslub dünyasına oxucunu dəvət etmək bu

“provokasiyanın” ümdə məqsədidir. Filoloji-fəlsəfi mətnlərin toxumlarına sıx-sıx səpələnmiş ideyaların, obrazların, tezlərin bərpasına kömək etməlidir.

Rüstəm Kamal,
professor

Nizami Cəfərov çağdaş Azərbaycan filologiyasının qazancıdır. Onun millət vəkili, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rəhbəri olması – bütün bunların hamısı yenə də filologiya elminin qələbəsidir.

Nizami Cəfərov bürokrat düşüncəsindən çox-çox uzaq olan elm adamlarımızdandır. Əks təqdirdə onun imzasını gözləyənlərin sayı o qədər çox olardı ki, onların sayını belə müəyyənləşdirmək müşkül bir işə çevrilərdi.

2003–2004-cü ildə Ali Attestasiya Komissiyasının filologiya ixtisası üzrə Ekspert Şurasının üzvü olduğum zaman onun dissertantlara, aspirantlara olan qayğısını da hiss etmişəm. Hər dəfə Ekspert Şurasının iclaslarında şahid olmuşam ki, o, Ekspert Şurasının sədri kimi aspirantlara, dissertantlara, daha doğrusu, onların yazdığı dissertasiyalara xeyirxahlıqla, qayğı ilə yanaşır.

Buludxan Xəlilov,
professor

Görkəmli dilçi alim, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərov yüksək elmi potensialı, fitri istedadı, dərin zəkası və mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilən ziyalılarımızdan biridir. O, öz düşüncə tərzini və xeyirxah əməlləri ilə çoxlarının dərin hörmətini qazanmışdır.

Alim öz yaradıcılığında daha çox sözün bədii funksiyasına, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərinin bədii-estetik özünəməxsusluğuna, üslub məsələlərinə, qədim türkdilli ədəbi abidələrin dilinə tədqiqatçı linqvist kimi diqqət yetirmiş, öz elmi mövqeyini təsdiqləməyə nail olmuşdur. Elə “XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili” mövzusunda yazdığı və uğurla müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyanın əsasını da məhz həmin problemlər təşkil edirdi. Bütövlükdə götürdükdə, XX əsr Azərbaycan dilçiliyinin inkişafını elm xəzinəsinə böyük töhfələr vermiş professor Nizami Cəfərovsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Onun qələmindən çıxmış fundamental əsərlər mütəxəssislərin rəğbətini qazanmışdır.

Professor Nizami Cəfərovun ictimai-siyasi fəaliyyəti də göz önündədir. Təkcə “Azərbaycanşünaslığın əsasları” adlı fundamental əsəri belə deməyə əsas verir ki,

Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü Nizami müəllimin idealıdır.

O, eyni zamanda yüksək nitq mədəniyyətinə və natiqlik məharətinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş ziyalılarımızdan biridir.

Nizami Cəfərovun zəngin həyat təcrübəsi, mükəmməl təhsil və fitri istedadı bir çox elm xadimlərinə müyəssər olmayan universal missiyaları yerinə yetirməyə imkan yaratmışdır. Elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq, fundamental əsərlər yaratmaq, insanları elmə, kitaba, mütaliəyə yönəltmək yolunu seçmiş professor Nizami Cəfərov həmişə dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıq elmində baş verən proseslərin nəbzini tutmağı bacarmış, özünün məntiqli mülahizələri ilə mübahisəli məsələlərin düzgün həlli yollarını göstərə bilmişdir.

Abuzər Xələfov,
professor

Nizami Cəfərov haqqında yazmaq sözsüzdür ki, çox həvəslidir, lakin həm də çətinidir. Bu çətinlik onun elm aləmində, ictimai həyatda, xüsusilə də müasir ictimai

fikrimizdə malik olduğu zəngin dəyərlərlə əlaqədardır. Belə ki, Nizami ensiklopedik alimdir, humanitar və ictimai elmlərin elə bir mühüm problemi yoxdur ki, o bu və ya başqa tərzdə onlara öz münasibətini bildirməsin. Bu dediyimə əmin olmaq üçün onun beşcildlik seçilmiş əsərlərinin heç olmasa mündəricatına nəzər salmaq kifayətdir.

Nizami Cəfərovun elmi maraq dairəsinin mərkəzində Azərbaycan xalqının ictimai həyatının bütün sferalarında tarixi taleyinin problemlərinin araşdırmaları durur.

Nizaminin “bu dünyada nə axtarıram” fəlsəfəsi iddiası onu azadlığa doğru aparmış və aparır. Belə ki, insan həyatı zəruriyyəti nə qədər və nə səviyyədə dərk edirsə və onu öz fəaliyyətində həyata keçirirsə o qədər də azad olur. Bu azadlıq sosial ədalətlik, humanizm, cəmiyyət üçün faydalılıq və s. prinsipləri özündə birləşdirir. Nizaminin azadlığında bu prinsiplərin cəminin təzahürünü görürük.

Professor Nizami Cəfərovun etik dünyagörüşündə həyatdan zövq almaq əsas yer tutur. O, zövqün insan əxlaqının, rəftarının ən yüksək səadəti olması baxışına tərəfdardır. Zövq və onunla bağlı olan mənəvi-ruhi tələbatın ödənilməsi xoşbəxtliyin ən yüksək qayəsi olduğuna inanır. Nizami hər kəsi xoşbəxt görmək istəyir. Onun (və mənim) rəyimcə insan öz daxili, mənəvi-ruhi

aləmini daim nəzarətdə saxlamalı, gərəksiz əhvaldan qorunmalıdır.

Professor Nizami Cəfərov püxtələşmiş müdrik ictimai-siyasi xadimdir. O, respublikamızın ictimai, siyasi və mədəni həyatında çox uğurlu fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyətdə Nizami üçün xarakterik olan cəhət onun məşğul olduğu sahəni bütün incəlikləri ilə bilməsidir. Digər bir cəhət onu hər bir sahə üzrə mütəxəssisi, hətta adi işçini sonadək dinləmək bacarığıdır. Nizami üçün dövlətçilik çox əzizdir. Onun qorunması və inkişafı üçün yüksək fədakarlıq, vətəndaşlıq nümayiş etdirir.

Həmid İmanov,
professor

Mən, Nizaminin elmi yaradıcılığından danışmayacam, təkcə onun “Azərbaycanşünaslığa giriş” monumental kitabının təqdimatı göstərdi ki, Nizami Cəfərov Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, onu elmi təfəkkür süzgəcindən keçirməsin. Həm də istər Azərbaycan tarixi olsun, istərsə də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixinin dövrləri, onların araşdırılıb təhlil olunmasında Nizaminin özünəməxsus mövqeyi olmuşdur.

Nizami Cəfərov universitetin filologiya fakültəsinə dekan seçildikdən sonra onun genində olan bir neçə keyfiyyətlər tədricən üzə çıxdı; istedadla bərabər təşkilatçılıq, özünəməxsus sərbəst davranmaq, xeyirxahlıq, səxavətlilik, genişürəklilik ona böyük nüfuz qazandırdı.

Dekan Nizami Cəfərov heç vaxt bəzi dekanlar kimi qapını bağlayıb icazə ilə adamları qəbul etmədi, dekanlığın qapısı müəllimlərin də, tələbələrin də, adi işçilərin də, tez-tez gələn qonaqların da üzünə açıq oldu. Həmişə otağı adamlarla dolu olurdu. Heç kəsə “vaxtım yoxdur, sabah gəl” demirdi. Hər şeyi yerində həll edirdi.

Nizami elmin geniş magistral yolundadır. Bu yolda ona böyük uğurlar arzulayırıq.

Qara Namazov,
professor

Professor Nizami Cəfərov haqqında bir şey yazmaq istərdim. Nizami kimdir? Onunla yaxından tanış olmayan, onunla işləməyən, onunla yaxından ünsiyyətdə olmayan insanlarla sirli-soraqlı, əlçatmaz görünən bir insan! Əslində, isə böyük olduğu qədər də sadə bir insan, səmimi insan; düşüncələri ilə dedikləri, ürəyi ilə dili arasında zərrəcə ayrılığı olmayan bir vətən övladı. Səmimi və saf. Uşaqla uşaq, böyüklə böyük kimi davranar. Onun

baxışlarında, münasibətlərində kasıb-dövlətli, adi-vəzifəli şəxs ayrılığı yoxdur.

...Professor Nizami Cəfərov dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa vahid filoloji fənn, elm sahəsi kimi baxır. Onun elmi yaradıcılığı bu birliyi aydın şəkildə əks etdirir. Bu birlik isə milli kök üstə – azərbaycançılıq təəssübkeşliyi üstə köklənir. Ancaq Nizami bu doğmalıqdan türk dünyasına çıxır, əsərləri tarixiliklə birləşir və geniş elmi vüsət alır.

Ümumtürk fonunda dil və dil tarixi, ədəbiyyat tarixi, klassika və müasirlik – bütün bunlara obyektiv elmi münasibət Nizami Cəfərovun yaradıcılığında görünən qırmızı xəttidir. Bu xəttin mərkəzində Azərbaycan görünür, Azərbaycan insanı görünür. Nizamının aurası o qədər təmiz, şəffaf, eyni zamanda güclüdür ki, onu tanıyanların hamısını cəlb edir; istəyən də, istəməyən də o təsirə qapılır. Nizami səmimiyyəti çoxlarına çox şeyləri unutdura bilir, bəzilərini unutdura bilməsə də üzə çıxanların qarşısını alır. Çünki Nizami inkaredilməz və danılmazdır. Çünki Nizami bütün şəxsi varlığı ilə, bütün elmi-fəlsəfi imkanları ilə görünməkdədir. O da var ki, heç bir titul, heç bir ad, heç bir vəzifə Nizami şəxsiyyətinə kölgə sala bilmir. Nizami hər yerdə Nizamidir. İstərdim ki, Nizamının mövqelərini, elmi və digər adlarını sadalayam və deyəm ki, Nizami məhz Nizami olaraq, bunların fəvqündə durur.

Sadalamadım və demədim, çünki hamı onu tanıyır. Nizami cavandır və zirvəyə doğru irəliləyir. Hələ indidən müqayisə obyektinə çevrilibdir: kimi onunla tələbə yoldaşı olması ilə fəxr edir, kimi onun müəllimi olduğunu yada salaraq özünütədqiqə çalışır.

Yusif Seyidov,
professor

Filologiya elmləri doktoru, professor, ADPU-nun Ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, daim cavanlaşan, yeniləşməyə güclü meyli olan, çevik və sərrast düşüncəli Nizami Cəfərova təbiət xüsusi bir xoşbəxtlik verib: heç kəsin paxıllığını çəkməz, kimsəyə quyu qazmaz, bütün mərdiməzarlıqdan uzaq gəzər. O, vəzifələrə, titullara can atmır, əksinə həyatın şan-şöhrəti özü onu tapır.

Nizami söz adamıdır. Sözü sözdən seçməyi bacarır. Onun bütün gücü yazdığı əsərlərində, oxuduğu mühazirələrində və nitqlərindədir.

Nizami dostluqda da möhkəm adamdır. Yaşlılar da, cavanlar da ondan razılıq edirlər. Gənc tədqiqatçılar deyir ki, Nizami müəllimə nə zaman müraciət ediriksə, vaxtını, biliyini bizdən əsirgəməz. Bəlkə elə buna görə onun dostlarının çoxu cavan yazıçılar, jurnalistlər və

tədqiqatçılardır. O, öz müəllimlərini də, ahıl dostlarını da yüksək qiymətləndirir, daim onların hörmətini saxlayır. “Hörmət edən hörmətli olar” deyiblər. Daim hörmətli olasan, əziz dost!

Zahid Xəlil,
professor, şair

ADPU-nun rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi, professor!

...Gənc yaşlarından fəvqəladə istedadı ilə seçilən Nizami Cəfərovun ədəbi dil tariximizin öyrənilməsində böyük xidmətləri vardır. Milli ruhlu bir dilçi alim kimi o, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti barədə sanballı əsərlər yaratmış və bununla da xalqımıza, millətimizə böyük xidmətlər göstərmişdir.

Professor Nizami Cəfərov geniş ictimai fəaliyyəti ilə bərabər, məhsuldar bir tədqiqatçı, mahir bir pedaqoq kimi yorulmadan dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin daha dərindən öyrənilməsi və tədrisi, yüksək səviyyədə təbliğ edilməsi, yüksəkixtisaslı elmi kadrların hazırlanması istiqamətlərində uğurlu, səmərəli fəaliyyət göstərir. O, həm də çağdaş ədəbi proseslərdə fəal iştirak edən bir tənqidçimizdir.

Eyni zamanda Nizami Cəfərov Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət göstərən fədakar bir türkoloq alimdir.

Mən şəxsən öz adımdan və rəhbərlik etdiyim Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kollektivi adından xalqımızın görkəmli alimi, millətsevər oğlu, professor Nizami Cəfərova uzun ömür, cansağlığı, elmi və ictimai-siyasi fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayıram.

Yusif Məmmədov,
ədəbiyyatşünas-alim

Nizami Cəfərovun milli kulturologiyamızın dünəninə, bu gününə baxışı geniş və əhatəlidir, məhdud ərazi, yaxud region səciyyəsi daşımır. O, Azərbaycan kulturologiyasını ümumtürk kontekstində götürür və ona tamamilə haqlı olaraq dünya kulturologiyasının tərkib hissəsi kimi baxır. Qədim türk eposuna və qədim türk dilinə, milli eposun yaranma dövrü və mərhələlərinə, bu kulturoloji dəyərlərin bütün qəliblərinə dünya xalqlarının kulturoloji birliyi ilə sıx vəhdətdə baş verən zaman hadisəsi kimi baxır. Hər bir kulturoloji vahidin fərdi və bəşəri formullarını açıqlayır.

Azad Nəbiyev,
professor

Nizami Cəfərov da universal türk təfəkkürünün tarixi təkamülünü izləyə-izləyə onun Azərbaycanda lokallaşdığı vaxtdan bəri qazandığı unifikasiya keyfiyyətlərini, milli idrak kompleksini, mən deyərdim ki, bütün əsas spesifik təzahür xüsusiyyətləri ilə araşdırıb üzə çıxarmağa nail olub. Bu ümumi fonda Azərbaycan – tarixdə olduğu kimi, itirdikləri və qazandıqları ilə birlikdə bütöv görünür.

Nizami Cəfərovun araşdırmaları bunu da bəlli edir ki, bütün tarixi boyu çox çətin etnosiyasi mühidə, regional genişlənmə və daralmada, imperiyaların maraqlarının toqquşduğu qaynar geosiyasi məkanda, necə deyərlər, ox hədəfində, gülləbaran altında Azərbaycanı yaratmaq, yaşatmaq bizim təsəvvür etdiyimizdən qat-qat baha, ağırlı, zor başa gəlib. Bu qançanağı mühitində Vətən mədəniyyətini hifz etmək – bugünkü azərbaycanlının səcdə edəcəyi müqəddəs ərənlik imiş!

Rahid S.Ulusel,
fəlsəfə elmləri doktoru

Nizami Cəfərov imzası, – şəxsən mənim üçün, – elmi-rəsmi titullarından xeyli əvvəl də ciddi maraq və ümid doğuran imza olub. Onunla “Ədəbiyyat qəzeti”ndə birgə işlədiyimiz günlərdə, qədim tarixə malik ədəbiyyatımızın zəngin dil materiallarının forma qanunauyğunluqlarını tədqiqlə yanaşı, həm də mən deyərdim, daha çox bədii-ruhi mahiyyətinə varmaq vurğunluğu diqqətimi çəkirdi. Bu vurğunluq Nizamini “millətin ruhu” olan ədəbiyyatın xəlqi keyfiyyətlərini, dünya xalqları söz sərvətinin ən dəyərli nümunələrindən sənətkarlıqla faydalanmaqla bərabər öz kökünə möhkəm bağlılığı fədakarcasına tədqiqə və müdafiəyə gətirib çıxardı.

Onun çoxcildlik “Türk xalqları ədəbiyyatı” belə böyük məqsədin bəhrəsidir.

Ayaz Vəfalı,
Əməkdar incəsənət xadimi, şair

KİTABLARI

1.Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar / Nizami Cəfərov; red. Z.İ.Budaqova; ön söz. N.Həsənzadə; Az.SSR EA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu. – Bakı, Elm, 1990. – 126 s.

2.Füzulidən Vaqifə qədər / Nizami Cəfərov; red. M.Axundov. – Bakı: Yazıçı, 1991. – 168 s.

3.Ümumtəhsil məktəblərinin V– XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı / Nizami Cəfərov və b., – Bakı, 1992. – 12 s.

4.Dolan, kəfirim, dolan...: Manaf Süleymanovun ömür dastanı / Nizami Cəfərov; red. M.Axundov. – Bakı: Yazıçı, 1993. – 175 s.

5.Orta ümumtəhsil məktəblərinin V– XI sinifləri üçün türk dili proqramı / Nizami Cəfərov və b., elmi red.: T.Hacıyev, İ.Əhmədov. – Bakı: Öyrətmən, 1993. – 50 s.

6.Türk dili: 9-cu sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov; T.Hacıyev, Ə.Quluyev; ixtisas red.: İ.Əhmədov, T.Əhmədov. – Bakı: Öyrətmən, 1994. – 144 s.

7.Türk dili: 10–11-ci siniflər üçün dərslik / Nizami Cəfərov; T.Hacıyev; ixtisas red. İ.Əhmədov. – Bakı: Öyrətmən, 1994. – 152 s.

8.Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi / Nizami Cəfərov; elmi red.: T.İ.Hacıyev; rəy: V.İ.Aslanov,

Y.İ.Seyidov, N.M.Xudiyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995. – 208 s.

9.Azərbaycan dili: 9-cu sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov və b. – II nəşr. – Bakı: Təhsil, 1996.

10.Bəxtiyar Vahabzadə / Nizami Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan, 1996. – 80 s.

11.Orta ümmtəhsil məktəblərinin V– XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı / Nizami Cəfərov və b. – Bakı: Təhsil, 1996.

12.Azərbaycan dili: 9-cu sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov; Tofiq Hacıyev, Əsgər Quluyev; ixt. red. İ.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, 1997. – 144 s.

13.“Koroğlu”nun poetikası: müəllimlərə kömək / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov; red. F.Mehdiyev; rəy: V.Vəliyev, T.Cəfərli. – Bakı: BDU, 1997. – 46 s. (“Dil və ədəbiyyat” jurnalına əlavə).

14.Azərbaycan dili: 9-cu siniflər üçün dərslik / T.İ.Hacıyev, Ə.Quluyev, N.Cəfərov; ixt. red.: İ.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, 1998. – 160 s.

15.Azərbaycan dili: 10–11-ci siniflər üçün dərslik / Nizami Cəfərov; T.Hacıyev. – II nəşr. – Bakı: Təhsil, 1998.

16.“Dədə Qorqud” dünyasına səyahətdən parçalar: (Dədə Qorqud – 1300) / Nizami Cəfərov, M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı. – Bakı, 1998. – 88 s.

17.Türk dünyası: xaos və kosmos: [məqalələr məcmuəsi] / Nizami Cəfərov; elmi red. T.Hacıyev;

rəyçilər: H.İmanov, K.Vəliyev, İ.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti, 1998. – 216 s.

18.Eposdan kitaba / Nizami Cəfərov; elmi red. A.Nəbiyev; rəyçilər: N.Xudiyev, M.Qasımlı; M.Ə.Rəsulzadə ad. Bakı Dövlət Univesiteti; “Dədə Qorqud” laboratoriyası. – Bakı: Maarif, 1999. – 220 s.

19.Genezisdən tipologiyaya: [məqalələr məcmuəsi] / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov. – Bakı: Bakı Universiteti, 1999. – 161 s.

20.Xanım, hey! (“Dədə Qorqud” eposunda müraciətlər) / Nizami Cəfərov; elmi red. N.Xudiyev. – Bakı: Maarif, 1999. – 56 s.

21.“Kitabi-Dədə Qorqud”da islama keçidin poetikası / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov; “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi Üzrə Dövlət Komissiyası. – Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999. – 60 s. – (“Kitabi-Dədə Qorqud” Kitabxanası).

22.Azərbaycan dili: 9-cu sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev, Ə.Quliyev; ixtisas red.: İ.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, 2000. – 158 s.

23.Azərbaycan dili: 10– 11-ci siniflər üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev; ixtisas red. İ.Ə.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, 2000. – 152 s. (şəkili)

24.Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri: məqalələr məcmuəsi / Nizami Cəfərov; elmi red. Həmid İmanov. – Bakı: BDU, 2000. – 50 s.

- 25. Azərbaycan yalvarışları lüğəti** / Nizami Cəfərov; elmi red. A.Nəbiyev. – Bakı: Bakı Universiteti, 2000. – 23 s.
- 26. Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış:** Mühazirə mətni. Azərbaycan: Dil, ədəbiyyat və mədəniyyət / Nizami Cəfərov. Bakı: BDU, 2000. – 23 s.
- 27. Azərbaycan: Dil, ədəbiyyat və mədəniyyət** / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov. – Bakı: Bakı Universiteti, 2001. – 78 s.
- 28. Azərbaycan filoloji fikri: dünən, bugün, sabah.** – Bakı, 2001. – 83 s.
- 29. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfüqləri** / Nizami Cəfərov. – Bakı: YNE, 2001. – 176 s.
- 30. Azərbaycanşünaslığa giriş** / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov. – Bakı: Bakı Universiteti, 2001. – 120 s.
- 31. Azərbaycanşünaslıq məsələləri** / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001. – 105 s.
- 32. Gülhüseyn Hüseynoğlu** / Nizami Cəfərov; elmi red. C.Abdullayev. – Bakı: Bakı Universiteti, 2001. – 34 s.
- 33. Azərbaycan dili:** 9-cu sinif üçün dərslik / N.Cəfərov, T.Hacıyev, Ə.Quliyev; ixt. red. İ.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, 2002. 160 s.
- 34. Azərbaycan dili:** 10– 11-ci siniflər üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev; ixtisas red. İ.Ə.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, 2002. – 168 s.

35. Azərbaycanşünaslığa giriş: monoqrafiya / Elmi red. H. İmanov. – Bakı: AzAtam, 2002. – 600 s.

36. Heydər Əliyev / Nizami Cəfərov; elmi red. O. Musayev; red.: S. Nəzərli; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: AtaAzM, 2002. – 51 s. (Türk dünyasının böyük dövlət xadimləri)

37. Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin əsəridir: Şair- publisist, “Azərbaycan” qəzetinin əməkdaşı Dəyanət Osmanlının professor, millət vəkili Nizami Cəfərovla söhbətləri / Nizami Cəfərov, Dəyanət Osmanlı. – Bakı: AzAtam nəşriyyatı, 2002. – 80 s.

38. Azərbaycan dili: 10– 11-ci siniflər üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T. Hacıyev; ixtisas red. İ.Ə. Əhmədov. – 6-cı nəşri. – Bakı: Təhsil, 2003. – 168 s.: fotosək.

39. Ədəbiyyatdan siyasətə / Nizami Cəfərov; elmi red. N. Əhmədli; red. S. Nəzərli; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: AzAtaM, 2003. – 105 s.: 1 portr.

40. Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dil elementləri / Nizami Cəfərov, S. Azadəliyeva; elmi red. M. Məmmədov; Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi Ümumi Dilçilik kafedrası. – Bakı: Nafta-Press, 2003. – 128 s.

41. Anar: Yazıçı, mütəfəkkir-alim, ictimai xadim / Nizami Cəfərov; elmi red. P. Məmmədov; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: AzAtaM, 2004. – 59 s.: portr.

- 42.Azərbaycan: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə** / Nizami Cəfərov, D.Osmanlı; Azərb. Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 160 s.: portr., fotosək.
- 43.Azərbaycan dili: X– XI siniflər üçün dərslik** / N.Cəfərov, T.Hacıyev, N.Xudiyev, Ə.M.Abbasov. – Bakı: Təhsil, 2004. – 296 s.,ill., xəritə.
- 44.İlham Əliyev: siyasi portret cizgiləri** / Nizami Cəfərov, D.Osmanlı; elmi red. N.Əhmədli; Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. – Bakı: AzAtaM, 2004. – 76 s.: portr.
- 45.Klassiklərdən müasirlərə** / Nizami Cəfərov; elmi red. N.Həsənzadə. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 272 s.
- 46.Qədim türk ədəbiyyatı** / Nizami Cəfərov; red.: O.Musayev, P.Məmmədova; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. – Bakı: AzAtaM, 2004. – 323 s.
- 47.Azərbaycan dili: 10-cu sinif üçün dərslik** / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev, N.Xudiyev. – Bakı: Aspoliqraf, 2005. – 143 s.
- 48.Azərbaycanşünaslığın əsasları** / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov. – Bakı: Pedaqogika, 2005. – 256 s.
- 49.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik** / Nizami Cəfərov, Nüşabə Araslı, Soltan Hüseynoğlu; elmi red. N.Cəfərov; rəy: B.Həsənli, Q.Əmircanova. – Bakı: Xəzər, 2005, – 224 s.
- 50.Professor Sadiq Tural** / Nizami Cəfərov, N.Əhmədli; red. S.Nəzərli; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. – Bakı: AzAtaM, 2005. – 150 s.: portr.

51.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova; elmi red. N.Nəcəfov; rəy: S.Əhmədova, E.Manafov. – Bakı: Çarşıoğlu, 2006. – 190, [2] s.

52.Azərbaycan dili: XI sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev, N.Xudiyev; elmi red. N.Nəcəfov; rəy.: E.Əzizov, E.Piriyev. – Bakı: Aspoliqraf, 2007. 160 s.

53.Azərbaycan dili: X sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev, N.Xudiyev; elmi red. N.Cəfərov; rəy.: E.Əzizov, E.Piriyev. – Bakı: Aspoliqraf, 2007. – 144 s.

54.Azərbaycanşünaslığın əsasları / Nizami Cəfərov. – Təbriz: Alp nəşriyyatı, 2007. – 292 s. Kitab ərəb əlifbasında Azərbaycan dilindədir.

55.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, Teymur Kərimli, Zaman Əsgərli, Afət Bakıxanova; elmi red. N.Cəfərov; rəy: V.Həsənli, S.İbrahimov, S.Əhmədova, S.Məmmədova. – Bakı: Çarşıoğlu, 2007. – 192 s.: portr.

56.Seçilmiş əsərləri: beş cilddə = Избранные сочинения: в пяти томах = Selected works: in five volume. First volume / Nizami Cəfərov; elmi red. T.İ.Hacıyev. – Cild 1. – Bakı: Elm, 2007. – 352 s.: 1 portr.

57.Seçilmiş əsərləri: beş cilddə = Selected works: in five volume. Second volume = Избранные сочинения: в пяти

томах / Nizami Cəfərov; elmi red. İ.Həbibbəyli. – Cild 2. – Bakı: Elm, 2007.– 352 s.

58.Seçilmiş əsərləri: beş cilddə / Nizami Cəfərov; red. K.V.Nərimanoğlu. – Cild 3. – Bakı: Elm, 2007. – 324 s.: 1 portr.

59.Seçilmiş əsərləri: beş cilddə = Selected works: in five volume = Избранные сочинения: в пяти томах / Nizami Cəfərov; elmi red. H.İmanov. – Cild 4. – Bakı: Elm, 2007. – 328 s.: 1 portr.

60.Seçilmiş əsərləri: beş cilddə = Избранные сочинения: в пяти томах = Selected works: in five volume / Nizami Cəfərov; elmi red. Ş.Alışanlı. – Cild 5. – Bakı: Elm, 2007. – 320 s.: 1 portr.

61.Atatürkün Azərbaycan siyasəti (Öz dili ilə) / Nizami Cəfərov, M.Akif Tural; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Çarşıoğlu, 2008. – 84 s.: portr.

62.Оху mətnləri / Nizami Cəfərov; rəy.: A.A.Abi; V.Əliyev, S.Abbasova, S.Həsənova. – Bakı: Təhsil, 2008. – 128 s.

63.Azərbaycan dili: ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev, N.Xudiyev; elmi red. T.Müzəffəroğlu; metodiki cəhətdən işləyəni Ə.Abbasov; rəy. E.Əzizov, E.Piriyev, S.İbrahimov. – Bakı: Aspoliqraf, 2009. – 143 s.

64.Azərbaycan dili: ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Hacıyev, N.Xudiyev; elmi red. İ.Əhmədzadə; metodik cəhətdən işl. Ə.Abbasov;

rəy.: E.Əzizov, E.Piriyev, Q.Abdullayeva, S.Zeynalov. – Bakı: Aspoliqraf, 2009. 159, [1] s.

65.Azərbaycan dili lüğət tərkibinin təkmilləşmə prosesinin riyazi təhlil problemləri / Nizami Cəfərov, E.Şahbazov, İ.Niyazov; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Nurlan, 2009. – 39 s.

66.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, T.Kərimli, Z.Əsgərli, A.Bakıxanova; elmi red. N.Cəfərov; rəy: B.Həsənli və b.– Bakı: Çarşıoğlu, 2009. – 174, [2] s.

67.Nəriman Həsənzadə / Nizami Cəfərov (ön söz); red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2009. – 46, [2] s.: portr.

68.Türk dünyasının yeni lideri / Nizami Cəfərov, O.Musayev, D.Osmanlı; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Çarşıoğlu, 2009. – 758, [2] s.: portr.

69.Ana dili 1: [Əlifba, Oxu]: 1-ci sinif üçün dərslik / Nizami Cəfərov (ümumi red.) [və b.]. – Bakı: Çarşıoğlu, 2010. – 151, [1] s.: portr., şək.

70.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova; elmi red. N.Nəcəfov, S.İbrahimov; rəyçi. H.Şahbəndəyev və b. – Bakı: Çarşıoğlu, 2010. – 174, [2] s.

71.Vidadi Babanlı / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Nurlan, 2010. – 63, [1] s.: portr.

72.Yunus Oğuz: düşüncə yazıçısı / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: Elm və təhsil, 2010. – 85, [3] s.: portr.

73.Tarixiliyin müasirliyi... və müasirliyin tarixiliyi / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 198, [2] s.: portr.

74.Azərbaycan dili: ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik / T.İ.Hacıyev, N.Q.Cəfərov, N.M.Xudiyev; elmi red. T.Müzəffəroğlu; rəy: E.Əzizov [və b.]; metodik cəhətdən işləyən Ə. Abbasov. – Bakı: Aspoliqraf, 2012. – 159 s.

75.Azərbaycan dili: ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik / T.İ.Hacıyev, N.Q.Cəfərov, N.M.Xudiyev; elmi red. T.Müzəffəroğlu; rəy.: E.Əzizov [və b.]; metodik cəhətdən işləyən Ə.Abbasov. – Bakı: Aspoliqraf, 2012. – 143 s.

76.Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-halı / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. – Bakı: İrfan, 2012. – 62, [2] s.

77.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov (elmi red.), N.Arashlı, S.Hüseynoğlu; rəy: B.Həsənli, Q.Əmircanova. – Bakı: Xəzər, 2012. – 222, [2] s.: portr.

78.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov (elmi red.), T.Kərimli, Z.Əsgərli, A.Bakıxanova; rəy: B.Həsənli [və b.]. – Bakı: Çarşıoğlu, 2012. – 174, [2] s.

79.Ədəbiyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik / Nizami Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova; elmi red.: N.Nəcəfov, S.İbrahimov; rəy: H.Şahbəndəyev [və b.]. – Bakı: Çarşıoğlu, 2012. – 173, [3] s.

80.Seçilmiş əsərləri: 5 cildə / Nizami Cəfərov; köçürən H.Şərqi (Soytürk). – Cild 2: Azərbaycanşünaslıq. – Tehran: Alp-Bakı elm nəşriyyatı, 2015. – 274 s. – Kitab ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilindədir.

81.Zəhmətkeş alim, tanınmış dilçi-türkoloq / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı; Azərb. Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 135, [1] s.: portr., şək.

82.Açıq məktublar / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, Elm və təhsil, 2013. – 161, [3] s.

83.Atatürkün Azərbaycan siyasəti: öz dili ilə / Nizami Cəfərov, Mehmet Akif Tural; red. Ş.Əliyev; layihə rəh. D.Osmanlı; Türk Dünyası İnfə İctimai Birliyi. – Bakı: QHT, 2013. – 92, [4] s. – Mətn Azərbaycan və türk dillərindədir.

84.Azərbaycanşünaslığın əsasları: ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Nizami Cəfərov, M.Çobanov, Q.Paşayeva; red. N.Məmmədli; rəy.: A.M.Piriyev, M.Ə.Əfəndiyev. – Bakı: AzAtaM, 2013.– 349, [3] s.

85.Professor Gövhər Baxşəliyeva / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı,– Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2013. – 98, [2] s.:portr.

86.Boas, F. Amerika hindu dillərinə dair əl kitabı”na giriş / Frans Boas; tərc. ed. Nizami Cəfərov. – Bakı: AzAtaM, 2013. – 30 s.

87.Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-hal”ı = История или биография Азербайджанского народа = “Autobiography” or history of Azerbaijan people / Nizami Cəfərov; [rus dilinə tərc. ed. A.Ələkbərova; ingilis dilinə tərc. ed. S.Əliyev]; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2014. – 141, [3] s.

88.Hidayət / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, 2014. – 39, [1] s.: portr.

89.Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı: [monoqrafiya] / Nizami Cəfərov; elmi red. və ön söz İ.Həbibbəyli; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, 2014. – 478 s.

90.Mirəfsəl Təbib və ya bir şairin poetikası / Nizami Cəfərov, N.İsrafilqızı; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2014. – 147, [1] s.: portr.

91.Tarixin tərcümeyi-halı / Nizami Cəfərov; elmi red. N.Məmmədli; red. D.Osmanlı; elmi məsl. N.Həsənzadə. – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 263 s.

92.Tarixin tərcümeyi-halı / Nizami Cəfərov. – Tehran: Xudafərin, 2014. – 285 s. Kitab ərəb əlifbasında Azərbaycan dilindədir.

93.Zəlimxan Yaqub / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, 2014. – 61, [3] s.: portr.

- 94. Azərbaycan dili və dil tarixinə dair** / Nizami Cəfərov. – Tehran: Perk-nur, 2015. – 477 s. Kitab ərəb əlifbasında Azərbaycan dilindədir.
- 95. Elçin** / Nizami Cəfərov; red. D. Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, 2015. – 67, [1] s.: portr. (Portret cizgiləri).
- 96. Gülağa Tənhanın poeziyası** / Nizami Cəfərov; elmi red. N. Həsənzadə. – Bakı: Çəşioğlu, 2015. – 91, [1] s.
- 97. Hidayət** / Nizami Cəfərov; red. D. Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2015. – 159, [1] s.: portr.
- 98. Qənbər Şəmşiroğlu: şair, nasir, publisist** / Nizami Cəfərov; nəşrə haz. və red. F. Ramazanoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 207, [1] s.
- 99. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə** / Nizami Cəfərov. – Cild 5: Azərbaycanşünaslıq. – Tehran: Adlim nəşr, 2015. – 412 s. Kitab ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilindədir.
- 100. Səməd Vurğun... Və Səmədoğlular** / Nizami Cəfərov; red. D. Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2015. – 107, [1] s.: portr.
- 101. Afaq Məsud dünyası** / Nizami Cəfərov; red. R. Məcid. – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 179, [1] s.
- 102. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları** / Nizami Cəfərov, V. Sərdarov, A. Cəfərov; red. D. Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, [Elm və təhsil], 2016. – 214, [2] s.
- 103. Etnoloji etüdlər** / Nizami Cəfərov; elmi red. R. Kamal; red. D. Osmanlı; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 107, [1] s.

104.Ədəbiyyatın müstəqilliyindən müstəqilliyin ədəbiyyatına / Nizami Cəfərov; elmi red. N.Həsənzadə; red. D.Osmanlı; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 347, [1] s.

105.Keçən günlərin dastanı / Nizami Cəfərov; red. S.Şəmil; ön söz. müəl. N.Həsənzadə; nəşir M.Xan; rəssam V.Səftərov; dizayn və qrafika T.Fərzi. – Bakı: Xan, 2016. – 210, [6] s.

106.Möhsün Nağısoylu / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 55,[1] s.:portr.

107.Türkologiyaya giriş / Nizami Cəfərov; elmi red. V.Abbasova; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, – 247, [1] s.

108.Türkün dünyasından türk dünyasına: türkoloji etüdlər / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: AzAtaM, Elm və təhsil, 2016. – 106, [2] s.

109.Elçin. Yazıçının yaradıcılıq yolu / Nizami Cəfərov; elmi red. K.Tahirov. – Bakı: [Zərdabi LTD], 2017. – 278, [2] s.

110.Molla Pənah Vaqif = Molla Panah Vagif / Nizami Cəfərov; Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi; [ing. dil. tərc. ed. İ.Abdullayeva]. – Bakı: Renessans– A, 2017. – 238, [2] s.:portr. il. – Mətn Azərb. və ing. dillərindədir.

111.Səməd Mənsurun poeziyası / Nizami Cəfərov; elmi red. K.Tahirov; red. D.Osmanlı; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, 2017. – 79 s.

112.Türkologiyanın müasir problemləri / Nizami Cəfərov; elmi red. M.Qıpcaq; red. D.Osmanlı; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Elm və təhsil, 2017. – 203, [1] s.

113.Dolan, kəfirim, dolan...: Manaf Süleymanovun ömür dastanı / Nizami Cəfərov; red. A.Kənan.– Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 190, [2] s.: şək.

114.Ədəbiyyat söhbətləri / Nizami Cəfərov; red. D.Osmanlı. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 388 s.

115.Mir Cəlalin milli idealları / Nizami Cəfərov; elmi məsl. N.Həsənzadə; elmi red. K.Tahirov; Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Milli Kitabxanası. – Bakı: [n.y.], 2018. – 111 s.

“ÜMUMİ DİLÇİLİK KİTABI”NA ÖN SÖZ
*(Nizami Cəfərov, Ümumi dilçilik. dərslik, “Təhsil”
nəşriyyati, 2023, səh.3–15.)*

Dil haqqındakı elmin ilk mükəmməl kursunun müəllifi Ferdinand de Sössür olmuşdur. Dahi dilçinin bir neçə il ərzində Cenevrə Universitetində dediyi mühazirələr əsasında tələbələrinin nəşr etdirdikləri “Ümumi dilçilik kursu” (1916) bu günə qədər dilçiliyin ən nümunəvi dərsliyi olmaqda davam edir.

Azərbaycanda ümumi dilçilik kursunun tədrisinə 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin (və onun tərkibində Ümumi dilçilik kafedrasının) yaradılması ilə başlanmış, kursun ilk dərsliyini professor Bəkir Çobanzadə yazmışdır. “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (“Türk-tatar dilçiliyinə giriş”) adlı həmin dərslikdə (Bakı, 1924) ümumi dilçilik məsələləri türk dillərinin materialları əsasında geniş şərh edilmişdir.

B.Çobanzadə “Mədxəl”də dilçiliyin mövzusu və ya obyektini barədə bəhs edərkən yazır:

“Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarətlərin öylə bir məcmusudur ki, bunları həssələrimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkün olur”.

Elmi-metodoloji görüşləri etibarilə gənc qrammatiklərə yaxın olan görkəmli dilçi dilin (və dillərin) tədqiqi metodlarını aşağıdakı şəkildə müəyyən etmişdir:

“...Lisaniyyat lisanın hadisələrini keçmiş və şimdiki – əgər bu sonuncusu var isə – dövrləri arasındakı təbədüllər nöqteyi-nəzərindən çarpışdırmaq, qarşılaşdırmaq üsulunu tutduğundan lisaniyyatın üsulu bu təqdirdə müqayisə üsulu olmuş olur. Ancaq hər hankı bir dilin ömrü boyunca keçirdiyi dürlü dövrləri, onun şivələri və nəhayət, nəşət etdiyi ana dili bir-birilə müqayisə etmək təriqilə bu lisanın ömründə təbəddül və təkamülündə hökm etmiş olan ruhi və üzvi qanunları bulub çıxarırsınız və bu surətlə qarşımızda bir-birini təqib edən müxtəlif dövrlərin geniş lövhəsi açılır ki, bu lövhədə artıq insanın ən əsrarəngiz, ən tilsimli bir şeyi olan lisanın taleyi açıqcasına gözümlər önündə təcəssüm edər.

İştə bu surətlə lisaniyyat elminin başlıca əsası bir-birinə yaxınlığı, qərabəti olan lisanların tarixi müqayisə üsulu ilə tədqiqidir. Digər tərəfdən, yalnız bir-birinə yaxın olan lisanlar deyil, ümumiyyətlə, yer üzündə mövcud olan bütün lisanların təşəkkülatı, üzviyyəti arasında pək çox müsəvi və müşəbihə nöqtələr bulunduğundan bir-birinə yaxın olmayan lisanları bir-birilə müqayisə etmək lisaniyyat elminin ən əsaslı tələblərindən biridir”.

“Mədxəl”in nəşrindən bir neçə il sonra Sovet İttifaqında ümumi dilçiliyi akademik N.Y.Marrın “dilçilikdə yeni təlim”i əvəz etdiyindən müqayisəli-tarixi

araşdırmalar qadağan olundu. Və XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində aparılan dilçilik müzakirələri nəticəsində dövlət başçısı İ.V.Stalin təxminən iyirmi beş illik bir dövrdə sovet dilçiliyində marksizmi təmsil etmiş “yeni təlim”i məhz anti-marksizmdə ittiham etdi.

Və beləliklə, sovet dilçiliyi 1950-ci illərdən etibarən ümumi dilçilik nəzəriyyələrini, eləcə də dilin mahiyyətini “əlifba”dan öyrənmək məcburiyyəti altında qaldı.

“Dilçiliyimizin məbədi (BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixi)” kitabının müəllifi, professor Adil Babayev yazır:

“1961-ci ildə Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti (sonra professoru) N.N.Məmmədov 1945-ci ildən oxumağa başladığı mühazirələr əsasında “Dilçiliyin əsasları” adlı dərsliyini nəşr etdirdi. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində B.Çobanzadənin “Mədxəl”indən sonra ilk hadisə idi”.

Sovet dilçiliyi marrçılıq dövründə olduğu kimi anti-marrçılıq və ya postmarrçılıq dövründə də daxili imkanlar hesabına heç bir az-çox mükəmməl dilçilik təlimi yarada bilmədi. Halbuki bunun üçün həm müəyyən tarixi təcrübə, həm ölkənin geniş ərazisində müxtəlifsystemli dilləri təmsil edən son dərəcə zəngin material, həm də kifayət qədər intellektual imkanlar var idi. Bir tərəfdən beynəlxalq elmi əlaqələrə yasaq qoyulması, digər tərəfdən daxildəki elmi araşdırmaların nəzəri vüsətinin qarşısının ideoloji buxovlarla alınması ona gətirib çıxardı ki,

Sovetlər Birliyində dil haqqındakı elmin metodoloji böhranı daha da dərinləşdi. Və həmin böhranda ideologiyanın günahı nə qədər əsas olsa da, subyektiv səbəblər də az deyildi ki, bu özünü 60-cı illərdən aydın göstərirdi: dövlət başçısının “əsərləri”nə istinad edərək maraqlılığı tənqid edən dilçilərin əsərləri İ.V.Stalinin özünün “tənqid”indən sonra heç nəyə yaramadı... Həm 60-cı, həm 70-ci illərin ümumən dilçilik kitablarında belə bir paradoksla tez-tez qarşılaşmaq olar ki, məsələn, dilin ictimai mahiyyətindən bəhs edilərkən onun üstqurum olması, sinfi səciyyə daşması barədəki “nəzəriyyə” kəskin şəkildə tənqid edilir, lakin nə “nəzəriyyə”nin müəllifinin, nə də onu bütün dünyanın gözləri qarşısında cəmisə 10-15 il əvvəl ifşa edəninin adı çəkilir. Sanki hər şey çox qədim zamanlarda baş vermişdir. Təəccüb (və təəssüf) doğuran da odur ki, haqqında söhbət gedən illərin dilçilik kitablarının müəllifləri məşhur “polemika”nın icmalını verdikdən sonra dilin ictimai mahiyyəti, yaxud təbiəti barədə, demək olar ki, əlavə heç nə demirlər.

Və müxtəlifxarakterli təqiblərdən qaçaraq xaricə üz tutmuş, məsələn, N.S.Trubetskoy, R.Yakobson kimi rus dilçilərinin fundamental araşdırmaları bir daha göstərir ki, sovet rejimi dil haqqındakı elmin inkişafına nə qədər mane olmuşdur.

60-cı, xüsusilə 70-ci illərdə Sovetlər Birliyində ali məktəblər üçün bir sıra “Dilçiliyə giriş”, “Ümumi dilçiliyə giriş” və “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr olundu ki,

həmin dərsliklər mövcud ideoloji şərtlər daxilində belə dil haqqındakı elmin əsasları barədə heç də məhdud olmayan müəyyən təsəvvür yaratmağa başladı. Fikrimizcə, üç cəhət daha önəmli idi:

1) müqayisəli dilçiliyə qayıdılırdı;

2) müxtəlif dil nəzəriyyələri barədə, nə qədər idealist-materialist təftişinə məruz qalsalar da, məlumat verilirdi

3) bütün özünümüdafiə cəhdlərinə baxmayaraq hər cəhətdən aydın görünürdü ki, sovet dilçiliyi həm metodoloji imkanlarına, həm də nəzəri səviyyəsinə görə “xarici dilçilik”dən çox-çox geridədir.

Əlbəttə, sovet dilçiliyinin keçirdiyi, daha doğrusu, buna məcbur olduğu “katarsis”in ən mühüm faktı V.A.Zveginsevin dil haqqındakı elmin tarixini kifayət qədər obyektiv (və sistemli) işıqlandıran “Dilçiliyin tarixi” ikicildliyi, eləcə də onun dünya miqyasında mənzərəsini təsəvvür etməyə geniş imkanlar açan “Dilçilikdə yeniliklər” (sonra “Xarici dilçilikdə yeniliklər” adlandırıldı) məcmuələr seriyası idi ki, bütün Sovetlər Birliyində ümumi dilçiliyin, yaxud dil nəzəriyyəsinin sağlam zəmin üzərində inkişafına, demək olar ki, həlledici təkan verdi.

Nəsir Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları”ndan sonra Azərbaycanda 1977-ci ildə professor Afad Qurbanovun, 1979-cu ildə isə professor Ağamusa Axundovun “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr edildi. Neçə on illərdir ki, ölkədə

dilçi, ümumən filoloq kadrlarının yetişməsinə uğurla xidmət göstərən bu dərslilər müəyyən (və zəruri) redaktələrdən sonra bu gün də öz missiyalarını lazımi səviyyədə davam etdirir. Birinci dərslikdə ümumi dilçilik müddəaları daha çox Azərbaycan dilçiliyi mövqeyindən şərh olunduğu halda, ikinci dərslikdə, əksinə, Azərbaycan dilçiliyinə ümumi dilçiliyin prinsipləri səviyyəsindən baxmağa çalışılır ki, hər iki metod özünü pedaqoji təcrübədə artıq təsdiq etmişdir.

Hazırkı dərsliyə gəldikdə isə müəllifin müxtəlif illərdə Bakı Dövlət Universitetində Ümumi dilçilik kursundan dediyi mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir. Və mövzular bilavasitə ilk mənbələr – dilçilik klassiklərinin əsərləri üzrə, mümkün qədər bütün polemik tərəflərilə şərh olunarkən dərsliyin, ümumən kursun qarşısına belə bir məqsəd qoyulmuşdur ki, tələbələr müxtəlif nəzəriyyələrlə sadəcə tanış olmaqla kifayətlənməyib onları müqayisəli (və analitik) mənimsəmə təcrübəsinə yiyələnsinlər.

Birinci nəşrdən (Bakı, “Təhsil”, 2020) fərqli olaraq, hazırkı nəşr xeyli təkmilləşdirilmiş, ona yeni mövzular əlavə edilmişdir.

Giriş, yaxud dilçiliyin predmeti

Dil haqqındakı elmin predmetinin məhz elmi prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilməsi cəhdləri bütün XIX əsr boyu nə qədər intensiv olub, nə qədər yaradıcı

səciyyə daşsa da, o qədər intensiv “yaradıcılıq” yanlışlıqlarına yol açmışdır.

Ferdinand de Sössür XX əsrin əvvəllərində “Ümumi dilçilik kursu”na ondan başlayırdı ki, “dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçmişdir.

Dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkünsə, “qrammatika” ilə qoyulmuşdur... Qrammatikanın yeganə məqsədi düzgün formalarla yanlış formaları fərqləndirmək üçün qaydalar tərtib etmək idi.

...Sonralar filologiya meydana çıxdı... Filologiyanın yeganə obyektini dil deyil. Onun məqsədi, hər şeydən əvvəl, mətnləri izah və şərh etməkdir.

...Üçüncü mərhələ dilləri bir-birilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı. Müqayisəli filologiya, yaxud başqa sözlə, müqayisəli qrammatika belə meydana çıxdı”.

“Kurs”un müəllifi bu fikirdə idi ki, müqayisəli dilçiliyə də “həqiqi elmi dilçilik yaratmaq qismət olmamışdır”.

Vilhelm fon Humboldt 29 iyun 1820-ci ildə Berlin Elmlər Akademiyasında etdiyi “Müxtəlif inkişaf dövrlərinə tətbiq olunmaqla dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında” məruzəsində ilk dəfə dil haqqında xüsusi bir elmə ehtiyac olduğunu yalnız göstərməklə kifayətlənməmiş, həm də bu elmin hansı məsələlərlə məşğul olacağı barədə ilk mülahizələrini söyləmişdi:

“Dillərin müqayisəli öyrənilməsi o halda dil, xalqların inkişafı və bəşəriyyətin formalaşması haqqında doğru və əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxara bilər ki, onun öz məsələlərini həll etməyə və qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmağa istiqamətlənmiş müstəqil predmeti olsun”.

Göründüyü kimi, dahi dilçi-mütəfəkkir müqayisəli dilçiliyi ümumən dil haqqında elm səviyyəsinə qaldırmaq istərkən elə romantik yüksəkliklərə ucalırdı ki, dilçilik həm ayrı-ayrı xalqların, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin tarixi barədə məlumat verən güclü “informasiya mənbəyi”nə çevrilməli olurdu.

Ümumi dilçiliyin banisi məruzəsində onu da demişdi ki, müqayisəli dilçilik həm dillərin orqanizmini araşdırmalı, həm də onlara “inkişaf vəziyyətində” baxmalıdır. Onun fikrincə, “kim dilçiliyin bu hər iki şöbəsinin öyrənilməsini birləşdirmək istəyirsə, olduqca çoxlu, müxtəlif, imkan dairəsində bütün dillərlə məşğul olmaqla yanaşı, həmişə yalnız bir və ya bir neçə dili dəqiq bilməkdən çıxış eləməlidir... Dillərin həmin üsulla müqayisəsinin aparılması göstərə bilər ki, insan dili hansı müxtəlif yollarla yaratmış və ona fikirlər aləminin hansı hissəsini dilə gətirmək müyəssər olmuşdur, xalqın fərdiliyi dilə necə təsir etmiş və dil xalqa hansı əks təsir göstərmişdir”.

V. fon Humboldt “xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur” tezisini əsaslandırmaqla, bir tərəfdən

dilçiliklə fəlsəfənin nə qədər yaxın olduğunu, digər tərəfdən isə nə qədər fərqləndiyini bəyan etdi. Və dil haqqındakı elmin öz mənşəyini “qrammatika”, yaxud “filologiya”dan deyil, məhz “fəlsəfə”dən almalı olduğu barədə kifayət qədər mükəmməl təsəvvür yaratdı. O “fəlsəfə”dən ki, artıq müxtəlif elmləri öz məhvərində saxlamaqdan təngə gəlib hər biri üçün müvafiq obyekt, yaxud predmet müəyyənləşməsinin marağında idi ki, bunu da filosoflar deyil, təşəkkül tapmaqda olan müxtəlif elmlərin fəlsəfi təfəkkürə malik mütəxəssisləri həyata keçirə bilərdilər.

XIX əsr elmi fikir tarixinə öləri bir nəzər salmaq kifayətdir görəsən ki, dil haqqındakı elm öz deduktiv (fəlsəfi) əsaslarına dayanaraq özünəməxsus obyekt və ya predmet axtarışlarına necə can atır. V.fon Humboldtun ardıcılları olan dilçi-mütəfəkkirlər müxtəlif cərəyanlara, yaxud məktəblərə ayrılmaqla, əslində, həmin axtarışların miqyasını müəyyən edirdilər.

Məsələn, psixoloji dilçilik məktəbinin yaradıcısı Hayman Ştayntal yazırdı:

“Dilçiliyin predmeti dildir, yaxud ümumiyyətlə, dildir, yəni qavranılmış daxili, psixi, mənəvi hərəkətlərin, vəziyyətlərin və əlaqələrin məxrəcləşmiş səslər vasitəsilə ifadəsidir”.

Göründüyü kimi, ortada əsrlər boyu yalnız “ehtirasız” qrammatikaçıların (və “ehtiraslı” filoloqların) deyil, hər kəsin maraq dairəsində olan hər cəhətdən sirli

bir fenomen dil var ki, həyatın hər bir sahəsi öyrənilmək üçün özünə son dərəcədə böyük maraqla elm axtarışına çıxdığı bir dövrdə həmin iddiaya düşən müxtəlif intellektual istiqamətlərin müdaxiləsinə məruz qalmalı olur. Və beləliklə, elmin obyekt axtarışları ilə, obyektin elm “axtarışlar”ı arasında zıddiyyət meydana çıxır. XIX əsrin bu problemi həll edə bilməməsinin çoxlu səbəblərindən, görünür, ən mühümünü dildə maddi olanla mənəvi olan arasındakı münasibətin o səviyyədə yaxınlığı idi ki, biri olmadan o birini təsəvvür etmək, sadəcə, mümkün deyildi.

Əgər V.fon Humboldt (və onun davamçıları) dil haqqındakı elmin predmetini “dildən dilçiliyə” doğru axtarırdılarsa, XX əsrin əvvəllərində F.de Sössür onu əksinə, “dilçilikdən dilə” doğru axtarmağa başladı ki, bu hər cür fəlsəfədən (və romantizmdən) uzaqlaşmaq demək idi. “Kurs” müəllifi, ilk növbədə, müəyyən etdi ki, “dilçiliyin materialı, hər şeydən əvvəl, istər ibtidai xalqlarda, istər mədəni millətlərdə olsun, istər bu və ya digər dilin çiçəkləndiyi, istərsə də arxaikləşdiyi zamanlarda, eləcə də onun böhran dövrlərində olsun – hər bir mərhələdə həm üzərində işlənilmiş formanı, yaxud “ədəbi” dili, həm də adi danışq dili formasını, ümumiyyətlə, bütün ifadə formalarını ehtiva etməklə insanın nitq fəaliyyətinin bütün faktlarından ibarətdir”.

Göründüyü kimi, burada söhbət dilçiliyin predmetindən, yaxud obyektindən yox, məhz

materialından gedir. Və F.de Sössür xəbərdarlıq edir ki, “istər ayrı-ayrı adamların, istərsə də bütöv cəmiyyətin həyatında nitq fəaliyyəti bütün amillərdən daha vacibdir... Əslində, onunla az və ya çox dərəcədə hamı məşğul olur... Elə bir sahə yoxdur ki, bu qədər cəfəng ideya, xurafat, xam xəyal və fiksiya törətsin”.

Dahi dilçi problemin mahiyyətinə – bilavasitə dil haqqındakı elmin predmeti və ya obyektini barədəki məsələyə gələrək deyir:

“Başqa elmlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş obyektə əsaslanır ki, onu müxtəlif görmə bucaqlarından müşahidə etmək olar. Dilçilikdə belə bir şey yoxdur... Dilçilikdə obyekt heç də baxışı, nəzər nöqtəsini müəyyən etmir. Əksinə, burada, demək olar ki, baxış, nəzər nöqtəsi obyektin özünü yaradır”.

Dil adı altında müxtəlif elmlərin müdaxiləsinə məruz qalmış nitq fəaliyyətinin özünəməxsus “ikitərəflilik” xarakteri nəzərə alınmazsa, dilçiliyin həmin müdaxiləçi elmlərlə münasibətini həll edib onu layiq olduğu mövqeyə yüksəltmək mümkün olmayacağı qənaətinə gələn “Kurs” müəllifi deyir:

“Məsələyə hansı tərəfdən yanaşırıqsa yanaşaq, obyekt bizə tamlığı, bütövlüyü ilə verilmir. Hər yerdə eyni dilemmayla üzləşirik: ya ona məxsus olan ikitərəfliliyi dərk etməkdə risk edərək diqqətimizi hər bir problemin yalnız bir tərəfinə cəmləyirik, ya da nitq fəaliyyəti hadisələrini eyni zamanda bir neçə baxımdan öyrəniriksə,

dilçiliyin obyektı müxtəlif xassəliylə, biri digərilə heç bir əlaqəsi olmayan hadisələr yığımı kimi qarşımıza çıxır. Bu halda dilçilikdən qəti şəkildə ayırdığımız bir sıra elmlər: psixologiya, antropologiya, normativ qrammatika, filologiya və s. qarşısında qapıları taybatay açmış oluruq”.

F.de Sössür dil haqqındakı elmin öz həqiqi obyektinə yiyələnməsi üçün çıxış yolunu onda görür ki, “lap əvvəldən dil zəminində durmaq, onu nitq fəaliyyətinin bütün digər təzahürləri üçün əsas (norma) hesab etmək lazım gəlir”.

Və “dil nədir” sualına o, belə cavab verir:

“Dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin, həqiqətən də, ən əsas hissəsidir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla nitq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşma qabiliyyətini təmin edir”.

F.de Sössür dilçiliyin predmeti olan dili nitq fəaliyyətindən öz sələfləri ilə müqayisədə daha dəqiq və daha sistemli şəkildə fərqləndirmişdir:

“Bütövlükdə, nitq fəaliyyəti müxtəlif-tərəfli və rəngarəngdir, ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir. Onu insanın həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına daxil etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil.

Bunun əksinə olaraq, dil təsnifatın ölçüsü (prinsipi) olmaqla öz-özlüyündə bütövdür. Nitq fəaliyyəti hadisələri arasında əsas yeri dilə verməklə biz təsnifatla ümumiyyətlə uyuşmayan hadisələr məcmusuna təbii qayda gətiririk”.

Dil haqqındakı elmin “əsl və yeganə obyektini”ni və ya predmetini müəyyənləşdirərkən dahi dilçi mübahisə törədə, yaxud onun son dərəcə obyektiv mövqeyinə hər hansı formada şübhə yarada biləcək çox mühüm bir məqamı da xatırladır:

“Bizim irəli sürdüyümüz fikrə, görünür, etiraz etmək olar ki, bəs nitq fəaliyyətinin mövcudluğu təbiətin bizə verdiyi qabiliyyətə əsaslanır, halbuki dil nə isə mənimsənilmişdir və şərtidir; beləliklə, təbii instinktə münasibətdə dil asılı mövqe tutmalı, ondan yüksəkdə durmamalıdır”.

Və həmin məsələyə aşağıdakı şəkildə aydınlıq gətirir:

“Hər şeydən əvvəl, heç də sübut edilməmişdir ki, nitq fəaliyyəti təzahür etdiyi formada, dediyimiz kimi, nə isə tamamilə təbiidir.

...İnsan üçün təbii olan – danışmaq (langage parle) şəklində təzahür edən nitq fəaliyyəti deyil, dil yaratmaq qabiliyyətidir, yəni diferensiallaşmış anlayışlara uyğun gələn diferensiallaşmış işarələr sistemi yaratmaqdır.

...Nəhayət, nitq fəaliyyətini araşdırmağa məhz dildən başlamağın zərurətinin sübutu üçün belə bir

arqument də gətirmək olar ki, sözü artikulyasiya etmək qabiliyyəti (təbii olub-olmamasının fərqi yoxdur) yalnız kollektivin yaradıb təqdim etdiyi alətin vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də heç bir ehtimalsız deyə bilərik ki, nitq fəaliyyətini birliyə gətirən dildir”.

Dilin nitq fəaliyyətindəki aparıcı yerini təfəsilatı ilə müəyyən etməklə yanaşı, “Kurs” müəllifi dilçiliyin əsl predmetinin nəinki nitq fəaliyyəti, hətta nitq də deyil, məhz dil olduğunu göstərir:

“Dil təbiəti etibarilə heç də nitqdən az konkret deyil, bu da onun tədqiqi üçün geniş imkan yaradır”.

Məlumdur ki, dil haqqındakı elmin obyektini, yaxud predmetini müəyyənləşdirərkən dili (əslində, nitq fəaliyyətini) ənənəvi olaraq öyrənən (və əsl dilçiliyin təşəkkülündən çox-çox əvvəllər meydana çıxmaqla ona öncədən “şərik olmuş”) həmhüdüd elmlərlə bu və ya digər baxımdan polemika aparmaq ehtiyacı “Kurs”un (və onun müəllifinin) strateji mövqeyi ilə bağlı olduğuna görə “dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edən”dən sonra həmin ehtiyac öz aktuallığını xeyli dərəcədə nəinki itirmiş oldu, hətta müəyyən əməkdaşlıq imkanları da yarandı. Məsələnin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, dil haqqındakı elmin obyektini – özünün müxtəlif təzahürlərində nitq fəaliyyəti nə qədər müxtəlif elmlərin maraq dairəsinə daxil olmaqda davam etsə də, predmeti yalnız onun özünə – dilçiliyə mənsubdur. Və

buraya, prinsip etibarilə, hər hansı kənar müdaxilə imkanı yoxdur.

Dil haqqındakı elmin predmeti olan dil, F.de Sössürün müəyyənləşdirdiyi kimi, “anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir”. Odur ki, “cəmiyyət həyatı çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən bir elm təsəvvür etmək olar... Biz onu semiologiya adlandırdıq. Bu elm işarələrin nə olduğunu, hansı qanunlarla idarə edildiyini bizim üçün aydınlaşdırmalıdır... Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir”.

Dahi dilçi semiologiyanın mövqeyini fəvqəladə dərəcədə yüksək qiymətləndirərək deyirdi ki, “əgər elmlər arasında dilçiliyə yer tapmağa nail olsaq, bu yalnız ona görə mümkün olacaq ki, biz dili semiologiya ilə əlaqələndiririk”.

Dilin işarəvi təbiətinə hələ XIX əsrin əvvəllərində V.fon Humboldt da ciddi diqqət yetirmiş, lakin “xalqın ruhu”nun bu qədər mexaniki dəyərləndirilməsilə razılaşmayıb öz kəşfini inkişaf etdirməkdən, bir növ, imtina eləyərək dil barəsində daha yüksək mülahizələr ardınca getməyə üstünlük vermişdi. F.de Sössür isə, əksinə, “dili necə varsa, o cür öyrənmək lazımdır” deyərək, “xalis mənfəxüsusiyyətli, lakin daha maraqlı” məqsəd izləmişdi.

Əlbəttə, nitq fəaliyyəti “xaos”unda dillə nitqi fərqləndirməsi F.de Sössürə imkan vermişdi ki, dilçiliyin istər obyekt, istərsə də predmeti ilə bağlı bir sıra digər

məsələlərə də aydınlıq gətirsin ki, onlardan ən mühümü, görünür, dil haqqındakı elmin strukturuna aiddir:

“Nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir: bunlardan biri əsasdır – onun predmeti dildir, yəni nəsə mahiyyətə sosial, fərddən asılı olmayan bir şeydir. Bu elm tamamilə psixidir... O biri ikincidərəcəlidir – predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi tərəfidir, yəni fonasiyanı da daxil etməklə, nitqdir. Bu isə psixofizikidir.

Heç şübhəsiz, həmin predmetlərin hər ikisi bir-biri ilə sıx bağlı olmaqla biri digərini şərtləndirir”.

F.de Sössür belə bir ümumi nəticəyə gəlir ki, “uzaq başı, hər iki fənn üçün “linqvistika” adını saxlamaq, nitq linqvistikasını da qəbul etmək olar. Bununla belə, onu, sözün həqiqi mənasında, linqvistika ilə, yeganə obyektə dil olan linqvistika ilə qarışdırmaq olmaz”.

Müəllif “Kurs”da dil linqvistikasını “daxili”, nitq linqvistikasını isə “xarici” dilçilik adlandıraraq göstərir ki, “bizim dilə verdiyimiz tərif “dil” anlayışından onun orqanizminə, onun sisteminə yad olan hər şeyin, bir sözlə, “xarici dilçilik” adı altında məlum olan hər şeyin kənarlaşdırılmasını nəzərdə tutur”.

F.de Sössürün “dilçilik” (“linqvistika”) deyərkən guya yalnız predmeti dil olan bir elmi, yaxud fənni nəzərdə tutduğu, nitqin (və ya nitq fəaliyyətinin) öyrənilməsini isə dil haqqındakı elmin tarixi təcrübəsinə və dövrünün dilçilik ənənələrinə güzəştə gedərək qəbul etdiyinə dair geniş yayılmış təsəvvürün, görünür, ciddi

əsası yoxdur. Dahi dilçi nitq linqvistikası, yaxud xarici dilçilik barədə dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “bu dilçilik də olduqca vacib predmetlərlə məşğul olur: nitq fəaliyyətini öyrənməyə başlayanda diqqət, əsasən, xarici dilçiliyin üzərində cəmləşir”.

Dilçiliklə etnologiyanın ortaq mövzularını misal gətirərək bunların “daxili” deyil, məhz “xarici dilçilik”ə aid olduğunu göstərən F.de Sössür sonuncunun qarşısında daha bir sıra mühüm problemlərin (məsələn: dil və siyasi tarix; dil və kilsə, məktəb və s.; dillərin coğrafi yayılması...) dayandığını da bildirir. Bununla belə, xatırlatmağı unutmur ki, həmin problemlərin həlli nə qədər əhəmiyyətli olsa da, “onlarsız dilin daxili orqanizminin dərk olunmayacağını düşünmək də səhv olardı”.

“Kurs” müəllifi dil haqqındakı elmdə “nəyin xarici, nəyin isə daxili olduğunu izah etmək üçün” özünün şahmat oyunu ilə əlaqədar klassik müqayisəsini verir:

“Həmin oyunun Avropaya Hindistandan keçməsi xarici faktdır, əksinə, oyunun sisteminə və qaydalarına daxil olan nə varsa daxildir. Əgər mən ağacdan olan fiqurları fil sümüyündən olan fiqurlarla dəyişsəm, həmin dəyişiklik oyunun sisteminə heç bir təsir göstərməyəcəkdir. Lakin əgər fiqurların sayını azaltsam, yaxud artırsam, bu cür dəyişiklik oyunun “qrammatika”sını dərindən sarsıdacaqdır”.

F.de Sössür, demək olar ki, bütün elmlərin öz obyektinə və ya predmetinə münasibətində ümumi olan daha bir məsələyə də aydınlıq gətirərək deyir:

“Bizim öyrəndiyimiz elmin konkret predmeti hər bir kəsin beynində əks olunan sosial məhsul, yəni dildir. Lakin həmin məhsul hər bir dil qrupunda özünəməxsusdur: bizə konkret olaraq müxtəlif dillər verilmişdir. Dilçi imkan daxilində daha çox dil bilməlidir ki, üzərində müşahidə aparmaq və aralarında müqayisə etmək yolu ilə onlarda universal olan hər şeyi üzə çıxarsın”.

Dil haqqındakı elmi hər birinin ayrıca predmeti olmaqla iki yerə ayıran, öz sözləri ilə desək, “iki dilçilik fərqləndirən”, F.de Sössür əvvəlki adlarını (yəni: “həqiqi” dilçilik və nitq dilçiliyi; “daxili” dilçilik və “xarici” dilçilik) saxlamaqla yanaşı, bunlardan birincisini “statik” dilçilik, ikincisini isə “təkamül” dilçiliyi adlandırmağın mümkünlüyünü də qeyd etdikdən sonra göstərir ki, “lakin eyni obyektə aid olan, ikili səciyyəyə malik hadisələrin qarşılaşmasını və kəsişməsini kəskin şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün biz “sınxron” dilçilik və “diaxron” dilçilik terminlərinə üstünlük veririk. Bizim elmimizin statik aspektinə aid nə varsa sınxron, təkamülə aid olan isə diaxrondur”.

Dahi dilçi sınxron dilçilik (və onun obyektini) ilə diaxron dilçiliyi (və onun obyektini) fərqləndirərkən daha bir şahmat müqayisəsi gətirir:

“Şahmat partiyasında istənilən konkret mövqe onunla səciyyələnir ki, həmin mövqe taxta üzərində əvvəl olandan qətiyyən asılı deyil, konkret vəziyyətin hansı yolla baş verməsi əhəmiyyət daşımır.

...Şahmatçının müəyyən gediş edərək, taxta üzərindəki münasibətlər sisteminə təsir etmək imkanı var. Dildə isə belə əməliyyat mümkünsüzdür: onun “fiqurlar”ı stixiya ilə, təsadüfən hərəkət edir, daha doğrusu, dəyişir”.

“Kurs” müəllifi sübut etmişdir ki, “sinxron dilçilik eyni bir kollektivin şüurunda qəbul edilən, qarşılıqlı şəkildə mövcud olan elementləri əlaqələndirən və sistem yaradan, məntiqi və psixoloji münasibətlərlə məşğul olmalıdır.

Diaxron dilçilik, əksinə, zamanca bir-birinin ardınca gələn və eyni kollektiv şüurun qəbul etmədiyi, yəni ardıcıl olaraq biri digərini əvəz etməklə yanaşı, bütöv olaraq sistem yaratmayan elementləri əlaqələndirən münasibətləri öyrənməlidir”.

Beləliklə, F.de Sössür dil haqqındakı elmin 1) dil dilçiliyi – “daxili” dilçilik – statik dilçilik – sinxron dilçilik və 2) nitq dilçiliyi – “xarici” dilçilik – təkamül dilçiliyi – diaxron dilçilik olmaqla iki yerə bölündüyünü, daha doğrusu, onun metodoloji təbiətindən irəli gələrək “iki yolla getməli olduğu”nu göstərir. Lakin xüsusi olaraq xəbərdarlıq edir ki, “eyni zamanda iki yolla getmək olmaz”, ya birinci, ya da ikinci yolla gedilməlidir.

Dahi dilçinin təliminə irad tutulur ki, o, dilçiliyin – “həqiqi” dilçiliyin obyektini (bunun ardınca isə predmetini) o zamana qədər qəbul edildiyindən (və əslində, layiq olduğundan) xeyli məhdudlaşdırmaqla dil haqqındakı elmin səlahiyyətini fəvqəladə dərəcədə azaltmışdır. Həmin iradla razılaşmaq ona görə çətindir ki, “Kurs” müəllifi dilçiliyin “əsl və yeganə obyektini”ni – əslində, predmetini kəşf edərkən məqsədi onun maraq dairəsini daraltmaq yox, elmin, üzərində yüksəlməli olduğu bünövrənin möhkəmliyini təmin etmək idi. Dil nəinki nitqdən, ümumən nitq fəaliyyətindən fərqləndirilib ayrıca tədqiqat obyektinə, yaxud predmetinə çevrilməsəydi, dilçilik (lingvistik) insanlar arasında “ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” olan hadisənin tədqiqinə maraq göstərən elmlərdən heç bir xüsusi üstünlüyə malik ola bilməzdi.

“Kurs”un iki tərtibçisindən (və müəllifin bilavasitə tələbələrindən) biri – Şarl Balli yazırdı ki, hər hansı dilin araşdırıcısının “bu dilin keçmişi barəsində kiçik belə, təsəvvürü olmamalıdır. O, dilin mədəniyyətlə və həmin dilin funksionallaşdığı cəmiyyətlə əlaqəsindən tamamilə imtina etməlidir ki, bütün diqqətini dil simvollarının qarşılıqlı əlaqəsi üzərində cəmləyə bilsin”.

F.de Sössür ənənələrini davam etdirən strukturalistlər dilçiliyin predmetini daha da məhdudlaşdırdılar. Məsələn, Amerika deskriptiv dilçiliyinin yaradıcısı Leonard Blumfeld israr edirdi ki, dil

haqqındakı elmin predmeti “nitq orqanlarının istehsal etdiyi səsdır”. Danimarka strukturalisti Lui Yelmslev isə yazırdı: “Dilçilik dili dildənkənar (yəni fiziki, fizioloji, psixoloji, məntiqi, sosioloji) konqlomerat hadisə yox, özlüyündə əhəmiyyəti olan bütöv kimi ehtiva eləməyə cəhd etməlidir”.

Lakin keçən əsrin ortalarından sonra dili öyrənən multidissiplinar sahələrin (etnolinqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, praqmalinqvistika və s.) ya təşəkkülü, ya da yeni formatda ortaya çıxmaları o demək idi ki, strukturalistlərin (və onların patriarxı F.de Sössürün) metodoloji “yasaqlar”ına artıq o qədər də məhəl qoyulmur. Və dil haqqındakı elmin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsini təmsil edən sahələr belə hallarda, bir qayda olaraq, fon Humboldta əsaslanırlar.

Keçən əsrin 60-cı illərində “dil haqqında yeni təlim”i – törədicisi dilçiliyi yaradan amerikalı Noam Xomski bu iddiada oldu ki, “dilə yiyələnmiş uşaq kimi dilçinin də vəzifəsi danışan-dinləyənin bildiyi və real işlətmədə istifadə etdiyi işlənmə faktlarından onun əsasında dayanan sistemin qaydalarını aşkarlamaqdan ibarətdir”.

Müasir dövrdə dil haqqındakı elmin predmeti problemini V.fon Humboldtun irəli sürdüyü “qeyri-məhdudluq”la F.de Sössürün tətbiq etdiyi “məhdudluq” arasındakı, əgər belə demək mümkünsə, geniş və dar miqyasların polemikası həll edir. Bu isə o deməkdir ki,

dilçilik (lingvistik) işarələr sistemi olan dilin tədqiqində qazandığı kifayət qədər mükəmməl təcrübəyə dayanaraq nitq fəaliyyəti adlanan hədsiz-hüdüdsuz (amorf) bir sahədə əlaqədar elmlərlə əməkdaşlığın hüdudlarını durmadan genişləndirməkdədir.

Lakin dil haqqındaki elmin digər elmlərlə əməkdaşlığı yalnız onun obyektinin miqyasında mümkündür, predmetinə gəldikdə isə bu cür əməkdaşlıq üçün hələ ki heç bir metodoloji əsas təsəvvürə gəlmir.

Beləliklə, ümumi dilçilik kursu tələbələrə dil haqqındaki elmin əsaslarını kifayət qədər sistemli şəkildə öyrətmək üçün özündə ən azı aşağıdakı strukturu ehtiva etməlidir:

- I. Dilçiliyin tarixi.
- II. Dilçiliyin metodları.
- III. Dilin mahiyyəti.
- IV. Daxili, yaxud sinxron dilçilik.
- V. Xarici, yaxud diaxron dilçilik.
- VI. Multidissiplinar dilçilik.

Bununla belə, xeyli dərəcədə metodoloji əhəmiyyət kəsb edən bir neçə məsələyə də aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl, xarici, yaxud diaxron dilçilik bölməsinə aid edilən mövzularla multidissiplinar bölməyə aid olunan mövzular arasında fərq vardır ki, həmin fərq bunlardan birincisinin bilavasitə dilçilər, ikincisinin isə

dilçilərlə yanaşı, həmhüdüd sahələr üzrə mütəxəssislərin maraq dairəsinə düşməsi ilə səciyyələnir. Yəni dilin tarixi, dil əlaqələri, dil quruculuğu və s. kimi mövzular xarici, yaxud diaxron dilçiliyə aid olsa da, multidissiplinar dilçiliyə aid deyil. Məsələ burasındadır ki, dil haqqındaki elmin əsaslarını yaradan F.de Sössür nitq fəaliyyəti barədəki araşdırmaları nə qədər əhəmiyyətli hesab etsə də, bu mühüm sahənin öyrənilməsi probleminə diqqət yetirmədiyinə (və təbiidir ki, F.de Sössürün strukturalist tələbələri də onun maraq dairəsində olan əsas mövzu – “dil” ilə bağlı müzakirələrə qoşulmuşlar) görə multidissiplinar dilçiliklə xarici, yaxud diaxron dilçilik arasındakı fərqlər elə bir maraq doğurmamışdır. Ancaq hazırda aydın görünür ki, birbaşa dilçilərin səlahiyyətinə daxil olan xarici, yaxud diaxron dilçiliklə həmhüdüd elmlərin mütəxəssislərilə əməkdaşlığa əsaslanan multidissiplinar dilçiliyi ayırmaq lazımdır. Xüsusilə ona görə ki, multidissiplinar dilçilik meydana çıxdığı dövrdən bilavasitə dilçilərdən daha çox məhz həmhüdüd elmlər üzrə mütəxəssislərin – etnoqrafların, filosofların, psixoloqların, mühəndislərin və b. sayəsində inkişaf etməkdədir... İkincisi, nitq fəaliyyətinə müxtəlif elmlərin bu qədər “ehtiraslı” marağı üçün dilçilik nə dərəcədə məsuliyyət daşıya bilər?.. Görünür, F.de Sössür dil haqqındaki elmin “əsl və yeganə obyekt”ni, yəni predmetini kəşf edəndən (və dilin sistem-struktur tədqiqatının üfuqləri müəyyənləşdiriləndən) sonra çox

böyük social – humanitar iddialarla dilçilik tarixinə “yuxarıdan sırman” “antroposentrik mərhələ” sadəcə postsössür deyil, həm də “dilçiliyin tənəzzülü” dövrü adlanmağa ona görə layıqdir ki, həmin dövrün nə metodoloji uğurları, nə də qüsurları üçün dil haqqındaki elm cavabdeh deyil. Və nəhayət, əgər elədirsə, xarici, yaxud diaxron, xüsusilə multidissiplinar dilçiliyin filoloji ixtisas üzrə tələbələrə tədrisinə ehtiyac varmı?.. Elə bilirik ki, bu suala “var” cavabını vermək “yox” deməkdən ona görə daha məntiqlidir ki, dilçi “dil” barədəki mükəllimlərdə həm “nitq”, həm də “nitq fəaliyyəti” cəbhələrində iştirak etməyə məcburdur ki, bunu dil haqqındaki elmin (əslində, indi cəsarətlə demək olar ki, elmlərin!) zəngin ənənəsi tələb edir.

KAFEDRANIN YETİRMƏLƏRİ

1. Xalid Səid Xocayev
2. Qulam Bağırov
3. Idris Həsənov
4. Əzəl Dəmirçizadə
5. Hadi Mirzəzadə
6. Səlim Cəfərov
7. Nəsir Məmmədov
8. Abdulla Vəliyev
9. Rəsul Rüstəmov
10. Əlövsət Abdullayev
11. Fərhad Zeynalov
12. Tofiq Hacıyev
13. Yusif Seyidov
14. Əbülfəz Rəcəbov

XALİD SƏİD XOCAYEV

Matuleviç, Zaryanov və Jiqur üçlüyünün ölüm dəryasında məhv olan günahsız Azərbaycan alimlərindən biri də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında özünəməxsus yeri və xidmətləri olan Xalid Səid Xocayevdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklər partiyası yeni dünyagörüşünü, oktyabr doktrinasını insanların, xüsusilə yeni yetişən nəslin beyninə yeritmək üçün mədəni quruculuq sahəsində xüsusi qayğı göstərirdi. Lenin qayğısı kimi qəbul etdiyimiz bu proses sonradan xalqımızın başına yeni-yeni bəlalar gətirən proseslərlə əvəz olundu. ADU-da milli kadrlarımız çatışmadığı üçün başqa şəhərlərdən alimlər dəvət edilirdi. Bunlar o vaxt respublikada elmin və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayırdılar. Belə alimlərə Ə.S.Qubaydulini, X.S.Xocayevi, B.V.Çobanzadəni, M.F.Köprülüzadəni, A.N.Aşmarini, A.Samoyloviçi və onlarla başqalarını göstərmək olar. Biz Xalid Səid Xocayev haqqında bəhs edəcəyik. Xalid Səid Azərbaycan filologiyasının inkişafında öz dəsti-xətti olan bir alimdir. Xalid Səid

“Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlı əsərində bu dillərin tipoloji müqayisəsini vermişdir. Müəllif bu əsərdə Azərbaycan, özbək və başqa dillərin qrammatik quruluşundakı ümumi universal cəhətləri üzə çıxarır və bunun səbəbini həmin dillərin eyni mənşədən olması ilə əlaqələndirirdi. Bundan əlavə, türk dilçiliyində üslubiyata aid əsəri də ilk dəfə Xalid Səid yazmışdır. Bu əsər Əli Sultanlının dediyi kimi, “uzun müddət orta məktəb müəllimləri və filologiya fakültələri tələbələri üçün yeganə vəsait olmuşdur”.

Xalid Səid Xocayev Azərbaycanda türkologiyanın inkişafı sahəsində xüsusi xidmətləri olan bir şəxsdir. O, geniş erudisiyalı bir insan kimi bir neçə dəfə Türkiyədə olmuş, zamanın siyasi durumu ilə tanış olmuş, sonra Özbəkistanın Azərbaycandakı nümayəndəliyinin yataqxana müdiri işləmiş, 1926-cı ildə yataqxana bağlandıqdan sonra Universitetə dəvət edilmiş, şərq fakültəsində ümumi dilçiliyin bir sıra sahələrinə aid mühazirə oxumuş və praktik dərslər aparmışdır.

Xalid Səid rus və türk dillərindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilmişdir. Qədim ərəb mənbələrini dilimizə çevirməklə o, Azərbaycan filologiyasına böyük töhfələr verirdi. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, M.Kaşqarının “Kitabi divani lüğət-it türk” əsərinin dilimizə çevrilməsi elmimizin tarixində bir inqilab ola bilərdi. Bu əsəri tərcümə etdikdən sonra Xalid Səid onu

çap etdirə bilmədi. Təəssüf ki, bu gün də həmin əsər işıq üzü görməyib.

Biz Xalid Səidin elmi yaradıcılığını tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Çünki bu, xüsusi tədqiqat tələb edən bir mövzudur. Burada Xalid Səidin həyatının yalnız son bir neçə ayı ərzində bələli başının nələr çəkdiyini göstərmək istəyirik.

1937-ci ildə uydurma 12493 №-li cinayət işinə Xalid Səidi də cəlb etdilər. DTK arxivində saxlanan cinayət işində nömrə belədir: 12493/72. Amma Xalid Səidin məhbus kimi döşünə 1108 nömrəsi vurulmuşdur.

Azərbaycan XDİK DTİ-nin I şöbəsinin 4-cü bölməsinin əməkdaşı, Dövlət Təhlükəsizliyi leytenantı Klemençiç öz rəisi Sinmanın təsdiqi ilə 27 may 1937-ci il tarixdə tərtib etdiyi MN/3 sayılı arayışda deyilir:

Xalid Səid Xocayevin həbsini və Azərb.SSR CM-nin 72, 73-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb edilməsini zəruri sayıram. Bu barədə 8-ci şöbəni və XDİK-ya nəzarət edən prokuroru xəbərdar etmək. Beləliklə, X.Səidə cinayət işi açılır.

İş №12493/72.

Xalid Said Xocayev

1888-ci ildə anadan olmuşdur. Milliyyətə özbəkdir. SSRİ vətəndaşdır. SSRİ EA Azərbaycan filialının elmi işçisidir. Həbs olunmamışdır. Həbs edilmiş bir neçə nəfərin ifadəsi əsasında həbs edilib.

Qərar 4/tk.

Təsdiq edirəm: Azərb. Xalq Daxili İşlər Komissarlığının idarə rəisi III dərəcəli Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarı Sumbatov.

Bitərəf Xalid Səidin əks-inqilabi millətçi təşkilatın işində iştirak etdiyi sübut edilmişdir.

Qərara alıram:

Xalid Said Xocayev Azərb. SSR CM-in 72/73-cü maddələri ilə cinayətə cəlb edilsin. O, həbs edilərək Azərb. XDİK daxili türməsində saxlansın.

I şöbənin rəisi: Klemençiç

Razıyam: Sinman

1937-ci il iyunun 4-də X.Səidin evini axtarırlar. Məhbusun evi Bakı şəhəri Qasım İsmayılov küçəsi, ev №81/12, mənzil 3-də yerləşir. Axtarışda iştirak edir: Qabrielyan, Qaravəliyev və evlər idarəsinin rəisi Vəliyev.

Evdən axtarış zamanı tapılıb götürülmüşdür:

1. Pasport
2. 59 №-li vəsiqə
3. 1927-ci ilə aid türk jurnalı – 5 ədəd
4. Türk qəzeti “Cümhuriyyət” (1933-cü il)
5. 2 ədəd fotosəkil
6. Əlifba kitabçası
7. Müxtəlif kitablar – 27 ədəd.

Məhbusun ailə tərkibi:

Arvadı: Sara – 35 yaşında

Qızı: Behdəcə – 12 yaşında

Qardaşı: Sultan – 30 yaşında

Bacısı: Ruxsarə – 28 yaşında

DTK müstəntiqi Petrunin X.Səidin işini aparan şəxs kimi onu həbs ediləndən 13 gün sonra – 6 iyunda dindirir. Dindirmə protokoluna baxaq:

Sual: Siz pantürkistlərdən kimi tanıyırsınız?

Cavab: Mən pantürkistlərdən heç kəsi tanımıram.

Sual: Bəkir Çobanzadəni tanıyırsınızmı?

Cavab: Bəli, mən Bəkir Çobanzadəni tanıyıram.

Sual: O pantürkistdirmi?

Cavab: Bəli, o pantürkistdir.

Sual: Qubaydulın pantürkistdirmi?

Cavab: Mən bunu bilmirəm.

Sual: Siz düz demirsiniz. Siz nə üçün 1925/26-cı illərdə Özbəkistanın Bakıdakı nümayəndəliyinin yataqxana müdiri vəzifəsindən çıxarılmısınız?

Cavab: Mən yataqxananın bağlanması ilə bağlı olaraq işdən çıxarılmışam.

Sual: Siz düz danışmırsınız. Siz pantürkist hərəkətlərinizə görə işdən çıxarılmısınız.

İyunun 7-dən başlayıb 9-na qədər davam edən işgəncə dindirmənin protokolunda görün necə müttəhimi yumşaldıb hər şeyi boynuna qoyurlar:

Sual: Siz yenə düz danışmırsız. Sizin Bakıda elmi və pedaqoji kadrlarla ək-sinqilabi əlaqəniz olmuşdur.

Cavab: Məcburam boynuma alım ki, aşağıdakı şəxslərlə əks-inqilabi millətçi istiqamətdə əlaqədə olmuşam: Vəli Xulufu, Qulam Bağirov, Artur Zifeld, Cabbar Məmmədzadə, Hənəfi Zeynallı, Hüseynzadə Muxtar (Çobanzadənin aspirantı), Dəmirçizadə (Çobanzadənin aspirantı).

Sual: Sizin yuxarıda adlarını çəkdiyiniz şəxslərlə əks-inqilabi millətçi əlaqəniz necə olmuşdur? (nədə ifadə edilmişdir)

Cavab: Bu şəxslərin hamısı ilə mən əks-inqilabi millətçi mövzuda söhbətlər aparırdım, onlar da əks-inqilabi millətçi mövqedə dayanırdılar. Bundan əlavə, Vəli Xulufu və Zifeld M.Kaşqarının pantürkist əsəri “Kitabi divani lüğət-it türk” əsərinin tərcüməsində mənə kömək edirdilər.

Sual: Türkiyə kəşfiyyatındakı işinizdən danışın.

Cavab: Mən Türkiyə kəşfiyyatında işləməmişəm.

Dindirdi: Zıkov

DTİ əməkdaşı: Petruşin

Düzgündür: Ohanesov.

Lazım olan cavabı – Türk kəşfiyyatı ilə əlaqə haqqında cavabı ala bilmədiklərimdən düz bir həftə

məhbusa toxunmadan yollar axtarırdılar. Başqa müttəhimlərdən söz qoparmaq üçün onlara Xalid Səid haqqında suallar verirlər. Beləliklə, Qubaydulin Əziz Saleh oğlundan 8 dəfə, A.S.Bukşpandan 1 dəfə, B.Çobanzadədən 1 dəfə, Əli Kərimovdan 1 dəfə, Ruhulla Axundovdan 1 dəfə soruşurlar. 3– cü dindirmə 14–15 iyunda keçirilib. Burada da müttəhimə əsaslı heç nə dedirdə bilmirlər (Cəmi 3 dəfə dindirmə).

Bundan sonra X.Səid sanki yaddan çıxır. Sentyabrın 13-də (3-cü dindirmədən 3 ay sonra) daha yeni dindirməyə lüzum görmürlər. Sumbatovun təsdiqi ilə Sinman sentyabrın 13-də istintaqı başa çatdırır və ittihamnamə tərtib edir. Burada X.Səid sübutsuz, dəlilsiz, başqalarının məcburi ifadəsi əsasında Azərb. SSR CM-nin 70, 73; və 63-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb edilir.

“Mən 1918-ci ildə İstanbul Universitetinin bir qrup tələbəsi ilə birlikdə Nuru Paşanın türk ordusunun tərkibində Azərbaycana göndərilmişəm. Biz türk ordusunun “Şuba və Məxsusə” adlı xüsusi şöbəsinə təyin edilmişdik (“Şuba Məxsusə” – hərbi siyasi xidmət deməkdir – A.B.). Bu təşkilata Baxaydın Paşa rəhbərlik edirdi ki, bu, eyni zamanda müsavət hökumətinin əks-kəşfiyyat idarəsinin rəisi idi. Türk ordusu buradan gedəndən sonra mən 1920-ci ildən 1937-ci ilədək yenidən Türkiyə kəşfiyyatı ilə əlaqə yaratdım” (Müttəhimin şəxsi işi. s.19–29).

Bu ittihamnaməni hazırlayıb məhkəməyə göndərirlər. Oktyabrın 11-də “SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolundan (№- siz) məlum olur ki, müttəhimin işinə amansız bir dəstə baxacaq:

Sədr: Matuleviç İ.S.

Üzvlər: Zaryanov İ.M., Jiqur Y.K.

Katib: Kostyuşenko A.F.

SSRİ prokurorunun baş köməkçisi hərbi hüquqşünas N.S.Rozovski iştirak edir.

Burada da “eşidildi” və “müəyyən edildi” hissəsi əvvəlcədən hazırlanmışdır. Çünki bu hissələr bir neçə nüsxə makinada yazılır, sonra oraya tək-cə məhbusun ad və familiyası əlavə edilir. Bu işə çox aydın şəkildə seçilir. Bu adamları məhbusun nə adı, nə anket məlumatı maraqlandırır. Onlara yalnız qurban lazımdır. Bu səbəbdən də məhbusun adını çox yerdə düz yazmırlar. Xəlid Səid əvəzinə Xəlil Səidi güllələyirlər. Yəni adını Xəlil yazırlar. Həmin gün ondan qəbz alırlar ki, mənə ittiham elan edilib, işə məhkəmə baxacaq, özü də şahidsiz, müdafiəsiz. Sabah, yəni 12 oktyabr 1937-ci ildə məhkəmə başlayır. Məhkəmə həmin tərkibdə işə çıxır.

Məhkəmə başlanır: 15:10-da, qurtarır 15:25-də.

Bu müddət ərzində (15 dəqiqədə) sədr gündəliyi elan edir ki, müttəhim Xəlil Səidin işinə RSFSR CM-nin 70, 73, 61-1 maddələri üzrə baxılacaq.

Katib elan edir: Müttəhim məhkəməyə gətirilib. Şahidlər çağırılmayıb. Sədr müttəhimin şəxsiyyəti ilə tanış olur (guya bunun işə əhəmiyyəti varmış – A.B.), ondan ittihamnamə almasını soruşur. Müttəhim deyir ki, bəli, ittihamnamə almışam. Sonra sədr məhkəmənin tərkibini elan edir və soruşur ki, bu tərkibə etirazı varmı.

Müttəhim deyir: Etirazım yoxdur.

Sədrin təklifi ilə katib ittihamnaməni oxuyur. Sədr müttəhimdən soruşur ki, ittihamnamənin mahiyyətini başa düşürmü, özünü təqsirkar bilirmi.

Müttəhim Xocayev özünün təqsirini tamamilə boynuna alır. Sədrin – öz ifadələrinizi təsdiq edirsinizmi, yeni bir şey əlavə etmək istəyirsinizmi – sualına müttəhim: “ifadəmi təsdiq edirəm və heç nə əlavə etmək istəmirəm” cavabını verir.

Sədr məhkəmə istintaqının qurtardığını bildirir və müttəhimə söz verir. O, cəzasını yüngülləşdirməyi xahiş edir.

Məhkəmə müşavirəyə gedir.

Qayıtdıqdan sonra hakim hökmü oxuyur.

Bununla da məhkəmə iclası qurtarır.

Hökm:

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ
Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyası.

Tərkibdə:

Sədr: İ.S.Matuleviç.

Üzvlər: İ.M.Zaryanov, J.K.Jiqur.

Katib: A.F.Kostyuşenko.

SSRİ baş prokurorunun köməkçisi N.S.Rozovskinin iştirakı ilə qərara alır:

Xocayev Xalid Səid ən ağır cəzaya – güllələnməyə məhkum edilsin, ona məxsus olan əmlak müsadirə edilsin. Hökm qətidir. SSRİ MİK 1.XII.1934-cü il qərarına əsasən ondan şikayət vermək olmaz, dərhal yerinə yetirilməlidir.

Müttəhimin şəxsi işində olan arayışda (c.i.s.61) deyilir ki, Xocayev Xalid Səidin güllələnmək haqqındakı hökmü Bakı şəhərində 13.10.1937-ci il tarixdə yerinə yetirilmişdir. Hökmün icrası haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci xüsusi şöbəsinin arxivində saxlanır.

SSRİ XDİK 1-ci şöbəsinin 12-ci bölməsinin rəisi Şevolov Petruninin imzaladığı arayışdan məlum olur ki, Xalid Səidlə aşağıdakılar əlaqədar olmuşlar. Başqa sözlə aşağıdakı alimlər ya Xalid Səid haqqında ifadə vermiş, ya da Xalid Səid onlar haqqında ifadə vermişdir.

1. Qubaydulın Əziz – professor, 12493№-li işlə əlaqədar həbs olunub.

2. Çobanzadə Bəkir – professor, 12493№-li işlə əlaqədar həbs olunub.

3. Xuluflu Vəli – professor, 12493 №-li işlə əlaqədar həbs olunub.

4. Bağırov Qulam – Xüsusi iş üçün ayrılır.

5. Zeynallı Hənəfi – 12493 №-li işlə əlaqədar həbs olunub.

6. Hüseynzadə Muxtar – Xüsusi icraata ayrılıb.

7. Dəmirçizadə Əbdülzəl – Xüsusi icra üçün ayrılıb və s.

Cəmi 18 nəfər.

Özbaşınalığa, qanunsuzluğa, nəhayət allahsızlığa bax ki, öldürülənlərin nəinki meyitlərini ailələrinə vermirdilər, habelə onlar haqqında bütün məlumatları gizli saxlayırdılar. Hələ də heç kəs bilmir ki, bu qədər güllələnmiş adamın meyitini nə etmişlər. Dənizəmi tökmüşlər? Bütöv cəsədi dənizə necə tökmək olardı. Nargin adasında “dəfn” etmişlərimi? Heç kəsə bəlli deyil. Buna görə də başqaları kimi Xalid Səidin həyat yoldaşı Sara xanım əri güllələndikdən 18 il sonra belə onun başına nə gəldiyini bilmir. Bolşeviklər Partiyasının humanizminə inanır ki, nə vaxtsa ərim gələcək. Bu ümidlə xalq düşməninin arvadı kimi 13 oktyabr 1937-ci ildə (bədbəxtliyin təsadüfünə bax, sən demə, əri güllələnən gün) həbs edilib, 1941-ci il may ayının 15-də günahsız olduğu üçün azad edilən, həbsdən sonra Bakı şəhəri Qızıl əsgər küçəsi, 2/15 №-li evin 16-cı blokunun 141-ci mənzilində yaşayan Sara Rza qızı Xocayeva Zaqafqaziya hərbi prokurorunun köməkçisi Çesnokova ərizə yazır.

Həmin ərizədə Sara xanım ərinin pedaqoji elmlər namizədi, professor olduğunu, çoxlu Şərq dillərini bildiyini qeyd edir və hətta Leninqradda akademik M.İ.Meşşaninovla əməkdaşlıq etdiyini göstərir. Bundan

əlavə, ərinin bir çox respublikalar üçün kitab yazdığını xatırladır. Özü haqqında isə aşağıdakıları bildirir:

Mən, Xocayeva Sara Rza qızı 1902-ci ildə Lənkəranda anadan olmuşam. 1925-ci ildə X.S.Xocayevə ərə getmişəm. 13.10.1937-ci ildə həbs edilmiş, 15.05.1941-ci ildə həbsdən azad edilmişəm.

Sizdən acizənə – artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, mənim ərimin işini araşdırıb onun taleyi haqqında mənə məlumat verəsiniz. Mənim ərim heç vaxt öz respublikasının düşməni ola bilməzdi.

Çesnokov 15 dekabr 1954-cü ildə öz dərkənarı ilə işi istəyir.

X.Səidin işini 13.04.1955-ci il tarixdə 10/634-55 №-li təliqə ilə göndərirlər.

Hələlik Çesnokovdan heç bir müsbət cavab yoxdur. Ərinin taleyi üçün nıgaran qalan, şəxsiyyətə pərəstiş pisləndiyi üçün çoxlarının bəraət aldığı təqdirdə onun ərinin də sağ qalıbsa qayıda biləcəyinə inanan Sara xanım 1955-ci ilin aprel ayının 8-də Respublika prokuroruna ərizə yazır. Orada göstərirdi:

1937-ci il iyunun 3-də XDİK orqanları ərimi mənə indiyə qədər məlum olmayan səbəbə görə həbs etmişlər. 13 oktyabr 1937-ci ildə məni də onun ailə üzvləri kimi həbs etdilər. İstintaqsız, sorğu-sualsız, məhkəməsiz məni islah əmək düşərgəsinə 8 illiyə məhkum etdilər. 1941-ci il 15 mayda mən azad olundum. Həbsdən qayıdandan sonra mən Bakıda yaşamaq hüququndan məhrum edildiyim

üçün 12 il respublikanın rayonlarını dolaşdım. Amnistiyadan sonra – 1953-cü ildə mən Bakıda yaşamaq ixtiyarı aldım. Xahiş edirəm, ərimin işinə yenidən baxasınız və yaşayış sahənin və ev əşyalarının qaytarılmasına kömək edəsiniz.

Bundan bir həftə sonra Azərbaycan SSR Daxili İşlər Naziri Qustkovun adına da ərizə yazır. Burada göstərir ki, 1937-ci ilin oktyabr ayının 10-a qədər mən ona (X.S.Xocayevə – A.B.) XDİK binasında yemək gətirirdim. Bu gündən (10.10.1937 – A.B.) mənə dedilər ki, bizdə belə fəmiyyə yoxdur. Bununla da mənim ərimlə formal əlaqəm kəsildi.

Xalid Səidin bir cilddən ibarət kiçik bir cinayət işində heç bir əsaslı sübut və dəlil yoxdur. Bunu Çesnokov da 09.01.1956-cı il tarixdə SSRİ DİN-nin arxivində saxlanılan sənəddə yazır. 23 fevral 1956-cı ildə məktuba cavab gəlir ki, heç bir əlavə məlumat yoxdur.

1956-cı ildə 5 nəfər inanılmış, nüfuzlu şəxs Xalid Səid haqqında şahid qismində ifadə vermişdir:

- 1) 1906-cı il təvəllüdü, professor Sultanlı Əli Abdulla oğlu 28 aprel 1956-cı il tarixdə deyir:
“O, (Xalid Səid – A.B.) indi də əhəmiyyətini itirməmiş olan Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yazmışdır. Bu kitab qohum dillərin müqayisəli qrammatika sahəsində çox qiymətli əsərdir. Onun üslubiyyətə dair əsəri orta məktəb müəllimləri və ali məktəb tələbələrinin

uzun müddət yeganə vəsaiti olmuşdur. Son illər Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün ərəb mənbələrini dilimizə tərcümə edirdi. Onun bütün əsərləri göstərir ki, o, özünü, bütün gücünü və enerjisini Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı işinə həsr etmişdir”.

Xalid Səid təvazökar, az danışan, öz işinə həmişə vicdanla yanaşan bir adam idi.

Soruşdu: Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi prokurorunun köməkçisi, ədliyyə kapitanı Qarayev.

2) 5.V.1956-ci il şahid sifəti ilə 1898-ci ildə anadan olmuş, professor Feyzulla Səməd oğlu Qasımzadə dindirilir. O deyir:

Xalid Səidin müəllim və tələbələr arasında böyük nüfuzu var idi. Onu tələbələr çox sevirdi. Mən onda antisovet, əks-inqilabi meyil görməmişəm. Hələ onun bu istiqamətdə təbliğat apardığının da şahidi olmamışam. Mən belə hesab edirəm ki, o, namuslu, vicdanlı və təvazökar bir sovet pedaqoqu idi.

3) Mayın 3-də 1909-cu ildə anadan olmuş professor Məmmədağa Şirəliyev şahid kimi dindirilir. O deyir: “Mən Xalid Səidi 1933-cü ildən tanıyıram. Həbs olunana qədər o mənimlə köhnə mətnlərin oxunması məşğələlərini aparmışdır. Dərsdə olduğu kimi, məsləhət saatlarında da

heç vaxt antisovet hərəkətlərə yol verməmişdir. Habelə millətçi ruhda olan fikirlər söyləməmişdir. Mən Xalid Səidi vicdanlı, namuslu bir sovet vətəndaşı kimi tanıyırdım”.

4) 1956-cı ilin mart ayının 23-də 1905-ci ildə anadan olmuş professor Mikayıl Həsən Rəfili şahid kimi dindirilərkən demişdi ki, Əbdülrza Salamzadə, Seyid Hüseyn Sadiqzadə, Xalid Səid Xocayev, Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynallı, Əli Kərimov haqqında həmişə müsbət fikirdə olmuşam. Onlar heç vaxt əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmamışlar.

Qeyd edək ki, Tağızadə Qüdrət Baba oğlu da 1956-cı ildə Xalid Səid haqqında müsbət fikir demişdir. Bu şahid ifadələrinin hamısını kapitan Qarayev almışdır.

Nəhayət, uzun yazışmalardan sonra Dövlət Təhlükəsizliyi orqanlarında, hərbi prokurorluqda və Ali Məhkəmədə çalışan vicdanlı adamların sayəsində ədalət şərə qalib gəldi. 27 sentyabr 1957-ci ildə güllələnməsinin 20 ilinə 14 gün qalmış hərbi prokuror ədliyyə podpolkovniki B.Plexanov SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına protest yazaraq 12 oktyabr 1937-ci il tarixdə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar iclasının ləğv edilməli olduğunu əsaslı surətdə sübut edir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Ədliyyə podpolkovniki Lixaçovun sədrliyi, üzvlər: Ədliyyə podpolkovniki Olaxedkonun, Ədliyyə podpolkovniki Smirnovun iştirakı ilə işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının Xalid Səid haqqındakı qərarını özünün 4p-025089/56 sayılı qərarı ilə ləğv etmiş, işi xətm etmişdir.

Bu, əlbəttə, lazımdır. Amma geniş və hərtərəfli biliyə malik olan, məhsuldar bir alimi geri qaytara bilərmiz? Adam bu işləri oxuyub qurtarandan sonra belə bir suala cavab axtarır. Görəsən, Matuleviç və onun yoldaşları Azərbaycanda 15-20 dəqiqəyə qətlinə fərman verdikləri gözəl alimlərin bircə barmağına dəyərdimi?! Görəsən, Matuleviç və onun güruhu Azərbaycanda neçə min adamı mühakiməsiz, şahidsiz, müdafiəçisiz, nəhayət, yalvarışına, aman diləməsinə məhəl qoymadan güllələmişdir?!

Bununla belə, yenə mühakimələr Xalid Səidin xeyrinədir. Əgər onun günahı olmadığı halda 15 dəqiqənin ərzində qətlinə fərman vermiş Matuleviçləri həyat nifrət və lənət damğası ilə tarixin qara səhifəsinə yazdısa, Xalid Səid öz əsərləri ilə özünə heykəl qoymuşdur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Xalid Səidin Juze ilə birlikdə Mahmud Kaşqarının “Kitabi divani lüğət-it türk” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi dilçiliyimizin tarixində böyük bir hadisə kimi əbədi yaşayacaq. Bu əsər 60 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də çap edilməmişdir. Amma bu kitabın işıq üzünə görməsi bütün filologiyamız üçün böyük bir hadisə olardı. Xalid Səid Dövlət Universitetinin Əmələ fakültəsində, Meliorasiya

Texnikumunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləri deməklə yanaşı, respublikada geniş ictimai iş aparmışdır. Bəlli olduğu kimi, respublikada yeni əlifba ideyasını həyata keçirmək üçün əlaqələndirmə komissiyası yaradılmışdı. S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə yaradılan bu komissiya başqa türk respublikalarını dolanmalı, onların fikrini öyrənməli, yeri gəldikcə yeni əlifba ideyasını təbliğ etməli, görkəmli alimləri Azərbaycana dəvət etməli idi. O komissiyanın tərkibinə Xalid Səid də daxil idi. 1929-cu ildə artıq latın əlifbası Azərbaycanda qəti şəkildə tətbiq edildiyi vaxt Xalid Səid bu əlifbanın qəbul edilməsi tarixi və bu yolda qarşıya çıxan əngəllər haqqında yarı elmi, yarı xatirə səciyyəli bir kitab nəşr etdirmişdir. Kitab belə adlanır: “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” (Bakı. Kırım-Türküstan-Bakı, Türküstan-Özbəkistan) adlanır. Qəribədir ki, “birləşmiş türk əlifbası ilə birinci olaraq bu kitab çap olunur” cümləsi ilə nəşriyyat qeydi də verilmişdir. Kitaba Əziz Qubaydulin qısa bir müqəddimə də yazmışdır. Müəllif əsərin əvvəlindəki qeydində göstərir ki, təxminən 5-6 illik xatirəsini 28 iyul 1928-ci ildə tamamlamışdır.

Əsərin əvvəlində (səh.9) “Haraya nə üçün gedirdik” başlığı altında müəllif əlifba tariximiz üçün çox maraqlı bir epizod danışır: “Zatən osmanlılar, qazanlılar, özbəklər qarşısında da bu məsələ (yeni əlifba ideyası – A.B.) yox deyildi. Ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirdi. Yeni əlifba vasitəsi ilə əldə edilən

müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsi – A.B.) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərinin yekununu göstərməyə və qonşu Türk Cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazımdır. Komitə bundan əvvəl onlar ilə xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında (Bizə belə gəlir ki, bu 1923-cü ildə olmalı idi – A.B.) bir heyəti səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar İttifaqında olan bütün Türk Cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdir. Heyət aşağıdakı dörd nəfərdən təşkil olunmuşdu:

1) Səmədağa Ağamalıoğlu – Yeni Türk Əlifbası Komitəsi sədri

2) Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” jurnalı müəhərriri

3) Vəli Xulufu – Yeni Əlifba Komitəsi üzvlərindən

4) Xəlil Səid – Əmələ fakültəsi və Meliorasiya Texnikumunun lisan və ədəbiyyat müəllimi

Burada S.Ağamalıoğlunun və Mirzə Cəlilin şəkillərini də vermişdir.

Müəllif 1924-cü ilin yay aylarındakı görüşləri haqqında sonra yazır: İyulun 3-də günortadan sonra saat 4 ilə 5 arasında Ağ Məsciddə olduq. (Burada müəllif

maşınla bir binanın həyətinə getdiklərini, burada hamının hesablaşdığı ortaboylu, enliüzlü, qarayanız bir adamla tanış olduğunu söyləyir. Bu, professor B.Çobanzadə idi. Sonra ziyalıların iştirakı ilə keçirilən müşavirəni təsvir edir. – A.B.)

Müşavirədə ilk söz S.Ağamalıoğluna verildi. O, axırda dedi: “Yoldaşlar, həyat sizin təkamülünüzü gözləmir, o yüyürmək, çalışmaq istəyir. Bunu yapa bilməsəniz, siz təkamülünüz ilə bərabər əzilib, əriyib puç olub gedəcəksiniz”.

Sonra söz B.Çobanzadəyə verildi. O dedi: “Yoldaşlar, əlifbaya elmi nöqteyi- nəzərdən yanaşalım. Əlifbanı bir lisanı olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir. İkinci, bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalisinin ümumi nəzəri etibara alınmalıdır). Üçüncü, bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir. Madam ki cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmiş unudulmamalıdır. Dördüncü, yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzər etibara alınmalıdır. Beşinci, bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafında toplayıb elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəliləyəcək bir əlifba lazımdır. Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamam başqa idi. Verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətcə irəliləmək üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur.

Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək, ancaq Bakıdır. Bakıdan başlanan yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gənclərinin yardım etməsinə ümid edirəm. Komissiyon təşkil etməklə müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminik. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq” (səh.21).

Alimin bu xatirələri həm B.Çobanzadənin həyatını, həm yeni əlifba ideyasının tarixini, həm də müəllifin öz bioqrafiyasını öyrənməkdə dəyərli bir mənbədir.

Xalid Səidin elmi fəaliyyətini qiymətləndirmək işində onun 1926-cı ildə Bakıda Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli sərfi” adlı əsəri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu əsər müqayisəli tipoloji aspektdə türk dillərini tədqiq edən ilk ən sanballı əsərdir. Bu kitab 110 səhifədən ibarət olub Respublika kitabxanasında 23№-li şriftlə saxlanılır. Kitabı müəllif qurultay ərəfəsində yazmışdır. Əsərin lap əvvəlində müəllif yazır: “Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında elə bir dil düzəldə bilərmiyiz ki, onu bütün türk uluslarına yabancı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca öyrənmək lazımlı olacaq” (səh.1).

Əsər beş qisimdən ibarətdir:

Birinci qisim – isim,

İkinci qisim – sifət,

Üçüncü qisim – zəmir (əvəzlik),

Dördüncü qisim – feil,
Beşinci qisim – ədat adlanır.

Müəllif, yuxarıda dediyimiz dillər arasında bu beş qism əsasında müqayisə aparır və əsasən belə bir qənaətə gəlir ki, türk dillərinin hamısının lüğət fondu – leksik kökü birdir. Məsələn:

Anadolu	Özbək	Qazax
Baş	Baş	Baş
Qol	Qol	Qol
Baba	Baba	Baba

Müəllif feilin əmr formasını o zamankı terminlə təkidi məsdər adlandırır (məs.: oxu– oxuma).

Hasili məsdər – oxuyuram

İsmi məsdər – almaq, satmaq.

Xalid Səidin elmi yaradıcılığında Abdulla Tağızadə ilə birlikdə (görünür, bu, hər iki alimin son əsəri imiş) yazdığı “Müxtəsər üslubiyyat” kitabıdır. 1934-cü ildə çap edilən bu əsər VII sinif üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsərin redaktoru prof. Bəkir Çobanzadədir.

Əsər dörd hissədən ibarətdir:

a) Üslubiyyat (stilistika), intonasiya və durğu işarələri.

b) Cümlə: sadə cümlə. Müsbət və mənfi cümlə (burada xəbəri təsdiq və inkar olan cümlələr nəzərdə

tutulur.) Məktəb açıldı – müsbət. Məktəb açılmadı – mənfi.

c) Bəyan. Hissi bəyan: Mübaliğə. Nida. Sual. Təkrir.

Fikri bəyan: Tədris, rucu, təhdid, təzad.

d) Yazının mənşəyi.

Üslubiyyat haqqında müəlliflər deyir: “Üslubiyyat danışıq və yazılarımızda ifadəni müxtəlif məqsədlərlə təmamilə və nöqtəsi nöqtəsinə uyğun olaraq qurmaq üsul və qaydalarını öyrənən elmdir” (səh.5).

Əgər bu zəhmətkeş və poliqlot, eyni zamanda güclü daxili məslək sahibi olan alim sözünün və qələminin yetkinləşdiyi vaxtda repressiya dəyirmanında məhv edilməsə idi, kim bilir nə qədər sanballı əsərlər yazardı.

Əsərləri

1. Tağızadə A., Xocayev X.C. Müxtəsər üslubiyyat: Orta məktəb üçün/ Red. Çobanzadə B.V. - B., Azərnəşr, 1933. - 91 s.

2. Tağızadə A., Xocayev X.C. Müxtəsər üslubiyyat: Orta məktəb üçün. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri/ Red. Çobanzadə B.V. - B., Azərnəşr, 1934. -92 s.

QULAM KƏRİM oğlu BAĞIROV

Ümumi dilçilik sahəsində çalışan görkəmli alimlərimizdən biri də filologiya elmləri doktoru, professor Qulam Kərim oğlu Bağirovdur. O, yenilməz iradəyə malik bir insan idi. Bir qıçı, bir qolu iflic vəziyyətdə o, “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə etdi (1966). Universitetin Ümumi dilçilik

kafedrası, şəxsən Muxtar müəllim bu dissertasiyanın müdafiəsinin təşkilində fəal iştirak etdi. Qulam müəllim haqqında hələ 1969-cu ildə professor Y.Seyidov yazırdı:

30-cu illərdə dilçilik aləmində B.Çobanzadə ilə yanaşı Qulam Bağirov da fəaliyyət göstərirdi. Filoloji elmlər doktoru Q.Bağirov Azərbaycan dilçilik elminin əsaslarını yaradanların sırasında özünə layiq yer tutur. O, yaradıcılığının ilk illərində ümumi dilçilik məsələləri ilə (“Dilçilikdə marksist-leninçi nəzəriyyənin saflığı uğrunda”, “Yafəs türk dili qarışığı” məqalə), elmi qrammatika (“Elmi qrammatikanın əsasları. Giriş” kitabça, B.Çobanzadə ilə birlikdə), dil və dilçiliyimizin təşkili (“Azərbaycan SSR-də dil quruculuğu” kitabça, B.Çobanzadə ilə birlikdə) və s. məsələlərlə məşğul olur, dərslük və dərs vəsaitləri (“Azərbaycan dili

qrammatikasının qısa təcürbi kursu”, “Türk dili”) hazırlayır, proqram tərrib edirdi.

Müəyyən səbəblər üzündən Q.Bağirov öz dilçilik yaradıcılığına ara verməli olmuş, lakin, 1950-ci illərin ikinci yarısından sonra, onu yenə də davam etdirməyə başlamışdır. Bu dövrdə o, ədəbi dil tarixinə – ədəbi bədii dilimizin müəyyən dövrlərinə, inkişafına, tarixi qrammatikaya aid maraqlı məqalələr (“XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri haqqında”, “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında Füzulinin rolu”, “M.F.Axundovun dili və üslubu” və s.) yazmışdır. Q.Bağirovun son dövrlük əsərlərində semasiologiya, leksikologiya, xüsusən tarixi leksikologiya məsələləri əsas yer tutur. Bu cəhətdən onun “Azərbaycan dilində feilin leksik-semantik inkişafı” doktorluq dissertasiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər geniş əhatə dairəsinə malik olan zəngin dil faktları əsasında yazılmışdır. Burada qədim türk abidələri ilə, başqa türk dilləri ilə müqayisələr aparılmış və feillərin leksik-semantik inkişafını göstərən əhəmiyyətli nəticələr çıxarılmışdır [50].

Azərbaycanın represiyaya uğrayan oğullarından biri də istedadlı dilçi alim Qulam Kərim oğlu Bağirovdur. Azərbaycan (habelə bütün türk dillərini), ərəb, fars, rus dillərini mükəmməl bilən dərin erudisiyalı alim kimi dilçilik tariximizə daxil olmuş Q.Bağirov, həqiqətən, bədbəxt bir ömür yaşamışdır. Öz tərcümeyi-hallarından və

istintaq işindəki anketdən məlum olur ki, Q.Bağirov 1904-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Mərənd mahalının Dizə kəndində sənətkar (gön-dəri aşılayan) ailəsində anadan olmuşdur. 18 fevral 1949-cu il tarixli dindirmə protokolunda müttəhim kimi öz tərcümeyi-halında aşağıdakıları demişdir: Mən 1904-cü ildə İran Azərbaycanının Mərənd mahalının Dizə kəndində anadan olmuşam. Atam Araz üstəki Naxçıvan şəhərində dəri zavodunda gön aşılayan usta işləmişdir. Bizim ailəmiz, o, cümlədən mən 1911-ci ildə Naxçıvan şəhərinə köçdük. Atam 1933-cü ildə, ölənə qədər işləməkdə burada davam etdi. Mən 1911-ci ildə rus-tatar məktəbinə daxil olub, 1915-ci ildə oranı bitirdim. Atamın iqtisadi vəziyyəti mənim təhsilimi davam etdirməyə imkan vermirdi. Buna görə də mən təhsilimi atıb həmin atam işləyən gön zavodunda fəhlə işlədim. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mən təhsilimi davam etdirmək üçün imkan tapdım. 1920-ci ildə Müəllimlər Seminariyasına daxil olub 1924-cü ildə oranı qurtardım. 1924-cü ildə (tərcümeyi-halında isə 1925-ci il yazılıb – bax: Azərbaycan dilçiləri. Bakı. 1970, s.37) Naxçıvan vilayəti Xalq Maarif Komissarlığının ezamiyyəti ilə Bakı Pedaqoji İnstitutuna ezam edildim. Oranı 1927-ci ildə bitirdim. İnsitutu bitirdikdən sonra Bakı şəhərində saxlanılıb universitetdə elmi işçi kimi işlədim. Eyni zamanda Şərq fakültəsinin tələbəsi olmuşam. 1929-cu ildə vaxtından əvvəl bitirmişəm. 1929-cu ilin sentyabrında Azərbaycan

Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olub, 1931-ci ildə oranı bitirmişəm. Oxumaqla yanaşı eyni zamanda mən tədris müəssisələrində, elmi idarələrdə müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşam:

1. 1927-ci ildən 1929-cu ilədək 33 №-li məktəbdə.

2. 1929-cu ildən 1931-ci ilədək Azərbaycan Tibb Politeknikumunda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişəm.

3. 1931-ci ildən 1936-cı ilə qədər Azərbaycan Kommunist İnstitutunda (Bakı Ali Partiya məktəbi – A.B.) kafedra müdiri və Azərbaycan dili müəllimi.

4. 1934-cü ildən eyni zamanda (1935-ci ilə qədər) SSRİ EA Azərbaycan filialında şöbə müdiri (Tətbiqi dilçilik şöbəsinin – A.B.), 1935-ci ildən 1937-ci ilə qədər SSRİ EA Azərbaycan filialının Dilçilik İnstitutunun direktor müavini işləmişəm. 1937-ci ildə partiyadan çıxarılməyimlə əlaqədar olaraq mən institut direktorunun müavini vəzifəsindən də çıxarılmışam. Təxminən 1937-ci ilin avqustunda EA Azərbaycan filialından da çıxarılmışam. Vorosilov rayon partiya komitəsi tərəfindən Azərbaycan Kommunal- Təsərrüfat Bankında İnzibati təsərrüfat şöbəsinə müdir göndərilmişəm. Orada həbs olunan günə qədər, yəni 4 aprel 1938-ci ilə qədər işləmişəm. Dilçilik sahəsindəki işlərimi nəzərə alaraq (Azərbaycan dilində isim hallarının sintaktik vəzifəsi əsərinə görə – A.B.) SSRİ EA 1936-cı ildə mənə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilmişdir.

Sual: Siz harada və nə vaxt ÜİK(b)P-yə daxil olmusuz?

Cavab: 1922-ci ildən 1931-ci ilə qədər mən ÜİLKĞİ üzvü olmuşam. 1933-cü ildə komsomoldan məni Vorosilov Rayon Partiya Komitəsi ÜİK(b)P üzvlüyünə namizəd qəbul etdi.

Sual: Sizin qohumlarınızdan məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilən varmı?

Cavab: Mənim qohumlarımdan heç kəs məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilməmişdir.

Ailə üzvlərimdən doğma bacım və ögey anam Naxçıvanda yaşayırdılar, indi taleləri mənə məlum deyil (çünki bu dindirmədən 2 il əvvəl Q.Bağirovu həbs edib Uzaq Şimala göndərmişdilər. Xalq düşməninin isə məktublaşmağa ixtiyarı yox idi – A.B.). İki qardaşım müharibə vaxtı (1941–1945 nəzərdə tutulur – A.B.) Qızıl Orduya aparılmışdır, onların da taleyi mənə məlum deyil (Yazıq Qulam, qardaşları canından keçirdilər ki, Matuleviçlər, Qriqoryanlar işlərini yaxşı görə bilsinlər – A.B.).

Bu, yuxarıda dediyimiz kimi müttəhim Qulam Bağirovun 18 fevral 1949-cu ildə müstəntiq Qolovanova verdiyi ifadəsindən götürülmüş məlumat idi (Dindirmə səhər saat 10-da başlamış, 12.15-də qurtarmışdır). Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Bağirovun 1949-cu ildə başlamış 72 №-li cinayət işinin içində “xüsusi paket” vardır. Burada onun birinci həbsinin sənədləri toplanmışdır. Burada

Q.Bağirovun adı çəkilən on bir ifadə vardır. Bu ifadələrdə müttəhimlər əks-inqilabçı millətçilərin sırasında onun da adını çəkirlər. Məsələn:

1. Məcburam boynuma alım ki, aşağıdakılarla əks-inqilabi pantürkist əlaqədə olmuşam... 2. Qulam Kərim oğlu Bağirov (Xalid Səid, 7– 8 VP– 1937. S.İ. s.81)

2. Əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvləri mənə məlumdur:... 8. Qulam Kərim oğlu Bağirov... Mən professor və müəllimlərin bir hissəsi ilə Qulam Bağirovla əks-inqilabi əlaqə yaratmışdım (Biləndərli Hüseynəli Süleyman oğlu. 20–23 may, 1937, ş.i. s.82)

3. Azərbaycanda əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvlərindən mənə aşağıdakı şəxslər məlumdur:... Bağirov Qulam – Vəli Xulufunun sözlərindən (B.Çobanzadə, 17/20 aprel, 1937. ş.i. s.70)

4. Vəli Xulufu bildirmişdir ki, əks-inqilabi millətçi təşkilata ondan əlavə aşağıdakı şəxslər daxildir: ... 12) Qulam Bağirov. Hələ bunu da bilirəm ki, Bəkir Çobanzadə Qulam Bağirovla bir neçə dəfə Azərbaycan rayonlarında olmuşdur. (Qubaydulin Ə.S. 4– 5 VP– 1937, ş.i. s.74)

5. Qulam Bağirovun əks-inqilabi millətçi fəaliyyəti haqqında aşağıdakıları deyə bilərəm:

Qulam Bağirov Bəkir Çobanzadə ilə birlikdə “15 ildə Azərbaycanda elm” kitabında “Azərbaycan SSR-də dil quruculuğu” adlı məqalə çap etdirmişdir. Bu məqalədə pantürkist fikirlər yayılırdı. Bu məqalədən aydın olur ki,

dil və ədəbiyyat məsələlərində Qulam Bağırov pantürkist mövqedə dayanır (Zifeld Artur Rudolfoviç II-XP-1938 ifadəsindən ş.i. s.85). Əslində, bu məqalədə müəlliflər 1920–1935-ci illər arasında Azərbaycanda dil və dilçiliyin inkişafı problemlərindən bəhs edir. 1931-ci ildən başlayaraq mətbuat səhifələrində onlara qarşı amansız tənqidi məqalələr çıxdığı üçün güya özlərinin pantürkist mövqelərini səmimi şəkildə tənqid edirlər. Qulam Bağırovun birinci həbsi haqqında işdə geniş material yoxdur. Burada SSRİ XDİK xüsusi üçlüyünün xüsusi müşavirəsinin 15 №-li protokolundan çıxarış vardır. Orada deyilir: Qulam Kərim oğlu Bağırov antisovet millətçi təşkilatın işində iştirak etdiyi üçün 8 il müddətində islah əmək düşərgəsinə göndərilsin. Cəza tədbirinin tarixi 4 aprel 1938-ci ildən hesablıdır. İş arxivə verilsin.

SSRİ XDİK Xüsusi Müşavirəsinin Katibliyinin rəisi Markayev.

Bu protokolun əslisi SSRİ DİN I xüsusi şöbəsində saxlanan 623722 №-li işində saxlanılır.

Beləliklə, Q.Bağırov Uzaq Şimala göndərilir. Orada yol fəhləsi işləyir. Uzaq Şimalın soyuğu, rütubətli havası, aclıq, hər addımda təhqir, söyüş, nifrətli baxış, psixoloji sarsıntı Qulamı əzir. Onun səhhəti pisləşir. Onu tibbi müayinəyə göndərilir. Orada 15- VI-1946-cı il tarixdə verilmiş 21 №-li tibbi protokoldan çıxarışda deyilir: 1939-cu ildən Kalımda olan Q.Bağırovun ürək klapanında

çatışmazlıq, arterial skleroz, ağ ciyərlərində emfizema müəyyənləşdirilib. Ondan yalnız yüngül xüsusi işlərdə istifadə etmək olar (Sədr – Sazanov, həkim – Saakov). İşə bax. Burada da erməni Saakov. Onu hesabdar qoyurlar. Saakovun verdiyi arayışda Q.Bağırovun səhətinin durumu düzgün göstərilmişdi. O, iş qabiliyyətini tamam itirməkdə, haldan düşməkdə idi. Buna görə də o, 28 dekabr 1946-cı ildə Taskin Enerji Kombinatından çıxır, hələ ona 4 aprel 1946-cı ildə buxtaya – materikə çıxmaq üçün icazə verilmişdi. 1946-cı ilin dekabrın 30-da onu həbs düşərgəsindən buraxırlar. Ona verilmiş 54 №-li haqq-hesab üzülüşmə vəsiqəsində deyilir ki, orta əmək haqqı 726 manat 80 qəpik olmuşdur. 1947-ci ilin yanvarın 5-dək 5 günlük quru çörək verilir, yol xərci isə verilmir. 400 manatlıq istiqraz (30 sm) vərəqəsi verilmiş, 325 manatlıq tutulmuş, özünə 25 manat verilmişdir.

Sonra ona belə bir arayış verilmişdir:

Verilir ona görə ki, B.Qulam 9 aprel 1946-cı ildən 29 dekabr 1946-cı ilə qədər Uzaq Şimal tikintisində yol fəhləsi işləmişdir. Uzaq tikinti sistemindən 59 K KZOT (Əmək Qanunları Məcəlləsi) 44 a maddəsi üzrə azad edilmiş və materikə çıxmağa icazə verilmişdir.

Uzaq Şimalda heç kəsi tanımayan, heç kəsdən kömək, səmimi münasibət görməyən Qulam Bağirov başını aşağı salıb döyülməmək üçün heç kəslə danışmadan belə gücü çatınca işləmişdir. Hətta Yemelyanov 17-1-

1949-cu ildə tərtib edilən EM/4 №-li arayışın axırında yazırdı:

Qulam Bağırov cəza çəkdiyi müddətdə onu ləkələyən heç bir material yoxdur.

Qulam Bağırov çox çətinliklə Azərbaycana gəlir. Lakin ona Bakıda yaşamağa icazə verilmir. Buna görə həm də Qalstyanların, Qriqoryanların cəngindən uzaqda olmaq üçün ən ucqar rayona – Laçın rayonuna gedir. Burada şəhər xəstəxanasında hesabdar işləyir, təsərrüfat işlərinə baxır. Lakin burada da onu rahat buraxmırlar. Azərbaycan SSR DTN Şöbə rəisi Popov yenə Qulam Bağırov haqqında iş qaldırır. 19 yanvar 1949-cu ildə tərtib edilmiş cinayət işinin 2-ci səhifəsində:

İŞ №72

İttiham maddəsi 21, 64, 73 (Azərbaycan SSR C.M.)

Başlanıb: 19 yanvar 1949

Qurtarıb: 19 fevral 1949

Həbs qətimkan tədbiri seçilməsi 17-1-1949.

Mən, DTN şöbə rəisi Popov müəyyən etdim:

İxtisasca dilçi pedaqoq, Laçın rayon Səhiyyə şöbəsində sayıcı, bitərəf, ali təhsilli, azərbaycanlı Bağırov Qulam Kərim oğlu Azərbaycan SSR C.M. 21, 64 və 73-cü maddələri üzrə cinayət törətmişdir.

Bağırov Qulam Kərim oğlu antisovet millətçi təşkilatın üzvü olmuş, SSRİ EA Azərbaycan filialında təxribat işləri aparmışdır. SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinin 21

iyun 1939-cu il tarixli qərarı ilə 8 il islah əmək düşərgəsinə məhkum edilmişdir. Müharibə qurtardıqdan sonra islah əmək düşərgəsindən azad edilmişdir. Qulam Bağirovun azadlıqda olması sosial cəhətdən təhlükəlidir.

Qərara aldım:

Bağirov Qulam Kərim oğlu axtarılıb həbs edilsin. Az.SSR DTN şöbəsinin rəisi Popov. 19 yanvar 1949-cu ildə respublika prokurorluğunun razılığı ilə Bağirov Qulam Kərim oğlunun axtarılıb (yeri bilinirdi, Laçın rayonunda xəstəxanada kiçik bir işdə işləyirdi) həbs edilməsi üçün 58 №-li order yazılır.

Yanvarın 21-də Nəsibyan yerli sakin Lütvəliyeva Kimyanın iştirakı ilə müttəhimin evini axtarır. Nəsibyanın əlinə aşağıdakı əşyalar keçir:

Pasport №517/127, Hərbi bilet №479151, Vəsiqə №54, Profbilet №1199995, 4 ədəd fotosəkil.

Sonradan cinayət işinin qurtarması haqqındakı protokolda yazılacaq ki, (19– 11– 1949) axtarış zamanı evdən daha heç nə tapılmadı.

Beləliklə, Qulam müəllim yenidən Nəsibyanların cənginə keçir. 26 yanvar 1949-cu ildə onu həbs edib Bakıya gətirirlər. 29 yanvar 1949-cu ildə müstəntiq kapitan-leytenant Qolovanov işlə tanış olur. O müəyyən edir:

Bağirov Qulam Kərim oğlu antisovet millətçi təşkilatın üzvü kimi Akademiyanın Azərbaycan filialında ziyanlı təxribat işləri aparmışdır.

Qərara aldım:

Bağirov Qulam Kərim oğlunun ittiham edilməsi üzrə cinayət işinin istintaqını öz üzərimə götürürəm.

Cinayət işini Azərb.SSR DTN İstintaq şöbəsinin rəisinin müavini Pivovarov təsdiq edir (Ş.İ. s.10).

Birinci dindirmə protokolundan (s.11) məlum olur.

1945-ci ildə arvadını boşayıb. Filologiya elmlər namizədidir.

Sual: Siz harada və nə qədər cəza çəkmisiniz?

Cavab: 24 sentyabr 1939-cu ildən 1947-ci ilin yanvarına qədər. Uzaq Şimal tikintidə DASKAN elektrokombinatında. Bütün cəza çəkmə vaxtı ümumi işdə olmuşam.

Sual: Siz nə vaxt azad olmusunuz?

Cavab: Kalım islah əmək düşərgəsindən 4-IV-1946-cı ildə azad olub elə oradaca azad müzdlü əməklə orada qalıb işləmişəm. 1947-ci ilin yanvarında Azərbaycana gəldim. Ağdama getdim. İki ay orada qaldım. Gələn kimi yerli milisə öz gəlməyim haqqında müraciət etmişdim. Məni məhz milis idarəsi Laçın rayonuna göndərdi. Martın 31-də Laçına gəldim. Yerim yox idi. 2 ay rayon mehmanxanasında qaldım. Sonra Laçın rayon İcraiyyə Komitəsi məni rayon xəstəxanasına statistik göndərdi. Həbs olunana qədər (21- 1-1949) burada işlədim.

4 fevral 1949-cu il, ikinci dindirmə. Başladı 20:00, qurtardı 23:10, yenə Qolovanov dindirir (Ş.İ. s.14).

Sual: Sizə 1936-cı ildə silahlı üsyan və terror vasitəsilə Azərbaycanı SSRİ-dən ayıraraq müstəqil dövlət yaratmaq məqsədini qarşısına qoymuş əks-inqilabi millətçi təşkilata cəlb olunduğunuz üçün ittiham irəli sürülür. Əks-inqilabi millətçi təşkilat bu məqsədə çatmaq üçün xalq təsərrüfatında antisovet və ziyankar təxribat işləri aparmışdır. Sizə gəldikdə siz EA Azərbaycan filialında institut direktorunun müavini kimi institutun tematik-istehsalat (elmi tədqiqat – A.B.) planının yerinə yetirilməməsinə çalışmışsınız. Bunun nəticəsində 1936-cı ildə həmin plan yerinə yetirilməmişdir (Bundan ötrü kim cavab verməlidir – A.B.). Bundan əlavə, siz professor heyəti arasında əks-inqilabi– millətçi fikirlər yaymış, dil (orfoqrafiya) sahəsində Azərbaycan dilini korlamış (aman Allah, Qolovanov Azərbaycan dilinin təmizliyi üçün nə qədər narahat olmuş – A.B.), onu osmanlı, ərəb sözləri ilə zibilləmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinə böhtan atmışsınız ki, onlar ədəbi dil də yazmamışlar. Başqa sözlə, Siz Az.SSR CM 21, 64, 73-cü maddələri ilə ittiham edilmisiniz. Boynuna alırsınızmı?

Cavab: Elan edilən ittihamnamə mənə aydındır. Mən mənə edilən ittihamı qəbul etmirəm. Belə ki, mən heç vaxt əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmamışam, dil və ədəbiyyat sahəsində heç vaxt ziyankar iş aparmamışam.

18 fevral 1949-cu ildə dindirməsi tamamilə müttəhimin tərcümeyi-halına aiddir. Dindirmə 2 saat 5 dəqiqə davam edir. Yenə də Qolovanov dindirib:

19 fevral 1949-cu il, yenə dindirmə başlanıb 13:50-də, qurtarıb 15:35-də (Ş.İ. s.18).

Sual: Cəzanızı çəkəndən sonrakı antisovet fəaliyyətinizdən danışın.

Cavab: Cəzamı çəkəndən sonra Azərbaycana qayıtdıqdan sonra mən heç bir antisovet fəaliyyətlə məşğul olmamışam və olmayacağam. Mən bəyan edirəm: Mən yalnız Sovet hakimiyyəti sayəsində yaxşı təhsil ala bilərdim və almışam. Biz yalnız Sovet hakimiyyəti sayəsində yaxşı yaşamağa başlamışıq (əcəb yaşayırsan – A.B.).

Burada ondan başqa ziyalılarımızın əks-inqilabı işi haqqında soruşurlar, heç bir müsbət cavab ala bilmirlər. Elə həmin gün 19 fevralda istintaqın başa çatması və işin məhkəməyə göndərilməsi haqqında protokol tərtib edirlər. Cəmi 3 dindirmə.

Qulam müəllim uzun zaman bir doyunca çörək tapıb yemədiyi halda, əziyyətə, işgəncəyə, təhqirə məruz qalır. Əsəbləri dözmür, ağır xəstələnir. 22 fevral 1949-cu ildə tibbi ekspertizanın arayışında deyilir ki, müttəhim aortik və kəskin bronxitle xəstələnmişdir. Ondan yüngül işlərdə istifadə etmək olar.

2 mart 1949-cu ildə Dövlət Təhlükəsizliyi Naziri Yemelyanovun və Azərbaycan Respublikası prokuroru

Əliyevın təsdiqi ilə Qolovanov və Podarov Qulam Bağırovu Azərb.SSR CM 21, 64 və 73-cü maddələri ilə ittiham edərək işi məhkəməyə göndərirlər. Qolovanovun tərtib etdiyi ittihamnamədə (cinayət işi №72) deyilir:

Bağırov Qulam Kərim oğlunun Azərbaycana qayıtdıqdan sonra antisovet hərəkətləri barədə heç bir sübut-fakt tapılmamışdır. Bağırov Q.K. 1940-cı ildə guya düzgün mühakimə edilməməsi barədə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə ərizə vermişdir. Onun ərizəsi təmin edilməmişdir. Onun azadlıqda olması ictimai cəhətdən təhlükəlidir (Ş.İ. s.22)

Soruşulmamışdır ki, əgər heç bir cinayət faktı tapılmamışdırsa, bəs nə üçün o, təhlükəli hesab edilir. Bir halda ki, Sovet hakimiyyəti üçün təhlükəli deyildir, bəs onda kimin üçün təhlükəlidir.

Həmin ittihamnamənin arayış hissəsində deyilir:

1. Müttəhim Bağırov Qulam Kərim oğlu 22-I-1949-cu ildə həbs edilərək Azərb.SSR DTN-nin daxili türməsində saxlanır.

2. İş üzrə əşyayi-dəlil, qiymətli əşyalar yoxdur.

3. İslah əmək düşərgəsinin cəza çəkmə haqqındakı arayış xüsusi paketdə işə əlavə edilmişdir.

4. Həkimin verdiyi arayışa görə Bağırov Q.K. Şimal iqliminə dözə bilər.

Bundan sonra Xüsusi Müşavirənin qərarı ilə Bağırov Q.K. yenidən azadlıqdan məhrum edilir.

15 aprel 1949-cu ildə Az.SSR DTN “A” şöbəsi rəisinin köməkçisi Zaslowski və 4-cü şöbənin rəisi mayor Burininin tərtib etdikləri 70844 №-li təliqə ilə müttəhim Bağirov Qulam Kərim oğlu Cənbul şəhərinə göndərilir.

4 aprel 1956-cı ildə Azərbaycan Respublikası prokurorluğu İ.İ.İsmayılovun imzası ilə Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasına 10/1364 №-li protest göndərilir. İ.İsmayılov Q.Bağirovun işinə xitam verməyi aşağıdakı haqlı dəlillərlə sübut edirdi:

1. 1949-cu ilin fevral ayının 4-də Bağirov Qulam Kərim oğluna faktiki olaraq cəzasını çəkdiyi maddə üzrə yenidən ittiham irəli sürmüşlər.

2. 4 mart 1949-cu ildə Az.SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Naziri Yemelyanovun və Respublika prokurorunun müavini İbrahimovun təsdiq etdiyi ittihamnamədə göstərilir ki, cəzasını çəkib Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Bağirov Qulam Kərim oğlunun antisovet fəaliyyəti haqqında fakt tapılmamışdır. Bu halda Bağirov Q.K. yenidən ittiham edib həbs edilməsi qanunsuzdur.

Xahiş edirəm:

SSRİ DTN-nin xüsusi müşavirəsinin Bağirov Q.K. həbs edilməsi haqqındakı 2– IV– 1949-cu il tarixli qərarını ləğv edəsiniz və işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün işi xitam edəsiniz.

23 aprel 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali məhkəməsi cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyası (Sədr – İmanov S., üzvlər: Beimov və Y.Quliyevin, habelə prokuror İsmayıl Hacıyevin iştirakı ilə) 7-0/396 qərarla SSRİ DTN xüsusi müşavirəsinin Bağırov Qulam Kərim oğlu haqqında 2 aprel 1949-cu il tarixli qərarı ləğv edilmiş və işə xitam verilmişdir.

Bundan sonra Qulam müəllim cəmiyyətdə artıq başıuca gəzə bilərdi. Lakin 17 il nahaq həbsxana rejimi artıq onu əldən salmışdı. O, fiziki cəhətdən zəifləsə də, iradə cəhətdən hələ güclü idi. Buna görə də 1956-cı ildən M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında işləmiş, 1961–1967-ci illərdə isə kafedra müdiri vəzifəsində işləmişdir. Bu sətirlərin müəllifinə bir neçə il – təxminən 9-10 il Qulam müəllimlə birlikdə işləmək qismət olmuşdur. O, çox nikbin və güləruz bir insan idi. Həyatda, demək olar ki, qazandığı heç nə yox idi. 1964-cü ildə artıq bütün qohum-əqrəbanı itirmiş Qulam müəllim Kubra adlı qeyrətli bir qadınla ailə həyatı qurdu. Kubra xanım Qulam müəllimin indiyə qədər kədər içində keçmiş həyatına bir yenilik və sevinc gətirəcəyinə inanırdı. Amma, görünür fələk dediyindən dönən deyilmiş. Az sonra 1964-cü ilin yayında Qulam müəllimin sol tərəfi bütünlüklə iflic oldu. Bu da onu ruhdan sala bilmədi. Bir qıçı və bir qolu ilə dilçilik elmi cəbhəsində çalışmaqda davam etdi. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik

inkişafi yollarını əzmlə araşdırdı. Ərəbcə, farsca, rusca və başqa türk dillərində olan qədim mənbələri araşdırdı. Bunun nəticəsində 1966-cı ildə alimin “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı” adlı kitabı meydana gəldi. Elə həmin ildə Qulam müəllim bu mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. Kitab həcmcə o qədər də böyük deyildi. Cəmi 8,7 çap vərəqi həcmində olan bu əsərdə müəllif çox cəsarətli elmi fikirlər söyləyir. Bu əsərdə Qulam müəllim sanki “pantürkist” damğası ilə döyülüb, işgəncələrə məruz qalmış üst-üstə 17 il həbsxanada qalan adam deyilmiş, yenə də türk dilləri, onların genetik vəhdəti və tarixi birliyi haqqında cəsarətlə danışır. “Tarixi mənbələrə əsasən, demək olar ki, hələ eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində türk dilində danışan tayfa və qəbilələr var imiş, hətta tarixçilər VII əsrdə Sasanilər dövlətinin quruluşunda türklərdən ibarət Süvari dəstələrinin olduğunu qeyd edirlər. Türkdilli qəbilələrin Azərbaycan ərazisində yerləşməsinə qədər ölkədə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif məhəllə-qəbilə dilləri işlədilmişdir... Azərbaycan dili yerli xırda məhəlli dilləri sıxışdıraraq, ümumi danışmaq dili mövqesinə keçir, beləliklə də bütün Azərbaycanda yaşayan xalqlar üçün anlaşılacaq dil olur... Qədim qəbilələrin izlərini bu- günkü Sovet və İran Azərbaycanının toponimikasında və etnonimikasında görmək olar. Hələ XV əsrdə belə Azərbaycanda bir sıra türk dilli qəbilələrin adları qeydə alınmışdı. O cümlədən Qacar, Zülqədər, Türkmən, Bayat,

Kazax və başqalarını göstərmək olar. Bu qəbilə adlarına hal-hazırda ya tamamilə, ya da qismən dəyişilmiş formada respublikamızın müxtəlif rayonlarında təsadüf edilir. Məsələn, bayat, cəlayir, qırçaq, cığatay, moqul, muğal, xalac və s. kimi adlar Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olan qəbilələrin adlarıdır” (adı çəkilən əsər, s.5– 6).

Kitabın “Yazılı abidələr və onların Azərbaycan dilinə münasibəti məsələsi” adlı fəslində alim XIII əsr abidəsi olan “Qisseyı Yusif”, Xivəli Zəməxşarinin “Muqaddimatul adab” (XIII əsr) ərəbcə-türkcə-monqolca lüğəti, Əbu Həyyanın “Kitabül-idrak li-lisani’l-Ətrak” (XIV əsr), “Əl-qəvanin ül-külliyə li-zəbt ül-lüğət it-türkiyyə”, “Ət-töhfət üz- zəkiyyə fil-lüğət it-türkiyyə” və onlarla əsərdən Azərbaycan dilinin payını axtarmışdır. Bundan sonra alim Azərbaycan dilində tək və qoşa hecalı, habelə tərkibi feillərin tarixi inkişaf və təkmilləşmə prosesi haqqında geniş məlumat verir. Əsər dilçilik tariximizdə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Bu əsərlə müəllif sanki otuz il əvvəlki müstəntiqlərinə cavab vermişdir ki, məni öldürsəniz də Azərbaycan dili türk dili ailəsinə daxildir.

Alim abidələrə əsaslanaraq dilləri iki qrupa bölən Xorezgenin fikrini qətiyyətlə tənqid edərək göstərir ki, “Yazılı abidələrin dil əlamətinə görə iki qrupa bölmək o qədər də dəqiq bölgü deyildir. Belə ki, həmin dövrdə (XIII– XIV əsrdə) üçüncü qrup abidələrin də varlığını inkar etmək olmaz və biz onu şərti olaraq “Yaxın Şərq

qrupu” adlandırırıq. Üçüncü qrup dil əlamətlərinə görə Altun Orda və Orta Asiya qruplarından fərqlənir... Bu qrupa eyni zamanda şair Əlinin “Qisseyi Yusif” poeması da daxildir. Eləcə də Sultan Vələddin “Rubabnamə”si, Aşıq Paşanın “Qəribnamə”si və daha bir sıra başqa əsərlər də daxildir (həmin əsər, s.11). Müəllif bu qrupa cəsarətlə Azərbaycan dilini də daxil edir.

Qulam müəllim 1938-ci ildə Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi-tədqiqat planının yerinə yetirilmədiyi üçün həbs edildiyini sanki unutmamışdı. Buna görə də hər il özü elmi işini vaxtından əvvəl yazıb kafedraya təqdim etdiyi kimi, əməkdaşlardan da bunu tələb edirdi. Biz ona 1963-cü ildə prof. B.Çobanzadənin dilçiliyimizin inkişafında rolu barədə namizədlik dissertasiyası yazdığımızı dedikdə, o, gözləri dolmuş halda: “Zəncir qırılmadı” – dedi. O vaxt mən bu sözün mənasını dərk edə bilmədim. Çünki Qulam müəllimin də B.Çobanzadə kimi heç nəyin üstündə – səbəbsiz həbs olunduğunu bilmirdim. O, bir təhər özünü yığışdırıb:

– Oğlum, qorxmursan?

– Yox, – dedim. Axı mən elmin xatiri üçün edirəm.

– Eh, ay oğul.

Bundan sonra Qulam müəllim mənim elmi rəhbərim oldu. Qulam müəllimin keçirdiyi əzablı günlər 1985-ci il aprelin 15-də sona yetdi. Elmi təfəkkürünün kamilləşdiyi bir vaxtda isə 21 il ağır xəstəlik onu elmdən ayırdı.

Qulam müəllim kimi istedadlı və savadlı bir adamın yaradıcılıq qüvvələrinin çiçəkləndiyi, oxumaq, yazmaq üçün enerjisi çox olduğu bir vaxtda o, bu sevimli peşəsindən zorla ayrıldı. Düz on yeddi il türkologiyanın üzünə həsrət qaldı. Xarici Dillər İnstitutunda işlədiyi vaxtlarda filologiyamız üçün heç vaxt əhəmiyyətini itirməyəcək bir neçə əsər yazdı.

Həmişə kimsəsizlikdən gileylənib kövrələn Qulam müəllim kaş bilə idi ki, onun elmi irsi onu həmişə yaşadacaq. Biz filoloqlar – Qulam müəllimin tələbələri onun elmi irsini dərindən və hərtərəfli araşdırmağa borcluyuq.

ƏSƏRLƏRİ

1. Azərbaycan türk dilinin qısa qrammatikası. Bakı, 1931
2. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələləri. Bakı, 1932
3. Dilçilik cəbhəsində Marks və Lenin nəzəriyyəsinin saflığı uğrunda mübarizə. Komunist tərbiyəsi uğrunda. Bakı, 1932, №1-3
4. Türk dili dərsləklərində formalizm əleyhinə. Azərbaycan elmi cəbhəsi, 1932, №1-2
5. Elmi Qramerin əsasları: Müqəddimə. Bakı, 1932
6. Türk dili üzrə proqramlar. Bakı, 1933
7. Türk dili (proqram tapşırıqları). Bakı, 1935
8. Quba dialekti. Bakı, 1936
9. Языковое строительство в АзССР. Тр. АзФАН СССР, Б. 1936, т.30 (совм. с. Б. Чобанзаде).
10. Яфетическо-тюркские параллели: (на материале северных диалектов азербайджанского языка). Б. 1936 (рукоп.).
11. M. Füzulinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında rolu. Azərbaycan məktəbi, 1958, №12
12. Quba dialektinin fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərinə dair. Azərb. DPXDİ-nin Elmi əsərləri, Bakı, 1959, 2 bur.
13. Azərbaycan dilində qırçaq elementləri (əlyazma).
14. Molla Nəsrəddinin dil və üslubuna dair (əlyazma).

15. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair. Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri. 1961. IX və XI cildlər.
16. Azərbaycan dilində feillərin leksik və semantik inkişafı. Bakı, 1966.
17. M. Axundovun əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə dair. Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri, 1962, XVIII bur. s. 37–59.
18. Türk dilində yafəs nəzəriyyəsi. Az.FAN əsərləri. III cild, 1936.

Onun haqqında yazılanlar

1. А. Тагирзаде, А. Гулиев. Профессор Гулам Багиров. Советская тюркология, 1989, № 6, с. 70-72
1. З. Буниятов. Следственное дело №25439, ЭЛМ, 1990, 7 июля, с. 3
3. Z. Bünyadov. Qırmızı terror. Bakı, 1993, s. 152-156
4. Z. Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu illərin qurbanları-Qulam Kərim oğlu Bağırov, Azərbaycan müəllimi, 1990, 7 dekabr.

İDRİS MƏŞƏDİ ZAMAN oğlu HƏSƏNOV

1930-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi sahəsində çalışan məhsuldar alimlərdən biri də İdris Məşədi Zaman oğlu Həsənov idi. 1930-cı illərdə dosent İ.Həsənov ümumi dilçiliyə aid (o vaxt ümumi dilçilik dərsləri API-nin dilçilik kafedrasında idi, rəhbəri də B.Çobanzadə idi). “Dil və təfəkkür”, “Dilçilik terminləri” və s. çoxlu dərsliklər yazmışdı. Amma türkə qarşı yönəldilən qırmızı terror ondan da yan keçmədi.

DTK-nın ölüm dəyirmanı əjdaha kimi ağızını açıb doymaq bilməyən bir iştahla yeni-yeni qurbanlar tələb edirdi. 12493 №-li cinayət işi isə elə geniş diapazona malik idi ki, o, hamını əhatə edə bilərdi. Başqa sözlə desək, 12493 №-li cinayət işi elə bir quyu idi ki, oraya hər yerdən, hər cür adami hər vasitə ilə salmaq olardı. Saldılar da. Ölüm maşınının ən tuğyan etdiyi vaxt 1937– 1938-ci illər idi. Bu illərdə “Azərbaycanı ziyalisizləşdirmək” planı artıqlaması ilə yerinə yetirilirdi. 12493-cü “quyuya” salınanlardan biri də 1898-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş savadlı ziyalılarımızdan biri İdris Məşədi Zaman oğlu Həsənov idi. İdris Həsənov Bakıda Elmi-Tədqiqat Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda işlədiyi 6 il ərzində

18 elmi əsər yazmışdır. Həbs ediləndə özü cavan və iki uşaq atası idi. Qızı Cülletta 4, Ulduz isə 1 yaşında idi. Amansız cəlladlar heç olmasa, bir yaşlı uşağa belə güzəşt etməmişdilər.

29 mart 1938-ci ildə DTİ 6-cı şöbəsinin 2-ci bölməsinin əməliyyat müvəkkili, Dövlət Təhlükəsizliyi serjantı Dranişnikov 24676 №-li kollektiv istintaq– həbs işi ilə Zifeld Artur Rudolfoviçin, Kazımov Cəfər Ələsgər oğlunun, Həsənov İdris Məşədi Zaman oğlunun və Bağırov Qulam Kərim oğlunun istintaqını eyni vaxtda öz üzərinə götürür. İşə baxın. Adi serjant özündən qat-qat yüksəkdə duran alimlərin taleyini həll edir.

Dranişnikov 29 mart qərarı ilə İdris Həsənovun işini ümumi 10497 №-li işdən ayıraraq ona 25440 №-li iş açır. Zifeld Arturun işini isə 24676-cı işdə saxlayır. Şəxsi işdəki Azərb. SSR XDİK DTİ 4-cü şöbəsinin rəisi kapitan Raskazçikovun arayışında deyilir ki, Həsənov İdris əks-inqilabi millətçi təşkilatın həbs edilmiş üzvləri Bəkir Çobanzadə, Vəli Xulufu, Abdulla Şərifovun ifadələri əsasında həbs edilib. 1939-cu ilin aprelin 3-də IV şöbənin əməliyyat müvəkkili Qaravəliyevin Bakı şəhərində Kolodeznaya, 19 №-li evin 4 №-li mənzilində yaşayan İdris Həsənovun evi axtarılır. Axtarışda həmin şöbənin əməliyyat müvəkkili Avanesov və evlər idarəsinin nümayəndəsi Qasımov iştirak edir. Aşağıdakılar tapılıb götürülüb:

1. Pasport

2. Hərbi bilet
3. Xidməti vəsiqə
4. Götürülməli kitablar – 44 ədəd
5. İdris Həsənovun çap edilmiş elmi əsərləri (5 qovluq)
6. Şəxsi və xidməti xarakterli yazışmalar (məhv edilmişdir)

7. Fotoşəkil – 1

1935 №-li məhbusun anketi:

İxtisası – Pedaqoq

İş yeri və vəzifəsi – Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini.

İctimai mənşəyi – kустar oğlu.

İctimai vəziyyəti – qulluqçu.

Təhsili – ali.

Partiyalılığı – bitərəf.

Hərbi mükəlləfiyyəti – mühakimə olunmayıb.

Ailə vəziyyəti – arvadı Asya – 28 yaşında

QIZI – Ulduz – 1 yaşında

QIZI – Cülleta – 4 yaşında.

Müttəhimin şəxsi işində [s.18] Az. FNİ-nin partiya komitəsinə institut rəhbərliyinin təqdim etdiyi 6 səhifəlik təliqədə deyilir:

Sizin sorğunuza əsasən institutun keçmiş direktor əvəzi İdris Həsənov haqqında aşağıdakıları bildiririk:

İnstitutun keçmiş direktor əvəzi İdris Həsənov uzun müddət Azərbaycan dili sahəsində pantürkist və ziyanlı iş

aparmışdır. 1926-cı ildə çap edilmiş “Gəncənin yerli əhalisinin dilində işlənən mənsubiyyət şəkilsinə isimlərin hallanması” əsərinin birinci səhifəsində öz pantürkist mövqeyini bildirir. Məsələn, girişi o, aşağıdakı sözlərlə başlayır (Biz həmin sitatı rusca olduğu kimi veririk – A.B.): “Тюркский язык состоит из множества наречий, употребляемых во многих странах Азии и значительной части Европы и в некоторых областях Сев. Африки. Обильным источник этих наречий протекая по обширным пространствам веков, должен был, как замечает профессор Казимбек, подвергается бесперерывным волнениям, то е. изменяет свои направления и образывает множество руковов ныне как говорит тот же ученый, разбросанные, как скудные остатки первоначального богатства”.

İdris Həsənovun bu fikrini görün institutun direktoru A.Klimov və Dil ədəbiyyat şöbəsinin rəhbəri Quliyev necə şərh edirlər: Burada öz müstəqil mənası, forması və qanunları olan bütün dillər türk-tatar dilləri deyilən sistemin, yəni daha zəngin forma və leksikaya malik “vahid türk dilləri” ləhcələri adlandırılır. XIX əsrin I yarısında yaşamış (əhsən savadınıza belə direktor və şöbə müdiri – A.B.) prof. A.A.Kazımbəyin sözlərini təkrar edərək İdris Həsənov onları tənqid etmir və bununla da dolayısı ilə göstərilən həmin burjua aliminin göstərilən sistemə daxil olan müasir dillərin, o cümlədən Azərbaycan

dilinin dialektlərlə birləşdirilmiş olması haqda fikrini təsdiq edir (ş.i. s.19).

“İdris Həsənov Azərbaycan dilini müstəqil dil hesab etmir. İdris Həsənov üçün bircə müstəqil türk dili vardır” (ş.i. s.20).

“İ.Həsənov Azərbaycanın əsas türk dialektlərinin toplanması üçün göstəriş və proqram adlı əsərində “Fyüzat” jurnalının dilini qeyri-xəlqi hesab edirdi. “Molla Nəsrəddin”in də dilini qeyri-mütərəqqi, qeyri-xəlqi və xırda burjua adlandırırdı. Bununla da, o, özünü qorumaq istəyirdi”. Sonra ardınca İ.Həsənovun 1937-ci ildə instituta rəhbərlik etdiyi dövrdə elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməməsindən, maliyyə vəsaitini xərcləyə bilməməsindən bəhs edilir. Hətta 1937-ci ildə 43.644 manat 50 qəpik vəsait mənimsənilməmiş qalmışdır.

5 aprel 1938-ci ildə Mustafayev (IV şöbənin müvəqqəti rəisi, leytenant) onu ilk dəfə dindirir:

İlk sual: Siz Azərbaycanda mövcud olan əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvüsünüz. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Yox, boynuma heç nə almıram.

Sual: Sizin əks-inqilabi təşkilatın üzvü olmanız dəqiq müəyyənləşdirilib. Sizin inadınız yersizdir. Düzgün danışın.

Cavab: Mən artıq dedim. Mən əks-inqilabi təşkilatın üzvü olmamışam və indi də üzvü deyiləm (ş.i. s.30–32).

Qəribədir, cəmi bir səhifədən ibarət olan protokoldan sonra onu 5 ay yarım dindirmirlər. Nəhayət, 1938-ci il sentyabrın 28-də onu dindirməyə aparırlar. Dindirmə protokolunda istintaqçının familiyası yoxdur.

Sual: İstintaq tələb edir inadkarlığı dayandırıb, öz təşkilatçı fəaliyyətiniz haqqında ətraflı məlumat verəsiniz.

Cavab: Mən inadkarlıq etmirəm. Əks-inqilabi fəaliyyətlə məşğul olmamışam.

Bundan sonra müstəntiq 13 müxtəlif xarakterli dolaşdırıcı suallarla müttəhimin əks-inqilabi fəaliyyətdə əli olduğunu zorla ondan qoparmaq istəyir. İ.Həsənov bu sualların hamısına rədd cavabı verir:

“Mən heç bir əks-inqilabi iş aparmamışam, kim nə deyir desin”.

İşdə Abdulla Şərifovun 13–14 yanvar 1938-ci il tarixli dindirilməsindən [s.38], B.Çobanzadənin 17– 20 aprel 1937-ci il tarixdəki ifadəsindən, yenə onun 16 fevral 1937- ci il ifadəsindən [s.42], yenə Çobanzadənin 7– 9 fevral tarixli ifadəsindən [s.43], Vəli Xulufunun 19 iyul 1938-ci il tarixli ifadəsindən (ifadəni Avanesyan alıb), yenə V.Xulufunun 11– 13 may 1937-ci il tarixli ifadəsindən çıxarışlar vardır. Burada onlar İ.Həsənovun əks-inqilabi olduğunu “təsdiq” edirlər. Mayın 11-də həmin Avanesyan Çiçikanovla V.Xulufunu üzləşdirərkən yenə onlardan İ.Həsənovun “əks-inqilabçi olması haqqında söz çəkmişdir” [s.46].

Hələlik İdris Həsənovun boynuna heç nə qoya bilməmişlər. Sonra Qalstyan da bu işə qoşulur. H.Zeynallının 31.VI.37-ci il dindirməsini də bu işə cəlb edir. H.Zeynallı İ.Həsənovu əks-inqilabçı adlandırır. M.F.Köprülüzadə Bakıda I Türkoloji Qurultayda olanda İ.Həsənov bir neçə alimlə – mən, İman Həsənov, Xuluflu Vəli ilə birlikdə onun ətrafında topladıq (s.49). Göründüyü kimi, İdris Həsənova sübut ediləsi bir şey tapılmır. Ona görə də öz adamlarını işə cəlb edirlər. Tevosyan Samson Petroviç 1938-ci il dekabrında şahid kimi Kazımov Cəfəri, Bağırov Qulamı, Zifeld Arturu ləkələdiyi kimi, İdris Həsənovun da adını çəkir. Kimdir bu Tevosyan? DQMV Cirabert rayonunun Vank kəndində anadan olmuş bu daşnak Az.FAN-da vəzifəsi bəlli olmayan bu adam, heç bir faktı olmadan belə adamları ləkələmək üçün əlinə bəhanə keçir. O, demişdir: Onların (C.Kazımovun, Q.Bağırovun, İ.Həsənovun, Z.Arturun – A.B.) antisovet və əks-inqilabi mövqeləri haqqında konkret faktım yoxdur. Az. FAN-ın xəbərlərində dərc olunmuş əsərlərində A.Zifeild Azərbaycan dilini türk dili ilə eyniləşdirir. İdris Həsənov haqqında heç nə deyə bilmərəm. Kazımov Cəfər siyasi məsələlərə biganə idi. ÜİK(b)P baş xəttinin həyata keçirilməsində fəal rol oynamışdır... Kazımov Cəfər və Xuluflu Vəli arasında mən düşmən münasibəti görməmişəm. Əksinə, mən göürdüm ki, onlar bir neçə dəfə söhbət edir, nədənsə danışırdılar (ş.i.51). Deməli, söhbət də etmək olmazmış.

Başqa bir şahidi də işə cəlb edirlər. Bu da Donetsk vilayəti Nijni-Peqorsk şəhərində anadan olmuş Y.D.Kozin idi. Kozin Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı olmuşdur. Yenə müstəntiq Kozini İ.Kazımov, B.Çobanzadə, İ.Həsənov, Q.Bağırov, A.Zifeild haqqında sorğu-suala tutur. Şahid adi çəkilənlərin siyasi baxışları haqqında mənfi heç nə deyə bilmir. Hətta İ.Həsənov haqqında deyir ki, İdris Həsənovla az təmasda olmuşam, ona görə də onun siyasi baxışları haqqında heç nə deyə bilmərəm (ş.i. s.52).

Adları çəkilən adamların əməli fəaliyyəti haqqında isə Kozin gör necə tutarlı faktlardan çıxış edir:

1. Bağırov Qulam... dil quruculuğu sahəsində əsil Azərbaycan xalq dilini və Oktyabr dilini (rus dilini – A.B.) saya salmır. Bunlar Azərbaycan xalqı ilə elm arasında uçurum yaradırdı (ş.i. s.54). Kozin cənablarının böyüklüyünə baxın. Dilimizin və elimizin qayğısına necə qalırmiş.

2. Zifeld Artur institutun direktoru olanda ziyankarlığın, düşmənçiliyin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün heç bir tədbir görməmiş, əksinə onlarla birlikdə ziyankarlıq işi aparmışdır. Kozin Bağırov Qulamin, Çobanzadə Bəkirin “ziyankarlıq” işlərini nəzərdə tuturdu.

3. İdris Həsənov A.Zifeildedən sonra tarix, dil və ədəbiyyat institutunun direktoru olmuşdur (1937-ci ilin sentyabrından həbs olunan günə qədər). Düşmənçilik və ziyankarlığın aradan qaldırılması üçün heç bir iş

görməmişdir. Həsənovun vaxtında institut tamamilə inkişafdan qaldı (ş.i. s.55).

Yenə tutarlı fakt əldə edə bilməyən müstəntiqlər başqa bir üsula əl atırlar. 1938-ci ilin iyun ayının 29-da Abdulla Şərifovla İdris Həsənovu üzləşdirirlər.

Müstəntiq Petruninin sualı: Sizə İdris Həsənovun əks-inqilabi fəaliyyəti haqqında nə məlumdur?

Cavab: Mən əvvəlki ifadəmdə dediklərimi yenə təsdiq edirəm ki, Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun keçmiş direktoru İdris Həsənov əks-inqilabi pantürkist təşkilatın üzvüdür. Onu mən 1933-cü ilin aprelində bu işə cəlb etmişəm.

Müstəntiqin İ.Həsənova sualı.

Sual: Siz özünüzün əks-inqilabi pantürkist təşkilatın üzvü olmağınız haqqında Abdulla Şərifovun sözlərini təsdiq edirsinizmi?

Cavab: Abdulla Şərifovun ifadəsini mən qəti şəkildə rədd edirəm. Əks-inqilabi təşkilatın üzvü kimi özümü heç vaxt təsdiq etmirəm (ş.i. s.60).

30 sentyabr 1938-ci ildə istintaqın qurtarması haqqında protokol tərtib edilir. Lakin işi heç yerə göndərmirlər. Nəhayət, 26 dekabr 1938-ci ildə yenidən işin – istintaqın qurtarması haqqında tərtib edilən protokolda deyilirdi: o, icrada olan istintaq işinin materialları ilə tanış olmuşdur. Özünün millətçi təşkilatın

üzvü olmasını inkar edir və onun Az.FAN-dakı təxribat işləri haqqında şahidlərin ifadələrini rədd edir (ş.i. s.64).

Buna görə də onun işini məhkəməyə göndərə bilmirlər. İstintaqın hansı metodunu tətbiq edirlərsə heç nə alınmır. İdris müəllim hər əzaba dözür. Amma əzrailin cənginə keçmiş bir adamın oradan qurtarması mümkün deyil. 1939-cu ilin martında XDİK serjantı Dranişnikov istintaqın bitməsini elan etmək üçün müttəhimi dəvət edir. Görün, institut direktorunun, alimin başına bir serjant Dranişnikov nə oyun açır. İdris Həsənov yenə özünü günahkar bilmir. Dranişnikov əlacsız qalıb akt tərtib edir ki, müttəhim heç nəyi boynuna almır. Buna baxmayaraq Dranişnikov Az.SSR XDİK-nın müavini Kərimovun təsdiqi ilə İdris Həsənov haqqında ittihamnamə tərtib edir. Ona qarşı sürülən ittiham:

1. Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əks-inqilabi pantürkist millətçi təşkilatın üzvü olmuşdur (axı müttəhimə bunu sübut edə bilməmisiniz – A.B.).

2. Əks-inqilabi təşkilatın iştirakçısı olarkən həmin təşkilatın fəal üzvlərilə əlaqədar olmuşdur. Aparılan əks-inqilabi işdə praktik şəkildə iştirak etmişdir (necə – A.B.) (ş.i s.67). Vəssəlam. Bundan başqa heç nə.

İş prokurorluğa göndərilir. Oktyabrın 22-də Az.SSR prokuroru köməkçisini əvəz edən Valitski işlə tanış olaraq qərara alır:

İttihamnamə ilə razılaşımaq və işi SSRİ XDİK nəzdindəki xüsusi müşavirənin sərəncamına göndərmək. Buna isə Azərbaycan SSR prokurorluğunun müavini Levani razılıq verir. Bundan sonra Azərbaycan SSR prokurorunun xüsusi işlər üzrə müavini K.Selivertsev baxaraq belə bir qərara gəlir. Özünün əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvü olduğunu qəbul etməsə də İdris Həsənov başqalarının ifadələri ilə ifşa olunmuşdur. Göstərilən adamların (A.Şərifov, B.Çobanzadə, V.Xuluflu və Çiçikanov nəzərdə tutulur – A.B.) mühakimə edildiyini və məhkəmədə onların iştirak edə bilməyəcəyini nəzərə alaraq işin SSRİ XDİK-nin nəzdindəki xüsusi müşavirəyə göndərilməsinə razıyam (ş.i. s.70).

1939-cu il mayın 31-də Komelyov, Balaşov və Borovkovun də qərardadında belə hesab edilir ki, özünün boynuna heç nə qoymaq olmur. Şahidlər güllələnmişdir (bu haqda arayışlar da vardır. Ona görə də işə SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsində baxılmalıdır (ş.i. s.84). Əgər şahidlər sağ olsaydı, İ.Həsənovun işini xüsusi müşavirəyə hərbi kollegiyanın xüsusi üzvlüyünə göndərəcəkdirlər.

1939-cu il aprelin 8-də İ.Həsənov SSRİ XDİK L.P.Beriyaya yazır. Burada özünün təqsirsiz olduğunu göstərir. Sonra işi Moskvaya göndərirlər. Ərizədən heç nə hasil olmur. Az.SSR CM 70 və 73-cü maddələri ilə “ittiham” edilən İdris Həsənovun 25440 №-li işinə SSRİ XDİK-ın xüsusi müşavirəsində baxılır (protokol №14). Həmin müşavirənin 3 iyun 1939-cu il tarixli qərarında

deyilir: Əks-inqilabi təşkilatın işində iştirak etdiyi üçün İdris Məşəd Zaman oğlu Həsənov islah əmək düşərgəsində 8 il azadlıqdan məhrum edilsin, həbs tarixi 1938-ci ilin aprelin 3-dən hesab edilsin, iş arxivə verilsin (ş.i. s.91). Sonrakı sənədlərdən məlum olur ki, 1946-cı ilin aprel ayının 3-də həbsdən azad olunub. 1947-ci ilin yanvar ayının 1-də öz ailəsinin yanına, Bakıya gəlib. Onu Bakıda qeydiyyat almırlar. Gəncəyə gedir. Orada müəllim işləmək istəyir. Bu işə təzəcə girsə də Respublika Maarif Nazirliyi ona müəllimliyi qadağan edir. Buna görə də 1949-cu ilin sentyabrın 6-da SSRİ DTİ-nə ərizə yazır. Ərizə sentyabrın 15-də Az.SSR DTİ-nə göndərilir. Ərizədən məlum olur ki, İdris Həsənov 1927– 31-ci illərdə Moskvada Stalin adına Şərq Dilləri Universitetində Azərbaycan dili dərsi demişdir.

Ərizədə xahiş edilir ki, əvvəla onu əvvəlki işinə bərpa etsinlər və onun 11 il ayrılıqdan sonra Bakıya qayıtmasına, hər hansı bir elmi idarədə işə girməsinə icazə versinlər [s.94]. Ərizəsinə İdris Həsənov öz elmi əsərlərinin siyahısını əlavə edir. Bu siyahı başqa heç yerdə olmadığından onu olduğu kimi köçürməyi lazım bilirik. Çünki bu, gələcək tədqiqat işlərində lazım ola bilər.

1. M.F.Axundovun haqqında (məqalə “Gələcək” №1 jurnalında çap olunub).

2. Gəncə dialektində ismin hallanması (Bakı, 1926).

3. Xalq danışığı dialektlərinin toplanması üçün instruksiya (B., 1931).

4. Pedtexnikum üçün qrammatika kursu (I və II nəşr, B., 1932).

5. Pedtexnikum üçün qrammatika kursu (III nəşr, Fonetika, B., 1934).

6. Punktuaasiya (“Müəllimə kömək” jurnalı, №4-5, 1935).

7. Dəqiq şrift (rus əlifbası, korlar üçün – 1936).

8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına dair (“Kommunist” qəzeti, 3 məqalə, 1936).

9. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına dair (“Müəllim” qəzeti, 1936).

10. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası (broşura, B., 1936).

11. Azərbaycan dilinin qazax dialekti (əlyazması).

12. Azərbaycan dilində vurğu haqqında (əlyazması).

13. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya, ilk işlənmə, B., 1936).

14. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Sintaksis, ilk işlənmə, B., 1936).

15. Dilçilik terminləri (əlyazması).

16. Dilə aid müxtəlif dərslilər (1934–1938).

17. Kürd dili haqqında qeydlər.

18. Özbək dili haqqında qeydlər.

Bundan sonra İdris Həsənov SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə ərizə yazır (Şvernikin ünvanına göndərir). Dərs dediyi orta məktəb direktorlarından da

müsbət xasiyyətnamə olur. Heç bir ərizədən ona kömək olmur. Sonra o, Stalinin adına yenə həmin mövzuda ərizə yazır. İdris Həsənovun işində habelə SSRİ XDİK L.Beriyanın adına müttəhimin arvadı Zeynalova Asya xanımdan da ərizə olmuşdur, lakin iddia təmin edilməmişdir. Bundan xeyir gözləyən İdris Həsənov əksini görür. Onu yenidən işə cəlb edirlər.

Cinayət işi №811. Başlanıb 29.12.1949, qurtarıb 16.01.1950... Cəmi 19 günlük istintaq həmin maddələr üzrə ittiham edilir. 28 oktyabr 1949-cu ildə İdris Həsənov haqqında seçilən, Az.SSR DTİ general-mayoru Yemelyanovun və Az.SSR prokuroru 3-cü dərəcəli ədliyyə müşaviri Əliyevin razılığı ilə qətimkan tədbiri – həbs seçilməsi haqqında qərar qəbul edilir.

Bu sənədlərdən İ.Həsənovun şəxsiyyəti ilə əlaqədar bəzi qeydlər dəqiqləşdirilə bilər.

Atası 1930-cu ildə, anası isə 1924-cü ildə ölmüşdür. Birinci həbsdən qurtardıqdan sonra 1947-ci ildə oğlu olmuş və atasının adını – Zaman qoymuşdur. Yeri gəlmişkən, deməmək olmaz ki, məhbusun ikinci anketini dolduran adam nə qədər savadsız imiş. Xətti çox pis olmasından əlavə, görün nə yazır.

Qardaşları: Həsənzadə Həsən İdris oğlu – 1901

Həsənzadə Qafa İdris oğlu – 1890

Həsənzadə Xanım İdris qızı – 1888

Həsənzadə Zərintac İdris qızı – 1898

Belə çıxır ki, müstəntiqin fikrində İdris Həsənovdan başqa bir ad yox imiş ki, Məşədi Zaman da yadına düşə idi. Axı bu bir nəfərin həyat taleyini həll edən sənəddir. Bu, işin bir tərəfi, bəs sonradan bu anket neçə əldən keçməyib... Dekabrın 20-də ilk dindirmə. Dindirməni Az.SSR DTN Gəncə Şəhər Şöbəsinin baş əməliyyat müvəkkili Levkin aparıb. Bu dindirmədə Gəncədə olması və ilkin həbsi barədə soruşurlar. İkinci dindirmə 1949-cu ilin dekabrın 30-da olur. Dindirmə saat 20:00-da başlanıb 24:00-da qurtarıb – düz dörd saat.

Bu dəfə artıq müttəhim Bakıda baş leytenant Odinsov tərəfindən dindirilir. Burada da ona hansı dilləri bilməsi, niyə tutulması, ondan sonrakı fəaliyyəti haqqında suallar verilir.

Bundan sonra Odinsov və Qukasyan ona ittihamnamə elan edirlər. 1950-ci il yanvarın 4-də onu dindirdikdə hər şeyi yenə də inkar edir.

Nəhayət, 16.01.1950-ci ildə istintaqın qurtarması haqqında protokol tərtib edilir. Yanvarın 20-də onun ittihamnaməsi tərtib edilir. İttihamnaməni yenə əvvəlki maddələr üzrə tərtib edir: Odinsov, Qukasyan, Padarov. Təsdiq edir: Yemelyanov. Sanksiya verir: Respublika prokuroru Əliyev. 1950-ci il 8 aprelə SSRİ DTN xüsusi müşavirəsinin 16 №- li protokolunda deyilir: İdris Məşədi Zaman oğlu Həsənov antisovet millətçi təşkilatın üzvü olduğu üçün Krasnoyarsk vilayətinə sürgün edilsin (yeni cinayət işi, s.33). Neçə illiyə? Məlum deyil. Mayın 9-da

(Qələbə günü) İdris Həsənovu Krasnoyarsk vilayətinə göndərmək haqqında naryad yazılır. Bundan sonra İdris müəllimin başına nə gəlir – Allah bilir. İşdə, onun ailə üzvlərinə bildirmək üçün belə bir təliqə yazılır ki, Həsənov İdris Məşədi Zaman oğlu 25 sentyabr 1959-cu ildə bəraət almışdır.

Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetinin Y.D.Polivanovun rəhbərlik etdiyi kafedrasında işləyəndə onunla birlikdə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” və “Gəncə əhalisinin dialektində mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin hallanması” əsərlərini nəşr etdirir. XX əsrin 20–30-cu illərində onun 18 əsəri nəşr edilib. Bu əsərlərdən bəziləri aşağıdakılardır:

- 1.Склонение имен существительных в гянджинском говоре. М. 1926
- 2.Инструкция по сбору материалов для словаря народных говоров. М. 1931
- 3.Курс грамматики для пед.техникумов. Баку. 1932–1934
- 4.Орфография азербайджанского языка. Баку. 1936
- 5.Грамматика азербайджанского языка. Морфология. Баку. 1936
- 6.Грамматика азербайджанского языка. Синтаксис. Баку. 1937.

İdris Həsənovla bağlı yazılanlar

1. Научные работники Азербайджана. Справочник. Баку, 1927. с. 6
2. Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926, №1, с. 137
3. Ə. Tahirzadə. Üç dostun böyüyü. Elm, 1988, 18 iyun. s. 4
4. А. Таирзаде. Жертвы репрессий 30-х годов. Забытый Идрис. Молодость, Б. 1988, №10.
5. З. Буниятов. Следственное дело №10497. - Элм, 1990, 14 июля, с. 3
6. ЦА НАНА, ф. 39, оп. 1, ед. хр. 77, кор. 7
7. Архив МНБ АР, архивно-следственное дело №ПР 28306.

ƏBDÜLƏZƏL MƏMMƏD oğlu DƏMİRÇİZADƏ

Azərbaycan elminin inkişafı tarixində şərəfli yer tutan alimlərdən biri də Ə.M.Dəmirçizadədir. Azərbaycan dilçiliyinin bu görkəmli nümayəndəsi geniş və hərtərəfli biliyə malik bir alim, gözəl və xeyirxah bir insan idi.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin dövrləşdirilməsi, sistem halında tədqiqi məhz Respublika EA müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Ə.M.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır. Ə.M.Dəmirçizadə Azərbaycan dilçiliyini yaradan alimlərdən biri kimi, mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində öz qələmini uğurla sınaqdan çıxarmışdır. Onun lirik və ictimai mövzuda yazdığı şeirləri, həcmcə kiçik məzmunca dərin hekayələri, “Dədə Qorqud” librettosu (musiqisi Q.Salahov və C.Cahangirovundur) yüksək bədii təfəkkürə malik olduğunu sübut edir. Dövrünün ədəbi və musiqi həyatı ilə bağlı ədəbi-tənqidi məqalələri onun hərtərəfli inkişaf etmiş bir ziyalı olduğunu göstərir. 4 nəfər elmlər doktoruna məsləhətçi, 40 nəfər elmlər namizədinə rəhbər olması, 20-dən artıq dissertantın rəsmi opponenti kimi

çıxış etməsi onun böyük vətəndaş olmasından xəbər verir. Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, pantürkist damğası təhlükəsi altında, böyük məsuliyyəti üzərimə götürüb 6 il professor B.Çobanzadənin yaradıcılığını tədqiq edərək işi namizədlik dissertasiyası kimi təqdim etdikdə bəziləri – B.Çobanzadənin tələbələri “ruslar Palivanova əsər həsr etməmişlər. Çoban kimdir ki, ona əsər həsr edilsin”, – deyərək uzun illər çəkdiyim zəhmətimi yerə vurduğu bir zamanda Əzəl müəllim (Allah ona rəhmət eləsin!) mənim bu təşəbbüsümü alqışlayıb dedi: – Oğlum, çox ağıllı iş görürsən. XIX əsr türkologiyasında Mirzə Kazımbəy kim idisə, XX əsr türkologiyasında da Bəkir Çobanzadə odur. Onların tayı yoxdur.

Məhz Ə.Dəmirçizadənin xeyirxahlığı nəticəsində həmin əsəri 1969-cu ildə müdafiə edə bildim.

Azərbaycan dilçilərinin böyük bir qisminə Əzəl müəllim beləcə qayğı göstərüb elm aləminə gətirmişdir. Bir alim kimi onun yaradıcılıq diapazonu çox geniş olmuşdur. Azərbaycan dilinin fonetikasını, morfolojiyasını, sintaksisini kimi sahələrdə o, qələmini uğurla sınınamışdır. Respublikamızda dilçiliyin üslubiyyət sahəsinin əsasını Ə.Dəmirçizadə qoymuşdur. O, dilimizin tarixini elmi şəkildə öyrənən ilk alimdir. Alim başa düşürdü ki, dilimizin ümumi tarixi kursunu yaratmaq üçün ayrı-ayrı dövrlərdə işlədilmiş dil xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. Buna görə də 1935-ci ildən başlayaraq “Qasım Bəy Zakirin dili haqqında”, “Cəfər Cabbarlının

dramaturgiya dili” adlı əsərləri ilə o, Azərbaycan dilinin tarixi üzrə ilk tədqiqat fəaliyyətinə başladı. Bundan iki il sonra “Sabirin satira texnikası”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixində M.F.Axundovun yeri” kimi əsərlərini yazır. Müəllif klassiklərimizin dili üzərində apardığı müşahidələri 1939-cu ildə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” kitabını nəşr etdirmişdir. Burada “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, M.F.Axundov və başqa sənətkarların əsərləri əsasında ədəbi dilimizin təşəkkülü yollarını izləmişdir. Müəllif M.F.Axundovun, demək olar ki, bütün yaradıcılığını dil baxımından tədqiq etmiş. 1935-ci ildən 1941-ci ilə qədər bu mövzuda 10 məqalə yazmış və nəhayət 1941-ci ildə “M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili” adlı irihəcmli əsərini yazmışdır. Alim Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yollarını 1948-ci ildən nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tarixi”, “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları”, “Azəri ədəbi dili tarixi” kimi əsərlərində inandırıcı şəkildə göstərmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül tarixini ilk dəfə Ə.Dəmirçizadə elmi şəkildə öyrənmiş və dövrləşdirmişdir.

1943-cü ildən ta həyatının son günlərinə qədər, 1979-cu ilə qədər 36 il Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri işləyən Ə.Dəmirçizadə bu ali məktəbdə özünəməxsus bir elmi məktəb yaratmışdı. Bu geniş qəlbli xeyirxah insanın da şəxsi həyatı çox təlatümlü olmuşdur. Belə ki, qanlı

repressiya illərinin qara tufanı Əzəl müəllimdən də yan keçməmişdir. O, 4 ay bir həftə DTK zindanına atılmış, Qalstyanların qurduğu tora düşmüş, lakin öz həyatını xilas edə bilmişdir.

Dəmirçizadə Əbdül Əzim Mamed oğlu

Po st.72/73 uk.ASSR

Başlanıb: 2 mart 1937

Qurtarıb: 4 iyul 1937

Qeydə alınıb:9 iyul 1937

Alimin həbs edilməsi üçün 6-cı bölmənin rəis köməkçisi Dövlət təhlükəsizliyi leytenantı Qalstyan DTİ-nin şöbəsinin rəis müavini Tsinmanın təsdiqi – razılığı ilə 3 mart 1937-ci ildə belə bir arayış tərtib edir:

Dəmirçizadə Əbdül Azem (savada bax – A.B.) Mamed oğlu 1909-cu il təvəllüdlü, bitərəf API müəllimi Suraxanı küçəsi 12№-li mənzildə yaşayan əks-inqilabçı millətçi təşkilatın üzvü Zeynallı tərəfindən əks-inqilabçı kimi ifşa edilir və göstərir ki, onu 1936-cı ilin əvvəlində əks-inqilabi təşkilata özü cəlb etmişdir.

H.Zeynallının 13-11-1937-ci ildəki ifadəsindən: Dəmirçizadə API müəllimi bitərəf, professor B.Çobanzadənin keçmiş şagirdidir. Mən ona 1936-cı ilin əvvəlində əks-inqilabçı millətçi təşkilatın olması haqqında məlumat verib ona müəllimlər arasında cəlbətmə işi aparmağı təklif etdim. Dəmirçizadəni mən EA AF-də işə

götürməli idim, amma R.Axundovun həbs edilməsi ilə əlaqədar olaraq onun işə qəbul edilməsini dayandırdım. Ondan bir gün sonra H.Zeynallı (14.02.37-də) yenə “demişdi”... mənimlə söhbətlərində Dəmirçizadə məlumat verirdi ki, bu istiqamətdə iş aparır, bitərəf gənc elmi işçilərdən və komsomolçulardan ibarət müəyyən əhatə yaradır. Onları dilə tutur və əks-inqilabçı təşkilatın qrupunu yaratmaq üçün hazırlıq işləri aparır (14.02.37).

Buna görə də Dəmirçizadəni həbs edib cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyi zəruri hesab edirəm.

6-cı bölmənin rəisinin köməkçisi (Qalstyan)

Həbs qətimkan tədbiri seçilməsi və ittiham elan edilməsi haqqında qərar vardır.

Qərar martın 7-də mayor Gerasimovun təsdiqi ilə çıxarılıb. Burada qeyd edilir ki, mən VI şöbənin 4-cü bölməsinin rəisi Qalstyan Dəmirçizadə Əbdüləzəl Məmməd oğlunun (1909-cu ildə anadan olmuş, API müəllimi) işi ilə tanış olduğdan sonra müəyyən etdim ki, o, əks-inqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmuşdur.

Qərara aldım:

Dəmirçizadə Abdulla (əhsən savadına belə müstəntiq – A.B.) Az. SSR C.M.72/73 maddələri üzrə cinayətə cəlb edilsin və o istintaqdan və məhkəmədən gizlənməməsi üçün AXDİK həbs evində saxlansın.

Qalstyan.

Əslində, Qalstiyana həbs etmək – məhv etmək üçün türk alimi lazım idi. Buna görə də alimin adı və kimliyi onu maraqlandırmır. Bu səbəbdən də Əbdüləzəl müəllimin adını gah Abdul Azem, gah da Abdulla, gah Abdul Azim kimi yazır. Bunu heç başqaları da guya “görmür” axı Abdulla ilə Əzim və ya Əzəl ilə Azem ayrı-ayrı adamlar ola bilərdi.

Şəxsi işin 4-cü səhifəsində baxın, martın 7-də həbsi haqqında qərar verilir, 9-da prokuror həbs sanksiya verir (buna qədər o həbs edilmişdi).

Amma ittiham müttəhimə martın 23-də Novruz bayramında elan edilir və qol çəkilir.

Əzəl müəllimin işi o qədər böyük deyil. İş cəmi 28 səhifədən ibarətdir.

Qalstyanın Hənəfi Zeynallının dilindən qopardığı sözlər əsasında tərtib etdiyi arayışa görə heç bir başqa sübut və dəlil olmadan Azərbaycan SSR prokurorunun köməkçisi istintaq şöbəsinin rəis müavini Yarovoy qərara alır.

ASSR XDİK DTİ-nin 4-cü şöbəsinin Dəmirçizadə Əbdüləzəl Məmməd oğlu haqqında ilkin materiallara baxaraq müəyyən etdim:

Dəmirçizadə Əbdüləzən (Əzəl əvəzinə – A.B.) əks-inqilabi təşkilatın üzvüdür. Buna görə də qərara alırıq:

1909-cu ildə anadan olmuş Dəmirçizadə Əbdül Əzəm Məmməd oğlu (bitərəf) API müəllimi ASSR

C.M.72/73 maddələri üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilsin.

Qətimkan tədbiri kimi həbs etmə seçilsin.

Aşağıda belə bir qeyd vardır: Dəmirçizadə Əbdülzəl Mamed oğlunun həbsinə icazə verirəm.

Respublika prokuroru əvəzi /Pinkis/

9 mart 1937-ci il

Bəli, heç bir sübut və dəlili olmadan Pinkis alimin həbs edilməsinə icazə verir.

Martın 9-da Qalstyana tapşırılır ki, iki sutka ərzində Dəmirçizadə Abdulun (orderdə belə yazılıb – A.B.) evi axtarılsın (ş.iş. s.5 order №187)

Cinayət işinin 6-cı səhifəsində axtarış protokolu vardır. Protokol martın 7-də tərtib edilib. Axtarışda iştirak edib: 4-cü şöbənin əməliyyat müvəkkili Xaldıbanov.

Bakı şəhəri Suraxanı küçəsi 12№-li evdə yaşayan Dəmirçizadə Əbdülzəm Məmməd oğlunun evi axtarılır. Axtarışda Məlikova Tubu Həsən qızı iştirak edir. Axtarışda aşkar edilib götürülmüşdür:

1. El şairləri kitabı – 1 ədəd
2. Mücrim Kərimin əlyazmaları – 1 qovluq
3. Molla Cuma – farsca 1
4. Seyid Əzim (əlyazması I və II cild)
5. Təhfətül məclis – 1 ədəd
6. Azərbaycan və fars, rus dillərində kitablar – 25 ədəd
7. Azərbaycan dilində kitablar – 7 ədəd

8. Ümumi ailəvi fotosokil – 7 ədəd
9. Özünün fotosəkili – 6 ədəd
10. “Şərhicami” əlyazması
11. “Purqan” əlyazması
12. Müxtəlif müəlliflərin əlyazması
13. “Cəvidül Ərəb” əlyazması
14. Əlyazması
15. Naməlum müəllifin əlyazması
16. Əlyazması – lüğət
17. Kitab: Osmanlı müəllifləri
18. Ərəbcə – farsca kitablar – 9
19. Şəxsi məktublar (çoxlu miqdarda)
20. Pasport №505206 (Dəmirçizadə)
21. Profbilet №191508 (c.i. s.6).

Deməli belə! Aşağıda qol da çəkdiriblər ki, axtarış zamanı Dəmirçizadənin ailəsindən şikayət olmayıb, sonra məhbusun özünü axtarıb üstündən Xalikov götürüb:

1. Bel qayışı
2. Coraba keçirilən rezin
3. MİS zapinkalar
4. 19 qəpik xırda pul
5. Əlcəkləri
6. Vəsiqə №40 və №56 (c.i. s.8)

Sonra cinayət işinin 9-cu vərəqəsində 829 №-li məhbusun – Dəmirçizadə Əbdül– Əzəlin anketi gəlir. Burada yazılıb:

1. Anadan olub 1909
2. Anadan olduğu yer – Nuxa şəhəri
3. Ünvanı – Bakı şəhəri Suraxanı küçəsi, №12
4. İxtisası – pedaqoq
5. İş yeri – Lenin adına API
6. Pasport beş ilə verilib. BMI-dən
7. İctimai mənşəyi – kустar oğlu.
8. İctimai vəziyyəti – qulluqçu
9. İnqilaba qədər – valideynlərinin himayəsində
10. İnqilabdan sonra oxuyub
11. Təhsili ali
12. Partiyalılığı – bitərəf
13. Milliyəti və vətəndaşlığı – azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı
14. Hərbi mükəlləfiyyəti – xəstəliyinə görə uçotdan çıxarılıb
15. Ağqvardiyaçılara xidməti yoxdur
16. Həbs edilməyib
17. Ailə tərkibi – anası, Əminə xanım – 50 yaşında, bacısı Fatma – 20 yaşında.

Anketi doldurdu: Qalstyanın imzası.

10.03.1937

Martın 13-də müttəhimi dindiriblər. Dindirməni Qalstyan aparıb:

Burada əvvəlki anketdə olmayanları Qalstyan soruşur.

Deməli, 1937-ci ildə Əzəl müəllim subay imiş.

Dindirmə zamanı Qalstyan sual verir:

Sual: İstintaqa məlumdur ki, siz ədəbiyyat dərnəklərinə rəhbərlik etmisiniz. Dəqiq- dürüst deyin, nə vaxt və hansı dərnəklərə rəhbərlik etmisiniz.

Cavab: Bakı şəhərində mən iki ədəbiyyat dərnəyinə rəhbərlik etmişəm. Bunlardan biri Bülbülə kənd klubunda, digəri isə Suraxanı Mədəniyyət Sarayındakı ədəbiyyat dərnəkləri idi. Bu, 1934-cü ilə qədər olmuşdur. Bundan sonra mən bu işlə məşğul olmamışam.

Sual: Siz göstərdiniz ki, 1926–1928-ci illərdə komsomolda olmusunuz, komsomoldan çıxmağınızın səbəbini deyin.

Cavab: Mən 1926-cı ildə komsomola girmiş və şəhər özək təşkilatının üzvü olmuşam. Təşkilat məni Bakı şəhərinə oxumağa göndərməkdən imtina etdiyi üçün mən özüm komsomoldan çıxmaq haqqında ərizə verdim. Həmin ərizəm əsasında məni 1928-ci ildə komsomoldan çıxardılar.

Sual: İstintaqa məlumdur ki, sizin atanız BSI tərəfindən həbs edilmişdir. Siz bunu istintaqdan gizlətmisiniz.

Cavab: Atamın həbs edildiyi vaxt mən Bakıda olmuşam. Mənə təkcə bu məlumdur ki, atam 1931-ci ildə Nuxada banditlərə kömək etdiyinə görə həbs edilmişdir. Atamı tətillər zamanında fəal iştirak etdiyinə görə 4 ay həbs etdikdən sonra buraxıblar. İndi Nuxa şəhərində yaşayır və işləyir.

Cinayət işinin 13-cü vərəqində istintaq dindirməsinin davamı kimi 22 may 1937-ci il tarixli dindirmə protokolu gəlir. Yenə dindirməni Qalstyan aparır.

Sual: İstintaqa məlumdur ki, siz həbs olunan günə kimi əks-inqilabçı millətçi mövqedə olmusunuz, boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Yox. Mən qəti şəkildə bunu rədd edirəm. Mən heç vaxt əks-inqilabçı millətçi olmamışam və heç bir əks-inqilabçı iş aparmamışam.

Sual: Siz düz danışmırsınız. İstintaq sizə bir daha düzgün ifadə verməyi tövsiyə edir.

Cavab: Mən bir daha bəyan edirəm. Mən əks-inqilabçı və millətçi olmamışam və heç bir əks-inqilabçı iş aparmamışam.

Sual: Siz 1930–34-cü ildə şəxsən bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, şeir yazmırsınızmı?

Cavab: Mən Az.AP-ın (Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyəti – A.B.) üzvü olmuşam və bu dövrdə şeir və bədii əsərlər yazmışam ki, onlardan bəziləri

“Allahsız”, “Şərq qadını”, “Maarif və mədəniyyət” jurnallarında çap olunmuşdur.

Sual: İstintaqa məlumdur ki, siz bununla əks-inqilabi iş aparmış, əks-inqilabi millətçi ruhda şeirlər yazmısınız, istintaq tələb edir ki, yalana son qoyasınız.

Cavab: Mən bunu qəti şəkildə rədd edirəm.

Sual: Siz yalan danışrsınız. İstintaq sizi faktlarla ifşa edəcəkdir. Siz “Bizim tarixçəmiz” adlı millətçi ruhda yazılmış əsərlərinizi özünüzə yaxın dairədə yaymısınız (1932). Bu əsərdə siz göstərirsiniz ki, azərbaycanlılar başqa xalqlar üzərində ağalığ etməlidir. Bu əsərdə bütün müsəlmanları öz mənafeələrini qorumaq üçün birləşməyə çağırırsınız. İndi buna nə deyirsiniz?

Cavab: Mən heç vaxt əks-inqilabçı və millətçi ruhda şeir yazmamışam.

Sual: Bu hələ harasıdır. Siz “Azərbaycan kimindir” adlı əks-inqilabçı millətçi şeir də yazmısınız. Burada siz öz əks-inqilabi millətçi görüşlərinizi ifadə etmişiniz və Azərbaycandan qeyri millətlərin çıxarılmasına çağırırsınız.

Cavab: Mən bunu rədd edirəm. Mən belə əsər yazmamışam.

Dindirmənin davamı iyunun 9-da aparılır. Yenə 17 gündən sonra lənətə gəlmiş Qalstyan peyda olur. Keçən ayın 22-də Əzəl müəllimin boynuna heç nəyi qoya bilməyən cəllad görək bu dəfə nəşə axtarıb tapacaq?

Sual: İstintaqa məlumdur ki, siz Bakıda əks-inqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olmusunuz. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Bunu mən tam kəskinliklə, qəti sürətdə rədd edirəm. Mən heç bir əks-inqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olmamışam.

Sual: Siz Hənəfi Zeynallını tanıyırsınızmı?

Cavab: Mən Hənəfi Zeynallını tanıyıram. Mən onunla 1932-ci ildə Ali Pedaqoji İnsitutda tanış olmuşam. Mən onda həmin ali məktəbdə oxuyurdum. O isə bizə Qərbi Avropa ədəbiyyatından mühazirə oxuyurdu.

Sual: Siz nə vaxt və hansı şəraitdə H.Zeynallı ilə görüşdünüz?

Cavab: Mən H.Zeynallı ilə 1935–1936-cı ildə görüşmüşəm. 1936-cı ildə mən onunla EA Azərbaycan filialına işə düzəlmək ilə əlaqədar tanış olmuşam. Boş yer olan kimi məni Dil şöbəsində elmi işçi kimi işə götürməyə söz verdi. Mən Zeynallıya bir neçə dəfə bu xahişlə müraciət etdim. Bu iş çox uzandı, mən Az. Filialında H.Zeynallının 4 martda həbs edildiyindən sonra işə qəbul edildim.

Sual: İstintaqa məlumdur ki, Zeynallı həmişə sizinlə əks-inqilabi millətçi ruhlu söhbətlər aparmışdır. Bu söhbətlərin məzmununu danışın.

Cavab: Mənimlə görüşləri zamanı H.Zeynallı heç bir əks-inqilabi söhbətlər aparmamışdır. Bunu mən qəti şəkildə bəyan edirəm.

Sual: Siz düz danışmırsınız. Müttəhim H.Zeynallı öz ifadələrində deyir ki 1935– 1936-cı ildə sizinlə görüşlərdə əks-inqilabi millətçi ruhda söhbətlər aparmışdır.

Cavab: Mən bunu qəti şəkildə rədd edirəm. H.Zeynallı düzgün danışmır.

Beləliklə, demək olar ki, Qalstyan eyni məzmununda sual adı ilə müttəhimin boynuna əks-inqilabçılıq qoymaq istəyir. Bu cavabdan sonra Əzəl müəllim 3 dəfə eyni cavabı verir. “Mən heç vaxt əks-inqilabçı təşkilatın üzvü olmamışam”.

Hər şeydən əli üzülən Qalsyan mayın 21-də Nuxa şəhəri, Zaqatala küçəsi, 13№-li evdə yaşayan Əli Ovsar oğlu Quliyevi şahid sifətində dindirir.

Sual: Nuxa şəhərinin yetirməsi, API-nin keçmiş tələbəsi Dəmirçizadə Əbdül Əzəli tanıyırsınızmı?

Cavab: Bəli, Dəmirçizadə Əbdül Əzəli mən yaxşı tanıyıram. Onunla qonşu olmuşuq, məktəbdə də bir oxumuşuq.

Sual: Ə.Dəmirçizadənin əks-inqilabı və millətçi fəaliyyəti haqqında sizə nə məlumdur?

Cavab: Əbdül Əzəl Dəmirçizadə mənə şəxsən əks-inqilabi millətçi kimi tanışdır. O, 1932, 1933, 1934-cü illərdə Bakıda mənəmlə görüşləri zamanı açıq-aşkar əks-inqilabçı millətçi baxışlarını bildirirdi. Onda bizim hər ikimiz Ali Pedaqoji İnstitutda oxuyurduq. O, mənə deyirdi

ki, əks-inqilabi əsər yazır. 1932-ci ildə o, mənə “Bizim tarixçəmiz” adlı əsərini göstərdi...

Mənə şəxsən məlumdur ki, Dəmirçizadənin atası 1930-cu ildə Nuxa üsyanı zamanı banditlərlə əlaqədar olmuşdur. BSI tərəfindən həbs edilmişdir.

Sual: Dəmirçizadənin kiminlə əks-inqilabi əlaqədə olduğunu bilirsiniz?

Cavab: Mənə məlumdur ki, Ə.Dəmirçizadə Əfəndiyev Heydər, Yusif Dadaşovla dostluq edirdi. Onların hər ikisi millətçi adlanırdı.

Cinayət işinin 26-cı səhifəsində Dəmirçizadə ilə Əli Quliyevin 21 iyunu 1937-ci ildə üzləşdirilməsi protokolu vardır. Onları yenə Qalstyan üzləşdirir.

Sual (Ə.Quliyevə): Siz qarşınızda oturmuş adamı tanıyırsınızmı? Ad və familiyasını deyin.

Cavab: Oturan adamı tanıyıram. Onun familiyası Dəmirçizadə, adı isə Əbdüldür. Onu uşaqlıqdan tanıyıram. Bir yerdə oxumuşuq və bir yerdə pedtexnikum tələbəsi olmuşuq. Onunla heç bir şəxsi ədavətim yoxdur.

Sual (Dəmirçizadəyə): Siz oturanı tanıyırsınızmı? Onun ad və familiyasını deyin. Onunla şəxsi ədavətiniz varmı?

Cavab: Oturan şəxsi tanıyıram. Onun familiyası Quliyevdir. Onunla birlikdə pedtexnikumda oxumuşam. Onunla heç bir ədavətim yoxdur.

Qəribədir, gor Qalstyan nə qədər “ədalətlidir” ki, bu cavabların hər birindən sonra onlara imza da atdırmışdır.

Sual (Quliyevə): Sizə Ə.Dəmirçizadənin əks-inqilabi və millətçi fəaliyyəti haqqında nə məlumdur?

Cavab: Mən onunla uşaqlıqdan tanışam. 1931– 32-ci ildə hər ikimiz Bakıda olmuşuq. API-də oxumuşuq. Biz onunla institutda görüşərdik. Son vaxtlar o, mənə öz əks-inqilabi millətçi görüşləri haqqında danışardı. O şairdir və bu mövzuda da əsərlər yazır.

Quliyev Dəmirçizadənin üç əsərini – “Bizim tarixçəmiz”, “Azərbaycan kimindir” və “Gələcək azadlıq kimin olacaq” kimi əsərlərini əks-inqilabçı əsər kimi təqdim edir və sonra deyir: “Hətta Dəmirçizadə deyirdi ki, SSRİ-də türkləri istismar edirlər. Amma hələ dözmək lazımdır. Bütün bunların intiqamı alınacaq”.

Sual (Dəmirçizadəyə): Siz Quliyevin ifadəsini təsdiq edirsinizmi?

Cavab: Quliyevin ifadəsini rədd edirəm. Mən Quliyevlə heç vaxt, heç bir əks-inqilabi söhbət aparmamışam. Mən ona heç nə yazıb göstərməmişəm.

Hörmətli oxucu, Quliyevə nifrət etmə. Çünki, Dəmirçizadənin üzünə durana qədər onu əməlli-başlı bu işə hazırlayırdılar. Qorxutmaqla, döyməklə, hədələməklə və s. üsullarla Quliyev kimilərini ələ alırdılar.

Əzəl müəllimin “cinayət işinin” 28-ci səhifəsində sanki bir inqilab – çevriliş baş verir. Qalstyan “rəhmə gəlir”. Müttəhimi hədələyən, qorxudan Qalstyan birdən “fikrini dəyişir”.

İşə baxın. İyunun 25-də Hənəfi Zeynallını bir də dindirir. 4 gün ondan qabaq Quliyevdən “Dəmirçizadə əks-inqilabçıdır” cavabını qopardıqdan sonra Hənəfi Zeynallını bir də danışdırır. Yəni 25– VI– 37-ci il tarixdə Hənəfi Zeynallı Dəmirçizadənin əks-inqilabçı olmadığını deyir və bunu istintaqı çaşdırmaq üçün etdiyini göstərir.

“Sadələvh” Qalstyan müəyyən edir ki, Dəmirçizadə əks-inqilabçı deyilmiş və qərara alır:

Dəmirçizadə Ə.M. azad edilsin, işi xətm edib Az.XDİK 8-ci şöbəsinə verilsin.

Beləliklə, Azərbaycan dilçilik elmi gələcəkdə böyük bir alimi fiziki cəhətdən tapmış oldu.

ƏSƏRLƏRİ

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir. Azərb. SSR EA xəbərləri, 1947, № 10 səh 161-171
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan sovet dilçiliyi 40 ildə Azərb. Dövlət. Ped. İn-nun əsərləri, 14-cü cild, 1960, s.77-78
3. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi: Pedaqoji institut tələbələri üçün dərslik/Red. Tağızadə Z.X. B., 1960. -146 s. Azərb. SSR Maarif Nazirliyi, Azərb. Dövlət Ped. İnstitutu
4. Dəmirçizadə Ə.M. Dil və dilin fonetik vahidləri: Qiyabiçilər üçün vəsait/ Red. Hüseyinov A.Ə. – B., 1965, - 41 s. /Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi. V.İ.Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları/Red. Qurbanov A.M.- B., V.İ.Lenin ad. API nəşriyyatı, 1969. -84 s./Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi. V.İ.Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.
6. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili , I hissə: fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik/ Red.-ları Qurbanov A.M., Fərəcov F. -B., Maarif, 1972. -308 s.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi tələffüzünün əsasları. - Azərb. məktəbi, 1944, № 4-5, s. 11-19.

8. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin sövtiyyatı. - Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Elmi sərfin bəzi məsələləri. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1947, s. 4-50.
9. Dəmirçizadə Ə.M. Məktəb sərfinin elmi əsasları.- Azərb. Məktəbi, 1946 № 2-3, s.43-46
10. Azərbaycan dilinin qrammatikası: I hissə, Fonetika və morfologiya / Müəllifləri Dəmirçizadə Ə.M., Dmitriyev N.K., Əfəndiyev İ.R., Əfəndiyev C.H., Mahmudov Ə.R., Hüseynov M.H., Şirəliyev M.Ş, Rüstəmov R.Ə. –B.,: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1951, 268 s. /Azərb SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İnstitutu.
11. Dəmirçizadə Ə.M. Sifət.-Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər, Elmi sərfin bəzi məsələləri. B., Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1947. s. 114-130.
12. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, Pedaqoji institut tələbələri üçün dərs vəsaiti / müəllifləri Abbasova N.K., Abdullayeva N.C., Qasıмова C.,Dəmirçizadə Ə....., Rəhimova B.M, Tağızadə Z.X., Red.-ları Dəmirçizadə Ə.M., Tağızadə Z.X., - B: Azərb. Dövlət Ped. İn-tu nəşriyyatı, 1961.-190 s. / Azərb.SSR Nazirlər Sovetinin Ali və Orta İxtisas Təhsili Komitəsi .V.İ.Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.
- 13.Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri / Red. Əfəndiyev İ.R. - B.: Azərnəşr, 1947. - 68s. /Azərb. SSR Maarif Nazirliyi. Azərb. Dövlət Qiyabi Ped. İn-tu.

14. Dəmirçizadə Ə.M. Qovuşuq cümlə: Müzakirə yolu ilə. – Azərb. Məktəbi, 1947, № 1, s. 53-62.
15. Dəmirçizadə Ə.M. Mürəkkəb cümlələr. – Azərb. Məktəbi, 1947, № 5-6, s. 49-57; 1948, № 1, s. 24-35.
16. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilindəki sadə cümlələr. – Azərb. Məktəbi, 1950, № 1, s. 54-70.
17. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilində uzlaşma. - Azərb. SSR EA Dil İn-tunun əsərləri , 3-cü cild, 1950, s. 14-23.
18. Dəmirçizadə Ə.M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu: Qiyabiçilər üçün vəsait/ Red. Qurbanov A.M.-B., 1965 -49 s./Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Nazirliyi. V.İ.Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.
19. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu.- Azərb. Dili və ədəb.tədrisi, 1954, 1-ci burax., s. 3-12.
12. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri: XX əsrə qədər, əlyazması hüququnda/ Red. Cəfərov Əkrəm. -B., 1938. -72 s. /Azərb. SSR Xalq Maarifi Komissarlığı. Qiyabi Ped. Təkmilləşdirmə İn-tu.
20. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi I cild. Ən qədim zamanlardan Miladi XII əsrə qədərki Azərbaycan dilinin tarixi/ Red. Şiəliyev M.Ş. -B., Azərnəşr, 1947, -296 s. /S.M.Kirov ad. Azərb. Dövlət Darülfünunu. Ədəbiyyat: s. 289-293.

21. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları / Araslı H. -B., 1958. - 44 s. /Azərb.SSR Siyasi və elmi bilikləri yayın cəmiyyəti.
22. Dəmirçizadə Ə.M. Azəri ədəbi dilinin tarixi.Giriş/ Red.Bağirov C.F. -B., V.İ.Lenin ad. Azərb.Dövlət Ped.İntunun nəşriyyəti, 1967. -86 s. /Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi. V.İ.Lenin ad. Azərb.Dövlət Ped.İntu
23. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik/Red.Qurbanov A.M. -B.: Maaarif,1979.-268 s.
24. Dəmirçizadə Ə.M. Sabirin satira texnikası. - Revolyusiya və kultura, 1937. № 1, s.73-80. Eyni şey. - M.Ə. Sabir/Məqalələr məcmüəsi/B., Azərb.SSR EA nəşriyyəti,1962, s. 54-68.
25. Dəmirçizadə Ə.M. Mirzə Fətəli Axundovun dramaturgiya dili. - Revolyusiya və kultura, 1938, № 6-7. s. 123-132.Eyni şey. -Mirzə Fətəli Axundov. Məqalələr məcmuəsi. B., Azərb. SSR EA nəşriyyəti, 1962, s. 168-202.
26. Dəmirçizadə Ə.M. Mirzə Fətəli Axundovun pyeslərinin dili. -Müəllimə kömək, 1938, № 12, s.44-45.
27. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi. -Azərb. Məktəbi , 1944, № 2-3, s. 23-27, Ə.M.Dəmirçizadənin şəkli ilə.

28. Dəmirçizadə Ə.M. Dilimizin tarixinin bəzi məsələləri: Alban dilinin izləri haqqında, -Azərb. Məktəbi, 1945, № 2-3, s. 16-19.
29. Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbi dil , - Azərb. Dövlət Ped. İn-tunun əsərləri, 1-ci ild, 1946, s.76-86.
30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Füzulinin yeri.- Azərb. Məktəbi, 1954, № 10, s. 40-46.
31. Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. - Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr, B., 1958, s. 26-58.
32. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Füzulinin rolu. - Azərb. Dövlət Ped. İn-tunun əsərləri , 9-cu cild, 1959, s. 56-68.
33. Dəmirçizadə Ə.M. Sovet dövründə azəri ədəbi dili, - Azərb. Dövlət Ped. İn-tunun əsərləri, 5-ci cild, 1967, s. 46-53.
34. Dəmirçizadə Ə.M. Sovet dövründə azəri dili tarixinin tədqiqinə dair. - Azərb. SSR EA xəbərləri, Ədəb., dil və incəsənət seriyası. 1967, № 3-4, s. 36-39.
35. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində Nəsiminin mövqeyi. - İmadəddin Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi, B., Elm, 1973, s. 39-49.
36. Dəmirçizadə Ə.M. Füzuli Azərbaycan klassik ədəbi dilinin banisidir. - Böyük Azərbaycan şairi Füzulinin vəfatının 400 illiyi. Məruzələrin tezisləri. B., Azərb. SSR

EA nəşriyyatı, 1958, s. 13-16. Eyni şey rus dilində: s. 38-41.

37. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Pedaqoji institut tələbələri üçün dərslik. /Red. Əkrəm Cəfər. B., 1959. - 162 s./ Azərb. SSR Maarif Nazirliyi, V.İ. Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.

38. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Giriş. Dil ədəbiyyat fakültəsi tələbələri üçün vəsait. /Red. Qurbanov A.M. –B., 1967, 54 s. /Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, V.İ. Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.

39. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz / Red. Məmmədzadə C. – B., Gənclik, 1968, - 104 s.

40. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri. – Azərb.SSR EA dil İn-tunun əsərləri, 1-ci cild, 1947, s. 3-14, - Xülasə rus dilində.

41. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tarixi tədqiqinə dair. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və dil İn-tunun əsərləri, 8-ci cild, 1957, s. 87-100.

42. Dəmirçizadə Ə.M. Cek Londonun macəraları: Vaysenberq.-Müəllimə kömək, 1931, № 4, s. 101-103.

43. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik/ Red.-ları Əfəndiyev İ.R., Rəcəbov Ə.Ə. - B., Azərtədrisnəşr, 1962. -272 s.

44. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetik-üslubi vasitələri.- Azərb.dili və ədb. tədrisi, 1962, 1-ci burax., s. 41-48.
45. Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbi əsərdə dilin mövqeyi.- Gənc bolşevik, 1932, № 5-6, s. 20-22.
46. Dəmirçizadə Ə.M. M.F. Axundov dil haqqında və M.F. Axundovun dili: Əlyazması hüququnda /Red. Əliyev J. - B., -1941, -43 s. / S.M.Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti.
47. Dəmirçizadə Ə.M. C. Cabbarlının dilə aid fikirləri. - İnqilab və mədəniyyət, 1952, № 8, s. 136 -153.
48. Dəmirçizadə Ə.M. “Azərbaycan” sözü. – Azərb. Dövlət Un-tinin əsərləri, 5-ci cild, 1945, s. 3-11.
49. Dəmirçizadə Ə.M. “Qaspi”, “Xəzər”, “Qafqaz” sözlərinin etimologiyası. – Azərb. Dövlət Ped. İn-tunun əsərləri, 7-ci cild, 1959, s. 3-7. - Xülsə rus dilində.
50. Dəmirçizadə Ə.M. İki sözün etimologiyası: Alban və Arran. - Azərb. Dövlət Ped. İn-tunun əsərləri, 23-cü cild, 1963, s. 67-75.
51. Dəmirçizadə Ə.M. XI əsr dilçisi Mahnud Kaşğarının müqayisəli metodu.- Azərb. Dövlət Ped. İn-tunun elmi əsərləri.Pedaqogika və psixologiya, fənlərin tədrisi metodikası, dilçilik seriyası, 1966, № 1, s. 77-102.- Xülsə rus dilində.
- 52.Ə.M. Dəmirçizadə Biblioqrafiya /Tərtib edəni Fərzəliyev M.İ. Red. Həsənova M.M. - B., Elm, 1970. - 66 s./ Azərb. SSR EA Əsaslı Kitabxana.

HADİ İSMAYIL oğlu MİRZƏZADƏ

Ümumi dilçilik kafedrasında 15 il Muxtar müəllimlə çiyin-çiyinə işləyən elmi və elmi-pedaqoji kadrların yetişdirilməsinə böyük əmək sərf edən görkəmli alimlərimizdən biri də prof. Hadi Mizəzadədir. Hadi müəllimdən söz düşəndə kainatın fəxri olan peyğəmbərimizin bir kəlamını xatırlayıram. O demişdir:

“Tərəzidə çəkilsə, gözəl xasiyyətdən ağır gələn heç nə olmaz”. Sanki böyük yaradan dünyada nə qədər gözəl insani keyfiyyət varsa, hamısını Hadi müəllimdə cəmləşdirmişdi. Sakitlik, həlimlik, mehribanlıq, qayğıkeşlik, istedad, bilik, daha nə elmi gözəl keyfiyyətlər. Bunlar hamısı Ümumi dilçilik kafedrasının professoru, Azərbaycanda tarixi qrammatika sahəsinin ilk və ən böyük nümayəndəsi Hadi müəllimi fərqləndirən cəhətlər idi.

Hadi İsmayıl oğlu Mirzəzadə 1908-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1929-cu ildə ADU-nun Şərq fakültəsini bitirib bir il Şamaxıda ikiillik pedaqoji texnikumda, 1930–

1931-ci dərslər ilində isə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda dil və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. 1932– 33-cü illərdə Bakıda fəhlə fakültəsində, 1935– 40-cı illərdə Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda dərslər demişdir. 1942-ci ildə Sovet Ordusu sıralarından tərxis olunmuş, 1943– 44-cü illərdə Qazax Pedaqoji İnstitutunda kafedra müdiri və dekan vəzifələrində çalışmışdır. 1944– 45-ci illərdə Bakıya qayıdaraq Ali Partiya Məktəbində müəllim və kafedra müdiri olmuşdur. H.Mirzəzadə 1947-ci ildə “XIX əsr nəşr dili” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1950-ci ildən ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti, sonra professoru olmuşdur. Ümumi dilçilik kafedrasına keçən gündən ömrünün axırına kimi “Azərbaycan dilinin tarixi” fənnindən dərslər demişdir. Uzun müddət apardığı tədqiqatı ümumiləşdirərək 1960-cı ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” adı ilə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Hadi müəllim çox məhsuldar alim idi. Onun 1953-cü ildə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar”, 1956-cı ildə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasələr”, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid qeydlər”, 1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” adlı kitabları nəşr edilmişdir.

Hadi müəllim 1965-ci ildə 57 yaşında ikən yaradıcılıq qüvvələrinin çiçəkləndiyi bir vaxtda vəfat etdi.

Hələ o, Azərbaycan dilinin tarixinə aid neçə-neçə gözəl əsərlər yaradacaqdı.

1968-ci ildə prof. Ə.Z.Abdullayev böyük bir müqəddimə ilə Hadi müəllimin dilimizin tarixi sintaksisinə aid son əsəri olan “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” adlı əsərini nəşr etdirmişdir. Bununla da Hadi müəllimin dilimizin bütün səviyyələrinin tarixi inkişafı mənzərəsini əks etdirən elmi axtarışları tamamlanmış oldu.

Başqa tələbələr kimi, Hadi müəllim şəxsən mənim də elmi dünyagörüşümün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Bizə “Azərbaycan dilinin tarixi”ndən mühazirə oxuyurdu. Prof. B.Çobanzadənin adını elə bir təəssüf odu ilə çəkdi ki, məndə də bu alimə qarşı bir maraq oyandı – görəsən B.Çobanzadəyə nə olmuşdur. Özü də o nə böyük adamdır ki, Hadi müəllim ona belə təəssüflənir. Zəng vurulan kimi onu buraxmadım, arxasınca gedib – Hadi müəllim, niyə B.Çobanzadəni bu qədər sevirsiniz, özü də ah çəkdiyiniz. O, çox böyük alim idi, oğul, – deyə aralanmaq istədi.

Mən: Bəs niyə ondan yazmırsınız?

O: Sus, partkomun qabağındayıq. Sən yazarsan. (bəlkə də məni başından eləmək istədi)

Mən: Rəhbərim olarsız?

O: Baxarıq, – deyib ayrıldı.

1964-cü ildə Hadi müəllim mənə rəhbər təsdiq edildi. Təəssüf ki, bir ildən sonra o, dünyasını dəyişdi.

Hadi Mirzəzadə və Azərbaycan dili tarixi problemləri

Dövrün siyasi mənzərəsi yuxarıda dediyimiz kimi, H.Mirzəzadə çox mürəkkəb hadisələr, tarixi dəyişmələr dövründə yaşamışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, o cəmi 12 il müddətində bir-birini əvəz edən beş dövlət quruluşu dövrünü yaşamışdır. Bunlardan dördü Hadi Mirzəzadənin uşaqlıq dövrünə, biri (sovet quruluşu) isə onun həyatının əsas hissəsinə aiddir. Əslində, sovet dövrünün özü də müxtəlif xarakter xüsusiyyətləri ilə seçilən 4 mərhələyə bölünür:

- 1) Nisbi demokratiya dövrü (1920– 1930);
- 2) Repressiya dövrü (1930– 1953);
- 3) Loyallıq dövrü (1953– 1985);
- 4) İmperiyanın süquta doğru getməsi və süqutu (1985– 1991).

Hadi Mirzəzadə sovet imperiya rejiminin ilk üç dövrünü yaşamışdır. Hadi müəllimin yaşadığı dövrdə humanitar elmlərin obyektivliyindən danışmaq olmaz. O dövrdə hər şey imperiya maraqlarına, kommunist bolşevik ideologiyasına xidmət etməli idi. Tarix, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə və başqa bu kimi elmlər ideologiyaya tabe olduğu üçün milli maraqlara düşmən də

ola bilərdi. Bu haqda prof. M.Dəmirli və Mahal Məmmədlinin fikirləri maraqlıdır. Onlar yazır:

“İmperiya dövründə milli tarixlər ideologiyaya qurban verilirdi. İdeologiya isə bütün hadisələrə “sinfi” və “partiyalı” münasibət tələb edirdi. Yəni bütün tarix bir sinfin, bir partiyanın, fəhlə sinfinin və kommunist partiyasının mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən işıqlandırılırdı. Həmin sözlər eynilə 1958–1973-cü illərdə çap olunmuş üçcildlik “Azərbaycan tarixi”nə də aid idi. Məsələn, kitabda Azərbaycanın rus imperiyası tərəfindən “işğalı” “ilhaq” kimi, “Oktyabr Çevrilişi” – “Böyük Oktyabr İnkilabı” kimi, “Bakıda daşnak-bolşevik diktaturası” – “Bakı Sovet hakimiyyəti” kimi və “Bakı Xalq Komissarları Soveti” kimi, “Daşnak-bolşevik soyqırımları” – “Musavat hökumətinin xalqa zidd siyasəti” və “Vətəndaş müharibəsi” kimi; “Azərbaycan Demokratik Respublikası” kimi milli müstəqil dövlətimiz – “Burjua-mülkədar dövləti” kimi; “Türklərin xilaskar rolu” – “Türk işğalı” və sair kimi qələmə verilmişdir” [2, səh.9].

Hadi Mirzəzadə Azərbaycan Dövlət Universitetinin birinci kursuna daxil olandan ölkədə baş verən mürəkkəb hadisələrin şahidi olmuşdu. Həmin illərdə dərslər başqa dillərdə olduğu kimi, burada oxuyanlar da daha çox qeyri millətlər idi. Belə ki, müəllimə böyük ehtiyac olduğu halda, 1929-cu ildə cəmi 4 nəfər pedaqoq ali məktəbi bitirmişdi. ADU-nun türkləşdirilməsi yolunda müəyyən

işlər aparılırdı. Bunlardan biri də “daxil olan qurtarmalıdır” devizi idi. Bu səbəbdən də ADU-nun Şərqlük fakültəsini 1929–30-cu illərdə artıqluk tələbələr arasında azərbaycanlılar 50-80 faiz təşkil edirdi. Burada artıqluk dərslərin 90 farzi Azərbaycan dilində aparılırdı.

H.Mirzəzadə tələbəlilik illərində B.V.Çobanzadədən (türk xalqları ədəbiyyatı tarixi), Ə.Qubaydulindən (türk xalqları tarixi), M.İbrahimovdan (fars ədəbiyyatı tarixi), A.K.Zəkizadədən (ərəb ədəbiyyatı tarixi) və b. kimi alimlərdən dərslə almışdı. Eyni zamanda Moskvadan dərslə edilmiş N.Y.Marr, V.V.Bartold, M.İ.Meşşaninov, A.Samoyloviç, Romoskeviç, R.Şor, P.K.Juze, A.Makovelski və b. kimi görkəmli alimlər dərslə demişdi. 1929-cu ildə Şərqlük fakültəsi 19 mütəxəssis buraxmışdı. Onlardan biri H.Mirzəzadə olmaqla 12-si azərbaycanlı idi [23, səh.135].

Gənc mütəxəssis olaraq – 1929-cu ildə ADU-nun Şərqlük fakültəsinin Linqvistikla şöbəsini bitirmiş H.Mirzəzadə bu şəraiti görürdü. Ona görə də könüllü olaraq Bakıdan hadisələrin mərkəzindən uzaqlaşaraq 1929-cu ildə bir il Şamaxıda Pedaqoji Texnikumda, 1930–31-ci illərdə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda dil və ədəbiyyat müəllimi işlədi, sonra bir il Bakıda Fəhlə fakültəsində işlədikdən sonra, 1935–40-cı illərdə Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda dərslə dedi. Bu illər Azərbaycanda SSRİ-nin heç bir respublikasında

bənzəri olmayan repressiya tüğyan edirdi. Nə yaxşı ki, atası Məşədi İsmayıl vaxtında İrana getmişdi...

Azərbaycançılıq, türkçülük, müsəlmanlıq – dini etiqad yasaqlanmışdı. Bu üç ideya imperiyanın – repressiyanın əsas hədəfi idi. Yəni adamları (xüsusilə, ziyalını) məhv etmək üçün xüsusi və hamıya aid edilən terminlər düzəldilmişdi – millətçi, pantürkist, panislamist. Bu üç keyfiyyət 1936–1938-ci illərdə güllələnənlərin əsas ittiham dayaqları idi.

Bu illərdə H.Mirzəzadənin gözü qabağında görkəmli dilçi alimlər – onun müəllimləri B.V.Çobanzadə, V.H.Xulufu, X.S.Xocayev, Y.Əliyev, A.Tağızadə və onlarla başqası sovet-bolşevik ideologiyasının qurbanı olaraq millətçi, pantürkist, panislamist damğası ilə təqsirləndirilərək güllələnmişdilər. Bu vahimə bütün Azərbaycan ziyalılarını gecə-gündüz təhdid edir, rahat buraxmırdı. H.Mirzəzadə də bəzi elmi və bədii kitabları evdə – divarda xalçanın arxasında saxlayırdı. Hamı bir-birindən qorxur, ehtiyat edirdi. Çünki ovaxtkı XDİK-in DTK-sı gizli olaraq hamını izləyir və hər kəsdən tələb edirdi ki, öz tanıdığını suçlasın (Bunu müttəhimlərin dindirmə protokollarından görmək olar. Bu iş 1953-cü ilə qədər davam etdi. Hətta yuxarıda dediyimiz kimi, 1950-ci ildə onu Az.KPMK-ya çağıranda özü və ailəsi təşvişə düşmüşdü ki, görəsən oradan evə qayıdacaq, ya DTK zindanına.

Bütün bunları deməkdə məqsədimiz odur ki, o dövrdə elmi-tədqiqat işi aparmağın, əsər yazmağın

çətinliyinə – mümkünsüzlüyünə diqqəti çəkək. Buna görədir ki, repressiya illərində humanitar elmlər üzrə elmi əsər yazılmamışdı. İş o yerə çatmışdı ki, alimlərin düzgün elmi mövqeyi də təhdidlərə məruz qalırdı. Bircə missal; 1931-ci ildə prof. M.Rəfili yazırdı:

“Professorun ikinci addımı (səhv mövqeyi nəzərdə tutulur – N.M.) Azərnəşr tərəfindən nəşr edilən “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” adlı kitabı oldu. Burada prof. B.Çobanzadə türk-tatar xalqlarını vahid bir türk-tatar milləti kimi tədqiq edərək bu xalqların tarixi inkişafını vahid bir halda götürür və öz qarşısında türk-tatar dillərini ümumi bir əsas üzrə birləşdirmək vəzifəsini qarşıya qoyur [2, səh.30].

Bir anlığa düşünürsən prof. Rəfili türk xalqlarının eyni kökdən olduğunu bilmir – onda necə alimdir? Bilirsə, onda belə ittiham nəyə əsaslanır. Bir şərqşünas türkoloq kimi belə məsələlər H.Mirzəzadəni çox düşündürürdü. Ona görə də bu illərdə güclü daxili potensialı olmasına baxmayaraq, elmi-tədqiqat işlərinə girişmirdi. O, Şərq fakültəsi məzunu olaraq ərəb dilini, fars dilini bilirdi. Amma onlara qədim türk yazılı abidələri, Azərbaycan dilinin qədim dövrü, ədəbiyyatımızın qədim dövrləri haqqında məlumatlar verilmir və ya təhrif edilirdi. Bu səbəbdən də Azərbaycan dilinin tarixindən dərs deməsinə baxmayaraq, bu dilin ümumtürk dilləri sistemində qədim tarixindən və inkişaf mərhələlərindən danışa bilmirdi. Yəni alim dərs dediyi fənnin – Azərbaycan dilinin

təşəkkül, formalaşma və inkişaf tarixindən ətraflı və tarixi mənbələrə söykənərək əsər yazma bilməzdi. Buna görə də dil tarixinin müxtəlif problemlərinə toxunmaqla kifayətlənməli olmuşdur.

Əslində, 1953-cü ilə qədər nəinki H.Mirzəzadə, habelə dilçilərin digər yaşlı nəsli dilimizin tarixini ardıcılıqla araşdırma bilməmişdilər. Cəmi üç nəfər alim namizədlik dissertasiyası üçün dil tarixi üzrə şair və yazıçıların əsərlərini linqvistik araşdırmaya cəlb etmişdilər:

1. N.Məmmədov. M.F.Axundovun dili və Axundov dil haqqında. 1947.
2. R.C.Məhərrəmov. Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin dili. 1949.
3. M.Cahangirov. C.Cabbarlının şeir dili. 1952.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin tarixi məsələsinə sözün əsil mənasında toxunmaq cəsarət tələb edirdi ki, bu da pantürkist damğası ilə nəticələnmə bilirdi. Doğrudur, H.Mirzəzadə 1947-ci ildə “XIX əsr Azərbaycan nəsr dili” adlı namizədlik dissertasiyası yazmışdı. Bu o qədər də qorxulu deyildi. Çünki A.Bakıxanov, M.F.Axundov yaradıcılığı bolşevizmin imperiya siyasətinə toxunmurdu.

H.Mirzəzadə və XVI əsr Azərbaycan dili

H.Mirzəzadə 1950-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində tarixi qrammatika kursundan dərslər deməyə başladığı vaxtdan da ana dilimizin tarixi, onun müxtəlif problemləri ilə məşğul olmağa başladı. O, dilin tarixini öyrənməyi dilçilik elminin mühüm vəzifəsi hesab edərək yazırdı:

“Azərbaycan sovet dilçiliyi elminin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ədəbi dilimizin tarixini, ayrı-ayrı dövrlərdə ədəbi dilimizin inkişafı sahəsində yaradıcı surətdə fəaliyyət göstərən yazıçı və şairlərin dilini tədqiq etməkdən ibarətdir. Yazıçılarımızın dili əsasən öz dövrünün ədəbi dilini, öz dövrü üçün qəbul edilmiş hər hansı bir normanı, onun leksik tərkibini və qrammatik quruluşunu müəyyənləşdirməyə, bəzi hökmlər çıxarmağa imkan verir. Yazıçılar tərəfindən işlənib, səliqəyə salınmış ədəbi dil, cüzi bir dəyişmə ilə fərqlənsə də, yenə də ümumxalq dili zəminindən təcrid edilib, müstəqil mövqedə durmur. Əksinə, xalq dilinin ən gözəl xüsusiyyətləri, onun leksik imkanları, ifadə vasitələri, sözyaratma qaydaları və s. yazıçılar tərəfindən mənimsənilib istifadə edilir. Sonrakı nəsillərə çatdırılan bu xüsusiyyətlər, yaradıcı təcrübələrin nəticəsini və öz növbəsində ədəbi dilimizin ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf mənzərəsini təsəvvür etməyə geniş imkan verir” [33, səh.161].

Alim rus alimi P.Y.Çernıxa əsaslanaraq deyirdi: “Doğrudan da, ədəbi dilin inkişaf yolu o zaman başlayır

ki, söz ustaları sadə nitqin üzərində çalışır, normalarını təyin edir, onun qrammatik sistemini qaydaya salır, düzgün tələffüzünü müəyyən edir və leksik tərkibini zənginləşdirirlər” [3, səh.6].

Doğrudur, H.Mirzəzadə 1957-ci ildə bu məqaləni yazana qədər B.Çobanzadə, F.Köprülüzadə, F.B.Köçərli, İsmayıl Hikmət, A.Şur, Ə.Dəmirçizadə, Mir Cəlal, H.Araslı və başqaları Füzulinin dili və sənətkarlığı haqqında danışıbmışdır. Amma H.Mirzəzadə haqlı olaraq bunları kifayət hesab etmir. O, haqlı olaraq belə hesab edir ki, “M.Füzulinin dili hələ sözün əsil mənasında tədqiq obyektinə olmamışdır. Bu dilin zəngin söz xəzinəsi araşdırılıb, orada olan xüsusiyyətlər üzə çıxarılmamışdır.

Füzuli dilinin leksik materialı üzərində apardığımız müşahidələrin nəticələrini ilk təşəbbüs olaraq bu məqalədə toplayaraq, ədəbi dilimizin tarixini öyrənmək istəyənlərə kömək etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Füzulinin dili XVI əsrdə Azərbaycan dilinin zəngin bir dil olduğunu göstərir. Bu dövr ədəbi dili özünün qrammatik quruluşu və leksik imkanları ilə geniş kütlənin tələblərinə, fikir mübadiləsinə, ən incə, daxili hiss və duyğuların ifadə edilməsinə bütünlüklə cavab verə biləcək bir səviyyədə olmuşdur. Füzuli dövrün ictimai-mədəni, siyasi şəraitilə əlaqədar olaraq əsərlərində işlətdiyi Azərbaycan sözlərinin üstünlüyünə, xəlqiliyinə yüksək əhəmiyyət vermiş, həmişə Azərbaycan dilinin xalq

içerisində daha geniş yayılmış sözlərini, bütöv ifadələrini işlətməkdən çəkinməmişdir” [3, səh.162].

Füzuli dili üzərində tədqiqat aparan alimlər onun dövrünü nəzərə almadığı üçün müxtəlif yanlış mülahizələr söyləyirlər. Çoxları şairin dilində işlənən ərəb və fars söz və tərkiblərinin çoxluğunu müxtəlif cür qiymətləndirirlər. Hətta şairin

*“Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur”.*

Türkcə şeir yazmağın çətin olduğunu deyən şairin fikrini müxtəlif cür yozmuşlar. Bu “çətinlik” haqqında çoxlu fikirlər meydana gəlmişdir; fars şovinistləri Füzulinin əsil dili fars dili olduğunu söyləmiş, “turki nonərəst” deyə Füzulinin ana dilini təhqir etmişlər. Əslində, Füzuli “elm və mübahisə dilinin ərəb dili, şeir dilinin fars dili, ana dilinin isə türk (Azərbaycan) dili olduğunu özü etiraf etmişdi” [4, səh.20].

H.Mirzəzadə şairin ana dilinin Azərbaycan türkcəsi olduğuna diqqət çəkir və bu məsələni sübut etməyə çalışır:

“İlk müşahidələrdən aydın olur ki, Füzuli dilinin təməl daşını əsas lüğət fondu və onun üzərində yaranmış sözlər təşkil edir. Füzuli dilinin leksik tərkibi bununla bitmir. Bu tərkibə ərəb, fars söz və ifadələri də daxildir. Lakin həmin qrupa daxil olan sözlərə birtərəfli yanaşmaq

düzgün olmaz. Çünki şərq xalqları ilə ilk münasibətlər dövründə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin hamısı bir vəziyyətdə olmamışdır. Əgər bunlardan bir qismi müəyyən ehtiyac, zəruriyyət nəticəsində dilə keçmişdirsə (onların qarşılığı dildə olmamışsa), belə sözlər get-gedə məişətlə bağlı olmuşdur ki, Füzuliyə qədər artıq əslini itirməyə, xalq dilinin materialı olmağa doğru inkişaf etmişdir. Məhz buna görə də belə ərəb, fars mənşəli sözlər Füzuliyə də yabancı deyildi. *Məsələn, adət, vəfa, xəbər, qüvvət, sirr, həsar, pərişan, dövr, xəlq, ğəm, imtahan, ehsan, həsəd, xərmən, hamam, xatir və s.* sözlər Füzuli tərəfindən də işlədilmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, xalq dili içərisinə dərin köklər buraxmış bu kimi sözlərin əksəriyyətini bugün belə alınma sözlər kimi qəbul edənlər yox dərəcəsidədir. Şübhə yoxdur ki, Füzuli dili materialı içərsində rast gəldiyimiz belə sözlər müəyyən əhəmiyyət və qiymətə malikdir. Ərəb və fars dillərindən gəlmiş sözlərin müəyyən qismi də belə xüsusiyyətlərdən tamamilə uzaqdır. Onlar zorakı yollarla – dövlət işləri, qanun-qaydalarla, dini kitablarla keçdiyi üçün dilin nüfuz dairəsinə təsir edə bilməmişdir. Belə sözlər müəyyən mücərrəd anlayışlar və yazıçının üslubu nöqtəyindən işləndiyindən, sonralar dilimizdən çıxmışdır; məsələn, səbəq, xamə, həcər, aftar, miftah, nar, təriq, əma, rəna, təfəhhüm, mövt, əbrü və s.” [3, s.63].

H.Mirzəzadə Füzulinin əsərlərinə istinad edərək cəsarətlə deyirdi ki, Füzuli dilində yalnız öz ana dilinin

sözləri və zərbul məsəlləri əsas özü təşkil edir. Bunu o, şairin əsərlərində işlənmiş Azərbaycan sözlərinin çoxluğu ilə izah edirdi. Alim Füzuli dilində işlənən əsil Azərbaycan sözlərini 5 qrupa bölürdü.

1. Bitki adları bildirənlər: çinar, gül, bənövşə ağacı, lalə, xaşxaş, yapraq, xiyar...

2. Coğrafi və astronomik adlar: yer, göy, gecə, dəniz, yol, günəş, gündüz, aşağı...

3. Ailə – qohumluq münasibəti bildirənlər: ata, qardaş, kişi, oğlan, qız, uşaq, ana...

4. Bədən üzvləri – hissələri adları: ayaq, bağır, qaş, göz, barmaq, diş, kiprik, tırnaq, dil...

5. Müxtəlif əşya adları: qıfıl, bayraq, dərman, don, dəmir, dəftər, ətək, zəncir, iynə... və s. [3, səh.165 – 166–167].

Göstərmək lazımdır ki, bu bölgüyə aid çoxlu misallar və şairin əsərlərindən nümunələr də verir.

Hətta şairin dilində fəal işlənən, amma bugünkü ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş (məsələn, ağırlamaq, ayıtmaq, al, bağır, qopur, irişmək, dün, könədu və s.) 26 söz haqqında da bəhs edir. Sonra şairin əsərlərindən misallar verməklə fikrini təsdiq edir.

Alim alınma sözlərə öz münasibətini bildirir və göstərir ki, zərurət nəticəsində dilə gələn (alınan) söz gəldiyi, dili zənginləşdirir və tədricən həmin dildə vətəndaşlıq pasportu alır. Zərurət olmadan alınan sözlər

isə dili korlayır. Müəllif bu düzgün mövqeyini aşağıdakı kimi formalaşdırır:

“Azərbaycan dilnin lüğət tərkibinin inkişafında da dilin tələbinə görə müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir. Bu üsullarla yanaşı olaraq dilin lüğət genişliyi və zənginliyini şərtləndirən vasitələrdən biri də alınma sözlərdir. Alınma sözlər ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə, tarixi şəraitdə müxtəlif səbəblər nəticəsində siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni münasibətlər yolu ilə bir dildən başqa bir dilə keçə bilər. Bu qanunauyğunluğun tələbinə görə belə alınma sözlər ictimai ehtiyaca müvafiq surətdə o dildə yaşamağa başlayır. Zəruri ehtiyac və tələblə bağlı olan sözlər uzun bir ömür keçirir, o dilin tərkib hissəsini təşkil edir, hətta tədriclə əsas lüğət fondunu belə kəmiyyətcə zənginləşdirir. Lakin həmin münasibətlərin əksinə, assimilyasiya, zorakılıq, təzyiqlə yolu ilə gələn lüğət materialı bu təsirlərdən tamamilə uzaqdır. Çünki dövlət gücünə aparılan dil siyasəti ömürsüz olur, özünün zərərinə nəticələnə bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq Füzuli dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini təşkil edən ərəb və fars sözlərini də gözdən keçirməliyik. Hamıya aydındır ki, Azərbaycan dilinin tərkibində ərəb və fars sözləri bugün də belə mövcuddur. Hətta bunlardan bir qismi Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna belə keçmişdir” [3, s.173].

Müəllif ehtimallar üsulu ilə şairin yaradıcılığında işlənən 125 ərəb-fars mənşəli sözü misal verir: abad (f), ali (ə), avarə (f), ixtilaf (ə), maarif, müəllim və s. və

göstərir ki, 125 sözdən yalnız 13 söz fars mənşəlidir. Bəzən belə sözlərin sinonimi olaraq şairin öz dilimizdəki sözlərdən də istifadə etdiyini göstərir: dəmir– ahən, qaş– əbru, ölü– mordə, gözəl– rəna, yuva– aşıyan və s. Bu sinonimliyə alim 46 misal verir və şairin şeirlərindən nümunə göstərir. Sonra alim belə bir nəticəyə gəlir ki, ərəb və fars dillərindən aldığımız yuxarıdakı sözləri hamı ana dili sözü kimi başa düşür. Deməli, belə sözlər artıq dilimizin lüğət fonduna keçmişdi. Belə sözləri dildən çıxarmaq və ya purizm yolu ilə başqa sözlə əvəz etmək lazım deyil. Keçən əsrin əvvəllərində F.B.Köçərli (63, səh.78), S.M.Qənizadə (36, səh.11) və başqaları da bu mövqedə dayanırdı.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Füzuli dilini H.Mirzəzadədən də əvvəl bu və ya digər mövqedən araşdıranlar olmuşdu. Amma H.Mirzəzadə Füzuli dilini bir sistem halında, fonetika-leksika, morfolojiya-sintaksis istiqamətində və ardıcılıqla tədqiq etmişdir. H.Mirzəzadə 1950-ci ildən Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində “Tarixi qrammatika” fənnindən dərs dediyi kimi, bu fənnin bir hissəsi olaraq “Füzulinin dili” adlı xüsusi kurs da yaradıb özü tədris edirdi. Alim neçə illər ərzində oxuduğu mühazirələri “Qiyabiçilər üçün metodik göstəriş” şəklində 1965-ci ildə çap etdirmişdir. Bu kitabda alim Füzuli dilini tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Füzuli dili bütövlükdə XVI əsr

Azərbaycan dilindən təcrid edilə bilməz. Əsərdə alim deyir:

“Yazıçıların dili hər şeydən əvvəl yaşadıkları dövrün ədəbi dilidir. Yazıçı burada mövcud ədəbi dil normalarını əsasən mühafizə etmiş olur. Yazının növündən, tipindən, hətta yazıçının ədəbi üslubundan asılı olmayaraq həmin normalar qalır və istifadə edilir. Əlbəttə, bu vəziyyət yazıçının özünə məxsus olan fərdi dil xüsusiyyətlərini, bu və ya digər bir sözə və ya ifadənin işlədilməsinə münasibətini, mənalandırmasını heç də dəyişmir. Həmin fərdi xüsusiyyətlərlə yanaşı yazıçı tərəfindən dilə bir sıra yeniliklər də gətirilir ki, bunları nəzərə almaq lazımdır.

Füzuli dilini tədqiq edib öyrənərkən belə bir nisbəti gözləmək lazımdır. Çünki qarşıya qoyduğumuz məqsəd XVI əsr ədəbi-bədii dilini, mövcud dil normalarını, bu dilin əsas spesifik cəhətini təşkil edən qrammatik quruluşun ümumi mənzərəsini izah etməklə bərabər, şairin ədəbi-bədii dilimizin inkişafındakı rolunu, eləcə də bir sıra fərdi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırıb, izah etməkdən ibarətdir.

Füzuli dili tədqiqatçılarının gəldikləri nəticə belədir ki, Füzuli, dili etibarilə özünə qədər olan şairlərdən fərqləndiyi kimi, Azərbaycan dilinin inkişafında da təsiredici rol oynamışdır. Şeir dilini özünə qədər olan təkrarlardan, çeynənmiş söz və ibarələrdən qorumuş, canlı danışıq dilinin gözəl, saf və təbii söz və ifadələri ilə

zənginləşdirmişdir. Sözlər dərin mənası ilə hissi təsiri və obrazlılığı ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, çünki söz yaradıcı təfəkkürdən kənarında götürülmür [5, s.6– 7].

Alim bu əsərdə Füzuli dilini dövründən təcrid etmədən geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırmaqdan əlavə, bu mövzudan bəhs etmiş alimlərin fikrinə də öz münasibətini bildirir və inandırıcı mövqe – vətəndaşlıq mövqeyi tutur. Alim göstərir ki, Füzuli dili əvvəllər geniş araşdırma mövzusu olmamışdır. Buna görə də bu haqda məlumatı, yalnız təzkiyəçilərdən almalı oluruq. O göstərir ki, təzkiyələrdə Füzuli dili yüksək dəyərləndirilir və özbək şairi Əlişir Nəvai dilinə oxşadılmışdır.

Bu məsələdən bəhs edərkən H.Mirzəzadə Həsən Çələbinin, Riyazinin, Lətifinin və Rizazadə Əkrəmin fikirlərinin, təxminən, eyni olduğunu göstərir. Azərbaycanda – şairin dildaşları XIX əsrdən başlayaraq Füzuli dilinin nəfis və incəliklərini qiymətləndirməyə başlamışlar. XIX əsrdə S.Ə.Şirvani təzkiyəsində Füzulini “Yeganeyi-əsr və vəhidi-dəhr” kimi qiymətləndirmişdir. XX əsrin əvvəllərində F.B.Köçərli Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını ümumən yüksək qiymətləndirdiyi kimi onun dilinə də toxunmuş və yüksək qiymətləndirmişdir. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, F.Köçərliyə qədər şairin nəsrə yazılmış “Hədiqətüs-süəda” əsəri haqqında – onun dili haqqında heç kəs bəhs etməmişdir, danışmamışdır. F.B.Köçərli bu əsərin dilini yüksək qiymətləndirmiş və demişdi:

“Bu vaxtda kimi füsəhayi-türk və əcəmdən bir kəs böylə bir xaş ibarəlü və şirin ləhcəli və gözəl şivəli əsər vücudə gətirməyibdür, disək səhv etməmiş olarıq” [38, s.12].

Bundan sonra müəllif A.Surun “Fyuzat” dərgisinin 1907-ci il 31-ci sayında dərc etdirdiyi “Füzuliyə bir nəzər” adlı məqaləsinə də öz müsbət münasibətini bildirir.

H.Mirzəzadə göstərir ki, Füzuli dilinə ən obyektiv qiyməti 1925-ci ildə B.Çobanzadə vermişdir. Alim bunu B.Çobanzadənin ixtisasca dilçi olduğu ilə əsaslandıraraq yazır:

“Füzulidin danışan alimlərdən biri də Bəkir Çobanzadədir. Haqqında danışdığımız müəlliflərdən fərqli olaraq, B.Çobanzadə dilçi bir alim kimi, Füzuli yaradıcılığının filoloji təhlilini verərkən şairin dili üzərində də müşahidələr aparır və Füzuli dilinin sadəlik və təmizliyi, lüğət və ifadələri, hətta cümlələri üzərində duraraq, dili dolaşdıran və fikri ağırlaşdıran cümlələrin, ifadələrin Füzulidə olmadığını söyləyir. B.Çobanzadə Füzulinin əsərlərinin dilindən çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, o, “bir çox qüvvətli türk şairləri kibi əsil sənət və mərifət türkcə kibi işlənməmiş bir dil ilə gözəl şeir yazmaq mümkün olduğunu irəli sürmüşdür”.

Prof. B.Çobanzadə Füzuli dilinin tamamilə Azərbaycan dili yox, bəlkə bir neçə dövr keçirmiş Azərbaycan şivəsinə yaxın bir vəziyyətdə olan dil olması fikrindədir. Şübhəsiz, B.Çobanzadə də başqaları kimi,

hələ bu dövrlərdə Füzulinin tamamilə azərbaycanca yazdığını söyləməkdə müəyyən qədər çətinlik çəkmişdir. Çünki Azərbaycan dilinə ümumtürk dilinin bir şivəsi kimi səhv bir münasibət öz mənfi təsirini Füzuli dilinin izahında da göstərirdi. Halbuki, müəyyən tarixi keçmişi və özünün yazı ənənəsinə malik bir dilin, Azərbaycan dilinin hər hansı bir xüsusiyyəti əsrlər ərzində inkişaf etmiş, tam bir şəkildə sabitləşmişdir. Doğrudan da, əgər şair özü öz dilini rum və tatar türkcəsindən fərqli görürsə, işlətdiyi zərif və lətif ibarələri başqalarından fərqləndirirsə; digər tərəfdən də bir çoxlarının etiraf etdiyi kimi, Füzuli dilində Azərbaycan dili xüsusiyyətləri əksəriyyəti təşkil edirsə, o zaman belə zənn və ehtimalların heç bir əsası yoxdur [5, s.12– 13].

Məlumdur ki, 1925-ci ildə Füzulinin ədəbi fəaliyyətinin 400 illiyi qeyd edilmiş və bu münasibətlə bir dərgi də çap olunmuşdu. 1940-cı ildə ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal Paşayev 1940-cı ildə “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı sanballı bir əsər yazmışdır. Bu mövzuya 1958-ci ildə yenidən qayıtmış və “Füzuli sənətkarlığı” adlı əsər yazaraq 18 il əvvəl yazmış olduğu əsəri təkmilləşdirmiş və yeni fikir və mülahizələr əlavə etmişdir. M.C.Paşayevin əlavə etdiyi ən maraqlı və obyektiv fikirlərdən biri də budur ki, o, Füzuli dilinin qəlizliyini irad tutanlara qarşı tutarlı cavab vermişdir.

Akad. H.Arashlı da Füzulinin yubileyi münasibətilə yazmış olduğu əsərdə şairin dilinin yüksək səviyyədə

“Ziyalıların anlaya biləcəyi” bir səviyyədə olduğunu qeyd edirdi. Bu yubiley münasibətilə prof. Ə.M.Dəmirçizadə “Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi” adlı irihəcmli bir məqalə yaşamış və burada ədəbi dilimizin Füzuliyə qədərki vəziyyəti və onun leksik, qrammatik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat vermişdir. H.Mirzəzadə Ə.Dəmirçizadənin bu məqaləsini yüksək qiymətləndirir və oradakı bəzi müddəalara öz münasibətini də bildirir. Burada Ə.Dəmirçizadənin “Əvam və Kas” üçün yazmaq məsələsindəki mövqeyini H.Mirzəzadə belə qiymətləndirir.

“Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Dəmirçizadə “am, əvam” istilahını bircə, doğru izah etmədiyindən Füzulinin xalqa olan münasibəti, əhatə olunduğu mühiti və dili məsələsində bir qədər səhvə yol vermişdir. Ə.Dəmirçizadəyə görə, Füzulinin işlətdiyi “am, əvam” istilahını xalqın geniş hissəsini, bütövlükdə götürülmüş təbəqələrini deyil, ancaq şəhərin əsnaf təbəqələrini, tacirlərini göstərən bir söz kimi başa düşmək lazımdır. Çünki o zaman Füzulini ancaq belə adamlar başa düşür və ondan istifadə edirdilər. Əlbəttə, bu heç də belə deyildir. Xalqın bu sevimli şairi nədən və necə yazırsa yazsın, istinad nöqtəsi həmişə xalq olmuşdur: çünki onun pərişanlığı, sevinci, kədəri, göz yaşı, bir sözlə, hər cür izzətləri özününkü olduğu qədər də xalqın olmuş, eləcə də əksinə, xalqın izzət və ələmlərini

özününkü hesab etmişdir. Füzuli düşüncəsində şair və xalq tam vəhdət təşkil edirlər” [5, səh.16].

Alim Füzuli dilinin geniş təhlil və tədqiqə ehtiyacı olduğunu göstərməklə son vaxtlar Azərbaycanda bu işə xüsusi diqqət verildiyini göstərir. Belə ki, o, Həsən Zərinəzadənin “Füzuli dilində fonetik bağlanma”, “Muradxan Cahangirovun “Füzuli dilində işlənən sadə və mürəkkəb cümlə tipləri”, Musa Adilovun “Füzuli yaradıcılığının bəzi dil və üslub xüsusiyyətləri”, E.Əlibəylinin “Füzuli dilinin bədii xüsusiyyətləri”, M.Ə.Əsgərovun “M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərindəki sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədrisi” və s. haqqında əsərlərin adını çəkir və onların bu sahədə uğurlu addım olduğunu göstərir.

Həmin kitabda H.Mirzəzadə “Osmanlı-türk müəlliflərinin Füzuli dili haqqında” adlı başlıq da vermişdir. Burada alim türk-osmanlı alimlərindən İsmayıl Hikmətin “Azəri ədəbiyyatı tarixi” əsərində Füzulinin dilinin lazımı səviyyədə şərh edilmədiyini qeyd edir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslarından İsmayıl Həbibin “Türk təcəddud ədəbiyyatı” adlı əsərində “Füzuli dilinin xalq arasında geniş yayılıb sevildiyini” deməsi H.Mirzəzadəni qane edir. O, xüsusilə Zeynəb Qorxmaz və Səlahəddin Olğayın birgə yazdıqları “Füzuli dili haqqında notlar” (Ankara, 1956) və Hasibə Mazioğlunun Füzulinin 400 illik yubileyi ərəfəsində yazmış olduğu “Füzuli və Hafız” adlı əsərlərinə toxunur, onların qısa şərhini verir. Xüsusilə

Zeynəb Qorxmazın və Səlahəddin Olğayın Füzuli haqqındakı fikirlərini təqdir edir. Onlar deyirdi: “Onun Azəri ləhcəsi ilə yazmış olması özünə bizim divan şairlərində görülməyən bir gözəllik (orijinalıq) qazandırmışdır.(Z.Korkmaz, S.Olğay .Füzuli dili haqqında notlar.Ankara 1956,səh.4) [38, səh.21].

Kitabda alim “Füzulinin sözə münasibəti və söz sənətkarlığı” adlı bəhs də vermişdir.Məlumdur ki, Şərqin, o cümlədən Azərbaycanın elə bir klassik şairi yoxdur ki, söz haqqında bəhs etməsin.Nizami, Xaqani, Nəsimi kimi Füzuli də sözü insan idrakının ən qiymətli məhsulu hesab etmişdir.Alim bu mövzudan hərtərəfli şəkildə bəhs edir və Füzulinin söz qəzəlini bütövlükdə təqdim edir.

Xəlqə ağzın sirrini hər dәм qılır izhar söz.
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var
söz.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar
söz.

Ver sözə əhya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyğudan bidar söz.

Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərər hərdəm niqabi-qeybidən rüxsari söz.

Xazini-gəncineyi-əsrardir hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrari söz.

Olmayan qəvvasi-bəhri-mərifət arif deyil,
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lölöi-şəhvari söz.

Gər çox istərsən Füzuli, izzətin az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Füzuliyə görə, bədii söz sahibi yalnız bədii təfəkkürə deyil, eyni zamanda həyatı idrak üçün məntiqi təfəkkürə də malik olmalıdır. Çünki sənət dairəsinə alınıb, bədii səviyyəyə qaldırılmış bu və ya digər bir söz öz məzmununa görə real zəminindən təcrid edilmir. Söz idrak fəaliyyətinin nəticəsi kimi maddi aləmi bütün xüsusiyyətləri ilə daha yaxından görüb hiss etmək üçün mühüm bir vasitədir. Məzmun və ideyadan məhrum olan hər hansı bir söz, əlbəttə, insana yaddır. İnsan üçün nitq sadəcə sözlər yığımından ibarət deyil, bəlkə məzmunludur, ünsiyyət üçün yeganə vasitədir [5, səh.23–24].

Bundan sonra alim “Füzuli dilinin leksik tərkibi” başlığı altında böyük bir fəsil verir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu hissədə 1957-ci ildə eyni adla çap etdirdiyi məqaləni təkrar verməmişdir.

Doğrudur, alim bəzən əvvəlki məqalədə istinad etdiyi alimlərin əsərlərinə yenidən müraciət etmişdir, amma onlardan bəhs etdiyi əvvəlki fikirləri götürməmişdir. Belə ki, bu əsərdə H.Mirzəzadə təhlil və müqayisəni daha da dərinləşdirmişdir. Məsələn, əvvəlki məqalədə Z.Qorxmaz və S.Olğaydan bir fikrə istinad etmişdisə bu kitabda onların Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində olan, Füzuli dilində işlənən sözləri vermişdir. Onlar yazırdı:

“Füzulidə rast gəldiyimiz qədim Azəri sözlərinin bir qismi, əski Anadolu türkcəsində ya olduğu kimi, ya da müəyyən dəyişmədən sonra işlənir” .(Z.Korkmaz, S.Olğay. Füzuli dili hakkında notlar.Ankara 1956,səh.5).Sonra H.Mirzəzadə bu müəlliflərin müqayisə etdiyi sözləri verir.

<i>Füzulidə</i>	<i>XIV– XV əsrlərdə Anadolu türkcəsində</i>
Adaqlı	sözlü, nişanlı
Apar	götür, alıp kaç
Ayrıq	Ayrı
Basmaq	ayakkabı, yemeni
Sağol	iyileş və s.

Müəllif göstərir ki, Hasibə Mazioğlu 124 Azərbaycan dili sözünün Füzuli tərəfindən işlədildiyini və

onların Anadolu türkcəsində qarşılığını vermişdir: [52, s.33– 34].

<i>XVI əsr Azəri ləhcəsində</i>	<i>XVI əsr türkcə qarşılığı</i>
Ağa	büyük, ulu, efendi
Ayaq	Kadeh
Buyruq	Emir
Dağ	Yara
Dun	Gece
ər	koca, zəvc
Dirilik	geçim, yaşama
Soraq	Haber
Sümük	Kemik
Tapmaq	bulmaq və s. (5, səh.33–34)

H.Mirzəzadə Füzuli dilində üzərində aparılan tədqiqatları ümumiləşdirərək və özü müşahidələr apararaq belə qərara gəlir ki:

“Füzulinin dilində işlənən Azərbaycan sözlərinin içərisində müəyyən qədər bir təmizlənmə getmişdir. Tarixən işlənmiş bəzi sözlər müasir dilimizin lüğət tərkibindən çıxmış və ya çıxmaq üzrədir. Lakin bunlar olduqca azdır. Belə sözləri təqribən 4 qismə bölmək olar. Məs.:

1. *Şəkli cəhətdən dəyişənlər*. Buraya daxil etdiyimiz sözlərin əsasən səs tərkibində dəyişiklik olduğu nəzərə

çarpır. Məsələn, ilən – ilə, tutsaq – dustaq, yaslanur – yastılanır, qamu – hamı, urmaq – vurmaq və s.

2. *Məna cəhətdən dəyişənlər.* Uc – üçün, özgə – başqa, götürmək – qaldırmaq, yaman – pis, var – bütün, tanı – bil, bəri – uzaq, ara – münasibət və s.

3. *Müasir dialekt və şivələrimizdə qalanlar.* Yügiş–küş (az – kuş tərkibində çox mənasında), iraq – uzaq, yana – ötrü, tərəf, durğuzmaq, eşik, çin və s.

4. *Dilimizdən tərk olanlar.* Çizginmək, sonmaq, gəz, üs, yeldi (yügürmək mənasında), yazı, əyağ (qədäh, piyalə), yavuz, sayru və s. [5, səh.35].

Füzuli dilini araşdıran bütün tədqiqatçılar kimi, H.Mirzəzadə belə bir fikir söyləyir ki, hər bir xalqın dünyagörüşü, milli mental xüsusiyyətləri onun uzun illərlə yaratdığı paremioloji ifadələrdə əks olunur. Əslində, paremioloji vahidlər xalq təfəkkürünün məhsulu olub dildə formalaşana qədər müxtəlif mənalarda işlənir. Bu cəhəti prof. M.Adilov da qeyd edir:

“Xalq ifadələrinin Füzuli şeirində aparıcı mövqe tutduğunu, sənətkarın bədii üslubunun xəlqiyni əks etdirirsə, digər tərəfdən, bu dilin obrazlılığını təmin edir. Aydın olur ki, milli dil sözlərini qüdrətli sənətkar ümumiləşdirilmiş mətnlər daxilində işlətməyi daha çox sevirdi və üstünlük verirdi” (40, səh.226).

H.Mirzəzadə də Füzuli dilinin xəlqiliyinin ümdə bir göstəricisi kimi onun dilində işlənmiş xalq ifadələrini

qəbul edir və belə ifadələrin Füzuli dilinin milli təfəkkür məhsulu olduğunu qeyd edirdi:

“Füzuli dilinin xəlqiliyini göstərən, onu xalqa daha sıx bağlayan bir xüsusiyyət də vardır ki, o da əsərlərinin dilində geniş ölçüdə işlətdiyi ibarələr və sabit söz birləşmələridir. Mahiyyəti etibarilə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, eyni zamanda, əsas lüğət fondunun incilərindən sayılan bu qəbildən olan tərkib və birləşmələri göstərməmək olmaz. Füzuli dili bu cəhətdən olduqca zəngindir. Məsələn, qanlar uddurmaq, baş çıxarmaq, üzün ağ, sınacaqdır sənin başında çanaq, baş ağrıtmə, dəm vurmaq, hər qanda olsa qanlıyı əlbəttə qan tutar, düşər el ağzına, el ağzın tutmaq olmaz, gəzdirərlər ani əldən ələ, sürdü Məcnun növbətin şimdiki bənəm rüsvayi eşq, doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövranıdır, bağı daş, yanmasun ki quru yanında yaş, bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın, üz urmaq, əyaqdan saldı, qana qandır, çəkdi əyağın, mələmət oduna yandı və s.” [5, səh.37].

Həmin əsərdə H.Mirzəzadə Füzuli dilinin leksik tərkibini mənşəyinə görə üç qrupa bölür və onlara aid misallar verir. Yəni türk sözlərindən əlavə, Füzuli ərəb, fars sözlərini də işlətmişdir. Sonra müəllif göstərir ki, bu sözlərin böyük bir qrupu artıq Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Alim Füzuli dilinin leksik tərkibindən bəhs edərkən maraqlı bir məqama da toxunur. Bu, daha çox feillərə

aidir. Belə ki, Füzuli dilində işlənən feillər özünü daha çox saxlamışdır. Başqa sözlə desək, bu gün Azərbaycan və xüsusilə onun Cənub dialektlərində asan başa düşülən və geniş işlənən feillər türk dilində işlənir. Bu səbəbdən də türk müəllifləri Füzuli dilində işlənən feillərin türk dilində qarşılığını – izahını verməli olmuşlar.

Məsələn,

sancmaq	-	sokmak, saplamak
oğurlamaq	-	çalmak, hırsızlamak
suvarmaq	-	sulamak
tapşurmaq	-	göndermek, havale etmek
tərpənmək	-	kalkmak, davranmak və s.

Bu, onu göstərir ki, nəinki qohum dillər arasında fərqlər ola bilər, habelə eyni dilin özündə də tarixi inkişafı bağlı dəyişmələr gedə bilər. Belə bir sual meydana çıxar bilər: Bir dilin tarixi inkişafı nəticəsində dəyişmə çox ola bilər, ya qohum dillər arasındakı fərq? Bu sualın cavabı aydındır. Bir dildə dəyişmənin sürəti qohum dillər arasındakı fərqdən zəif olur.

Bu səbəbdən də İraq ərazisində yaşayan türkmənlərin (vaxtilə Azərbaycandan köçürülənlərin) dili bizim üçün aydın, türk qardaşlarımız üçün bir qədər çətindir. Bu məsələyə toxunan H.Mirzəzadə yazırdı:

“Füzuli dilində işlənən və bugün türk oxucularına izah və tərcümə yolu ilə təqdim olunan feillər yalnız

müasir dövrümüzdə deyil, hətta XVI əsr ədəbi dilində də eyni vəziyyətdə olduğunu söyləyə bilərik. Əlbəttə, bu o deməkdir ki, Füzuli və onu yaşadan xalqın müxtəlif siyasi, ictimai şəraitdə yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu öz sabitliyini qorumuş, istər klassiklərin, istərsə də xalq ədəbiyyatının vasitəsilə danışıq dili ilə bərabər öz həyatiliyini sübut etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Kərkük xoyratlarını toplayan Əta Tərzibaşı mahnılarda işlənən Azərbaycan feillərinin türkcə qarşılığını verməyi vacib bilmişdir. Əks təqdir azərbaycanlı olmayan oxucu üçün bir çox söz ya başa düşülməzdi, ya da mənaca təhrif olunardı. Halbuki, müxtəlif dövlət ərazilərində yaşayan azərbaycanlılar üçün bu, heç də bir çətinlik törətmədən başa düşülür” [5, səh.37].

Bu mövzu H.Mirzəzadəyə doğma idi. Alim Füzuli dilini araşdırarkən İraq ərazisində yaşayan Turkmanların dili ilə Azərbaycan dilinin XVI əsrdəki vəziyyətinin eyni olduğunu yəqin etdi. Akad. Ə.K.Əlizadə 1960-cı ildə İraq Respublikasından qayıtdıqdan sonra “İraq xatirələri”ni “Kommunist” qəzetində çap etdirdi (15.III.1960, №62). Burada alim yazırdı ki, “Azərbaycan dilinin indi də İraqda yayılması və bu ölkədə Azərbaycan dilində danışan bir neçə yüz min nəfərin yaşaması da təsadüfi deyildir”. Bu, onunla əlaqədardır ki, Səlcuqlar Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bu ölkəyə Orta Asiyadan bir çox tayfaları köçürmüşlər. Bu tayfalardan ən böyüyünü təşkil edən

Oğuzlar “Cənubi Qafqasiya (Arran) Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı Həmədan, Farsistan, Xorasan və Tehran vilayətləri, İraq və Şərqi Anadolu həvaləsində” məskən salıb yaşayırlar (F.Köprülüzadə “Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər” Bakı, 1926, səh. 7– 8).

Hadi Mirzəzadə Füzuli dilinin Azərbaycan türkcəsinin Kərkük-İraq dialekti olduğunu göstərirdi.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi, onun inkişaf mərhələləri haqqında fundamental əsərlər yazmışdır. Biz burada bu mövzudan müfəssəl şəkildə bəhs etməyə lüzum görmürük.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Dəmirli M, Məmmədli Mahal.Azərbaycan tarixi: B., Elm.1997
- 2.Rəfilı M. “Prof. B.Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə”, “İnqılab və mədəniyyət” jurnalı.1931.№2, səh.30
- 3.Mirzəzadə H. “Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında”. Azərb. EA. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri.B.,1957.VIII c.səh.161–183
- 4.Füzuli əsərləri.III cild.1958
- 5.Mirzəzadə H. “Füzulinin dili” B.,1957, 92 s.

Elmi fəaliyyəti

1947-ci ildə filologiya elmləri namizədi almaq üçün “XIX Əsr Azərbaycan nəsr dili” mövzusunda dissertasiya

müdafiə etmişdir. Hadi Mirzəzadə Azərbaycanda dili tarixi bəhsinin, “Azərbaycan dili tarixi” tədris kursunun yaradıcılarındanandır. Tədqiqatlarında Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və ümumən “Molla Nəsrəddin”in Azərbaycan dili tarixindəki mövqeyi dəyərləndirilir. Elmi əsərləri arasında “Cəlil Məmmədquluzadənin dili” (1945), “Sabirin şeir dili haqqında bəzi qeydlər” (1946), “H.Mehdinin hekayə dili” (1947), “Nizami söz haqqında” (1947), “C.Cabbarlının dili” (1950), “Osman Sarıvəllinin bədii dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər” (1956), “Əbdüləli Nərəngin “Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabı haqqında (resenziya)” (1964), “M.Füzulinin dili” (1965) və s. adlarını çəkmək olar.

1960-cı ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində tarixi qrammatika kimi yeni bir sahənin başlanğıcı oldu.

H.Mirzəzadə bu sahədə öz tədqiqatlarını davam etdirərək tarixi fonetika, tarixi morfolojiya və tarixi sintaksis sahəsində bir sıra əsərlər müəllifi olmuşdur. Elmi axtarışlarının labüd nəticəsi kimi Hadi Mirzəzadənin nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası”, “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi”, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kimi qiymətli və əvəzsiz kitabları bu gün də dilçilərimizin, eləcə də elmə qədəm basan ali

məkəb tələbələrinin bəhrələndiyi qiymətli tədqiqat əsərləridir.

Alim qədim və orta əsr türk dili abidələrinin Mahmud Kaşqari, İbn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvanının lüğətləri, XVI əsr və sonrakı əsrlərə aid rəsmi sənədləri dövrün mötəbər mənbələri kimi əsas götürmüşdür. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində dilimizin tarixi üçün maraqlı faktlar qorunub saxlanır ki, bunlar da tədqiqatçının diqqət mərkəzindən kənar qalmamış, onlardan geniş istifadə etmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi, tarixi qrammatikası üçün əsas mənbələrdən biri də dialekt və şivələrdir ki, alim tədqiqatlarda onlara tez-tez müraciət etmişdir.

ƏSƏRLƏRİ

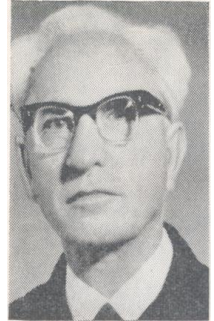
1. Mirzəzadə H.İ. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Abdüləli Karəng. Təbriz, 1340/ milladi 1961/.- Azərb. Dövlət Un-tinin elmi əsərləri. Dil və ədəb. seriyası, 1964, № 2, s. 67-90.
2. Mirzəzadə H.İ. Təbriz universitetinin professoru Əbdüləli Karəngin tədqiqatında müasir Azərbaycan dili.- Ali məktəblərin filoloji və pedaqoji problemlərə həs edilmiş I respublika elmi konfransının materialları. B., 1964, s.20-21.
3. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilində işlənən “gərək” sözü, onun mənə və vəzifələri.- Azərb. dili və ədəb. tədrisi, 1959, 2-ci burax., s. 3-12.
4. Mirzəzadə H.İ. Füzulinin dili: Qiyabiçilər üçün metodik göstəriş/ Red. Bağırov Ə.A. - B., 1965, -92 s. /Azərb. SSR Nazirlər Sovetinin Ali və Orta İxtisas Təhsili Komitəsi. S.M. Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti. Qiyabi şöbə.
5. Mirzəzadə H.İ. Cənubi Azərbaycan milli hökumət dövründə Azərbaycan dili uğrunda mübarizə. - S.M.Kirov ad. ADU-nun professor-müəllim heyətinin elmi sessiyası .Məruzələrin tezisləri. B., 1949, s. 43-44.

6. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına dair qeydlər. - Filoloji fakültəsinin əsərləri. B., Azərb. Dövlət Un-ti nəşriyyatı, 1958, s. 3-38.
7. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar: Fonetika, morfolojiya/ Red. Rüstəmov R.Ə. - B., 1953, 100 s. / S.M.Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti. Ümumi dilçilik kafedrası.
8. Mirzəzadə H.İ. Yazılı abidələrimizin dilində işlənən “çun” və “çu” bağlayıcıları haqqında. -Azərb. Dövlət Un-tinin elmi əsərləri. Dil və ədb. seriyası, 1965, № 2, s. 3-6. – Xülasə rus dilində.
9. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasələr: Sintaksis / Red. Bağirov Ə.A. - B., 1956. - 58 s./ SSRİ Ali Təhsil Nazirliyi. S.M.Kirov ad. Azərb. Dövlət Un-ti. Qiyabi şöbə.
10. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti /Red. Abdullayev Ə.B. - B.: Maarif, 1968, -164 s.
11. Mirzəzadə H.İ. Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 8-ci cild, 1957, s. 161-183.
12. Mirzəzadə H.İ. İraq ərazisində yaşayan Azərbaycanlıların dili haqqında bəzi qeydlər. - Azərb. Dövlət Un-tinin elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 1961, № 4, s. 83-97. - Xülasə rus dilində.

13. Mirzəzadə H.İ. Osman Sarıvəllinin bədii dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər. -Azərb. Dövlət Un-tinin elmi əsərləri, 1956, № 3, s. 117-126.
14. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (köməkçi nitq hissələri). ADU nəşri, 1958, 78 s.
15. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti (S.Ə.Cəfərov, İ.Hacıyev və Ç.F.Bağirovla birlikdə). Bakı: 1960, 112 s.
16. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B., Azərtədrisnəşr, 1962, 370 s.
17. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, B., ADU, 1990, 376 s.

SƏLİM ƏBDÜLLƏTİF oğlu CƏFƏROV

Ümumi dilçilik kafedrasının yetirib boya-başa çatdırdığı görkəmli dilçilərdən, səviyyəsinə qaldırdığı alimlərdən biri də prof. Səlim Əbdüllətif oğlu Cəfərovdur. Səlim müəllim Azərbaycan dilçilərinin yaşlı nəslinə mənsubdur. O, 1907-ci ildə Dağıstan MSSR Rutul rayonunun Saxur kəndində anadan olmuşdur. İbtidai və orta təhsilini də orada almışdır. Əmək fəaliyyətinə Rutul rayonunun məktəblərində ibtidai sinif müəllimi kimi başlamış, sonradan təhsilini artırdıqca orta məktəblərdə dərs demişdir. 1936-cı ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Dil və ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir. Ali təhsil aldıqdan sonra Azərbaycanın müxtəlif təhsil müəssisələrində və elmi-tədqiqat institutlarında müəllim, kafedra və şöbə müdiri, dekan, direktor müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1953-cü ildən o da öz taleyini universitetin Ümumi dilçilik kafedrası ilə bağlamış, Muxtar müəllimlə çiyin-çiyinə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında fəal iştirak etmişdir. Hələ 1946-cı ildə “Adlar və onları düzəldən şəkilçilər” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən Səlim müəllim ondan 13 il sonra, yəni 1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin leksikası” mövzusunda doktuluq

dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bir ildən sonra ona professor elmi adı verilmişdir.

Səlim müəllim Azərbaycan dili leksikologiyasının ən birinci və görkəmli nümayəndəsi idi. Onun çoxlu elmi məqaləsi, dərslik və dərs vəsaiti Azərbaycan dilçiliyinin tarixində özünə əhəmiyyətli yer tutur. Onlardan “Adlar və onları düzəldən şəkilçilər” (1949), “Azərbaycan dilinin leksikası” (1958), “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” (1960), “İsmin tədrisinin nəzəri əsasları” (1964), “Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər” (1960), “Müasir Azərbaycan dili” (ali məktəblər üçün dərslik, 1970) və s. göstərmək olar. Səlim müəllim dilçiliyimizdə omonim, sinonim və antonimlər lüğətini ilk dəfə hazırlamışdır. Bütün bunlarla bərabər Azərbaycanda dilçi kadrların hazırlanmasında da Səlim müəllim fəal iştirak etmişdir. Buna görə də Səlim müəllim milli filologiyamızın inkişafı tarixində özünə önəmli yer tutur. Professor S.Ə.Cəfərov 1978-ci ildə vəfat etmişdir.

ƏSƏRLƏRİ

Dərslilər

1. Əlifba /sax məktəbləri üçün/ Azərnəşr, 1934, 6.
2. Əlifba /saxca yaşlılar üçün/ Azərnəşr, 1934, 6.
3. Əlifbadan sonra /sax məktəbləri üçün/ Azərnəşr, 1934, 6.
4. Ana dili /sax məktəblərinin II sinfi üçün/ Azərnəşr, 1935, 10.
5. Qrammatika və yazı qaydaları/ sax məktəblərinin I və II sinfi üçün/ Azərnəşr, 1936, 8.
6. Ana dili/ sax məktəblərinin III sinfi üçün/ Azərnəşr, 1937, 12.
7. Oxu kitabı/ saxca yaşlılar məktəbi üçün/ Azərnəşr, 1937,10
8. Qrammatika və yazı qaydaları/ saxca iii sinif üçün/ 1937,8 Azərnəşr
9. Qrammatika və yazı qaydaları/ saxca yaşlılar üçün/ 1937, 8 Azərnəşr
10. Azərbaycan dili/ rus məktəblərinin V sinfi üçün/ 1937, 8 Azərnəşr (şərik müəllif)
11. Oxu kitabı/ kar-lallar məktəbinin V sinfi üçün/ 1937, 8 Azərnəşr
12. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ kar-lallar məktəbinin IV sinfi üçün/1938-49, 10 Azərnəşr
13. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ kar-lallar məktəbinin V sinfi üçün/ 1938, 8 Azərnəşr şərik müəllif

14. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ I hissə/ 1939, 12
Azərnəşr (şərik müəllif)
15. Azərbaycan dili/ müstəqil öyrənən ruslar üçün/
Azərnəşr, 1940, 14
16. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ I hissə/ Azərnəşr,
1941-44, 12
17. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ I hissə/ Azərnəşr,
1945-50, 12
18. Azərbaycan dilinin qrammatikası/rus orta məktəbləri
üçün/ Azərnəşr, 1942-49, 12
19. Azərbaycan dili /ali məktəb üçün dərslik/Azərb.QPI,
1945, 30
20. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ I hissə/ Azərnəşr,
1959-66, 10
21. Azərbaycan dilində feil bəhsi/ali məktəblərin rus
şöbəsi üçün/Tədris nəşr, 1964, 5
22. Müasir Azərbaycan dili/ I hissə Tədris nəşr, 1967, 20
23. Əlifba/ ibtidai məktəblərin I sinfi üçün əlyazması,
1960, 6

Monoqrafiyalar

1. Müasir Azərbaycan dili, adlar və onları düzəldən
şəkilçilər Maarif nazirliyi, 1949 , 7
2. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ADU, 1958, 12
3. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Azərtədris
nəşriyyatı, 1960, 15

4. İsim tədrisinin nəzəri əsasları, Azərtədris nəşriyyatı, 1962, 6

5. Feil tədrisinin nəzəri əsasları, BDU nəşriyyatı, 2003, 11,25

Metodik vəsait və dərs vəsaiti

1. Qiyabiçilər üçün metodik göstəriş və control iş, Azərnəşr, 1939,1

2. Qiyabi orta məktəbin V sinifləri üçün qrammatikadan metodik göstəriş və control iş, Azərnəşr, 1941,3

3. Qiyabi orta məktəbin VI sinifləri üçün qrammatikadan metodik göstəriş və control iş, Azərnəşr, 1941, 3

4. Qiyabi orta məktəbin VII sinifləri üçün qrammatikadan metodik göstəriş və control iş, Azərnəşr, 1941,3

5. AQPİ məktəbləri üçün dildən proqram, metodik göstəriş və control iş, Maarif nazirliyi, 1949, 2

6. Azərbaycan dilçiliyinə aid bibliografiya, Maarif nazirliyi, 1949, 0.5

7. Müasir Azərbaycan dili proqramı, Maarif nazirliyi, 1949, 1

8. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, şəkil və məzmun etibarilə sözlər, 1966, 3.5

9. Dilimizdə işlənən ərəb və fars sözlərinin lüğəti, Azərtədris nəşriyyatı, 1960, 8

10. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, Azərtədris nəşriyyatı, 1967, 5

Jurnal məqalələri

1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında, Azərbaycan məktəbi no 3, 1945, 1,5
2. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı, Azərbaycan məktəbi no2, 1947, 1,5
3. Azərbaycan EA-sı ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri haqqında Azərb.EA xəbərləri, 1954, 1,5
4. Azərbaycan dilində idiomlar ADU-nun elmi əsərləri, 1955, 2
5. Cümlədə sözlərin sırası, Azərb.EA xəbərləri, 1960, 2
6. Azərbaycan dilində feil düzəldən şəkilçilər Azərb.EA xəbərləri, 1953, 1
7. Nisbət və hal şəkilçilərinin tədrisi haqqında, Azərbaycan məktəbi No3, 1955, 1
8. İsim təliminin bəzi məsələlərinə dair, Azərbaycan ədəbiyyatı və dil təd. dair, 1958, 1
9. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında, filoloji fakültənin xəbərləri, 1958, 1,5
10. İsim təliminin bəzi məsələlərinə dair, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları, Azərbaycan ədəbiyyat və dil təd. dair, 1958, 1
11. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası, Filoloji fakültənin xəbərləri, 1958, 1,5
12. İsim təliminin bəzi məsələlərinə dair, hal kateqoriyası, Ədəbiyyat və dil təd. metodikası, 1960, 1

13. Azərbaycan dilində sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi, ADU elm. əsər.1958, 1
14. Şəxs əvəzliliklərinin törəmə və inkişafı, ADU elm.əsər., 1965, 1

NƏSİR NƏSİRZADƏ MƏMMƏDOV

Respublikada ilk dəfə (1945-ci ildən) ümumi dilçilik problemləri ilə məşğul olan, “Dilçiliyə giriş” və “Ümumi dilçilik” fənlərindən mühazirə oxuyan prof. Nəsir Məmmədovdur. Bu məsələdən danışarkən indiyə qədər aksiom – stereotip şəklini almış bir çərçivədən kənara çıxmağa cəsarət etmək istərdik. Bəlkə də, deyəcəyimiz sözlər bəzi həmkarlarımızın etirazına səbəb olacaq. Amma fikrimizi sübut etməyə faktımız olduğu üçün belə bir cəsarəti etməyi mümkün sayırıq. Bu cəsarət ondan ibarətdir ki, indiyədək ADU-nun ilk illərində burada dərs deyən rus alimlərinin xidmətlərinin tərifləndiyi səviyyədə olmadığını qeyd etməkdən ibarətdir. Doğrudur, bütövlükdə universitetin təşkilində, dərslərin tədris planlarının qurulmasında V.İ.Razumovskinin, İ.İ.Şirokoqorovun, A.D.Belyayevin və başqalarının xidmətlərini inkar etmək olmaz. O, vaxtilə demişdi: “Mən Bakı Universitetinin böyük gələcəyinə inanıram. Onun gənc müəllim və tələbələrinin möhkəm enerjisində işıqlı gələcəyin rəhnini görürəm...” [9, s.83]. Azərbaycan xalqına və elminə olan sayğılarına görə V.İ.Razumovski 1929-cu ildə əməkdar elm xadimi və əmək qəhrəmanı fəxri adlarına layiq görülmüşdür. Amma bunu bütün rus

alimləri haqqında demək olmaz. Onlardan bəziləri (məsələn, prof. Yevlaxov) açıq şəkildə bəyan edirdi ki, türk tələbələrinin idrakı aşağı səviyyədədir. Onların 3-cü kurs tələbəsinin biliyi orta məktəb səviyyəsindən aşağıdır. Bir qrupu isə böyük dövlətçilik şovinizmi siyasətini gizli surətdə həyata keçirir, universitetin türkləşməsinə qarşı çıxırdılar. Bu isə o dərəcədə gərginləşmişdi ki, AK(b)P MK-nın 2 aprel 1927-ci il tarixli qərarında da öz əksini tapmışdı.

Bundan əlavə, sual olunur ki, prof. B.Çobanzadə, Ə.Qubaydulin, N.Aşmarin nə üçün tələbələrə çoxlu dərslük, dərs vəsaiti yazıb onların işlərini – təhsilini asanlaşdırdıqları halda, V.B.Tomaşevski, M.V.Belyayev, P.O.Riloşevski və b. tədris etdikləri fənlərə aid nəinki dərslük və dərs vəsaiti, hətta məqalə də yazmamışlar. Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlar türk auditoriyasına qarşı münasibətdə sayqılı olmamışlar. Sadəcə dərslərini deyib yüksək dərəcəli əmək haqlarını almışlar.

B.Çobanzadənin “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” adlı kitabını, ümumi dilçilik məsələlərinə həsr edilmiş onlarla məqaləni istisna etsək, (çünki onları oxumaq yasaq olunmuşdu) 9 il kafedraya rəhbərlik etmələrinə baxmayaraq, rus alimləri ümumi dilçiliyə aid əsər yazmamışlar. Amma Azərbaycan alimləri bu sahədə olan boşluğu doldurmaq istəyirdilər. Məsələn, 1940-cı ildə

Ə.Cəfər Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri olarkən “Dilşünaslıq elementləri [45] kitabını yazdı.

Bütün bunları məhz Nəsir müəllimə aid hissədə deyirik ki, bir alim kimi onun xidmətləri qabarıq nəzərə çarpsın. Nəsir müəllim ömrünün 30 ildən artıq bir hissəsini ümumi dilçilik problemlərinin tədrisi və tədqiqinə həsr etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq onun 1958-ci ildə “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair” kitabçası nəşr edilmişdir. 1961-ci ildə Nəsir müəllim 16 illik təcrübəsi əsasında dilçiliyimizin tarixində ilk dəfə olaraq tədris proqramını əhatə edən “Dilçiliyin əsasları” adlı dərsliyini nəşr etdirir [46]. Bu kitabın nəşri isə ümumi dilçilik fənninin tədrisi və tədqiqi tarixində dönüş oldu. Bu kitabın nəşri ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələrinin, habelə müəllimlərin işini asanlaşdırdı. Bu ilk addım uğurlu oldu. Bundan 5 il sonra həmin dərsliyin yazılmasına Ümumi dilçilik kafedrasının professoru A.Axundov da qoşuldu [47]. Bu kitab üzərində müəlliflər təkmilləşmə davam etdirərək 1980-ci ildə yenidən nəşr etdirdilər [49]. Bundan sonra Nəsir müəllim “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” [49] adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Bu, Nəsir müəllimin 1964-cü ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası idi.

Nəsir müəllim çox geniş yaradıcılıq diapazonuna malik insan idi. O, siyasi iqtisad, coğrafiya, ümumi dilçilik, müasir Azərbaycan dili və s. fənlərdən dərs demiş və əsərlər yazmışdır.

Nəsir Nəsirzadə Məmmədov 1907-ci ildə Ordubad rayonunun Dəstə kəndində anadan olmuşdur. Əvvəlcə mədrəsə təhsili alan N.Məmmədov 18 yaşında (1925) Bakı şəhərinə köçmüş, 24 sayılı məktəbdə orta təhsilini tamalamışdır. 1928–1929-cu illərdə Zaqafqaziya Kommunist Universitetinə daxil olub, üç ildən sonra oranı bitirmişdir. Elə həmin il Naxçıvan Partiya Məktəbində tədris hissə müdiri və Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda dərs deməyə başlamışdır. 2 ildən sonra, yəni 1933-cü ildə Moskvada Şərq Xalqları adına Kommunist Universitetində bir il ixtisasartırma kursu keçmişdir. 1934– 1935-ci ildə M.Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunda assistent işləmişdir. 1 il sonra – 1935-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun siyasi iqtisad kafedrası üzrə aspiranturaya daxil olmuş, iki il orada oxumuşdur. Bu müddətdə həmin institutda siyasi iqtisaddan dərs demişdir. 1937-ci ildə həmin institutun coğrafiya fakültəsinin dekanı olmuşdur. Bu illərdə o, ADU-da və API-də dosent əvəzi vəzifəsində çalışmışdır. Bütün bu illərdə həmişə N.Məmmədovu dilçilik elmi daha çox cəlb edirdi. Bu həvəs 1939-cu ildə onu ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının aspiranturasına gətirmişdir. Bu vaxtlarda o həmin kafedrada müəllim işləmişdir. 1941–1942-ci illərdə Sovet Ordusu sıralarında xidmət etmiş, sonra Bakıya gələrək Azərbaycan K(b)P Keşlə rayon Komitəsinin katibi olmuş, 1 ildən sonra, 1943-cü ilin yanvarından 1945-ci ilin avqustuna qədər

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun direktoru olmuş və burada dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1945-ci ilin sentyabr ayında Bakıya gələrək ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında işini davam etdirmişdir. Ümumi dilçilik kafedrasına gəldikdən iki il sonra (1947) N.Məmmədov çoxdan bəri üzərində işlədiyi “M.F.Axundovun dili” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edib filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldı.

1964-cü ildə isə “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları başqa türk dilləri ilə əlaqədə” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

22 il bu kafedranın dosenti və professoru işlədikdən sonra 1967-ci ilin sentyabr ayında M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutuna Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına müdir vəzifəsinə dəvət almışdır. Bu illərdə bu sətirlərin müəllifinə Nəsir müəllimlə eyni kafedrada işləmək qismət olmuşdur. Nəsir müəllimdən dəqiqlik, məsuliyyət, qayğıkeşlik kimi gözəl keyfiyyətləri hamı əxz edə bilərdi.

N.Məmmədov 1972-ci ildə yenidən ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasına keçərək orada professor vəzifəsində çalışmışdır.

N.Məmmədov 1977-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsərləri

1. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961

2. Dilçiliyə giriş (A. Axundovla birgə), Bakı, 1966

3. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, 1970

Qeyd: Alimin dilçiliyə aid xeyli elmi məqalələri də vardır.

ABDULLA HÜSEYN oğlu VƏLİYEV

Ümumi dilçilik kafedrasının yetirmələrindən biri də görkəmli dialektoloq alim, zəhmətkeş insan, ustad müəllim Abdulla Hüseyn oğlu Vəliyevdir. A.Vəliyev 1910-cu ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1927-ci ilə qədər birinci və ikinci dərəcəli Şura məktəblərini bitirdikdən sonra 1927-ci ildə ADU-nun Şərq fakültəsinin Lisaniyyat şöbəsinə daxil olmuşdur. 1930–31-ci dərslər ilində fakültəni bitirərək dil və ədəbiyyat müəllimi ixtisası almışdır. Tələbə ikən o müxtəlif idarə və təşkilatlarda statist və tərcüməçi vəzifələrində çalışmışdır. Ali təhsil aldıqdan sonra orta məktəbdə, Azərbaycan Siyasi Pedaqoji İnstitutunda, Xarici Dillər İnstitutunda müəllim, dekan müavini, kafedra müdiri və s. vəzifələrdə işləmişdir. 1942-ci ildə ordu sıralarına çağırılmış, bir il sonra ordudan tərxis olunmuşdur. 1943-cü ildən ömrünün sonuna qədər taleyini Azərbaycan Dövlət Universiteti ilə bağlamışdır. Ümumi dilçilik kafedrasında əvvəlcə müəllim, sonra baş müəllim işləmiş, 1952-ci ildə “Abşeron yarımadasının qərb rayonu şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, beləliklə öz elmi istiqamətini müəyyənləşdirərək ömrünün axırına qədər Azərbaycan dialektologiyası problemləri ilə məşğul olmuşdur. Bu sahədə onlarla

məqalə və irihəcmli əsər yazmışdır. 1975-ci ildə “Azərbaycan dilinin keçid şivələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1976-cı ildə professor adı almışdır. 1954–1960-cı illərdə ADU-nun Azərbaycan dili kafedrasının müdiri olmuşdur. Vaxtilə Xalq Torpaq Komissarlığında tərcüməçi işləməsi sonradan işə yaradı. 1954-cü ildə Muxtar müəllimin təşəbbüsü ilə R.A.Budaqovun “Dilçiliyə dair oçerklər” adlı dərsliyini tərcümə edənlərdən biri olmuşdur. Doğrudur, bu əsər əsasən roman-german və slavyan dillərinə əsaslanırdı. Amma “Ümumi dilçilik” və “Dilçiliyə giriş” fənlərini tədris edənlər üçün, habelə tələbələr üçün bu kitab çox önəmli rol oynadı.

Abdulla müəllim çox həssas və qayğıkeş müəllim idi. Bunu mən diplom işimə rəhbərliyi zamanı daha yaxından hiss etdim. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdim ki, 1962-ci ildə universiteti bitirəndə mən öz arzumu ilə həm dildən (A.Vəliyevin rəhbərliyi ilə “Ordubad rayonu Vənənd və Dırnıs kənd şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri”), həm də ədəbiyyatdan (İ.Abbasovun rəhbərliyi ilə “Mir Cəlalin “İnsanlığ fəlsəfəsi” kitabında insan problemi”) diplom işi yazmışam. İki dövlət imtahanı vermişdim. Bunlar Muxtar müəllimin nəzərində və Abdulla müəllimin himayəsində idi. Abdulla müəllimin dialektologiyaya aid əsərləri heç zaman öz əhəmiyyətini itirməyəcək.

Elmi yaradıcılığı

A.Vəliyevin elmi fəaliyyəti zəngin və çəxşaxəli olmuşdur. Uzun müddətli ekspedisiyalarda topladığı materiallar əsasında yazılmış “Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri” (1955), “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” (1962), “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” (1967) monoqrafiyalarının və “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətin”nin (1964) müəlliflərindən biri olmuşdur.

A.Vəliyev 1952-ci ildə “Говоры западных районов Апшеронского полуострова” adlı mövzuda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir, 1975-ci ildə “Переходные говоры азербайджанского языка” adlı mövzu üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Cəbhədəki xidmətlərinə və səmərəli əmək fəaliyyətinə görə o, bir çox orden və medallarla, SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

KİTABLARI

- 1.Azərbaycan dialektologiyası proqramı. Tərtib edəni R.Rüstəmov Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953.
- 2.Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955.
- 3.Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, 1960.
- 4.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1964.
- 5.Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. C.1, Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1967.
- 6.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1964.
- 7.Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1975.
- 8.Azərbaycan dialektologiyasında praktikum. Bakı, 1978.
- 9.Türk dillərinin dialektologiyasına giriş. Bakı, 1978.
- 10.Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005.

Məqalələri

1. О диалектологической работе в Азгосуниверситете //Вопросы диалектологии тюркских языков Баку Изд-во АН Азерб.,1958.
2. Некоторые фонетические особенности переходных говоров азербайджанского языка// Вопросы диалектологии тюркских языков, т. 2, Баку Изд-во АН Азерб.,1960.

3. Вопросы методики проведения наблюдений над говорами тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Казань, 1960.
4. О некоторых особенностях переходных говорах азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. 3 Баку: Изд-во АН Азерб., 1963.
5. К проблеме переходного говора в азербайджанском языке // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.4 Баку: Изд-во АН Азерб., 1966.
6. Ağdaş şivələrinin lexicasına dair // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. C.8, Bakı Azərb. EA nəşriyyatı, 1957.
7. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Göyçay keçid şivələrinin leksikası Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1960.
8. Ağdaş keçid şivələrində sait fonemlər sistemi haqqında bəzi qeydlər // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat ser., 1967, 3.
9. Azərbaycan dialektologiyası: Keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1975.
10. Dialekt xüsusiyyətlərinin mühafizə edilməsində coğrafi amillərin rolu // Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1982.

Haqqında yazılmış məqalələr

1. Əzizov E. Xalq şivələri öyrənilir // Azərbaycan müəllimi 1976, 13 fevral.

2. Əzizov E. Görkəmli alim, gözəl müəllim// Lenin tərbiyəsi uğrunda. 1977, 12 dekabr.
3. Əzizov E.Örnək olan ömür // Azərbaycan müəllimi. 1990, 5 dekabr.
4. Зейналов Ф.Г. , Азизов Э.И. Абдулла Гусейн оглы Велиев : К семидесятилетию со дня рождения // Сов. Тюркология. 1980, 1.
5. Naхçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1962.
6. Багиров А.А., Азизов Э.И. Абдулла Гусейн оглы Велиев. Советская тюркология. 1986, 3.
7. Budaqov R.A. Dilçiliyə aid oçerklər. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1956.

RƏSUL ƏLİABBAS oğlu RÜSTƏMOV

Azərbaycanın XX əsr görkəmli dilçi alimlərindən biri, filologiya elmləri doktoru, professor Rəsul Əliabbas oğlu Rüstəmov 1914-cü il martın 22-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1932-ci ildə Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirib orta məktəblərdə müəllim işləmişdir.

1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra aspiranturaya daxil olmuş, 1948-ci ildə namizədlik, 1964-cü ildə isə doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. O, 1949-cu ildə dosent, 1964-cü ildə professor elmi adını almışdır.

Rəsul Rüstəmov uzun illər ərzində ADU-da müəllim və şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı olmuş, respublikada dilçilik kadrlarının yetişdirilməsində xüsusi xidmətlər göstərmişdir. R.Rüstəmovun tələbələri arasında dilçi-türkoloq, akademik, hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru Ağamusa Axundovu, türkoloq alim,

AMEA-nin müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyevi və digərlərini göstərmək olar.

O, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda direktor müavini, sonra isə "Azərbaycan dialektologiyası" şöbəsinin müdiri işləmişdir. R.Rüstəmov 1957-ci ildə Bakıda, 1958-ci ildə Kazan şəhərində, 1959-cu ildə Kişinyovda, 1960-cı ildə Moskvada və digər şəhərlərdə türkoloqların və şərqşünasların beynəlxalq simpozium və konqreslərində Azərbaycanı təmsil etmişdir.

R.Rüstəmov "Quba dialekti" (1961), "Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil" (1965) monoqrafiyalarının və onlarca başqa elmi əsərin, eləcə də orta məktəbin 3-cü sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərsliyinin müəllifidir, digər dərsliklərin tərtibində iştirak etmiş, "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"nin əsas tərtibçilərindən və redaktorlarından olmuşdur. R.Rüstəmovun 50-dək məqaləsi "Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri", "Sovet türkologiyası" və digər elmi jurnallarda çap olunmuşdur. ADU-nun "Bakı universiteti" qəzetinin redaktoru vəzifəsində də işləmişdir.

1966-cı il iyulun 20-də vəfat etmişdir.

ƏSƏRLƏRİ

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası: 2-ci hissə. Sintaksis /Müəllifləri Abdullayev Ə.Z., Aslanov A.Ə., Bayramov H.A., Dmitriyev N.K., Əfəndiyev C.H., Rüstəmov R.Ə., Hüseynzadə M.H., Cavadov Ə.M., Cəfərov S.Ə., Şirəliyev M.Ş. Red.-ləri Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş., Budaqova Z.İ. - B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959. - 404 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

2. Budaqova Z.İ., Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilində durğu işarələri /Red. Hüseynzadə M.H. - B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965. - 60 s. / Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

3. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində “Kommunist”in rolu. -10.000. “Kommunist” qəzetinin onmininci nömrəsinə həsr olunmuş xüsusi məcmuə. B., 1955, 20 noyabr, s. 17.

4. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram: Əlyazması hüququnda /Tərtibçiləri Ramazanov K.İ, Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. Red.-ləri Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. -B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1956. - 64 s./ Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

5. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri: 1-ci cild. / Müəllifləri Şirəliyev M.Ş., Rüstəmov R.Ə., Vəliyev A.H., Ramazanov K.İ, Həməzəyev İ.B., Kərimov R.Ə. Red.-ləri Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. - B.: Azərb. SSR

EA nəşriyyatı, 1967. - 282 s./ Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

6. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı: Əlyazması hüququnda /Tərtibçiləri Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. Red.-ləri Şirəliyev M.Ş., Rüstəmov R.Ə. - B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1958, -47 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti /Tərtibçiləri Şirəliyev M.Ş., Rüstəmov R.Ə., Vəliyev A.H., Həsənov Q.M., Tağıyev B.M. Red.-ləri Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. -B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı , 1964. - 480 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

8. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. /Müəllifləri Rüstəmov R.Ə., Ramazanov K.İ., Şirəliyev M.Ş., Süleymanov R.Ə., İbrahimov B.M., Red. Rüstəmov R.Ə. - B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955. -263 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu.

9. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri /Müəllifləri Şirəliyev M.Ş., Ramazanov K.İ., Rüstəmov R.Ə., İbrahimov B.M., Vəliyev A.H. Red. Şirəliyev M.Ş. - B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962. - 327 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 318-321.

10. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti /Red. Şirəliyev M.Ş. - B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961. -283 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 275-277.

11. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin arzu və lazım şəkilləri / Red. Şirəliyev M.Ş. -B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962. - 60 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 56-57.
12. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluşca növləri /Red. Şirəliyev M.Ş. - B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963. - 108 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 99- 101.
13. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil / Red. Şirəliyev M.Ş. - B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965. -320 s. /Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-tu. Ədəbiyyat: s. 312-316.
14. Rüstəmov R.Ə. Sabirabad dialekti haqqında bəzi qeydlər. - Azərb. Dövlət Un-tinin əsərləri, 2-ci burax., 1947, s. 91-98.
15. Rüstəmov R.Ə. Şahbuz şivələrinin sintaksisi. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 8-cı cild, 1957, s. 51-77.
16. Rüstəmov R.Ə. Qazax və Tovuz şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında: Adlar. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 14-cü cild, 1960, s. 5-25.- Xülasə rus dilində.
17. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində feilin zamanları. Azərb. SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1961, № 8, s. 63-74. - Xülasə rus dilində.

18.Rüstəmov R.Ə. Bakı, Şamaxı və Quba dialektlərində cümlə üzvləri. -Azərb. SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 3, s. 57-69. - Xülasə rus dilində.

19.Rüstəmov R.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaıkləşmiş feillər. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 17-ci cild, 1963, s. 5-36. - Xülasə rus dilində.

20.Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bəzi qədim feillər haqqında. - Azərb. SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1963, № 3, s. 71-77. - Xülasə rus dilində.

21.Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin zamanları. -Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyasının tezisləri. 20-22 aprel 1964-cü il. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 28-29.

22.Rüstəmov R.Ə. Səməd Vurğunun bədii dili haqqında bəzi qeydlər. -Azərb. Dövlət Un-tinin əsərləri, 3-cü burax., 1949, s. 99-107.

23.Rüstəmov R.Ə. Əbülhəsənin “Müharibə” romanının dili haqqında bəzi qeydlər. - Azərb. SSR EA Dil İn-tunun əsərləri, 3-cü cild, 1950, s. 24-30. Eyni şey. - S.M. Kirov ad. ADU-nun professor-müəllim heyətinin elmi sessiyası. Məruzələrin tezisləri. B., 1949, s. 57-58.

24. Rüstəmov R.Ə. Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin dili haqqında bəzi qeydlər. - İnqilab və mədəniyyət, 1952, № 4, s. 118-124.
25. Rüstəmov R.Ə. Rus dilinin Azərbaycan dilinə müsbət təsiri tarixinə dair bəzi qeydlər. -Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 5-ci cild, 1953, s. 98-111.
26. Rüstəmov R.Ə. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili lüğət tərkibinin rus dilinin təsiri ilə zənginləşməsi. - Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İn-tunun əsərləri, 6-cı cild, 1954, s. 5-20.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan dilçiləri.Tərtib edənlər M.Ş. Şirəliyev, A.M. Qurbanov. - B., 1982.
- 2.Sovet Azərbaycanının ictimai elmləri.Tərtib edəni Sədiyev Ş. M./ Red. Abdullayev Ə.B. - B., Elm, 1982.
3. İnternet resursları:
http://novxanililar.narod.ru/index/r_sul_rust_mov/0-112;
<https://literature.az/raAdmin/uploads/files/2017/04/18/22/59c8a7814dba2a671396d73780ba9059.pdf>

ƏLÖVSƏT ZAKİR oğlu ABDULLAYEV

Ümumi dilçilik kafedrasının diplom işindən tutmuş doktorluq dissertasiyasına qədər qayğısını çəkib yetişdirdiyi alimlərdən biri də Ələvsət Zakir oğlu Abdullayevdir. Prof. Ə. Abdullayev Azərbaycan dilçiliyi tarixində dəqiq, özünə və başqalarına qarşı tələbkar, elmi cəsarəti ilə seçilən bir alim kimi daxil olmuşdur. Ə. Abdullayev 1920-ci ildə Şamaxı uyezdinin Məlikçobanı kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini əvvəlcə Ucarın Silyan kəndində, sonra isə Şamaxının Çarhan kəndində almış, 1936-cı ildə Şamaxıdakı pedaqoji məktəbi bitirmişdir. 1940-cı ildə yenidən yaranmış ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq təhsilini yarımçıq qoyub orduya getmiş, dörd ildən sonra (1944) ordudan tərxis olunmuşdur. Ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq 2 il təhsilini davam etdirə bilməmiş, yalnız 1946-cı ildə yenidən oxumağı davam etdirmişdir. 1950-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirərək aspiranturaya tövsiyə edilmişdir. Dörd il Muxtar müəllimin rəhbərliyi ilə “Müasir Azərbaycan dilində xüsusiləşmələr” mövzusu üzərində

işləyib 1954-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ələvsət müəllim çox məhsuldar alimlərdən biri idi. Namizədlik işindən cərrii 9 il sonra, yəni 1963-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. O, beş il (1962–1967) filologiya fakültəsinin dekanı olmuş, 1967-ci ilin aprel ayından Ümumi dilçilik kafedrası əsasında yaranan (ondan ayrılan) Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri seçilmiş, sonra universitetin tədris işləri üzrə prorektoru olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, əlavələr, xüsusiləşmələr və ədatlar haqqında ən yaxşı və tutarlı araşdırmalar Ə.Abdullayevə məxsusdur. Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında türkologiyadakı fikirləri ümumiləşdirib qəti fikir söyləmək də Ələvsət müəllimə aiddir.

Ələvsət müəllimin adı həm keçmiş SSRİ məkanında, həm də xaricdə görkəmli türkoloqlar sırasında çəkilir. Onun əsərləri Türkiyədə, Almaniyada, Özbəkistanda, Gürcüstanda çap edilmiş, müəllifinə şöhrət qazandırmışdır. Ə.Abdullayev həmişə ciddi mövzulara girişib əhəmiyyətli nəticələr əldə edən alimlərdən idi. Onun elmi və elmi- pedaqoji kadrların hazırlanmasında da müəyyən xidmətləri vardır.

ƏSƏRLƏRİ

(Müəllifi olduğu monoqrafiya və dərsliklər)

- 1.Обособление в современном азербайджанском языке. АКД, Изд. АГУ им. С.М. Кирова, 1953
- 2.Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr (uzlaşma, idarə, yanaşma). ADU, 1956.
- 3.Köməkçi nitq hissələri. ADU, 1958
- 4.Müasir Azərbaycan dili, sintaksis. ADU, 1959, həmmüəllif
- 5.Сложноподчиненные предложения в современном азербайджанском языке, ADU, 1963
- 6.Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, II kitab, Azərtədrisnəşr, 1962, həmmüəllif
- 7.Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Azərtədrisnəşr, 1964
- 8.Azərbaycan dili (ali məktəblər üçün dərslik), Azərtədrisnəşr, 1964, həmmüəllif
- 9.Müasir Azərbaycan dili. IV kitab, “Maarif”, 1972 , həmmüəllif
- 10.Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. 2-ci nəşr, “Maarif”, 1974.
- 11.Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1976, həmmüəllif
- 12.Sintaksisin aktual məsələləri, Bakı, 1987
- 13.Müasir Azərbaycan dili, IV c., Sintaksis, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.

14. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BU nəşriyyatı, 1992.
15. Türk dillərinin tarixsel inəşmə sorunları. Atatürk kəltür, dil və tarix yəksek kurumu, Ankara, 1996.

Məqalələri

1. C. Cabbarlının "Sevil" əsərində tiplərin dili (tezis). S. M. Kirov adına ADU, IV tələbə elmi sesiyası (məruzələrin tezisləri), 1949
2. Bir tərcümə haqqında. "Azərbaycan gəncləri" qəz., 1952, № 129.
3. Müasir Azərbaycan dilində feili sifət tərkibləri haqqında, Azərb. Dövlət Un., 1956, № 8
4. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1956, № 36
5. Müasir Azərbaycan dilində ədatlar haqqında, "Azərbaycan məktəbi" jur., 1958, № 1
6. Şərəfli həyat yolu, "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 23 oktyabr 1958, № 239.
7. Qocaman müəllim, "Azərb. müəllimi" qəz., 1958, № 19/X
8. Əlavə, Azərbaycan dilinin qrammatikası, sintaksis, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1959
9. Xüsusişmə, Azərbaycan dilinin qrammatikası, sintaksis, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1959
10. Təyin, Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, ADU nəşri, 1959

11. Əlavələr, Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, ADU nəşr, 1959
12. Cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri, Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, ADU nəşr, 1959
13. Təyin və xəbər budaq cümlələri haqqında, Azərbaycan məktəbi, 1959, № 10
14. Mübtəda və tamamlıq budaq cümlələri haqqında, "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1960, IV buraxılış
15. Müasir Azərbaycan dilindəki qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında, ADU-nun elmi əsərləri, 1961, № 2
16. Şərt budaq cümləsi, "Azərbaycan məktəbi"jur., 1961, № 4
17. Müasir Azərbaycan dilindəki qovuşmuş budaq cümlələr haqqında, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1961, № 6
18. Feili sifət və feili bağlama tərkibləri possessiv quruluşa malik olan söz birləşmələridir. Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1962, № 3
19. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Azərb. SSR EA xəbərləri, 1962, № 7
20. Çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlələr, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1963, № 1
21. Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında ədatların rolu, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1963, № 6

22. Azərbaycan dilində işlənən "ki" bağlayıcısının mənşəyi haqqında. Azərb. SSR EA, Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun elmi əsərləri, 1963, 17-ci cild
23. Bacarıqlı kadrlar hazırlayaq, "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəz., 1966, № 8.
24. Dilçilərin Səmərqənd məclisi, "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəz., 1966, № 23
25. Tabeli mürəkkəb cümlələr (ixtisas kursu proqramı), ADU nəşri, 1967
26. Redaktorun qeydləri, H. Mirzəzadənin "Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi", "Maarif" nəşr., 1968
27. Müasir Azərbaycan dilində "-lay" şəkilçisinin aqibəti və belə, elə sözlərinin etimologiyası haqqında. Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1968, № 5
28. Bir nömrəli problem, "Ulduz", 1968, № 7
29. "50 söz" kitabçası haqqında, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1969, № 1–2
30. Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1969, № 3–4
31. Elm aləmində. Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1969, № 3–4
32. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1969, № 5–6
33. Böyük Sovet türkoloqu, "Bakı" qəz., 1969, № 282
Sevinirik, fəxr edirik. "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəz., 1970, № 8

34. Baş və budaq cümlələr haqqında. Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1970, № 5–6
35. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, tanıtım, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1970, № 2
36. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1971, № 4
37. Zamanın tələbi. "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəz., 1972, № 10
38. Tabeli mürəkkəb cümlələrin sadələşməsi prosesi, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1972, № 3
39. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1973, № 2
40. Türk dillərində bağimli birləşik cümlələrin evrimi üzərinə. Türk dili Bilimsel Kurultayına sunulan Bildirilər, Ankara Universitetinin basımevi. Ankara, 1975.
41. N. Nərimanov və ana dili. Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1976, № 6
42. Qədim -ın şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. I məqalə, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1977, № 6.
43. Qədim -ın şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. II məqalə, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1978, № 1.
44. Azərbaycan dilində yiyəlik halın vəzifəsi, ADU, "Elmi əsərləri", 1978, № 4
45. Monqol-Azərbaycan leksik paralelləri. İlk qeydlər, ADU, "Elmi əsərləri", 1979, № 3

- 46.İstedadlı türkoloq. ADU-nun "Elmi əsərləri", 1979, № 3
- 47.İstedadlı dilçi, "Şərq qapısı" qəzeti, 1979, № 151
- 48.Şifahi nitq haqqında // "Dil mədəniyyəti" məcmuəsi, Bakı: "Elm", 1979.
- 49.Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf prespektivləri // "Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" toplusu, ADU, 1981.
- 50.Xüsusişmə. Müasir Azərbaycan dili, III c., "Elm", 1981.
- 51.Əlavə. Müasir Azərbaycan dili, III c., "Elm", 1981.
- 52.Sovet hakimiyyəti illərində dilçiliyimizin inkişafı, Azərb. Dövlət Un. elmi əsərləri, 1967, № 4–5
- 53.Tabesiz mürəkkəb cümlə. Müasir Azərbaycan dili, III c., "Elm", 1981.
- 54.A. Kazımbəy. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 5-ci cild, 1981.
- 55.Dilçiliyinin inkişaf yolları. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1982, № 52.
- 56.Azərbaycan dilində r-z münasibəti haqqında // Azərbaycan filologiyası məsələləri, 1984.
- 57.Bəzi nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsinə dair // "Azərbaycan dilində adların morfolojiyası" toplusu, ADU, 1984.
- 58.Cümlə üzvlərinin öyrənilməsində və tədrisində morfolojiya ilə sintaksisin əlaqəsi. tezis. ADPI nəşr., 1984.

59. Predikativlər haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi" j., 1985, № 2.
60. Azərbaycan dilində r-z nisbəti. IV Milletlərarası Türkoloji Kongresi, I cild, İstanbul, 1985.
61. Azərbaycan dilçiliyinə töhfə. "Kitablar aləmində" jur., 1987, № 4
62. Azərbaycan toponimiyasında Azərbaycan-monqol paralelləri// "Azərbaycan onomastikası problemləri, II cild, API, Bakı: 1988.
63. Ədəbi dil tariximizin tədqiqi nümunəsi, "Ulduz" j., Bakı: 1988, № 12.
64. Onomastikaya biganə yanaşmaq olmaz, API, "Gənc müəllim" qəz., 1988, 15 aprel.
65. Azərbaycan ədəbi dili. tanıtma, "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1988, 13 aprel.
66. İstanbulda əlifba simpoziumu. "Bakı" qəzeti, 1991, 9 dekabr, səh.3.
67. Biz də bir şey başa düşürük. "Azərbaycan" qəzeti, 28 may 1991.
68. Ana dili. Onu hər yerdə başa düşürlərmə? "Xalq" qəzeti, 27 dekabr 1991, səh. 3.
69. Bizim bir şairimiz də var imiş. "Aypara" qəzeti, 1991
70. Əlifba dartsması, "Aypara" qəzeti, 14 may 1991, səh.3.
71. Türk dilinin yaşı. "Bakı" qəzeti, 17 aprel, 1991, səh.3.
72. Yunus Əmrə və Azərbaycan dili, "Dədə Qorqud" qəzeti, 18 iyun 1991, səh.3.

73. Türk xalqlarının yaxınlığı naminə. "Bakı" qəzeti, 2 oktyabr 1992, səh.3.

74. Urmiyadan gələn məktuba cavab. "Elm" qəzeti, 17 yanvar 1992, səh.1

Xarici dillərdə

1. О происхождении азербайджанского союза "ki" (тезисы). Актуальные вопросы совр. Языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова, Самарканд, 1964

2. К эволюции тюркского синтаксиса (тезисы).

Материалы Всесоюзной конференции "Основные проблемы эволюции языка, Самарканд, 1966

3. Самаркандский форум языковедов. "За Ленинское воспитание", 1966, № 23, 0,1

4. К эволюции синтаксического строя тюркских языков. Уч. Записки АГУ им. С.М. Кирова, 1967, № 1

5. К вопросу о происхождении сложноподчиненных предложений в тюркских языках, Уч. Записки АГУ им. С.М. Кирова, 1967, № 3

6. Пути возникновения сложноподчиненных предложений в тюркских языках (тезисы), Всесоюзная научная конференция по тюркским языкам, Баку: 1969

7. Крупный советский тюрколог, "Баку" qəz., 1969, № 282

8. Берлинский форум алтаистов, "Советская тюркология", 1970, № 3, Соавтор Г.П. Мельников

- 9.Международная конференция алтаистов, Изв. АН СССР, серия языка и литература, 1970, том 29, вып. 4, Соавтор Г.П.Мельников и К.М.Мусаев
- 10.Об этимологии слов "белә", "елә", "Вопросы тюркологии", "Элм", Баку, 1971
- 11.Пути возникновения сложноподчиненных предложений в тюркских языках, "Советская тюркология", 1970, № 3
- 12.Сложные предложения усложненного типа в азербайджанском языке, "Советская тюркология", 1971, № 3
- 13.Бессоюзные сложноподчиненные предложения, "Советская тюркология", 1971, № 4 1973, s.212.
- 14.Жить и трудиться во имя людей, Баку, 16 октябр 1991, səh.2.
- 15.Bizler də birşeylər anlıyoruz ama! "Alfabe meselesi" kitabı üzerine."Türk kültürü" aylıq dergisi, 1991, № 342, səh.613–617.
- 16.Azərbaycan alfabəsi tarixindən. Fahir İz Armagani II. Harvard University, Cambridge, MA. USA. 1991, s.381–386.
- 17.Изучение сложноподчиненного предложения, (1 статья) // ADU, "Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu meseleləri" toplusu, Bakı: 1982.
- 18.Изучение сложноподчиненного предложения, (2 статья) //ADU, "Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr" toplusu, Bakı: 1983.

- 19.И.Х.Ахматов. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (Основные вопросы теории, Эльбрус, Нальчик, 1983, 360 стр.), рецензия, "Советская тюркология", 1984, № 5, стр.74–77.
- 20.К вопросу г-z в тюркских языках. "Советская тюркология", 1984, № 2.
- 21.Об афинитных конструкциях в тюркских языках. "Советская тюркология", 1986, № 2, с. 51–55.
- 22.Новый подход к описанию морфологии турецкого языка. ЕА-nın "Xəbər lər"i, 1986, № 2, соавтор В.Пинес.
- 23.Одноядерные и двоядерные сложноподчиненные предложения. "Советская тюркология", 1987, № 1, соавтор А.Джавадов.
- 24.Азербайджано-монгольские языковые связи. Тезис. РІАК, Таşkent, 1986, II toplu.
- 25.Певучая, как музыка, речь. О взаимоотношениях армянского и азербайджанского языков. "Понарама Азербайджана", 6–12 декабря 1991 г., səh. 6.
- 26.О трансформации компонентов сложноподчиненных предложений. "Советская тюркология", 1972, № 6
- 27.О работе ГЭК. "За Ленинское воспитание", 1972, № 3
- 28.Об эволюции морфемы -гару в тюркских языках. "Восточная филология", т.3, Тбилиси, 1973

- 29.Über die Herkunft der konjunktion ki im Azerbaidşhanischen. "Ural-Altaiche Jahrbücher, Wiesbaden, 1967.
- 30.Sür l'evolution ineqale de la strüctüre syntaxiqe des lanques türques. Resume. XXIX-e congress International des orientalistes. Paris,
- 31.Знакомтесь: самоучитель. "Бакинский рабочий" qəz., 1978, № 7, соавтор В.Пинес.
- 32.Türk dillerinde bağımlı birleşik cümlelerin evrimi üzerine, Türk dili bilimsel Kurultayının sunulan Bildiriler. Ankara Universitesi basımevi, Ankara, 1975.
- 33.Пути возникновения сложноподчиненных предложений в тюркских языках, "Советская тюркология", 1970, № 3
- 34.Сложные предложения усложненного типа в азербайджанском языке, "Советская тюркология", 1971, № 3
- 35.Бессоюзные сложноподчиненные предложения, "Советская тюркология", 1971, № 4
- 36.О трансформации компонентов сложноподчиненных предложений. "Советская тюркология", 1972, № 6
- 37.О работе ГЭК. "За Ленинское воспитание", 1972, № 3
- 38.Об эволюции морфемы -гару в тюркских языках. "Восточная филология", т.3, Тбилиси, 1973

- 39.Über die Herkunft der konjunktion ki im Azerbaidşhanischen. "Ural-Altaiche Jahrbücher, Wiesbaden, 1967.
- 40.Sür l'evolution ineqale de la strüctüre syntaxiqe des lanques türques. Resume. XXIX-e congress İnternational des orientalists. Paris, 1973, s.212.
- 41.Развитие направительного падежа в тюркских языках, Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Berlin, 1974
- 42.Новое в изучении грамматического строя тюркских языков. ADU, "Elmi əsərləri", 1976, № 6, соавтор В.Пинес, И.Гаджиев, К.Велиев.
- 43.Сложные предложения в карачаево-балкарском языке. Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1976, соавтор И.Ахматов,
- 44.Историческое исследование по турецкому языку. Уч.записки АГУ,1977, № 4, соавтор В.Пинес, И.Гаджиев

Mükafatları

1. "Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı" – (26 aprel 1974).
2. "Əməkdar elm xadimi" fəxri adı – (1992).
3. "Böyük Vətən imüharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalı – (9 may 1945).
4. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin "Fəxri Fəman"ı – (31 oktyabr 1969).

5.SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti “Əmək igidliyinə görə” medalı – (7 aprel 1970).

6.Böyük Vətən müharibəsinin 7 yubiley medalı.

Haqqında yazılanlar

“Əlövsət müəllim bütün türkologiyada sintaksisin, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlə probleminin ən yaxşı tədqiqatçılarından idi, bunanla belə, o ən yaxşı bildiyi məsələlərdə də, müsahibinin fikrini xüsusi səbir və ehtiramla dinləməyi bacarırdı. Əlövsət Abdullayev dilçilik fəhmi, dil duyumu çox güclü idi, o, elmə də kitablar yox, ilk növbədə, məhz dil duyumu, fəhmi ilə gəlmişdi. Şamaxının Məlikçobanlı kəndindən zəhmətkeş bir ailədə böyüyərək Azərbaycana övlad, Respublika Dövlət Mükafatı Laureatı, Türk Dil qurumunun müxbir üzvü titullarına yiyələnmişdir”.

İsmayıl Əhmədov

“Əlövsət Abdullayev Azərbaycan dilçiliyi tarixində, ilk öncə, dilimizin qrammatik quruluşu, xüsusən onun sintaksisin tədqiq edənlərin ən görkəmli nümayəndəsi kimi qalmışdır. Ə.Abdullayevin qrammatik vasitələrin mənşəyi barəsində yazdığı əsərlər də diqqəti cəlb edir. Onun “Azərbaycan dilində işlənən “ki” bağlayıcısının mənşəyi haqqında”, “Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında” məsələləri yüksək elmi

səviyyədə yazılmışdır. Xüsusi elmi marağa səbəb olduğundan bu məqalələrdən birincisi rus və alman dillərində də çap edilmişdir”.

Ağamusa Axundov

“Morfologiyaya aid, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə aid və ümumiyyətlə, türkologiyanın bir sıra ümumi problemlərinə aid araşdırmaları var. Son zamanlar onun Türkiyədə çıxan kitabları da göstərdi ki, get-gedə onun mülahizələrinə, fikirlərinə maraq artır”.

Nizami Cəfərov

“Cəsarətlə demək olar ki , bu gün Azərbaycan dilçiliyinin müasir problemlərinin əsas elmi ağırlığı Ələvsət Abdullayevin yetirmələrinin çiyindədir və Bakı Dövlət Universitetində müasir dilin tədrisində də onlar pedaqoji səriştələri, müəllimlik qabiliyyətləri ilə öyünə bilirlər. Böyük sintaksis mütəxəssisi olan Ələvsət Abdullayev Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə zaman-zaman təhlili nəzər salırdı; dil tarixinin, dialektologiyanın, üslubiyyatın və başqa ixtisasların az işlənmiş kateqoriyalarına diqqəti yönəldirdi”.

Tofiq Hacıyev

“Azərbaycan dilçiliyində M.Ş.Şirəliyevlə həqiqi elmi araşdırılmasına başlanan tabeli mürəkkəb cümlə Ə.Z.Abdullayev tərəfindən öz tədqiqat zirvəsinə yüksəlmişdir. Professor Ə.Z.Abdullayev tabeli mürəkkəb cümlənin yalnız Azərbaycan dilçiliyində yox, habelə bütün türkologiyada aparıcı tədqiqatçılarındanır. Tabeli mürəkkəb cümlə məhz onun tədqiqatında hərtərəfli, şəxəli və dərin elmi şəkildə tədqiq olunmuşdur”.

Telli Səlimli

“Birincisi, o, həqiqətən böyük dilçi alim idi; tabeli mürəkkəb sahəsində yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumən türkologiyada söz sahibi sayılırdı. Dövlət mükafatı almış “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində də həmin bəhsin müəllifi o idi. Təkcə bi faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Ələvsət Abdullayevin xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlə sahəsindəki araşdırmaları əlli ildən çox idi ki, öz tərəvətini azacıq da olsa, itirmədən dilçiliyə xidmət edir”.

Məhəbbət Mirzəliyeva

FƏRHAD RAMAZAN oğlu ZEYNALOV

Fərhad Ramazan oğlu Zeynalovun adı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk respublikalarında görkəmli dilçi alim kimi məşhurdur. Onun istedadı zəhmətkeşlik və vətəndaşlıq mövqeyi ilə birləşərək Azərbaycan dilçiliyi tarixində böyük türkoloq alim obrazı yaratmışdır. Başqa yetirmələri kimi F.Zeynalov da Muxtar müəllimin etimadını ləyaqətlə doğrultmuşdur. O, Bakıda ümumi dilçilik və Moskvada ümumi və tarixi müqayisəli dilçilik kafedrasında kamil bir alim– türkoloq kimi yetişmiş, başqalarının cəsarətinin, ya gücünün çatmadığı bir işi – B.Çobanzadənin və Xalid Səidin vaxtilə başladığı işi canlandırmış, ömrünün axırına qədər bu şərəfli yolu davam etdirmişdir.

F.Zeynalov 1929-cu ildə Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğma şəhərində alıb, 1948-ci ildə ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olaraq, 1953-cü ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Elə həmin il Ümumi dilçilik kafedrasının xeyir- duası ilə MDU-nun müvafiq kafedrasına göndərilmişdir. 3 ildən sonra Bakıya qayıdan F.Zeynalov doğma universitetin Ümumi dilçilik kafedrasında dərs deməyə başlayır. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasıdan mühazirələr oxuyan

F.Zeynalov 1956-cı ildə həmin adda dərs vəsaitinin birinci hissəsini çap etdirir. 1957-ci ildə “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri” adlı namizədlik, sonra isə “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

O, əvvəlcə Ümumi dilçilik kafedrasının, sonra isə (1968-ci ildə) Azərbaycan dili kafedrasının professoru olmuşdur. Bir azdan sonra Azərbaycan dilçiliyi kafedrasından ayrılıb müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən türkologiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, dəfələrlə türk dillərinin tədqiqinə həsr edilmiş elmi konfrans və simpoziumlarda dərin məzmunlu məruzələrlə çıxış etmişdir. Alimin müxtəlif illərdə yazmış olduğu dərslik (“Türkologiyanın əsasları”, 1981), dərs vəsaiti “Türk dillərində nitq hissələrinin bölgüsü” (1957), “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1959), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (1964, 1967), “Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər” və başqa kitablar, habelə 70-dən çox elmi məqalə Azərbaycan dilçiliyi və ümumi türkologiyanın qızıl fonduna daxil olmuşdur. əəssüf ki, bu məhsuldar alim, qeyrətli vətəndaş, gözəl müəllim çox erkən həyatı tərk etdi.

ƏSƏRLƏRİ

- 1.Nitq hissələrinin təsnifat prinsipləri. Azərbaycan dilinin materialları əsasında, SSRİ Ali Təhsil Nazirliyi, 1957
- 2.Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1960
- 3.Müasir türk dillərində köməkçi adlar. ADU-nun Elmi əsərləri.Dil və Ədəb. Seriyası, 1963
- 4.Müasir türk dillərində qoşmalar. Bakı, 1964
- 5.Müasir türk dillərində modal sözlər. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və Ədəb. Seriyası, 1965
- 6.Sözsonluqları leksik-qrammatik kateqoriya kimi. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi təzkirələri”, 1966, №3
- 7.Türk dillərində modallıq kateqoriyası və onun ifadə üsulları. Sovet türkologiyası, 1970, №2
- 8.Türk dillərində sifətin kateqoriyaları, ifadə formaları. SSRİ təhsilinin 50 illiyinə həsr olunmuş konfransından tezis və məruzələr, 1972
- 9.Türkologiyaya giriş kursunun proqramı. Bakı, ABU nəşri, 1973
- 10.Türk dillərinin linqvistik terminlərinin müqayisəli lüğətinin hazırlanmasının zəruriliyi haqqında. Sovet türkologiyası, 1973, №4
- 11.Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, h. 1-2, Bakı, 1974 –75.
- 12.“Dastani-Əhməd Hərəmi” – Azərbaycan dilinin ən qədim ədəbi abidəsi. Sovet türkologiyası, 1975, №5.

13. “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya şərqşünaslığı, Təhsil nazirliyi. “Elmi əsərləri”, 1976
14. Qıpçaq dialektlərinin özbək ədəbi dili ilə müqayisəli tədqiqatı. Azərbaycan SRI-nin Ali və Orta Təhsil Nazirliyinin Elmi Təzkiyələri, 1977, №3.
15. Türk dillərində nitq hissələri problemi. Türkologiya kafedrası üzrə ixtisas kursu proqramları, Bakı, 1978.
16. Oğuz-Selçuq abidələri və Azərbaycan dili. Təhsil Nazirliyi, “Elmi əsərləri”, 1979
17. Qədim türk yazılı abidələri. ADU nəşriyyatı, 1980
18. Türkologiyanın əsasları, Bakı, “Maarif nəşriyyatı”, 1981
19. Şəyyad Həmənin “Yusif və Züleyxa” poeması, Bakı, 1982
20. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1987.

TOFIQ İSMAYIL oğlu HACIYEV

Ümumi dilçilik kafedrasının yetirmələrindən, Muxtar müəllimin şagirdlərindən biri də Azərbaycan MEA müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevdir. İyirmiyə yaxın kitabın, üç yüzə qədər məqalənin müəllifi olan T.Hacıyev əsil vətəndaş, türkçü kimi Kişinyov, Alma-Ata, Düşənbə, Bişkek, Nukus, Nalçik, Kayseri,

Antalya, Tehran şəhərlərində keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi dərin məzmunlu elmi məruzələri ilə həm özünü, həm də Azərbaycan filologiyasını tanıtmışdır. Azərbaycan Respublikasının Təhsil naziri, sonralar həmin nazirliyin Azərbaycan türk dili elmi-metodik şurasının sədri, Bakı Dövlət Universiteti Böyük elmi şurasının üzvü, 30 cildlik Türk Dünyası Ensiklopediyasının müəlliflərindən biri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, “Dədə Qorqud” ensiklopediyasının Dil və ədəbiyyat şöbəsinin rəhbəri, Türk Dil Qurumunun fəxn üzvü, BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri T.İ.Hacıyev 1 may 1936-cı ildə Cəbrayıl rayonunun Sultanlı kəndində anadan olmuşdur. 1953-cü ildə Sultanlı kənd orta məktəbini bitirərək həmin il ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1958-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə qurtarmışdır. Elə həmin il Muxtar müəllimin təklifi ilə

Ümumi dilçilik kafedrasının aspirantı olmuşdur. 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin Cəbrayıl dialekti” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1962–1967-ci illərdə M.F.Axundov adına Pedaqoji Dillər İnstitutunda dosent vəzifəsində çalışmışdır.

1968–1970-ci illərdə ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti olmuşdur.

1969-cu ilin iyun ayının 18-də “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1971-ci ilin iyunundan Türkologiya kafedrasında professor vəzifəsində işləyir. 1985-ci ilin martından bu günə qədər həmin kafedranın müdürüdür.

1976–1983-cü illərdə SSRİ Universitetləri filologiya elmi metodik şurasının üzvü, 1989-cu ildə Sovet Türkoloqlar cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir.

1995-ci ilin iyul ayında “Atatürk dil, tarix və mədəniyyət” qurumunun fəxri üzvü, 1996-cı ildə Təhsil Nazirliyi Dövlət təhsil standartlarının hazırlanması üzrə işçi qrupun üzvü seçilmişdir.

Yuxarıda dediyimiz kimi T.İ.Hacıyev çox məhsuldar alimdir. Onun qələmindən çıxan iyirmiə qədər kitab və 300-ə qədər elmi məqalə, Azərbaycan ədəbi dili tarixi Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumtürk mədəniyyəti, ədəbiyyat və dil problemlərinə həsr edilmiş, mötəbər mənbələr hesab edilə bilər.

Bu kiçik məlumatda onun əsərlərindən bəhs etmək, onları dəyərləndirmək olmaz. Təkcə bununla kifayətlənirəm ki, istər böyük olsun, istər kiçik (həcmi əhəmiyyəti yoxdur), onun əsərlərinin hər bir sətrində vətəndaş alimin, böyük türkçünün ürəyinin səsinə eşitmək olar.

T.İ.Hacıyev 20-dək adamı elm aləminə gətirmişdir. Onların arasında professor N.Q.Cəfərov, E.İ.Əzizov, S.Ə.Abdullayev və başqaları kimi məşhur alimlər vardır. Tofiq müəllim özü yaxşı deyib: “Türkə canım qurban deyib qışqırmaq yox əməli işlər görmək gərəkdir”. Onun dediyi sözlər ilə işi arasında üzvü bir bağ vardır.

Klassiklərimizin dili və üslubu ilə bağlı onlarca məqaləsi işıq üzü görüb, “Satira dili” (1975), “Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil” (1979), “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu” (1983), “Füzuli: dil sənətkarlığı” (1994) kitabları çap olunub. Orta məktəblər üçün “Türk dili” (IX sinif, 1994, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərovla birgə), “Türk dili” (X– XI siniflər, 1994, Nizami Cəfərovla birgə) dərslikləri də nəşr edilib. O, mərhum professor Hadi Mirzəzadənin “Tarixi Qrammatika” dərsliyini yenidən çapa hazırlayarkən kitabda olmayan “Zərf” və “Ədat” bəhslərini yazıb. Ümumiyyətlə, 20 kitabın, 400-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Kadr hazırlığı sahəsində də çox iş görüb, dil tarixi, dialektologiya üzrə respublikamız və başqa türk xalqları üçün xeyli sayda elmi işçi yetişdirib. Kişinyov, Alma-Ata, Düşənbə, Bişkek, Nukus,

Nalçık və başqa şəhərlərdə elmi konfrans və simpoziumlarda dil tarixi və dialektologiyanın aktual mövzularında məruzələr edib. Kayseri (1990), Tehran (1992, 1995), Antalya (1993) və Ankarada (1996) keçirilmiş elmi konfranslarda məruzələr oxuyub.

Onun elmi yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqatlar mühüm yer tutur. Tofiq Hacıyevin Kamil Vəliyevlə 1975-ci və 1976-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində respublika səviyyəsində təşkil etdikləri “Dədə Qorqud” seminarı Azərbaycan qorqudşünaslığında bir dirçəliş yaratdı. Birinci seminarın materialları ADU-nun “Elmi əsərləri”nin (dil və ədəbiyyat seriyası) 1976-cı il 4-cü nömrəsində çap olunub (ikinci seminarın materialları isə həmin jurnalın müxtəlif nömrələrində dərc edilib). Bu tədqiqat onun “Dədə Qorqud”la bağlı gələcək axtarışlarında ilk addımı idi. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (1976) kitabında “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı hadisələrin, obrazların tarixi, abidənin dili, poetikası, etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında geniş təhlil verib.

ƏSAS ƏSƏRLƏRİ VƏ TƏRCÜMƏLƏRİ

- 1.Satira dili. B., ADU nəşri, 1975, 178 s
- 2.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B. ADU nəşri, 1976, 155 s
- 3.XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. B., Maarif, 1977, 188 s.
- 4.Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. B. Maarif, 1979,130 s.
- 5.Sabir: qaynaqlar və sələflər. B., Yazıçı, 1980, 175 s.
- 6.Azərbaycan dili tarixi. B., Maarif, 1983, 188 s. (K.Vəliyevlə şərikli)
- 7.“Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. B. Yazıçı, 1983, 267 s.
- 8.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2-ci hissə. B. Maarif, 1987, 293 s.
- 9.Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. B., 1990, 360 s.
- 10.Azərbaycan dili. B. Elm, 1992, 199 s. (Z.Budaqova ilə şərikli)
- 11.Füzuli: dil sənətkarlığı. B., Gənclik, 1994, 70 s.
- 12.Murad Adci. Qıpçaq çölünün yovşanı. B, 1997, 194 s.
- 13.Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 1999, 213 s.
- 14.B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası” kitabının tərcüməsi. Bakı, 2002, 380 s.
- 15.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (altı cildə), I cild, Bakı: Elm, 2004, (şərikli)
- 16.Azərbaycan dili. X sinif dərslisi. 2005, 143 s. (şərikli)

17. Azərbaycan dili. XI sinif dərsliyi. 2005, 162 s. (şərikli)
18. Mikayıl Bəştunun “Şan qızı dastanı” və poetikası. Bakı: Təhsil, 2005, 310 s
19. M. Adcı. Türklər və dünya: gizli tarix (Ruscadan tərcümə). Bakı, 2005, 250 s.
20. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (altı cilddə), II cild, Bakı: Elm, 2007, (şərikli)
21. Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı, 2008, 143 s.
22. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. İki cilddə. Bakı. “Elm”, 2012.

YUSİF MİRƏHMƏD oğlu SEYİDOV

Ümumi dilçilik kafedrasının ən istedadlı yetirmələrindən biri də öz tədqiqatının genişliyi ilə seçilən, sadə və təvazökarlığı ilə bütün tanışlarının sayğı və sevgisini qazanmış olan ustad müəllim prof. Yusif Mirəhməd oğlu Seyidovdur. İstər dilçilik olsun,

istər ədəbiyyatşünaslıq, fərqi yoxdur, Yusif müəllimin qələmi altına düşən hər hansı bir mövzu zəngin faktlarla, inandırıcı mühakimələrlə, sevindirici nəticələrlə tamamlanacaq. Onun son vaxtlar yazdığı “Nəsiminin dili”, “Şairin dərdi”, “Sözün hikməti”, “Yazıçı və dil” kimi monoqrafik tədqiqat əsərləri alimin ensiklopedik biliyə malik olmasından xəbər verir. “Nəsiminin dili” kitabını oxuyanda, eləcə də Səməd Vurğun yaradıcılığının görünməz tərəflərinə həsr edilmiş “Şairin dərdi” adlı monoqrafiya ilə tanış olduqda oxucunun qarşısında gözəl və qələmi yetginləşmiş bir ədəbiyyatşünas dayanır. Mirzə İbrahimov və Məmmədcəfər Cəfərovun ana dilimizin müxtəlif problemlərinə həsr etdikləri məqalələri bacarıqla ümumiləşdirib təhlil edir. Hələ bu kitabdan əvvəl – 1979-cu ildə Yusif müəllim XIX–XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin bədii söz, üslub və dil haqqındakı fikirlərini yetgin filoloq təhlilindən keçirərək, onların ədəbi dilimizin saflığı uğrundakı

mübarizələrini inandırıcı şəkildə göstərir. Yusif müəllim sintaksis təhlilində (xüsusilə söz birləşmələri və qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər) hamının qəbul etdiyi görkəmli alim, mütəxəssisdir. Onun 2001- ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” monoqrafik dərs vəsaiti dilçiliyimizin bu sahəsində böyük sensasiyaya səbəb oldu. Burada müəllif indiyəqədərki bir sıra stereotipləri sanki güclü məntiqi yürüş nəticəsində laxlatmış oldu. Neçə-neçə adamın elmi rəhbəri, opponenti, məsləhətçisi kimi Yusif müəllim elmi kadrlarımızın yetişdirilməsində çox fəal iştirak edir.

Yusif Seyidov 1929-cu il mayın 2-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Yengicə kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini də həmin kənddə almışdır. 1946-cı ildə Naxçıvan 2 illik müəllimlər institutunu bitirib, 1947-ci ildə ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1952-ci ildə fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirən tələbələr içərisində Yusif müəllim fakültənin dekanı və Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri Muxtar müəllimin diqqətini cəlb etmişdir. Odur ki, onu kafedrada aspirant saxlamışdı. Aspiranturayı bitirdikdən sonra 1956-cı ildə “Müasir Azərbaycan dilində feili bağlamalar” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etdi. Bundan sonra o, sintaksisin çox mübahisəli bir problemi – söz birləşmələri üzərində tədqiqat aparmağa başladı. Zəhmət öz bəhrəsini verdi. 1966-cı ildə

“Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdi. 1967-ci ildə professor oldu. 1960-cı ildə bağlanaraq ümumi dilçilik kafedrası ilə birləşmiş Azərbaycan dili kafedrası indi başqa adla yenidən açıldı. Y.Seyidov Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri oldu. Amma tədris yükü Azərbaycan dilçiliyi kafedrasındandır. Yusif müəllim çox məhsuldar alimdir. Onun keçən il çapdan çıxan “Azərbaycan dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr” adlı əsəri yaşının 70-i ötməsinə baxmayaraq, gənc və istedadlı bir alim mühakimələri təsiri bağışlayır. Yusif müəllim ömrünün yetkin çağlarını yaşayır. Elə il olmur ki, onun yeni bir kitabı nəşr edilməsin. Qoy bu ənənə hələ 25– 30 il də davam etsin.

Yusif Seyidov bir sıra məqalələrində, “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında” (1977), “Yazıçı və dil” (1979), “Sözün şöhrəti” (1981), “Sözün qüdrəti” (1988), “Sözün hikməti” (1989) və s. kimi sanballı monoqrafiyalarında XI əsrdən başlayaraq müstəqillik dövrünə qədərki, təxminən min ilə qədər, Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmiş, xalqın dilçilik, qismən də ədəbiyyatşünaslıq və estetik görüşlərinin yığcam salnaməsini yaratmışdır.

Yusif Seyidov elmi məzmununa, metodiki mükəmməlliyinə görə qiymətli dərs vəsaitləri və

dərslıklərın – “Müasır Azərbaýcan dılı” (I h. 1959, II h. 1963); “Müasır Azərbaýcan dılı. IV hissə. Sintaksis” (1972, 1985, 2009) dərslıklərının əsas müəllıflərindən bırı, bır neçə dəfə nəşr edılmış “Azərbaýcan dılı” və “Azərbaýcan dılını qrammatıkası. Morfologıya” kımı alı məktəb dərslıklərının müəllıfıdır.

Böyük dılçı alım Yusıf Seyıdov Azərbaýcan dılı tarıxınə dair də səmərəlı tədqıqatlar aparmışdır: “Nəsımın əsərləri Azərbaýcan ədəbı dılını tarıxı abıdəsı kımı”, “Dastanı- Əhməd Hərəmı” haqqında bəzi qeydlər”, “Kitabı-Dədə Qorqud”un dılındə sadə cümlə (ınkışaf səviyyəsi)”, “Kitabı-Dədə Qorqud” dastanlarını dılındə tərkib və budaq cümlə paralelizmi”, “Dövrün (XII– XIX əsrlər) şeir dılınə ümumi bır nəzər”, “Ədəbı şəxsiyyət və dil” və s. məqalələri, habelə “Nəsımın dılı” monoqrafıyası ciddi müşahidə və axtarışların məhsuludur.

Y.Seyıdov dılçılıyın nəzəri və tətbiqi problemlərinə həsr edilmış 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 30-dan çox kitabın (monoqrafıya, dərslık və dərş vəsaitlərinin) müəllıfıdır. 18 noyabr 2013-cü ildə vəfat edib.

ƏSƏRLƏRİ

1. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 səh. (şərikli).
3. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında (XI– XVIII əsrlər). Bakı: Gənclik, 1977, 112 s. (şərikli).
4. Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1978, 288 s.
5. Yazıçı və dil (XIX–XX əsrlər). Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.
6. Sözüün şöhrəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 282 s.
7. Şairin fikir dünyası. Bakı: Bilik, 1985, 467 s.
8. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, 467 s.
9. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, 239 s.
10. Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1987, 238 s.
11. Sözüün hikməti. Bakı: Yazıçı, 1989, 485 s.
12. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 370 s.

QEYD: Alimin 15 cilddən ibarət seçilmiş əsərləri nəşr edilmişdir.

ƏBÜLFƏZ ƏJDƏR oğlu RƏCƏBLİ

Ümumi dilçilik kafedrasının yetirilmələrindən biri də filologiya elmləri doktoru, professor Ə.Ə.Rəcəbovdur. O, Azərbaycan dilçiliyinin ikinci nəslinə mənsubdur. Ə.Rəcəblinin maraq dairəsi çox genişdir. Çox dil bilməsi sayəsində ümumi dilçilik, ümumi türkologiya, Azərbaycan dilçiliyi, habelə Amerika ədəbiyyatı

sahəsində uğurlu tədqiqat aparmasına kömək etmişdir. Ə.Rəcəbli 1936-cı il mayın 6-da Lənkəran şəhərində anadan olmuşdur. 1954-cü ildə orta məktəbi bitirmiş, həmin il ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuş və oranı 1959-cu ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. O, 1959-cu ilin oktyabr–dekabr aylarında Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatında korrektor, 1960-cü ilin yanvar ayından 1961-ci ilin yanvar ayınadək isə redaktor işləmişdir. 1961-ci ilin yanvar ayında universitet nəşriyyatı bağlandığı üçün bir müddət işsiz qalmış, sonra həmin ilin mart–iyun aylarında Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dillər Universitetinin) Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında laborant, həmin ilin iyul ayından 1963-cü ilin oktyabr ayınadək “Azərtədrisnəşr”də (indiki “Maarif” nəşriyyatında) redaktor işləmişdir. O, 1963-cü ilin avqust ayında ADPDİ-nin İngilis dili fakültəsinə, oktyabr ayında

isə ADU-nun aspiranturasına (Ümumi dilçilik kafedrası üzrə) daxil olur. Elə həmin ildə aspirantura xətti ilə Qırğızıstan Elmlər Akademiyasına ezam edildiyi üçün Dillər İnstitutundan möhlət götürür. 1964–1966-cı illərdə Frunze (indiki Bişkek) şəhərində aspirantura təhsilini aldıqdan sonra Bakıya qayıdır və institutda təhsilini davam etdirib oranı 1971-ci ildə bitirir. Ə.Rəcəbli 1967-ci ilin dekabr ayında “Qədim türk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili. Morfologiya (Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi adını alır.

Ə.Rəcəbli 1967-ci ilin yanvar ayından ADU-nun dilçilik kafedrasında işləyir. O, 1967-ci ilin yanvar ayından 1969-cu ilin oktyabrınadək müəllim, 1969-cu ilin oktyabrından 1970-ci ilin oktyabrınadək baş müəllim, 1970-ci ilin oktyabrından 1980-ci ilin uyununadək dosent vəzifəsində işləmiş, 1980-ci ilin iyun ayından indiyədək həmin kafedranın professorudur. O, 1978-ci ildə Qazaxıstanda “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib filologiya elmlər doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Ə.Rəcəbli 1985-ci ildə Azərbaycan KP Marksizm-leninizm universiteti İdeoloji kadrlar fakültəsinin Beynəlxalq münasibətlər şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə

bitirmişdir. 200-dən çox elmi və 50-dək iri həcmli publislik məqaləsi var.

KİTABLARI

1. “Dilçiliyə giriş”dən tapşırıqlar (A.Qurbanovla) Bakı, 1979, 24 s.
2. Залоги глагола в языке орхон-енисейских памятников. Bakı, АГУ, 1982, 86 с.
3. Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1988, 75 s.
4. Dilçilik tarixi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988, 541 s.
5. Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti. Bakı, “Maarif” Nəşriyyatı, 1992, 93 s.
6. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.
7. Orxon-Yenisey abidələri (Y.Məmmədovla). Bakı, Yazıçı, 1993, 345 s.
8. Talışlar və talış dili. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1994, 81 s.
9. Talış dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1995, 59 s.
10. Tolışə zıvon (Ə.Əliyevlə). IV sinif, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1996, 95 s.
11. Uyğurlar. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 83 s.
12. “Dilçiliyə giriş” kursundan praktikum. Bakı, 1997, 239 s.
13. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 191 s.

14. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 471 s.
15. Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri. Bakı, Nurlan, 2003, 97 s.
16. Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı, Nurlan, 2003, 630 s.
17. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003, 515 s.
18. Ulu türklər. Bakı, Nurlan, 2003, 319 s.
19. Dilçilik metodları. Bakı, Nurlan, 2003, 487 s.
20. Внешняя политика Испании после Франко. Bakı, Nurlan, 2004, 67 c.
21. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2004, 428 s.
22. Göytürk dilinin fonetikası. Bakı, Nurlan, 2004, 416 s.
23. Vilhelm fon Humboldt ümumi dilçiliyin banisi kimi. Bakı, Nurlan, 2004, 359 s.
24. Linqvistik ölkəşünaslığın əsasları. Bakı, Nurlan, 2004, 125 s.
25. T. Drayzer və onun “Amerika faciəsi” romanı. Bakı, Nurlan, 2004, 149 s.
26. Sosiolinqvistika. Bakı, Nurlan, 2004, 516 s.
27. Struktur dilçilik. Bakı, Nurlan, 2005, 530 s.
28. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I, Bakı, Nurlan, 2006, 479 s.
29. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, Nurlan, 2006, 647 s.
30. S. Vurğunun “Komsomol poeması”nın ilk variantı haqqında. Bakı, 2006, 32 s.
31. Dilçilik tarixi. I, Bakı, 2006, 528 s.

32. Dilçilik tarixi. II, Bakı, 2006, 616 s.
33. Tolışə zıvon (Ə.Əliyevlə). IV sinif, Bakı, Olaylar Nəşriyyatı, 2006, 112 s.
34. Orta məktəbdə tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisi. Bakı, Nurlan, 2006, 94 s.
35. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı - Nurlan, 2007, 415 s.
36. У.Д. Уитни – лингвист (N. Rəcəbova ilə). Bakı, Nurlan, 2007, 158 с.
37. Афинитные формы глагола в языке орхон-енисейских памятников. Bakı, Nurlan, 2008, 127 с.
38. Talış dilinin fonetikas1. Bakı, Nurlan, 2009, 187 s.
39. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, Nurlan, 2008, 207 s.
40. Язык орхон-енисейских памятников древнетюркской письменности. Bakı, Nurlan, 2009, 291 с.
41. Глаголообразование в языке орхон-енисейских памятников. Bakı, Nurlan, 2009, 338 с.
42. Qədim türk yazısı abidələri. I, Bakı, Nurlan, 2009, 561 s.
43. Qədim türk yazısı abidələri. II, Bakı, Nurlan, 2009, 461 s.
44. Qədim türk yazısı abidələri. III, Bakı, Nurlan, 2010, 661 s.
45. Qədim türk yazısı abidələri. IV, Bakı, Nurlan, 2010, 499 s.

46. Göytürk dilində feilin semantikas. Bakı, Nurlan, 2010, 66 s.
47. Tipoloji dilçilik. Bakı, 2010, 100 s.
48. Universali dilçiliyi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2011, 271 s.
49. Dil strukturunun səviyyələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 28 s.
50. Müqayisəli-tipoloji dilçilik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 332 s.
51. Язык и сознание. Баку. “Elm və təhsil”, 2019, 48 c.
52. Frazologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 272 s.
53. İngilis dilində nitq feilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 98 s.
54. Koqnitiv dilçilik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 242 s.

Elmi məqalələri

1. Aprel çiçəkləri – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 16.7.1960
2. Hind əfsanəsi Azərbaycan dilində - “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1.4.1961
3. Amerikanın mütərəqqi yazıçısı – “Bakı” qəzeti, 26.8.1971
4. “Madam Bovari”nin müəllifi - “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 25.12.1962
5. M.F.Axundovun dramaturgiyası – “Avtomobil nəqliyyatçısı” qəzeti, 14.11.1962

6. M.F. Axundovun fəlsəfi görüşləri - “Avtomobil nəqliyyatçısı” qəzeti, 3.8.1962
7. Böyük gülüş ustası - “Avtomobil nəqliyyatçısı” qəzeti, 5.10.1962
8. Синкретический тип сложно-подчиненных предложений в азербайджанском языке – «Материалы по общей тюркологии и дунганове-дения», Фрунзе, 1964
9. Об онгинском памятнике и о слове «капаган» - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1966, № 5
10. Qədim türk dilində say – S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1967, № 1
11. Orxon-Yenisey abidələri dilində ä səsinin mövcudluğu haqqında – V.İ.Lenin adına APU-nin Elmi əsərləri, XI seriya, 1967, № 1
12. О переводе äл в древнетюркских рунических памятников – V.İ.Lenin adına APU-nin Elmi əsərləri, XI seriya, 1967, № 3
13. Послелогии в древнетюркском языке - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1968, № 3
14. Bir daha “50 söz” haqqında - S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1969, № 3-4
15. Глагол -ур тюркского языка-основы – Всесоюзная научная конференция по тюркским языкам, (тезисы) – Баку, 1969

16. Об онгинском памятнике – «Советская тюркология» , 1970, № 2
17. Наклонение необходимости глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1971, № 6
18. Производные глаголы на -la, -lə в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1973, № 4
19. Взаимный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1973, № 2
20. Страдательный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1974, № 5
21. Перифрастические формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1974, № 2
22. Возвратный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия востоковедение, 1975, № 1
23. Составные глаголы из имен и вспомогательных глаголов с отвлеченным значением в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1975, № 3
24. Выражение вида с двумя личными глаголами в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые

- записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1975, № 1
25. Дериваты глаголообразующего аффикса -ла в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия востоковедение, 1975, № 5
26. Глагольные корни, составляющего и СГС в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1976, № 6
27. Глагольные корни, имеющие омонимную с другими частями речи форму в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1976, № 2
28. О некоторых глаголообразующих аффиксах в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1977, № 2
29. Непродуктивные глаголообразующие аффиксы в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1977, № 4
30. Побудительный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1978, № 1
31. Faydalı vəsait – “Bakı” qəzeti, 21.8.1978.

32. Dilçiliyimizin patriarxı – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4.4.1980
33. Tərcüməçiyə kömək – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 3.10.1980
34. Orxon-Yenisey abidələri dilində hərəkət adları – Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, Bakı, 1981
35. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 28.8.1981.
36. Orxon-Yenisey abidələri dilində sifət - Türk dillərinin quruluşu və tarixi, Bakı, 1983
36. Talış dilində türkizmlər (B.Hüseynovla) – Tipoloji dilçilik, Bakı, 1984
37. Историко-этимологические разыскания по орхон-енисейских памятников - Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər, Bakı, 1987
38. Yanlış izahlar. “Leninçi” qəzeti, 23.6.1987.
39. Talış dilində məkan önlükləri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri (Q.Ağayevlə). Kontrastiv morfologiya, Bakı, 1987
40. Söz sırası. Kontrastiv sintaksis. Bakı, 1988.
41. Именные словосочетания в языке орхон-енисейских памятников, «Тюркология -88», Фрунзе, 1988.
42. Именные словосочетания в языке орхон-енисейских памятников, «Тюркология -88», Фрунзе, 1988.

43. Lənkəran-Astara regionu toponimlərinin tədqiqi prinsipləri. Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomasitkası məsələləri, Bakı, 1990
44. Bilinqvizm problemi (E.H.Həməyəyeva ilə). Azərbaycan-rus ikidilliliyi. Bakı, 1990
45. Bilgə xaqan (Əsrlərə səyahət)– “Xalq” qəzeti, 9.12.1992
46. Bilgə xaqan abidəsi – “İncəsənət” qəzeti, 27.2.1993
47. Bumin xaqan (Əsrlərə səyahət)– “Xalq” qəzeti, 20.22.1992
48. İstəris xaqan (Əsrlərə səyahət). “Xalq” qəzeti, 25.11.1992.
49. Kapağan xaqan (Əsrlərə səyahət). “Xalq” qəzeti, 2.12.1992.
50. Kül tigin (Əsrlərə səyahət). “Xalq” qəzeti, 24.12.1992.
51. Kül tigin abidəsi. “İncəsənət” qəzeti, 5.8.1992.
52. Müdrik Tonyukuk (Əsrlərə səyahət). “Xalq” qəzeti, 16.12.1992
53. Ulu türk. “Novruz ” qəzeti, 9.10.1992.
54. Ulu türk. “Novruz” qəzeti, 17.10.1992.
55. Talışlar. “Talışi sədo” qəzeti, I hissə, 20.2.1992.
56. Talışlar. “Talışi sədo” qəzeti, II hissə, 7.3.1992
57. Talışlar. “Talışi sədo” qəzeti, III hissə, 2.3.1992
58. Oğuz xaqan. (Əsrlərə səyahət). “Xalq” qəzeti, 11.11.1992
59. Qədim türk mədəniyyəti - “İncəsənət” qəzeti, 25.11.1992

60. Qədim türk əfsanələri - "İncəsənət" qəzeti, 16.1.1993
61. Qədim türklərin məişəti – "Rabitə dünyası" qəzeti, 5.1.1993
62. Qədim türklərin məişəti – "Rabitə dünyası" qəzeti, 26.1.1993
63. Qədim türklərin məişəti – "Rabitə dünyası" qəzeti, 2.2.1993
64. Qədim türk mifləri - "İncəsənət" qəzeti, 29.12.1993
65. Qədim türk poeziyası - "Ədəbiyyat" qəzeti, 12.3.1993
66. Ən qədim yazılı sərvətlərimiz – "İstiqlal" qəzeti, 16.12.1993
67. Talış əlifbası haqqında. "Talış sədo" qəzeti, 26.1.1993.
68. Orxon-Yenisey kitabələri. "İslam dünyası" qəzeti, 11.12.1993
69. Orxon-Yenisey kitabələri. "İslam dünyası" qəzeti, 25.12.1993
70. İstəmi xaqan. "İncəsənət" qəzeti, 14.10.1993.
71. İlk türk xaqanı. "İncəsənət" qəzeti, 15.9.1993.
72. Ən qədim türk yazısı abidələri - "İncəsənət" qəzeti, 10.2.1994
73. Göytürklər (birinci məqalə). "Xalq" qəzeti, 2.12.1995
74. Göytürklər (ikinci məqalə). "Xalq" qəzeti, 9.12.1995
75. Göytürklər (üçüncü məqalə). "Xalq" qəzeti, 6.1.1996
76. Göytürk dövlətinin banisi. "İncəsənət" qəzeti, 16.12.1993

77. Qədim abidələr-yeni münasibət. “Yeni Turan” qəzeti, 16.6.1993
78. Tariximizin daş salnamələri (“Sirli əlifbanın” oxunmasının 100 illiyi). “Xalq” qəzeti, 25.1.1994.
79. Orhon-Yenisey anıtlarının incelenməsindəki bəzi problemləri. Türk Dili Araşdırmanı Yıllığı – Belleten 1990’dan ayrılışım, Ankara, 1994.
80. Tolışon (“Talışlar”). “Tolışe sədo” qəzeti, 20.1.1994
81. Mürəkkəb söz strukturunda nüfuzlu söz problemi. Dil və ədəbiyyat, Bakı, 1995, № 2
82. Göytürklər (birinci məqalə). “Xalq” qəzeti, 2.12.1995
83. Göytürklər (ikinci məqalə). “Xalq” qəzeti, 9.12.1995
84. Göytürklər (üçüncü məqalə). “Xalq” qəzeti, 6.1.1996
85. Redaktordan – Adil Babayev. “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”, Bakı, 1996.
86. Talış dilində “əlifba” dərsliyi. Azərbaycan müəllimi qəzeti, 24.6.1997
87. Zərərli dərslük - I. “Lənkəran” qəzeti, 18.1.1997
88. Zərərli dərslük - II. “Lənkəran” qəzeti, 4.2.1997
89. Ulu türk. “Novruz” qəzeti, 23.10.1997
90. Ad qoymaq problemi haqqında. “Dil və ədəbiyyat” qəzeti, 1998, 4.
91. Об одном орхоно-енисейском знаке. “Dil və ədəbiyyat” qəzeti, 1998, 2.
92. Türk əlifbaları. “İrs” jurnalı, 2000, № 1.
93. К проблеме сложного глагола в тюркских языках. “Dil və ədəbiyyat” qəzeti, 2000, 2.

- 94.F.de Sössür Amerika dilçisi U.D.Vitni haqqında (N.Rəcəbovla). “Mütərcim” jurnalı, 2000, № 3, s.47-50.
- 95.Göytürk dilində sintaktik bütövlər. “Dil və ədəbiyyat”, 2001, № 1, s.60-61.
- 96.İlk türk dövləti. “Azərbaycan” qəzeti, 12.9.2001.
- 97.Azərbaycan dilində sinkretik budaq cümlə. “Dil və ədəbiyyat”, 2001, № 2, s.6-9.
- 98.Göytürk dilində gələcək zaman anlayışının ifadəsi. “Dil və ədəbiyyat”, 2001, № 2, s.60-63.
- 99.İlk türk dövləti. “Mütərcim” jurnalı, 2001, № 3-4, s.43-46.
- 100.Gözəl təşəbbüs – Adil Babayev. “Dilçiliyimizin məbədi”, Bakı, 2002.
- 101.Budaq cümlənin sinkretik tipi. “Dil və ədəbiyyat”, 2002, № 2, s.26-30.
- 102.Müasir ingilis dili önlükləri aqqında bəzi qeydlər. “Dil və ədəbiyyat”, 2003, 2, s.5-10.
- 103.Dilimiz varlığımızdır. “Respublika” qəzeti, 29 iyun 2003.
- 104.Sosiolinqvistika və törədici qrammatika. “Dil və ədəbiyyat”, 2002, 3, s.14-15.
- 105.Qədim türk poeziyası. “Filologiya məsələləri”, 2008, № 5, s.230-239.

Publisistik məqalələri

- 1.Gənclərlə, gənclik həvəsi ilə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28.3.1970.

2. Gözəl insan, müəllim, alim. “Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 28.3.1970.
3. Alimin yubileyi. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1970, №2.
4. Dilçiliyimizin ağsaqqalı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4.4.1980.
5. Şəhər ziyalısı kənd haqqında. “Sovet kəndi” qəzeti, 11.5.1982.
6. Şəhər ziyalısı kənd haqqında. “Leninçi” qəzeti, 15.5.1982
7. Xalqımın gələcəyindən narahatam. “Xalq” qəzeti, 18.7.1992.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə. “Axtarış” qəzeti, 3.11.1992.
9. İttifaq müqaviləsi, yoxsa... “Azərbaycan” qəzeti, 1.3.1991.
10. Rafiq Zəka Xəndan cənablarına açıq məktub. “Elin səsi” qəzeti, fevral 1992 (№3).
11. Kafedra niyə bağlandı? “Müxalifət” qəzeti, 10.7.1996.
12. Gərginliyin anatomiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 28.5.1991.
13. Gərginliyin anatomiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 7.6.1991.
14. Azadlıq böyük nemətdir. “Azərbaycan” qəzeti, 28.12.1991.
15. Talışın əlifbası varmı? “Talışı sədo” qəzeti, 15.4.1993.
16. İftira. “İstiqlal” qəzeti. 14.9.1993.

- 17.Nadanlıq, yoxsa iftira. “İstiqlal” qəzeti, 2.11.1993.
- 18.Saxtakarlıq. “Müxalifət” qəzeti, 15.10.1997.
- 19.Yolunu azmış danaya görə. “Üç nöqtə” qəzeti, 26.4.2001.
- 20.Dil insanların varlığını əks etdirir. “İki sahil” qəzeti, 17.7.2001.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966.
- 2.Axundov A. Feilin indiki zamanı. ADU, Elmi əsərləri. B., 1958, №2.
- 3.Axundov A. Filologiya fakültəsinin tarixi. ADU elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat), 1969, №3-4, s.3– 22.
- 4.Axundov A. Riyazi dilçilik. B., 1979.
- 5.Axundov A. Biblioqrafiya. B., “Sabah”, 1997.
- 6.“Azərbaycan qəzeti”, №144, 1919.
- 7.“Azərbaycan qəzeti”, №255, 1919.
- 8.Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c. B., 1976.
- 9.Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996.
- 10.Babayev A. Bəkir Çobanzadə. B., 1997.
- 11.Bakı Dövlət Univesitetinin təssisi (tərtib edəni S.İbrahimov). B., 1989.
- 12.BDU arxivi, siyahi 20, bağlama 20.
- 13.BDU arxivi, siyahi 28, bağlama 108, №3131.
- 14.Bünyadov Z. Qırmızı terror. B., 1993,
- 15.Cəfər Əkrəm. Dilşünaslıq elementləri. Redaktor M.Hüseynov. B., Azərneşr, 1940. 53 s.
- 16.Dəmirçizadə Ə.M. Biblioqrafiya. B., 1970.
- 17.Dəmirli M., Məmmədli M. Azərbaycan tarixi. B., Elm, 1997.
- 18.Füzuli. Əsərləri. I c. B., 1958.
- 19.Füzuli. Əsərləri. III c. B., 1958.

- 20.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1954.
- 21.Hüseynzadə M. 1956-cı ildə Bakıda keçirilən türk dillərinin dialektologiyasına aid koordinasiya müşavirəsindəki məruzəsi. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1958, XII c.
- 22.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1963.
- 23.Hüseynzadə M. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. ADU, “Elmi əsərləri”. B., 1969, №2.
- 24.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1973.
- 25.Xocayev X.S. Yeni əlifba yollarında əski duyğularım. B., 1929.
- 26.Korkmaz Z., S.Olğay. Füzuli dili haqqında notlar. Ankara, 1956
- 27.Köprülüzadə F. Azərbaycan Ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1926, s.7– 8
- 28.Qurbanov A., B.İbrahimov. Azərbaycan dilçiləri. Əlyazması hüququnda. B., API nəşri, 1970.
- 29.MDA fond 57, siyahı 1. saxl.vah. 144, s.16.
- 30.MDA fond 57, siy.1., qovluq 63, s.160.
- 31.MDA fond 97, siy.8., s.v.4.
- 32.MDA fond 411, siy.4., s.v.221.
- 33.MDA fond 411, siy.30., s.v.519.
- 34.MDA fond 895, siyahı 1, İş 119, vər.20.
- 35.MDA fond 895, siyahı 1, İş 133, vər.1– 31.
- 36.MDA fond 895, siyahı 3, İş 73, saxl.vah.38– 44.
- 37.MDA 1640 f.1. s.v.4.

38. MDA fond 1640, siy. 1. qovluq 4, s.30, s.65.
- 39.MDA fond 1640, siy. 1., qovluq 9, s.22.
- 40.MDA fond 1640, siy. 1s.v.4, (2– VIII– 1920 – 10– VII– 1921).
- 41.MDA fond 1640, siy. 1., s.v.32, s.25.
- 42.MDA fond 1640, siy. 1., s.v.16.
- 43.MDA fond 1640, siy. 1., qovluq 9. s.26.
- 44.MDA fond 1650, siy. 1., qovluq 59, s.25.
- 45.MDA fond 1650, siy. 1., s.v.4, s.60– 61.
- 46.Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. B., 1985.
- 47.Məmmədov N.N. Dilçiliyin əsasları (alı məktəb tələbələri üçün dərslik). Redaktorları M.S.Şirəliyev və A.A.Axundov B., Azərneşr, 1961, 260 s.
- 48.Məmmədov N., A.Axundov. Dilçiliyə giriş. B., Maarif, 1966, 299 s.
- 49.Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları (alı məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Redaktoru Y.Seyidov. B., 1971, 368 s.
- 50.Məmmədov N., A.Axundov. Dilçiliyə giriş. B., Maarif, 1980, 315 s.
- 51.Mirzəzadə H. Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında. Azərb. EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. B., 1957, VIII c.
- 52.Mirzəzadə H. Füzulinin dili. B., 1957, 92 s.
- 53.Rəfilı M. Prof. B.Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə. “İnqılab və mədəniyyət” jurnalı, B., 1931, №2, s.30.

- 54.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990. s.75– 76
- 55.Sadıqova Ç., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. B., 1990.
- 56.Seyidov Y.M. Azərbaycan dilçiliyini yaradanlar və inkişaf etdirənlər. ADU. Elmi əsərləri (dil-ədəbiyyat seriyası), 1969, №1-2, s.146– 161.
- 57.Şirəliyev M.Ş. Sov.İKP XII qurultayı və Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. “Elm 40 ildə” məcmuəsi, B. Az.SSR EA Xəbərləri, 1962, №8.
- 58.V.İ.Lenin adına ADU birinci on il. 1919–1929. B., 1930.
- 59.Vəkilov M. Azərbaycanda universitet təhsili tarixindən (1919– 1930). ADU elmi əsərləri (tarix və fəlsəfə seriyası), 1967, №5.
- 60.Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Б., 1990.
- 61.Атакишиев А. История Азербайджанского Государственного Университета. Б., 1989.
- 62.Балаев А. Азербайджанское национальное движение: 1917– 1920. Б., 1990.
- 63.Разумовский В.Н. Основание университета в Баку. ADU-nun elmi əsərləri, IV c.
- 64.https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fb%C3%BC1f%C9%99z_R%C9%99c%C9%99blinin_bibliografias%C4%B1#Elmi_m%C9%99qal%C9%99l%C9%99r

65.Sovet Azərbaycanının ictimai elmləri.Tərtib edəni
Sədiyev Ş. M., Red. Abdullayev Ə.B. - B., -Elm, 1982.

SON SÖZ

Budur, 60 ildən artıq bir zaman kəsiyində arzu etdiyim gün gəlib çatdı.Çox az miqdar alimin fəth edə bildiyi bir hədəfə çatdım.Seçilmiş əsərlərimi 17 cilddə görə bildim...

Sevinib fəxr edimmi? Bilmirəm!..

Çünki doğma, canımdan artıq sevdiyim vətənimdə heç kiməm, ikicə kitabı çap olunan adamların fəxri adı, dövlət mükafatı, təltifləri... və s. olduğu halda, mənim heçnəyim yoxdur:

3 dəfə rektorluq,

2 dəfə yuxarı təşkilat,

1 dəfə deputatlar müraciət etsə də, Təhsil Nazirliyimizin “kəramət, ədalət və obyektivliyi” ucundan heç bir nəticə əldə edə bilmədim.

2-3 kitabla akademik, Əməkdar elm xadimi olanlar isə başımızın üstündə qılınc oynadır.

Baxın:

1. Heç bir ali məktəbin, heç bir professoru ali məktəblər üçün altı dərslük yazmamışdır. Mən yazmışam.

2. Heç bir elmin tarixi yazılmadığı halda, mən Azərbaycan dilçilik tarixini iki cilddə yazdım.

3. Heç bir elm üzrə repressiya qurbanları ardıcıl tədqiq olunmamışdır.Mən isə “Repressiya qurbanı – Azərbaycan dilçiləri” kitabını yazdım (514 səhifə).

4. Birinci Türkoloji Qurultayın materiallarını qadağan olunmuş arxivlərdən toplayıb, onları sistemləşdirib “Türksoyun birlik səsi” monoqrafiyasını yazdım. Kitab bütün Türk Dünyasına yayıldı.

5. Ümummilli lider, Türk dünyasının böyük öndərlərindən biri olan Heydər Əliyev haqqında mənzum pyes yazdım. Ona bir cild (XII cild) həsr etdim.

6. Altmış bir il elmi pedaqoji fəaliyyətlə məşğul oldum.

7. Dörd nəfər elmlər doktorunun məsləhətçisi, iyirmi bir nəfər elmlər namizədinin rəhbəri oldum.

Bütün bunlar təhsilimiz üçün bir müğənni xidmətinə yox imiş. Əsərlərimə sol tərəfdən yanaşacaq araşdırmaçılar 4-5 yerdə təkrar görə bilər. Birinci – belə təkrarlar qaçılmaz idi. İkinci isə – əsərlərin hamısının həcmi normadan artıqdır.

I cild – 563 s.

II cild – 645 s.

III cild – 623 s.

IV cild – 630 s.

V cild – 697 s.

VI cild – 507 s.

VII cild – 507 s.

VIII cild – 719 s.

IX cild – 574 s.

X cild – 587 s.

XI cild – 590 s.

XII cild – 516 s.
XIII cild – 614 s.
XIV cild – 584 s.
XV cild – 542 s.
XVI cild – 514 s.
XVII cild – 606 s.

17 cild əsər 8000 və ya 8500 səhifə olardı. Amma mənim 17 cildim 10 mindən artıqdır (10.018 səh.).

Xalqıma və gələcək araşdırmaçılara minnətdaram.

Böyük türk şairi Ziya Paşa gözəl demişdir:

*Ayinəsi işdir kişinin lafə baxılmaz,
Şəxsin görünür rütbeyi-əqli əsərindən.*

Ümid edirəm ki, Ziya Paşa dediyi səviyyədə olan adamlar gələcəkdə mənim yaradıcılığımıza qiymət verərkən işimə ayna tutaraq ona yüksək dəyər verəcəklər.

Nəhayət, 17 cildlik əsərlərimin çapa hazırlanmasında böyük əməyi olmuş tələbəm, həmin əsərlərin tərtibatçısı və korrektoru **Xanəhməd Novruzova** öz dərin təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

Müəllif

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GÖZƏL TƏŞƏBBÜS	6
GİRİŞ	10
Bakı Dövlət Universitetinin açılmasına hazırlıq.....	15
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ	39
Fakültənin görkəmli məzunları və alimləri.....	63
ÜMUMİ DİLÇİLİK KAFEDRASI	68
Kafedranın dərsləri.....	82
Kafedranın dərsləkləri.....	88
KAFEDRANIN MÜDİRLƏRİ	96
V.B.Tomaşevski.....	98
M.V.Belyayev.....	99
R.İ.Şor.....	99
Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə.....	101
Əsərləri.....	135
Yaqub Fərəc oğlu Əliyev.....	137
Abdulla Məmməd oğlu Tağızadə.....	149
Əkrəm Səftər oğlu Cəfərov.....	158
Məmmədəğa Şirəli oğlu Şirəliyev.....	179
Əsərləri.....	183
Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə.....	190
Əsərləri.....	231
Ağamusa Ağası oğlu Axundov.....	233
Çap olunmuş əsərləri.....	239

Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (A.Axundovun eyniadlı əsərinə rəy, “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1973, № 9).....	269
Dilçiliyimizin novator ağsaqqalı (A.Axundov haqqında.EA Dilçilik İnstitutu əsərləri. №1, 2012, s.15–22).....	274
Musa İsrafil oğlu Adilov.....	289
Çap olunmuş məqalələri.....	290
Nizami Qulu oğlu Cəfərov.....	299
Dostların ürək sözlərindən.....	303
Nizami olmaq. (Afaq Məsud, Xalq yazıçısı).....	303
Alimliklə kamilliyin vəhdəti.(Misir Mərdanov.AMEA-nın müxbir üzvü, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor).....	309
Akademik Nizami Cəfərovun “Ümumi dilçilik” dərsliyi (Qismət Qalib oğlu Cəfərov BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının doktorantı, müəllimi).....	328
Görkəmli şəxsiyyətlər Nizami Cəfərov haqqında.....	332
Kitabları.....	360
Ümumi dilçilik kitabına ön söz (Nizami Cəfərov.Ali məktəblər üçün dərslik. Təhsil.2023, səh. 3 –15).....	375
KAFEDRANIN YETİRMƏLƏRİ	399
Xalid Səid Xocayev.....	400
Qulam Kərim oğlu Bağirov.....	422
Əsas əsərləri.....	442
İdris Məşədi Zaman oğlu Həsənov.....	444
Əbdülzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə.....	461
Əsərləri.....	478

Hadi İsmayıl oğlu Mirzəzadə.....	485
Əsərləri.....	518
Səlim Əbdüllətif oğlu Cəfərov.....	521
Əsərləri.....	523
Nəsir Nəsirzadə Məmmədov.....	528
Abdulla Hüseyn oğlu Vəliyev.....	534
Əsərləri.....	538
Rəsul Əliabbas oğlu Rüstəmov.....	540
Əsərləri.....	542
Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev.....	547
Əsərləri.....	549
Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov.....	564
Əsərləri.....	566
Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev.....	568
Əsərləri.....	572
Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov.....	574
Əsərləri.....	578
Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbov.....	579
Əsərləri.....	582
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	596
SON SÖZ.....	601

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

XVII CİLD

DİLÇİLİYİMİZİN MƏBƏDİ

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 25. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 38 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94

